МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

СМИРНОВ Андрій Іванович

УДК: 94 (477) «1939–1945»: 281.96

ДИСЕРТАЦІЯ
ЦЕРКОВНО-ІНСТИТУЦІЙНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ А. І. Смирнов

Науковий консультант:
Стоколос Надія Георгіївна,
доктор історичних наук, професор

Острог – 2020

АНОТАЦІЯ

Смирнов А. І. **Церковно-інституційні трансформації українського православ'я в роки Другої світової війни. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.**

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України». – Національний університет «Острозька академія» Міністерства освіти і науки України, Острог, 2020.

Дисертація присвячена церковно-інституційним трансформаціям українського православ'я впродовж 1939–1944 рр. Актуальність дослідження обумовлена не тільки академічним інтересом, а й реаліями сучасного стану українського православ'я, яке залишається розділеним на дві юрисдикції – ПЦУ й УПЦ в єдності з Московським Патріархатом. Комплексне історико-релігієзнавче осмислення суспільно-політичних й еклезіальних обставин виникнення, перебігу та наслідків інституційного розколу українського православ'я в роки Другої світової війни володіє потенціалом з'ясування витоків сучасного міжправославного протистояння, а також виявити адекватні шляхи й засоби його подолання.

У межах здійсненого дослідження було одержано результати й сформульовано узагальнені положення, які мають наукову новизну.

Уперше:

- у контексті компаративного переосмислення напрацювань як вітчизняних, так і закордонних учених з'ясовано стан розробки теми, окреслено основні історіографічні напрями її вивчення; виявлено й інтерпретовано досі невідомі та маловідомі архівні матеріали; проведено аналіз джерельної бази й окреслено методологію дослідження;
- аргументовано, що масштабна реорганізація Православної Церкви в Генерал-губернаторстві, яка полягала, зокрема в усуненні гітлерівцями митрополита Діонісія Валединського від обов'язків її предстоятеля, відбулася внаслідок інтриг і лобіювань із боку як проросійських, так і деяких проукраїнських угруповань, репрезентанти яких іще в міжвоєнний

період були його латентними опонентами в національно-церковному питанні;

- доведено, що ситуативне сприяння німецької влади національним інтенціям православних українців на Холмщині й Підляшші було виявом геополітичних розрахунків нацистів, а не якоїсь особливої прихильності до них. Нацистські керманичі прагнули не тільки послабити польські та російські впливи в регіоні, а й підживити міжетнічне й міжконфесійне протистояння, яке відчутно загострилося під час ревіндикаційних акцій 1937–1939 рр.
- обґрунтовано, що холмська церковна програма владики Іларіона Огієнка, значущими ланками якої були виважене використання української мови в богослужінні, динамічна розбудова парафіяльної мережі та підготовка плеяди національно свідомих священнослужителів, мала на меті конституювання на окупованих нацистами територіях автокефальної УПЦ із патріаршим устроєм;
- доповнено тезу, що радянізація західноукраїнських земель виявлялася, зокрема, в інтенсивній різноплановій агітаційно-пропагандистській роботі, репресивних заходах проти духовенства, а також неканонічній інкорпорації православних єпархій колишньої ПАПЦ до складу контрольованої РПЦ шляхом примусового індивідуального приєднання єпископів й об’єднання цих єпархій в екзархат Західних України та Білорусі;
- доведено, що учасники Почаївського Собору серпня – листопада 1941 р., що поклав початок інституційного розколу українського православ’я в роки війни, виявили готовність приймати колишніх клириків УАПЦ В. Липківського через нове рукоположення в разі відсутності в них канонічних перешкод. Водночас священники, які отримали канонічну хіротонію до 1921 р., приєднувалися до АПЦ через покаяння без пересвяти. Автономісти вирішили зберігати юрисдикційний зв’язок із

РПЦ, однак він розглядався ними переважно як формальність тактичного характеру задля уникнення звинувачень у неканонічності;

- з'ясовано, що головними чинниками прихильнішого ставлення німецької влади до АПЦ, у середовищі клиру якої зрештою мали місце як москвофільські, так й українофільські національно-політичні орієнтації, були підкреслена лояльність, керованість й антирадянська позиція її очільників, дистанціювання від самостійницького руху, переважно негативна реакція на спробу об'єднання Церков;
- аргументовано висновок, що Пінський Собор 7–10 лютого 1942 р. заклав канонічні підстави для існування нової православної ієрархії у співпричасті з Варшавською Митрополією. Його постанова про прийняття «липківського» духовенства в «сущому сані» стосувалася тільки священників, яких приєднували через спеціальний чин доповнення сумнівних хіротоній, і водночас не поширювалася на ієрархів УАПЦ формації 1921 р. Саме її реалізація уможливила залучення патріотично налаштованого духовенства до автокефального руху й поширення впливу Адміністратури УАПЦ на Сході України;
- доведено, що під час другої фази українського автокефального руху на підставі Патріаршого й Синодального Томосу 1924 р. було конституйовано Адміністратуру УАПЦ, яка на правах широкої автономії входила до складу Православної Церкви в Генерал-губернаторстві;
- спростовано стереотипні уявлення про неканонічність ієрархії УАПЦ формації 1942 р., оскільки всі тогочасні хіротонії в ній звершувалися з дотриманням апостольських правил і були затверджені митрополитом Варшавським Діонісієм, через якого зберігалася канонічна єдність Адміністратури зі світовим православ'ям;
- обґрунтовано, що контраверсійні концепції творення автокефальної Церкви, особисті амбіції ієрархів, нові літургійні практики УАПЦ, а також прийняття нею клириків «липківської» висвяти на тлі прагматичної і цинічної релігійної політики нацистів призвели до інституційного

розколу українського православ'я, який виправдано розцінювати як вияв складного багатофакторного цивілізаційного конфлікту національно-еклезіальних ідентичностей, в основі якого лежали модернізаційні трансформації, пов'язані з формуванням сучасної української політичної нації;

- доведено, що обидві юрисдикції вимушено співпрацювали з нацистським режимом, поминаючи німецьку владу під час богослужінь, публікуючи звернення пронімецького характеру, а також агітуючи українську молодь добровільно виїжджати на роботу до Німеччини.

У період Другої світової війни на території Холмщини й Підляшшя відбулося українське національно-культурне й духовне відродження, значущою складовою якого став національно-церковний рух за українізацію / розмосковлення Православної Церкви. Радянізація західноукраїнських областей супроводжувалася інтенсивною різноплановою агітаційно-пропагандистською роботою та водночас репресивними заходами проти духовенства. У цей час було перервано процес українізації та демократизації православ'я на Волині, де радянське керівництво започаткувало апробацію принципово нової моделі взаємовідносин влади й Церкви.

Лейтмотивом німецької церковної політики, спертої на імперський принцип «розділяй та володарюй», була налаштованість на розкол українського православ'я та нейтралізація національно-церковного руху. Православна Волинь, що зберегла значний кадровий ресурс клиру, стала своєрідним церковним П'ємонтом у процесі відродження релігійного життя на Сході.

Головними чинниками прихильнішого ставлення німецької влади до АПЦ були підкреслена лояльність, керованість й антирадянська позиція її очільників, чітке й послідовне дистанціювання від будь-якої політичної діяльності й національного руху, переважно негативна реакція на спробу об'єднання Церков. Загалом у 1943 р. за приблизними підрахунками АПЦ налічувала понад 2 500 парафій. Вона заперечувала право Варшавського митрополита втручатися в українські церковні справи й очікувала визнання автокефалії від РПЦ та

інших помісних Церков.

Прихильники й промотори церковно-самостійницької візії сподівалися на підтримку автокефальної ідеї масою православних вірян, однак реалії окупаційного життя виявилися далекими від їхніх намірів. УАПЦ можна трактувати як самодостатній еклезіальний організм зі своїм Собором єпископів і адміністратором владикою Полікарпом. Збереження зв'язку з Варшавським митрополитом уможливлювало збереження через нього канонічного спілкування зі світовим православ'ям. Автокефалія Української Церкви, що так і не була офіційно проголошена, розглядалася лідерами національно-церковного руху як інструмент деімперіалізації та духовного визволення українського народу.

Переломним моментом у розвитку Православної Церкви як на Волині, так і на теренах окупованої України стала смерть О. Громадського, після якої активізувався перехід низки автономних парафій до Рівненсько-Кременецької єпархії УАПЦ, що невдовзі стала налічувати понад 200 парафій. Водночас боротьба між православними юрисдикціями перейшла в латентну фазу й тривала на нижчому, тобто парафіяльному рівні. Варто зауважити, що частина духовенства обох течій намагалась уникати виконання розпоряджень окупаційної влади, брала участь у порятунку єврейського населення, виконувала капеланські обов'язки при відділах УПА.

Варшавський Собор єпископів УАПЦ березня – квітня 1944 р. відклав урегулювання її канонічного статусу до завершення війни. Частина соборян вдалася до спроби надання титулу почесного патріарха митрополиту Діонісію, однак цьому перешкодили німецькі окупанти.

Канонічно-юрисдикційна залежність двох православних течій від закордонних центрів – Варшави й Москви – сприяла ускладненню церковного життя в Україні, створила одну зі значних перешкод на шляху до їх поєднання, завадила появі авторитетного духовного лідера, який би зміг очолити об'єднану Церкву. Відновлення радянської влади в Україні призвело до знищення УАПЦ й АПЦ та інкорпорації їх інституційних структур Московським Патріархатом.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що основні положення дисертації, нагромаджений у ній фактичний і теоретичний матеріал можуть бути використані як при написанні узагальнювальних праць із новітньої історії України та Православної Церкви, так і стати істотним доповненням під час підготовки лекційних курсів, навчально-методичних посібників і рекомендацій у системі освіти на базі досвіду їх упровадження в навчально-виховний процес Національного університету «Острозька академія».

Ключові слова: церковно-інституційні трансформації, Православна Церква, окупація, автокефалія, Собор, хіротонія, канонічність, ієрархія, єпархія.

ABSTRACT

Smyrnov A. I. **Church and institutional transformations of the Ukrainian Orthodoxy during the Second World War. – Qualification research paper, manuscript.**

Thesis for a Doctoral Degree in History: Speciality 07.00.0 – History of Ukraine. – National University of Ostroh Academy, the Ministry of Education and Science of Ukraine, Ostroh, 2020.

The dissertation provides the results of the complex research of the church and institutional transformations of the Ukrainian Orthodoxy from 1939 till 1944. The relevance of the study is not only due to academic interest but also to the realities of the current state of Ukrainian Orthodox Church that remains divided into two jurisdictions, the Orthodox Church of Ukraine and the Ukrainian Orthodox Church in unity with the Moscow Patriarchate. The comprehensive historic and religious understanding of the socio-political and ecclesiastical circumstances of the outbreak, the course and consequences of the institutional split of Ukrainian Orthodoxy during the Second World War will contribute to the deeper elucidation of the origins of modern inter-Orthodox confrontation, as well as will reveal adequate ways and means to overcome it.

Within the framework of the conducted research, we obtained impressive results and formulated the generalized provisions of a great scientific novelty.

For the first time:

- in the context of a comparative rethinking of the works of both domestic and foreign scholars, the state of development of the topic has been elucidated, the main historiographical trends of its study outlined; hitherto unknown and little-known archival materials have been discovered and interpreted; the analysis of the source base has been carried out and the research methodology outlined;
- we provided the proofs that the large-scale reorganization of the Orthodox Church in the Generalgouvernement that, in particular, consisted in Nazis discharging the Metropolitan Dionisii Valedynskyi from his office, was the result of intrigues and lobbying by both pro-Russian and some pro-Ukrainian groups, whose representatives back in the interwar period were his latent opponents in the national matters;
- we proved that the situational assistance of the German authorities to the intentions of the Orthodox believers in Kholm region and Pidliashia, that is, their desire to Ukrainianize the Church, resulted in the revival of the idea of gaining its autocephalous status. The Kholm church program of the Archbishop Ilarion Ohiienko, which included the balanced use of the Ukrainian language in worships, building a parish network and training a constellation of nationally conscious clergy, aimed to constitute an autocephalous UOC with a patriarchal system in territories occupied by the Nazis;
- we have complemented the thesis that the Sovietization of the western Ukrainian lands was accompanied with intensive multifaceted propaganda and at the same time with repressive measures against the clergy, as well as with the non-canonical incorporation of the Orthodox eparchies of the former Polish Autocephalous Orthodox Church into the controlled Russian Orthodox Church through the incorporation of individual bishops and their integration into the exarchate of Western Ukraine and Belarus;
- we proved that the participants of the Pochaiv Council of 1941 that marked the beginning of the institutional split of Ukrainian Orthodoxy during the war, showed their readiness to admit *Lypkivtsi* through a new ordination if there were no canonical obstacles. At the same time, the priests who had been canonically consecrated before

1921 joined the AOC through repentance without consecration. The Autonomists decided to maintain jurisdictional ties with the ROC, but they considered it a necessary formality of a tactical nature in order to avoid accusations of non-canonicity;

- we found that the main factors of the German governments more favourable attitude towards the APC, among the clergy of which both Moscophile and Ukrainophile national-political orientations were eventually observed, emphasized the loyalty, controllability and anti-Soviet position of its leaders, their distancing from the independentist movement, mostly negative reaction to the unification of the Churches;
- the conclusion has been substantiated that the Pinsk Council on February 7–10, 1942 created canonical grounds for the existence of a new Orthodox hierarchy in communion with the Warsaw Metropolitanate. His resolution about the admission of the *Lypkivtsi* clergy in the "existing dignity" concerned only priests who were admitted through a special act of supplementing questionable ordinations, and did not concern the hierarchs of the 1921 UAOC. It was it that made it possible to involve the patriotic clergy in the autocephalous movement and to spread the influence of the UAOC Administration to Eastern Ukraine;
- we proved that during the second phase of the Ukrainian autocephalous movement based on the Patriarchal and Synodal Tomos of 1924 the Administration of the UAOC was constituted, which was a part of the Orthodox Church in the Generalgouvernement;
- the stereotypical ideas about the non-canonical hierarchy of the 1942 UAOC were refuted, as all the ordinations of that time were performed in accordance with the apostolic rules and approved by Metropolitan Dionysii of Warsaw, through whom canonical communion of its Administration with the global Orthodox community was maintained;
- it has been substantiated that different conceptions of the creation of the autocephalous Church, personal ambitions of the hierarchs, new liturgical practices of the UAOC and its acceptance of the clergy ordinated among *Lypkivtsi* amid the

pragmatic religious policy of the Nazis, resulted in an institutional split among Ukrainian Orthodoxy which can be reasonably seen as a manifestation of a complex multiple-factor civilization based conflict of national ecclesiastical identities that founded on modernizing transformations associated with the formation of the modern Ukrainian political nation;

- it has been shown that both jurisdictions were forced to cooperate with the Nazi regime, commemorating the German authorities during services, publishing pro-German appeals, and agitating Ukrainian youth to go to work in Germany voluntarily.

During the Second World War, on the territory of Kholm region and Pidliashia, there was a Ukrainian national-cultural and spiritual revival, a significant component of which was the national-church movement for Ukrainization / de-Muscovite of the Orthodox Church. The Sovietization of the western Ukrainian regions was accompanied by intensive and varied agitation and propaganda work and at the same time repressive measures against the clergy. At that time, the process of Ukrainization and democratization of Orthodoxy in Volhynia was interrupted, when the Soviet leadership began testing a fundamentally new model of the relationship between the government and the Church.

The leitmotif of the German religious policy, based on the imperial principle of “divide and rule”, was the focus on the split of Ukrainian Orthodoxy and the neutralization of the national patriotic movement. The Orthodox Volhynia that had a significant human resource among the clergy became a kind of church Piedmont in the process of revival of religious life in the East.

The main factors of the German government’s more sympathetic attitude towards AOC were the loyalty, controllability and anti-Soviet position of its leaders, clear and consistent distancing from any political activity and national movement, predominantly negative reaction to the unification of the Churches. In 1943, according to rough estimates, the AOC counted with more than 2,500 parishes. It denied the right of the Metropolitan of Warsaw to interfere in Ukrainian church

affairs and expected the recognition of its autocephaly from the ROC and other local Churches.

The proponents and promoters of the church-independent vision hoped the autocephalous idea to be supported by the mass of Orthodox believers, but they were divided into supporters of religious traditionalism and modernism. The UAOC can be considered a self-sufficient ecclesial body with its own Council of Bishops and the administrator, Metropolitan Polikarp Sikorskyi. Maintaining contact with the Metropolitan of Warsaw made it possible to preserve through it the canonical communication with world Orthodoxy. Autocephaly, which was never officially proclaimed, was seen by the leaders of the national church movement as an instrument of de-imperialization and spiritual liberation of the Ukrainian people.

The death of Metropolitan Oleksii Hromadskyi marked a turning point in the development of the Orthodox Church both in Volhynia and in occupied Ukraine and intensified the transition of a number of autonomous parishes and the Derman Monastery to the Rivne-Kremenets Eparchy of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church which since then included over 200 parishes. At the same time, the struggle between Orthodox jurisdictions developed into a latent phase and continued at a lower parish level. It is worth noting that a part of clergy belonging to both trends tried to avoid the implementation of orders of the occupying regime, participated in the rescue of the Jewish population, performed chaplaincy duties in the structures of the Ukrainian Insurgent Army.

Warsaw Council of UAOC Bishops of 1944 stinted itself with half-hearted decisions concerning its canonical status and postponed its settlement until the end of the war. A part of the participants of the Council tried to confer Metropolitan Dionisii with the title of Honorary Patriarch, however, this was prevented by the German invaders.

The canonical and jurisdictional dependence of both Orthodox orientations on foreign centres – Warsaw and Moscow – contributed to the complication of church life in Ukraine, created one of the significant obstacles to their unification, prevented the emergence of a powerful spiritual leader who would be able to head the united

Church. The restoration of Soviet power in Ukraine led to the destruction of the UAOC and APC and incorporation of their institutional structures into the Moscow Patriarchate.

The practical significance of the results is that the main provisions of the dissertation, as well as the factual and theoretical material gathered in it, can be used both for writing generalizing works on the recent history of Ukraine and of the Orthodox Church, and become significant support during the preparation of lecture courses, educational and methodological manuals and recommendations for the educational system on the basis of the experience of their implementation into the educational process of the National University of Ostroh Academy.

Key words: church and institutional transformations, the Orthodox Church, occupation, autocephaly, Council, consecration, canonicity, hierarchy, eparchy.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні результати дисертації

1. Смирнов А. Єпископ Мстислав (Скрипник) і процес інституалізації Української автокефальної православної церкви формації 1942 року // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичне релігієзнавство. Острог, 2009. Вип. 1. С. 215-227.

2. Смирнов А. Розвиток українського автокефального руху на початку німецько-радянської війни // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичне релігієзнавство. Острог, 2010. Вип. 2. С. 146-153.

3. Смирнов А. Невідома спроба скасувати анафему на гетьмана Івана Мазепу в роки Другої світової війни // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичне релігієзнавство. Острог, 2010. Вип. 3. С. 226-231.

4. Смирнов А. Ставлення Павла Скоропадського до Православної Церкви в роки Другої світової війни // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Острог, 2012. Вип. 19. С. 168-178.

5. Смирнов А. Канонічно-юрисдикційний статус Православних Церков України в роки Другої світової війни // Київська старовина. 2012. № 5–6. С. 112-121.

6. Смирнов А. Інституційні трансформації православ’я на Волині в 1939–1941 роках // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Острог, 2013. Вип. 20. С. 116-121.

7. Смирнов А. Архіпастирська праця єпископа Переяславського Мстислава Скрипника в роки німецької окупації // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Острог, 2014. Вип. 22. С. 163-176.

8. Смирнов А. Почаївський церковний Собор 18–23 серпня 1941 року // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Острог, 2015. Вип. 24. С. 61-66.

9. Трофимович В.В., Трофимович Л.В., Смирнов А.І. Холмські події та їх трагічне відлуння на Волині та Галичині в роки Другої світової війни // Русин. 2016. № 1. С. 196-217 *(авторський внесок – 0,3 д.а.).* (Scopus, Q2).

10. Смирнов А. Яблочинський Онуфріївський монастир у роки Другої світової війни // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2016. Вип. 25. С. 100-104.

11. Smyrnov A. Początek działalności arcypasterskiej władyki Hilariona Ohijenki w roku 1940 // Przegląd Środkowo-Wschodni. Warszawa, 2016. T. 1. S. 160-170.

12. Смирнов А. Митрополит Андрей Шептицький і православ'я: від екуменізму до національної єдності // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2017. Вип. 26. С. 40-46.

13. Смирнов А. Діяльність отця Якова Кравчука в роки нацистської окупації України // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2018. Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. С. 113-116.

14. Смирнов А. Архіпастирська діяльність єпископа Володимир-Волинського Мануїла Тарнавського в роки німецької окупації України // Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 136. С. 65-69.

15. Смирнов А. Роль Митрополита Варшавського Діонісія Валединського в конституюванні УАПЦ формації 1942 року // Przegląd Środkowo-Wschodni. Warszawa, 2019. T. 4. S. 389-406.

16. Smyrnov A. The Ukrainian orthodox autocephalous movement during the years of German occupation // Annals of the University of Craiova. History. 2019. Nr. 1(35). S. 43-53. (Scopus, Q2).

17. Смирнов А. Усунення Варшавського митрополита Діонісія Валединського і початок реорганізації Православної Церкви в окупованій

Польщі (1939–1940) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2019. Вип. 28. С. 145-149.

18. Смирнов А. Пінський церковний Собор 7–10 лютого 1942 року та його наслідки // Український історичний збірник. Київ, 2019. Вип. 21. С. 133-148.

19. Смирнов А. Організація Автономної Православної Церкви в Центральній та Східній Україні в роки нацистської окупації // Zaporizhzhia Historical Review. 2020. Vol. 2. С. 94-99.

20. Смирнов А. Становлення УАПЦ на Київщині в роки нацистської окупації // Військово-науковий вісник. 2020. № 34. С. 107-120.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

21. Smyrnov A. Autokefalia ukraińska: w poszukiwaniu modelu tworzenia kościelnej samodzielności // Między wyobrażoną a polityczną wspólnotą. Materiały II Konferencji stypendystów Programu Stypendialnego Rządu Polskiego dla Młodych Naukowców, Warszawa, 11 Maja 2011. Warszawa, 2011. S. 189-200.

22. Смирнов А. Між Києвом і Варшавою: український автокефальний рух у 1941–1942 роках // Українська Автокефальна Православна Церква часів Другої світової війни. Митрополит Феофіл Булдовський. Харків, 2011. С. 23-30.

23. Смирнов А. Створення Автономної Православної Церкви в Україні у 1941 році // Українське православ’я у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій (пам’яті митрополитів Василя (Липківського) та Іоана (Боднарчука). Тернопіль, 2014. С. 57-61.

24. Смирнов А. Політика радянської влади щодо Православної Церкви на Волині в 1939–1941 роках // Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти Церкви. Дніпропетровськ, 2015. С. 192-197.

25. Смирнов А. Колекція отця Тимофія Міненка в архіві Університету Альберти // Українська діаспора: проблеми дослідження : тези доповідей Міжнародної наукової конференції, 27–28 вересня 2016 р., м. Острог. Острог, 2016. С. 301-302.

26. Смирнов А. Дерманський монастир у період німецької окупації (1941–1944 рр.) // Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині. Рівне, 2019. Вип. 1. С. 189-193.

Наукові праці, що додатково відображають результати дисертації

27. Смирнов А. Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч. 1930–1944. Київ, 2008. 326 с.

28. Смирнов А. Національна ідентичність Автономної Православної Церкви в Україні періоду німецької окупації // Ювілейний збірник на честь професора Павла-Роберта Маґочія. Ужгород ; Пряшів ; Нью-Йорк, 2015. С. 541-549.

29. Смирнов А. Інституалізація Автономної Православної Церкви в Україні (за матеріалами Почаївського собору 1941 року) // Студії і матеріали з історії Волині. Кременець, 2018. С. 341-352.

30. Смирнов А. Українське православ’я в роки Другої світової війни в історико-церковних студіях Івана Власовського // Волинський благовісник. 2018. № 6. С. 105-118.

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень…….…… 18

ВСТУП…….……. 20

РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерела та методологія дослідження……..…. 29

1.1 Стан наукової розробки проблеми…… 29

1.2 Джерельна база……...…… 54

1.3 Теоретико-методологічні засади……... 65

РОЗДІЛ 2. Український національно-церковний рух у Генерал-губернаторстві впродовж 1939–1944 рр……..… 77

2.1 Реорганізація Православної Церкви та висвята єпископів-українців……... 77

2.2 Тенденції розвитку Холмсько-Підляської єпархії……. 118

РОЗДІЛ 3. Російська Православна Церква в Україні напередодні та в роки німецько-радянської війни……. 162

3.1 Юрисдикційні трансформації православ’я на Волині в 1939–1941 рр…... 162

3.2 Інституалізація Автономної Православної Церкви в контексті ухвал Почаївського Собору 1941 р.……. 177

3.3 Волинська єпархія АПЦ в умовах нацистського окупаційного режиму… 192

3.4 Розбудова АПЦ упродовж 1942–1944 рр. ……..… 209

РОЗДІЛ 4. Становлення та діяльність Української Автокефальної Православної Церкви формації 1942 р……...….. 230

4.1 Організація Адміністратури Варшавської Митрополії в окупованій Україні (1941–1942)…….. 230

4.2 Розвиток УАПЦ у Центрі та на Сході України……..... 254

4.3 Інституційний розкол православ’я та міжцерковні відносини в роки нацистської окупації……...… 296

4.4 Варшавський Собор УАПЦ 1944 р. та його наслідки……... 326

ВИСНОВКИ……..... 350

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ……..……..... 362

ДОДАТКИ…...……..... 396

Перелік умовних скорочень

АПЦ – Автономна Православна Церква.

ГДА СБ України – Галузевий державний архів Служби безпеки України.

Держархів Волинської обл. – Державний архів Волинської області.

Держархів Київської обл. – Державний архів Київської області.

Держархів Рівненської обл. – Державний архів Рівненської області.

МЗС – Міністерство закордонних справ.

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ.

НКДБ – Народний комісаріат державної безпеки.

НСДАП – Націонал-соціалістична робітнича партія Німеччини.

ОУН – Організація українських націоналістів.

ОУН(б) – Організація українських націоналістів (бандерівці).

ОУН(м) – Організація українських націоналістів (мельниківці).

ПАПЦ – Польська Автокефальна Православна Церква.

РПЦ – Російська Православна Церква.

РПЦЗ – Російська Православна Церква за кордоном.

СД – Служба безпеки нацистської Німеччини.

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік.

СС – охоронні підрозділи НСДАП.

США – Сполучені Штати Америки.

УАПЦ – Українська Автокефальна Православна Церква.

УНР – Українська Народна Республіка.

УПА – Українська повстанська армія.

УПЦ – Українська Православна Церква.

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка.

УЦК – Український центральний комітет.

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об’єднань України.

AAN – Archiwum Akt Nowych w Warszawie.

AWMP – Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej.

UAA – University of Alberta Archives.

UHECA – Ukrainian Historical and Educational Center Archives, Somerset, New Jersey.

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Об'єднання православних спільнот і конституювання помісної Православної Церкви України (ПЦУ) 2018 р. мало тривалу передісторію, оскільки йшлося не про реалізацію якогось короткострокового проєкту, а про результат понад столітньої цілеспрямованої боротьби православних українців за автокефалію своєї Церкви та її визнання у Вселенському православ'ї. Процес здобуття «Патріаршого і Синодального Томосу надання автокефального церковного устрою Православній Церкві України», що завершився його врученням Блаженнішому митрополиту Київському і всієї України Епіфанію Думенку на Фанарі, спонукає до поглибленого переосмислення історичного досвіду боротьби українців за церковну незалежність.

Загальновідомо, що релігійний чинник справляв потужний вплив не тільки на духовне життя України, а й на процеси українського націє- і державотворення. Про це свідчить, зокрема, синхронність активізації автокефального руху в православ'ї й національно-визвольної боротьби українського народу. У XX ст. цей рух пройшов три фази розвитку: 1) під час української революції (Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ) митрополита Василя Липківського); 2) за німецької окупації (Адміністратура УАПЦ митрополита Полікарпа Сікорського); 3) наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., коли було проголошено відродження УАПЦ, а владику Мстислава Скрипника обрано патріархом Київським і всієї України.

В умовах XX століття – «віку екстремізму» за визначенням Еріка Гобсбаума – Православна Церква зазнавала жорстоких переслідувань як від комуністичного, так і нацистського тоталітарних режимів. Володіючи беззаперечним авторитетом і справляючи неабиякий морально-психологічний вплив на населення, вона стала не тільки об'єктом прискіпливої уваги ключових гравців на геополітичній шахівниці Другої світової війни, а й низки інспірацій та інсинуацій з їхнього боку, спрямованих на перешкоджання

становленню незалежної Церкви. Дослідження інституційних трансформацій Православної Церкви воєнної доби дає змогу стверджувати не лише про прояви політичного конформізму серед духовенства, але й про його здатність протистояти релігійному тиску й терору з боку тоталітарних режимів.

Обрана тема є суспільно значущою, зважаючи, зокрема, на необхідність поєднання еклезіальних і світських підходів до вивчення церковно-історичної тематики. Означений ракурс розгляду проблеми дає змогу, крім узагальнення відомих фактів і заповнення значних лакун в історії української Другої світової війни, переглянути низку усталених уявлень про юрисдикційно-канонічний статус Православної Церкви. З'ясування цього питання може відіграти неабияку роль в осмисленні сутностей інституційних трансформацій Автономної Православної Церкви (АПЦ) й УАПЦ, що дотепер досліджувалися на обмеженому колі історичних джерел.

Необхідність звернення до окресленої проблематики зумовлена не тільки академічним інтересом, а й реаліями сучасного стану українського православ'я, яке залишається розділеним на дві юрисдикції – ПЦУ й Українську Православну Церкву (УПЦ) в єдності з Московським Патріархатом. Комплексне історико-релігієзнавче осмислення суспільно-політичних й еклезіальних обставин виникнення, перебігу та наслідків інституційного розколу українського православ'я в роки війни володіє потенціалом з'ясування витоків сучасного міжправославного протистояння, а також виявити адекватні шляхи й засоби його подолання.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертацію виконано в рамках науково-дослідної теми кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» «Актуальні проблеми української історії та історіографії модерної доби» (державний реєстраційний номер 0113U007061). Дослідження проводилося за підтримки Меморіального фонду ім. І. Коляски, що уможливив наукове стажування в Канадському інституті українських студій Університету Альберти.

Метою дисертаційної роботи є з'ясування сутності церковно-інституційних трансформацій українського православ'я в роки Другої світової війни.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **дослідницьких завдань:**

- проаналізувати стан наукової розробки теми, охарактеризувати джерельну базу, обрати методологічні орієнтири й адекватний науковий інструментарій дослідження;
- охарактеризувати причини реорганізації Православної Церкви в Генерал-губернаторстві та з'ясувати обставини висвяти єпископів-українців;
- розглянути тенденції розвитку Холмсько-Підляської єпархії й архипастирську діяльність владики Іларіона Огієнка;
- з'ясувати чинники та наслідки юрисдикційно-канонічних трансформацій Православної Церкви на Волині впродовж 1939–1941 рр.;
- висвітлити причини, перебіг і наслідки Почаївського Собору єпископів серпня – листопада 1941 р.;
- дослідити обставини інституалізації АПЦ у райхскомісаріаті «Україна» та її функціонування впродовж 1942–1944 рр.
- охарактеризувати чинники та наслідки організації Адміністратури Варшавської Митрополії в окупованій Україні на чолі з владикою Полікарпом Сікорським;
- дослідити значення Київського Собору травня 1942 р. і розвиток УАПЦ на Сході України;
- розкрити детермінанти інституційного розколу православ'я й дослідити характер міжцерковних відносин в умовах нацистського окупаційного режиму;
- проаналізувати обставини проведення, ключові рішення й наслідки Варшавського Собору єпископів УАПЦ березня – квітня 1944 р.

Об'єктом дослідження є релігійні процеси в Україні під час Другої світової війни, а його **предметом** – церковно-інституційні трансформації українського православ'я впродовж 1939–1944 рр.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період 1939–1944 рр. Нижня межа обумовлена початком Другої світової війни, а верхня – вигнанням німецьких загарбників і відновленням радянської влади на всій території України. Водночас у роботі розглядаються окремі події, які відбувались у до- та післявоєнний періоди, оскільки вони мають значення для з'ясування причинно-наслідкових зв'язків тогочасних явищ і процесів.

Географічні межі дослідження охоплюють етнічні українські землі в складі СРСР і Німеччини, на які поширювалася канонічна юрисдикція Російської Православної Церкви (РПЦ) та Православної Церкви в Генерал-губернаторстві.

Методи дослідження. У роботі використовувалися як конкретно-історичні (історико-генетичний, системно-структурний, порівняльно-історичний, хронологічний, періодизації), так і загальнонаукові методи (описовий, систематизації, функціональний, логічний) із притаманними їм аналізом, синтезом, індукцією та дедукцією. Для дослідження низки аспектів теми застосовувалися методи джерелознавчої критики, реконструкції, синергетики тощо. Метод структурного функціоналізму допоміг вивчати внутрішньоцерковні зміни на різних рівнях на тлі суспільно-політичних процесів. Комплексне використання зазначених методів уможливило відтворення цілісної картини інституційних змін в українському православ'ї.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в історико-релігієзнавчому осмисленні сутнісних характеристик церковно-інституційних трансформацій українського православ'я періоду Другої світової війни. Врахування здобутків вітчизняних, діаспорних і закордонних дослідників на основі віднайдених, інтерпретованих і використаних джерельних матеріалів українських і закордонних архівосховищ, зокрема Канади, Польщі, США, дало змогу глибше й об'єктивніше з'ясувати низку аспектів досліджуваної теми, які

впродовж тривалого часу замовчувалися або спотворювалися як радянською, так і російською історіографією.

У межах здійсненого дослідження було одержано результати й сформульовано узагальнені положення, які мають наукову новизну.

Уперше:

- у контексті компаративного переосмислення напрацювань як вітчизняних, так і закордонних учених з'ясовано стан наукової розробки теми, окреслено основні історіографічні напрями її вивчення; виявлено й інтерпретовано досі невідомі та маловідомі архівні матеріали; проведено аналіз джерельної бази й окреслено методологію дослідження;
- аргументовано, що масштабна реорганізація Православної Церкви в Генерал-губернаторстві, яка полягала, зокрема в усуненні гітлерівцями митрополита Діонісія Валединського від обов'язків її предстоятеля, відбулася внаслідок інтриг і лобіювань із боку як проросійських, так і деяких проукраїнських угруповань, репрезентанти яких іще в міжвоєнний період були його латентними опонентами в національно-церковному питанні;
- доведено, що ситуативне сприяння німецької влади національним інтенціям православних українців на Холмщині й Підляшші було виявом геополітичних розрахунків нацистів, а не якоїсь особливої прихильності до них. Нацистські керманичі прагнули не тільки послабити польські та російські впливи в регіоні, а й підживити міжетнічне й міжконфесійне протистояння, яке відчутно загострилося під час ревіндикаційних акцій 1937–1939 рр.
- обґрунтовано, що холмська церковна програма владики Іларіона Огієнка, значущими ланками якої були виважене використання української мови в богослужінні, динамічна розбудова парафіяльної мережі та підготовка плеяди національно свідомих священнослужителів, мала на меті конституювання на окупованих нацистами територіях автокефальної УПЦ із патріаршим устроєм;
- доповнено тезу, що радянізація західноукраїнських земель виявлялася, зокрема, в інтенсивній різноплановій агітаційно-пропагандистській роботі, репресивних заходах проти духовенства, а також неканонічній інкорпорації

православних єпархій колишньої ПАПЦ до складу контрольованої РПЦ шляхом примусового індивідуального приєднання єпископів й об'єднання цих єпархій в екзархат Західних України та Білорусі;

- доведено, що учасники Почаївського Собору серпня – листопада 1941 р., що поклав початок інституційного розколу українського православ'я в роки війни, виявили готовність приймати колишніх клириків УАПЦ В. Липківського через нове рукоположення в разі відсутності в них канонічних перешкод. Водночас священники, які отримали канонічну хіротонію до 1921 р., приєднувалися до АПЦ через покаяння без пересвяти. Автономісти вирішили зберігати юрисдикційний зв'язок із РПЦ, однак він розглядався ними переважно як формальність тактичного характеру задля уникнення звинувачень у неканонічності;
- з'ясовано, що головними чинниками прихильнішого ставлення німецької влади до АПЦ, у середовищі клиру якої зрештою мали місце як москвофільські, так й українофільські національно-політичні орієнтації, були підкреслена лояльність, керованість й антирадянська позиція її очільників, дистанціювання від самостійницького руху, переважно негативна реакція на спробу об'єднання Церков;
- аргументовано висновок, що Пінський Собор 7–10 лютого 1942 р. заклав канонічні підстави для існування нової православної ієрархії у співпричасті з Варшавською Митрополією. Його постанова про прийняття «липківського» духовенства в «сущому сані» стосувалася тільки священників, яких приєднували через спеціальний чин доповнення сумнівних хіротоній, і водночас не поширювалася на ієрархів УАПЦ формації 1921 р. Саме її реалізація уможливила залучення патріотично налаштованого духовенства до автокефального руху й поширення впливу Адміністратури УАПЦ на Сході України;
- доведено, що під час другої фази українського автокефального руху на підставі Патріаршого й Синодального Томосу 1924 р. було конституйовано

Адміністратуру УАПЦ, яка на правах широкої автономії входила до складу Православної Церкви в Генерал-губернаторстві;

- спростовано стереотипні уявлення про неканонічність ієрархії УАПЦ формації 1942 р., оскільки всі тогочасні хіротонії в ній звершувалися з дотриманням апостольських правил і були затверджені митрополитом Варшавським Діонісієм, через якого зберігалася канонічна єдність Адміністратури зі світовим православ'ям;
- обґрунтовано, що контраверсійні концепції творення автокефальної Церкви, особисті амбіції ієрархів, нові літургійні практики УАПЦ, а також прийняття нею клириків «липківської» висвяти на тлі прагматичної і цинічної релігійної політики нацистів призвели до інституційного розколу українського православ'я, який виправдано розцінювати як вияв складного багатофакторного цивілізаційного конфлікту національно-еклезіальних ідентичностей, в основі якого лежали модернізаційні трансформації, пов'язані з формуванням сучасної української політичної нації;
- доведено, що обидві юрисдикції вимушено співпрацювали з нацистським режимом, поминаючи німецьку владу під час богослужінь, публікуючи звернення пронімецького характеру, а також агітуючи українську молодь добровільно виїжджати на роботу до Німеччини.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що основні положення дисертації, нагромаджений у ній фактичний і теоретичний матеріал можуть бути використані як при написанні узагальнювальних праць із новітньої історії України та Православної Церкви, так і стати істотним доповненням під час підготовки лекційних курсів, навчально-методичних посібників і рекомендацій у системі освіти на базі досвіду їх упровадження в навчально-виховний процес Національного університету «Острозька академія». Водночас вони володіють потенціалом наукового підґрунтя розробки та реалізації програми модернізації ПЦУ.

Особистий внесок автора. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею. Наукові положення, висновки та результати, які виносяться

на захист, одержані здобувачем одноосібно. Особистий внесок автора в роботах, опублікованих у співавторстві, відображено окремо в переліку публікацій. У публікації № 9 особисто авторові належить 30 % матеріалу, пов'язаного з висвітленням польського терору проти українського населення Холмщини.

Апробація результатів дослідження здійснювалася шляхом його обговорення на засіданнях кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія», колоквіумі кафедри релігієзнавства Ерфуртського університету. Низка сегментів праці була підготовлена й представлена під час стажувань у Канадському інституті українських студій Університету Альберти, Варшавському, Мюнстерському, а також Торонтському університетах. Основні положення та результати роботи викладені у виступах на таких наукових форумах: 9 щорічних наукових викладацько-студентських конференцій «Дні науки» (Острог, 2011–2016, 2018–2020), Історико-церковна конференція «Українська Автокефальна Православна Церква під час Другої світової війни. Митрополит Феофіл Булдовський» (Харків, 2010), II Konferencja stypendystów Programu RP dla Młodych Naukowców (Варшава, 2010), Всеукраїнська наукова конференція «Православ'я в Україні» (Київ, 2011), X Міжнародна конференція «Церква – наука – суспільство: питання взаємодії» (Київ, 2012), Міжнародна наукова конференція «Między Wschodem i Zachodem. Ukraina w kręgu historii i kultury» (Варшава, 2012), XXIII Східна літня школа (Варшава, 2013), Наукова конференція «Духовна спадщина Митрополита Василя Липківського» (Київ, 2014), Міжнародна науково-практична конференція «Волинь у військово-політичній історії Центрально-Східної Європи» (Острог, 2014), Всеукраїнська науково-практична конференція «Українське православ'я у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій (пам'яті митрополитів Василя (Липківського) та Іоана (Боднарчука)» (Тернопіль, 2014), Міжнародна науково-практична конференція «Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти Церкви» (Київ, 2015), Міжнародна науково-практична

конференція: «Канонічність Українського Православ'я: історія проблеми» (Київ, 2016), Кременецькі читання з історії Волині (Кременець, 2017, 2019), Міжнародна науково-богословська конференція «Століття української визвольної боротьби: процеси українського державотворення та становлення помісної Православної Церкви в Україні» (Київ, 2017), Міжнародна конференція з нагоди 25-ліття упокоєння патріарха Мстислава Скрипника (Саут Бавнд Брук (США), 2018), VIII Міжнародна літня школа «Соціальна думка митрополита Андрея Шептицького» (Львів, 2018), Міжнародна наукова конференція «Волинь в українській, польській і світовій історіографії» (Кременець, 2018), Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині» (Дермань, 2019), Експертна конференція «Українське православ'я в еклезіологічному, політичному, культурному вимірах» (Київ, 2019), Всеукраїнська історико-краєзнавча конференція «Волинь у роки Другої світової війни та післявоєнний період» (до 80-річчя початку війни) (Острог, 2019) та інших.

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 30 наукових праць, з яких 16 – у фахових виданнях України, 4 – у періодичних виданнях інших держав (2 публікації у закордонних журналах, проіндексованих у базі даних Scopus).

Структура дослідження побудована за проблемно-хронологічним принципом, складається з переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (459 найменувань) і п'яти додатків. Загальний обсяг дисертації становить 405 сторінок, з яких основний текст – 361 сторінка.

Розділ 1
Історіографія, джерела та методологія дослідження

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Активізація інтересу до історії Другої світової війни й церковно-історичної тематики, вихід у світ дисертаційних і монографічних досліджень історичного, політологічного, філософського та релігієзнавчо-богословського спрямування з початку 1990-х рр. та їх інтелектуальне осмислення в сучасній Україні спонукає до аналізу цих напрацювань задля визначення векторів подальшого пошуку. «Проте невпинне прирощення історико-церковних знань, – справедливо наголошували Геннадій Надтока й Інна Горпинченко, – об'єктивно вимагає їх узагальнюючого історіографічного осмислення й систематизації, метою яких є попередження випадковості у виборі предмета дослідження й оптимізація наукового пошуку за напрямами, продиктованими прагненням об'єктивно відтворити багатогранну та хронологічно цілісну історію»[1]. Нині в церковно-історичних студіях, на думку дослідниці Тетяни Шевченко, триває період «позитивістського накопичення джерельного матеріалу». На його основі захищаються дисертаційні дослідження та видаються монографії, де ширші висновки й узагальнення не достатньо артикулюються[2].

Наявні розвідки про церковні процеси часів Другої світової війни (релігійну політику нацистів, Православну Церкву в Трансністрії, волинське духовенство, духовне життя населення, біографічні нариси) не дають змогу скласти цілісне уявлення про інституційні трансформації українського православ'я. Упродовж останніх десятиліть підходи вчених-істориків до висвітлення зазначеної проблематики змінювалися залежно від суспільно-політичних умов, науково-методологічних підходів, доступної джерельної бази.

---

[1] Надтока Г.М., Горпинченко І.В. Православна церква в Україні другої половини XIX століття. Історіографія. Київ, 2018. С. 5.

[2] Шевченко Т. Релігійний дискурс радянської та національної історіографій: контраверсії спадкоємності // Історіографічні дослідження в Україні. Київ, 2014. Вип. 24. С. 83.

У сучасній Україні відсутнє комплексне історико-релігієзнавче дослідження розвитку Православної Церкви в період воєнних випробувань.

Із середини XX ст. в історичній науці спостерігається поділ історіографічних джерел на церковні й світські дослідження, а також пропонується їх класифікація за національною приналежністю дослідників: українська, російська, польська історіографія тощо. З огляду на це вважаємо за доцільне історіографію проблеми умовно поділити на дві великих групи:

1) українська історіографія;
2) закордонне історіописання (діаспорне, польське, російське тощо).

Уперше загальний огляд *сучасної української історіографії* історії УПЦ XX ст. у контексті державно-церковних відносин здійснила історикиня Алла Киридон. У радянській історіографії, що формувалася в умовах жорсткої цензури й атеїстичної пропаганди, історико-церковна тематика була маргіналізована. Як слушно зазначала А. Киридон, активізація на початку 1990-х рр. дослідницького інтересу до вивчення відносин держави й Церкви була зумовлена кількома чинниками: 1) пробудженням національно-державного й національно-релігійного життя, що розвивалися в тісній взаємодії; 2) крахом колишньої політико-ідеологічної системи й пошуком нових орієнтирів, зокрема щодо переосмислення набутого доробку історіографії взаємин Церкви й держави на різних етапах історичного розвитку; 3) пожвавленням релігійного життя на пострадянському просторі й потребою його осмислення; 4) розсекреченням документів державних, партійних і відомчих архівів, відкриттям спецфондів бібліотек; 5) зняттям заборон на табуйовану церковну проблематику[3].

Важливе значення для дослідження історії православ'я в період Другої світової війни мають праці Юрія Волошина, В'ячеслава Гордієнка, Олександра Лисенка, Володимира Пащенка, Надії Стоколос. Їм притаманне прагнення

[3] Киридон А. М. Час випробувань: держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. Тернопіль, 2005. С. 5-6.

неупереджено розглянути державно-церковні відносини й інституційну історію Церкви без радянських міфологем і штампів.

Серед комплексних досліджень релігійної ситуації в Україні в роки Другої світової війни необхідно виділити монографію знаного історика О. Лисенка, в якій охарактеризовано політику німецьких окупантів і радянської влади щодо Православної Церкви. Автор дійшов висновку, що нацистам вдалося «не допустити деструктуризації Українських Церков на неконтрольовану множину і перешкодити виникненню міцної єдиної церковної організації»[4]. Незважаючи на жорсткий окупаційний режим, масове відкриття храмів і проведення церковних обрядів свідчило про своєрідний релігійний ренесанс в Україні.

За методологічними підходами праці В. Пащенка належать до пострадянського «фактографічного» історіописання, яким бракує глибшого аналізу ретельно опрацьованих і щедро цитованих архівних джерел. У першій частині книжки «Православ'я в новітній історії України» автор звернув основну увагу на політику нацистів щодо Православної Церкви, співпрацю духовенства з окупантами, міжцерковні стосунки, реакцію Москви на діяльність владики Полікарпа Сікорського тощо. Виокремлено три основні церковні орієнтації українського православ'я, очолювані владиками О. Громадським, П. Сікорським і Ф. Булдовським. Зауважено, що гітлерівці підтримували здебільшого той церковний напрям, котрий мав слабші позиції в тому чи іншому регіоні. В. Пащенко використав матеріали архівно-слідчої справи митрополита Феофіла Булдовського, що проливає світло на внутрішньоцерковні проблеми УАПЦ[5]. У монографії «Православна Церква в тоталітарній державі» історик коротко описав становище «православ'я в горнилі війни». Він слушно зауважував, що «УАПЦ періоду Другої світової війни була побудована на канонічних засадах і не становила організаційного продовження УАПЦ Василя Липківського». Однак не достатньо переконливим

[4] Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943–1946. Київ, 1998. С. 14.
[5] Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. Полтава, 1997. Ч. 1. 356 с.

виглядає твердження автора про те, що вірні АПЦ, не маючи безпосередніх зав'язків із Московською Патріархією, все одно відчували моральну підтримку з боку російських архиєреїв. В. Пащенко вважав, що патріотична позиція духовенства сприяла лібералізації державної політики щодо РПЦ у 1943 р.[6]

Історик Ю. Волошин запропонував періодизацію історії українського православ'я в роки німецької окупації, критерієм якої є зміна релігійно-церковної політики нацистів. Крім того, він уперше в українській історіографії зробив спробу визначити чисельність парафій УАПЦ й АПЦ. Водночас варто зауважити, що історик майже не приділив уваги стану Автономної Церкви, православних монастирів, зв'язку УАПЦ із національно-визвольною боротьбою українців[7].

Процес відродження церковно-православного життя й роль у ньому окупаційної влади, зовнішньополітичні чинники релігійно–церковного конфлікту на Волині в 1941–1944 рр., причини загибелі митрополита Олексія Громадського розглядаються в публікаціях В. Гордієнка. У його кандидатській дисертації висновується, що на Волині чисельність парафій УАПЦ була меншою в порівнянні з АПЦ, а загальна кількість громад обох напрямів в окупованій Україні становила 5000. За ним, спроба поєднання Церков у Почаєві в жовтні 1942 р. зазнала поразки через протидію єпископів АПЦ, заохочених до цього німецькими окупантами. Крім того, він припускав, що до загибелі владики Олексія були причетні німецькі спецслужби[8]. Згодом В. Гордієнко почав схилятися до іншої конспірологічної версії, вважаючи, що чекісти могли руками українських партизан ліквідували свого агента, завербованого в 1941 р.[9] Погляд історика на це питання, попри наведені ним аргументи, не безсумнівний і потребує додаткового документального підтвердження.

---

[6] Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початку 1990-х років. Полтава, 2005. С. 5-22.

[7] Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.). Полтава, 1997. 127 с.

[8] Гордієнко В. Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1999. С. 122-123, 137.

[9] Гордієнко В. Обставини загибелі митрополита Олексія Громадського // Уманська старовина. 2019. № 6. С. 5-18.

Релігійно-церковні трансформації в роки Другої світової війни розглянула релігієзнавець Н. Стоколос. Вона ґрунтовно проаналізувала конфесійну політику німецької окупаційної влади, простежила диференціацію українського православ'я і приділила значну увагу протиборству православних ієрархів. Дослідниця віднайшла унікальні листи митрополита Андрея Шептицького й Тараса Бульби-Боровця до Степана Скрипника, показала його участь у підписанні «Акта поєднання» між автокефалістами й автономістами 1942 р. Сильною стороною історико-релігієзнавчих студій Н. Стоколос, на наш погляд, є органічне поєднання фактологічного висвітлення з аргументованим аналізом причинно-наслідкових зв'язків. Дослідниця дійшла слушного висновку, що «питання якої канонічної юрисдикції – варшавської чи московської – дотримуватися і, відповідно, яку з них покласти в основу бажаної української автокефалії Православної Церкви, стало своєрідним "яблуком розбрату" між Кременецьким і Луцьким центрами православ'я в окупованій Україні»[10]. Політика німецької окупаційної адміністрації була спрямована на розкол і деформацію українського православ'я й мала свої регіональні особливості. Перехід православних парафій на Волині до УАПЦ Н. Стоколос справедливо пояснює не «наслідками терору», а втратою авторитету АПЦ. Вона погоджується з Ю. Волошиним, що кількість громад двох Церков на кінець нацистської окупації України була приблизно однаковою. Підтримка автономістів із боку гітлерівців була пов'язана з тим, що враховувався їх вплив на Сході й Півдні України. Посилення тиску на УАПЦ, як єдиної легальної національної інституції, свідчило про антиукраїнський характер окупаційного режиму. Водночас поза увагою Н. Стоколос залишилися канонічні аспекти конституювання УПЦ і міжцерковних відносин.

Обставини знищення Успенського собору досліджували Євген Кабанець, Сергій Кот, Тетяна Себта[11]. Ситуація в АПЦ після смерті Громадського й

[10] Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.). Рівне, 2003. С. 355-360, 400.

[11] Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи / упоряд. Т. М. Себта, Р. І. Качан. Київ, 2016. 1200 с.; Кабанець Є. П. Загибель Успенського собору:

перебіг Ковельського Собору були предметом уваги Олександра Логінова[12]. Функціонуванню релігійних організацій у межах райхскомісаріату «Україна» та військової зони, конфесійному життю в Трансністрії, стосункам Церкви й влади в УРСР у 1944–1946 рр. присвячено розділ колективної монографії «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття»[13]. Проблеми розвитку українського православ'я під час нацистської окупації знайшли відображення в публікаціях Ірини Преловської[14].

Партійно-державну політику щодо РПЦ в Україні дослідив Віктор Войналович, звертаючи увагу на вплив наслідків війни на формування повоєнної моделі державно-церковних відносин. «Відігравши важливу роль у консолідації суспільства в роки війни, доклавши чимало зусиль для зміцнення обороноздатності країни, церковні інституції поступово перетворилися на реально існуючий фактор, з яким не рахуватися вже було неможливо, – писав учений. – За таких обставин режиму не лишалося нічого іншого, як подолати традиційну відразу до релігії й Церкви та вдатися до інтриг за участі конформістично налаштованих ієрархів. Природно, що саме правлячій еліті РПЦ, у переважній більшості своїй готовій до співробітництва зі світською владою, відводилася роль основного провідника державної релігійної політики»[15].

До представників конфесійної історіографії належить архиєпископ Ігор Ісіченко, котрий написав підручник «Історія Христової Церкви в Україні». У ньому автор пояснює підтримку Автономної Церкви з боку німецької

міфи і дійсність. Документальне розслідування. Київ, 2011. 376 с.; Кот С. Зруйнування Успенського собору Києво-Печерської лаври (3 листопада 1941 р.): версії // Український історичний журнал. 2011. № 6. С. 122-151.

[12] Логінов О. В. До історії Української Автономної Православної Церкви після смерті митрополита Алексія (Громадського) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вінниця, 2007. Вип. 12. С. 92-95.

[13] Лисенко О., Михайлуца М., Поїздник І. Релігійне життя в Україні (1941–1946 рр.) // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси: у 2-х кн. Київ, 2011. Кн. 2. С. 177–230.

[14] Див., напр.: Преловська І. Пінський Собор УАПЦ 8–10 лютого 1942 р. та його наслідки (до 70-ої річниці Собору) // Історія релігій в Україні. Львів, 2012. Кн. 1. С. 623–628.

[15] Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ, 2005. С. 67.

адміністрації тим, що вона «не мала стосунків з українським підпіллям, а також не могла претендувати на роль державотворчої сили»[16]. Свідченням зростання зацікавленості до досліджуваної проблематики стало проведення історико-церковної конференції «Українська Автокефальна Православна Церква під час Другої світової війни. Митрополит Феофіл Булдовський» (Харків, 2010 р.), за результатами якої вийшов збірник статей і архівних матеріалів[17].

Митрополит Олександр Драбинко в книзі «Українська Церква: шлях до автокефалії» дав канонічну оцінку декрету владики Діонісія від 24 грудня 1941 р. Він твердив, що про автокефалію (або навіть автономію) українських єпархій у цьому документі не йшлося, а повноваження адміністратора не перевищували традиційні права єпархіального архиєрея. Під час німецької окупації український єпископат хоч і прагнув до створення Автокефальної Церкви, але не ініціював формального, де-юре, проголошення незалежності від Варшавського митрополита. Це давало можливість через нього зберегти канонічну єдність зі світовим православ'ям. Самопроголошена автокефалія, по-перше, була б негативно сприйнята німецькою владою, а, по-друге, не отримала б визнання з боку Константинополя[18].

Окремі аспекти порушених проблем знайшли відображення в низці публікацій А. Смирнова. Зокрема, у монографії, присвяченій життєпису Мстислава Скрипника, висвітлено його архипастирську діяльність в окупованій Україні[19]. Реорганізацію Православної Церкви в окупованій Польщі, інституацізацію АПЦ, наслідки Почаївського й Пінського церковних Соборів, ставлення Павла Скоропадського й Андрея Шептицького до Православної Церкви, діяльність отця Якова Кравчука, початок архипастирської праці владики Іларіона Огієнка й діяльність єпископа Мануїла Тарнавського,

[16] Ісіченко І., архиєп. Історія Христової Церкви в Україні. Харків, 2003. С. 502.
[17] Українська Автокефальна Православна Церква часів Другої світової війни. Митрополит Феофіл (Булдовський). Харків, 2011. 96 с.
[18] Олександр (Драбинко), митр. Українська Церква: шлях до автокефалії. Київ, 2018. С. 276-281.
[19] Смирнов А. Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч. 1930–1944. Київ, 2008. 326 с.

історико-церковні студії Івана Власовського, історію Яблочинського й Дерманського монастирів досліджував автор.

Серед перших праць узагальнювального характеру, що висвітлюють історію Православної Церкви в південноукраїнському регіоні воєнної доби, відзначимо монографію Миколи Михайлуци «Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945)». Автор дослідив стан Православної Церкви на Півдні УРСР у переддень та на початку Другої світової війни, соціально-релігійні трансформації в Південній Бессарабії під румунською владою, особливості діяльності Румунської православної місії в «Трансністрії», православ'я в Південній Україні в умовах відновлення радянської влади. На основі широкого спектру джерел М. Михайлуца дійшов висновку, що «діяльність місії демонструє відверту спрямованість на денаціоналізацію православного життя на українських землях, на заборону і викорінення будь-яких самобутніх церковних традицій»[20]. Після вигнання окупантів керівництво радянської держави використало процес реєстрації на Півдні УРСР, як і по всій республіці, в якості інструмента конструювання моноцерковної системи, що базувалася на виключному статусі однієї, підконтрольної державі еклезіальної структури – РПЦ.

У кандидатській дисертації Ірини Грідіної зазначалося, що православний рух в окупованій Україні став духовною опозицією «новому порядку». Згодом вона опублікувала монографію, присвячену зовнішньому та внутрішньому вимірам організації духовного життя населення України. Аналіз релігійної свідомості вірян дав змогу авторці виснувати, що цинічний прагматизм нацистської церковної політики відштовхнув від окупантів віруючих України й наповнив їх релігійні почуття патріотичним змістом[21].

Одну з перших спроб узагальненої характеристики церковного життя на Волині здійснив архівіст Володимир Рожко (1940–2018) у книжках «Нарис

[20] Михайлуца М. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945). Одеса, 2008. С. 335.

[21] Грідіна І.М. Православна церква в Україні під час Другої світової війни 1939–1945 рр.: людський вимір: автореф. дис. … канд. іст. наук. Донецьк, 2001. 20 с.; Грідіна І. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). Донецьк, 2010. 418 с.

історії Української Православної Церкви на Волині (870–2000)» та «Відродження Української Православної Церкви на Волині (1917–2006 рр.)»[22]. Останніми роками з'явилася низка його біографічних нарисів про ієрархів УАПЦ Никанора Абрамовича, Платона Артемюка, Ігоря Губу, Полікарпа Сікорського, Геннадія Шиприкевича. Історико-краєзнавчі видання В. Рожка ґрунтуються переважно на використанні діаспорної історіографії, мемуарної літератури та періодики. Як наслідок, більшість підготовлених ним праць набувала досить помітного мемуарного характеру, містить низку неточностей, помилок, суб'єктивних оцінок, суперечливих тверджень.

Історія українського православ'я, волинського духовенства, життя та діяльність православних душпастирів стали об'єктом ґрунтовних досліджень історика Володимира Борщевича. 1998 р. вийшла друком його монографія «Українське церковне відродження на Волині (20 – 40-ві рр. XX ст.)»[23], в якій автор охарактеризував організаційну структуру й діяльність Автокефальної Церкви. Того ж року була опублікована розвідка, присвячена історії Автономної Церкви на Волині[24]. Його візія діяльності Православної Церкви співзвучна діаспорній історіографії, але базується на скрупульозному дослідженні волинських архівів і періодики.

У монографії «Волинське духовенство у XX столітті: ідентичність, статус, еволюція» (Луцьк, 2010 р.) В. Борщевич розглянув православне духовенство Волині XX ст. як ексклюзивну соціальну групу, яка подолала складний шлях внутрішньої еволюції. Спираючись на великий масив неопублікованих та не введених у науковий обіг документальних матеріалів і родинних архівів, він дослідив «специфіку формування духовної верстви, корпоративну свідомість, освітньо-інтелектуальні, фахові характеристики клиру, його статус у соціумі, ідейні домінанти, форми і масштаби взаємодії з

[22] Рожко В. Нарис історії Української Православної Церкви на Волині (870–2000). Луцьк, 2001. 672 с.; Рожко В. Відродження Української Православної Церкви на Волині (1917–2006 рр.). Луцьк, 2007. 348 с.
[23] Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. XX ст.). Луцьк, 2000. 254 с.
[24] Борщевич В. Автономна Православна Церква на Волині. Луцьк, 1998. 97 с.

громадсько-політичними інституціями»[25]. Автор простежує випадки асоціальної поведінки православного клиру, їхні причини, масштабність і частоту. Поява праць В. Борщевича, написаних у руслі соціальної історії, є помітним кроком у розвитку регіональних церковно-історичних досліджень в Україні. Вони вигідно вирізняються на фоні аналогічних наукових студій.

Цінним джерелом біографічної інформації про священнослужителів та громадсько-політичних діячів краю є «Волинський пом'яник», підготовлений В. Борщевичем. До збірника ввійшли біографічні нариси про мучеників і сповідників, які стали жертвами тоталітарних режимів у XX ст.[26] Крім того, Володимир Трохимович є автором низки статей про єпископів АПЦ: Олексія Громадського, Симона Івановського, Серафима Кушнерука, Мануїла Тарнавського.

Державно-церковні відносини на Волині в другій половині 40-х – 50-х роках XX ст., організаційна структура Волинсько-Ровенської єпархії, діяльність Волинської духовної семінарії проаналізовані в монографії історика Василя Милуся[27]. Протоієрей Олександр Федчук є автором публікацій про про семінарію, діяльність єпископа Панкратія Гладкова й митрополита Феофіла Булдовського[28].

Філософсько-релігієзнавчий аналіз особливостей інституціональних трансформацій релігійно-церковного комплексу Волинського регіону кінця 1939 р. – початку XXI ст. здійснила Ірина Панчук. Зокрема, дослідниця акцентувала увагу на тому, що «штучне юрисдикційне підпорядкування православних конфесій Західної України Московському Патріархату спричинило розкол в українському православ'ї, який негативно позначився на

[25] Борщевич В. Волинське духовенство у XX столітті: ідентичність, статус, еволюція. Луцьк, 2010. С. 2.
[26] Борщевич В. Волинський пом'янник. Рівне, 2004. 408 с.
[27] Милусь В. Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х – 50-х роках XX століття. Луцьк, 2008. 228 с.
[28] Федчук О. Волинська духовна семінарія (1945–1964). Луцьк, 2013. 260 с.; Федчук А., прот. Епископ Белгородский и Грайворонский Панкратий (Гладков) // Вестник церковной истории. 2018. № 1/2. С. 288-304; Федчук О. Церковна діяльність митрополита Феофіла (Булдовського) (на матеріалах Галузевого державного архіву СБУ) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». Ужгород, 2020. Вип. 1. С. 80-89.

подальшому розвиткові православного руху в Україні та призвів до незворотних інституційних трансформацій». У праці констатується, «що Волинсько-Ровенська єпархія за кількістю парафій стала однією з найбільших у Радянському Союзі», однак І. Панчук не дає пояснення цього факту[29].

Одним із основних осередків церковно-історичних досліджень стала Волинська православна богословська академія, яка проводить щорічні наукові конференції та з 2013 р. видає богословсько-історичний журнал «Волинський благовісник». Викладачі академії є авторами статей про пастирські та регентсько-дяківські курси в Луцьку, архипастирське служіння митрополита Полікарпа Сікорського, роль владики Миколая Чуфаровського в заснуванні Волинської духовної семінарії[30].

Деякі аспекти церковного життя розглядалися в працях істориків, присвячених дослідженню німецького окупаційного режиму, – Богдана Зека, Олександра Ігнатуші, Галини Стародубець, Сергія Стельниковича, Олександра Тригуба та ін. Діяльність релігійних громад у генеральній окрузі «Волинь–Поділля» висвітлена в монографії Юрія Олійника й Олександра Завальнюка[31]. Історик українських спецслужб Ярослав Антонюк подав перелік зруйнованих у XX ст. храмів Волинської області, а також опублікував біографічні довідки про військових капеланів УПА[32]. Церковне життя холмсько-підляських українців і воєнний період біографії митрополита Іларіона Огієнка вивчали Юрій Макар і Микола Тимошик[33]. Низку аспектів екуменічної діяльності митрополита

---

[29] Панчук І. Релігійно-церковний комплекс Волинського регіону: особливості інституалізаційних процесів в умовах суспільно-політичних трансформацій (1939 р. – початок XXI ст.). Рівне, 2017. С. 126, 136.

[30] Див., напр.: Скиба І. Владика Полікарп (Сікорський) та українське православ'я на Волині в період радянської окупації 1939–1941 рр. // Волинський Благовісник. 2016. № 4. С. 167-176; Скиба І. Церковно-громадська діяльність митрополита Полікарпа Сікорського (1920-ті рр. – 1945 р.): контекст руху за українізацію православ'я : дис. ... канд. іст. наук. Острог, 2020. 273 с.

[31] Олійник Ю. В., Завальнюк О. М. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь–Поділля» (1941–1944 рр.). Хмельницький, 2012. 320 с.

[32] Антонюк Я. Трагедія руйнації храмів. Волинська область. XX століття: іст.-краєзн. довід. Луцьк, 2014; Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955). Львів ; Торонто, 2014. 1069 с.

[33] Макар Ю. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Чернівці, 2011. Т. 1. Дослідження.

Андрея Шептицького дослідила Елла Бистрицька[34]. Механізми реалізації антирелігійної політики доби сталінського тоталітаризму, а також головні напрями боротьби органів держбезпеки з духовенством дослідила Людмила Бабенко[35].

Серед *закордонної історіографії* теми найповажніше місце посідають студії діаспорних дослідників. Найґрунтовнішою працею конфесійного напряму є «Нарис історії Української Православної Церкви» Івана Власовського.

Перш ніж перейти до характеристики бачення І. Власовським церковних подій у період війни, зупинимося на деяких методологічних підходах усієї узагальнювальної праці. Передусім варто зазначити, що автор належав до найбільш яскравих представників групи істориків-автокефалістів в українській конфесійній історіографії. По-друге, його сміливо можна назвати адептом державницької школи в українській історичній науці, оскільки історія православ'я у нього розглядається у тісному зв'язку з державотворчими й націотворчими процесами в Україні. Оскільки дослідник послідовно постулює думку про національний характер православ'я в Україні, тому й вживає постійно термін «УПЦ» як національної Церкви українського народу[36]. Загалом «Нариси» – це популярний, синтетичний, узагальнювальний підручник із чіткою конфесійною орієнтацією. У контексті історії Церкви до XIX ст. він не є авторським дослідженням, а швидше компендіумом часто не зовсім якісних і автентичних матеріалів. Висвітлення подій першої половини XX ст. можна назвати мемуаристичною історією УАПЦ.

---

880 с.; Тимошик М. «Лишусь навіки з чужиною...». Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження. Вінніпег ; Київ, 2000. 544 с.

[34] Бистрицька Е. Українське православ'я та екуменічна діяльність митрополита Андрея Шептицького в роки Другої світової війни // Українське релігієзнавство. 2002. № 23. С. 45-55.

[35] Бабенко Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і Православної Церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.). Полтава, 2014. 549 с.

[36] Власовський І. Нарис історії Української православної церкви: В 4 т., 5 кн. Київ, 1998. Т. 1: (X–XVII ст.). С. 16.

У своєму дослідженні автор ґрунтовно аналізує події в церковному житті Західної України, зокрема на тих землях, що входили до складу Польщі, та які після її розгрому стали частиною Генерал-губернаторства. Він показав гостру боротьбу, яка точилася у Православній Церкві між двома течіями – українською та російською. І. Власовський з'ясував роль німецької влади в перемозі української течії, а також причини підтримки нею українських церковних діячів. На думку історика, нацисти йшли на поступки українським вимогам у церковній сфері для того, щоб мати противагу полякам. У роботі йдеться про те, що під тиском українських церковних кіл митрополита Варшавського Діонісія Валединського повернули із заслання, і він знову очолив Церкву: «Зацікавленість німців у тім, щоб у Генерал-губернаторстві мати по своєму боці проти поляків, а ще більше, треба думати, плани їх дальшої офензиви на Схід, проти СССР, у тім і для визволення України, – спричинилися до перемоги врешті українців в їх домаганнях привернення в правах митрополита Діонісія, що сталося в кінці вересня 1940 року»[37]. Архиєрей після цього став підтримувати українську течію в Православній Церкві Генерал-губернаторства, хоча до цього боровся з нею. Перехід владики Діонісія на бік українців і висвячення єпископів Іларіона Огієнка та Палладія Видибіди-Руденка «стали однією з підвалин будівництва УАПЦ в окупованій нацистами Україні»[38].

«Описуючи події в церковному житті на західноукраїнських землях після приєднання її до радянської України в 1939 р., І. Власовський робить низку глибоких висновків. Він однозначно вказує на те, що діяльність Московської Патріархії в Західній Україні проходила в тісному контакті з радянськими властями, а то й при їх безпосередньому керівництві», – зазначав історик В. Гордієнко[39]. Підпорядкування православних єпископів Волині та Полісся Російській Церкві, на його думку, сприяло реалізації імперської політики Кремля. Нетривала окупація Волині Радянським Союзом у 1939–1941 рр., як

[37] Власовський І. Нарис... Т. 4: (XX ст.). Ч. 2. С. 182.
[38] Гордієнко В. Православні конфесії... Київ, 1999. С. 17.
[39] Там само.

стверджував І. Власовський, зупинила будь-яку національно-церковну роботу. Одночасно було вжито посилених антицерковних заходів з боку каральних органів. Активних українських священників вивезено або розстріляно, припинено роботу церковно-громадських організацій. Знову зрусифіковано богослужіння та адміністративний апарат Церкви[40].

Рішення почаївського обласного Собору єпископів, не визнані ні Варшавою, ні Москвою, поклали початок інституційного розколу українського православ'я в роки війни. Як справедливо зазначав І. Власовський, «признавши себе канонічно залежними від Московського патріарха, ці єпископи не мали права касувати екзархат, не ними встановлений, і звільняти екзарха, не ними призначеного»[41]. Відхід архиєпископа Олексія від співпраці з автокефалістами історик пояснював швидкою зміною настроїв щодо майбутнього України в німецькому керівництві[42].

Відмовившись від юрисдикції Варшавської Митрополії й усвідомлюючи недосконалість свого канонічного статусу, владика Олексій шукав ситуативних союзників серед авторитетних ієрархів. Зокрема, він налагодив вельми тісні зв'язки з архиєпископом Іларіоном Огієнком, якого прагнув нейтралізувати як потенційного конкурента в боротьбі за лідерство в УПЦ. Вони обидва відчували потребу в співпраці, вели жваве листування й навіть зустрічалися у Холмі в листопаді 1941 р. О. Громадський запропонував І. Огієнку обійняти Київську кафедру, що й було оформлено постановою ч. 34 другого обласного Собору єпископів АПЦ, текст якої опублікував І. Власовський. У документі зазначалося: «Признати високопреосвященного архиєпископа Іларіона Огієнка достойним кандидатом на вільну кафедру архиєпископа Київського і Переяславського»[43]. 1949 р. І. Власовський написав спеціальну статтю, присвячену цій темі[44].

---

[40] Власовський І. Нарис... Т. 4: (XX ст.). Ч. 2. С. 194-195.
[41] Там само. С. 204.
[42] Там само. С. 203.
[43] Цит. за: Там само. С. 212.
[44] Власовський І. Як було з обранням на київську катедру архієпископа Іларіона (Огієнка) року 1941 // Церква і нарід (Вінніпег). 1949. Ч. 1-2. С. 17-32.

Розбудова АПЦ призвела до активізації прихильників автокефального руху, які домоглися створення 24 грудня 1941 р. Тимчасової адміністратури Православної Церкви в Генерал-губернаторстві на визволених українських землях[45]. Після «зради» Олексія Громадського відомі церковні діячі, як подає І. Власовський, постановили звернутися до митрополита Діонісія Валединського з проханням призначити адміністратором Автокефальної Церкви на визволених українських землях владику Полікарпа Сікорського. «Дуже важливим історичним актом з боку митрополита Діонісія Валединського, – писав І. Власовський, – було його благословення, одночасно з призначенням архиєпископа Полікарпа Адміністратором Православної Церкви на визволених українських землях, висвяти єпископів для Української Православної Церкви, яке дав владикам Олександру Поліському і Полікарпові Луцькому»[46]. У лютому 1942 р. в Пінську вони хіротонізували єпископів Юрія Кореністова, Никанора Абрамовича та Ігоря Губу. У травні 1942 р. під час проведення архиєрейського Собору УАПЦ у Києві була рукоположена нова група ієрархів.

І. Власовський дійшов висновку, що юрисдикція митрополита Діонісія «зводилась властиво до духовної опіки над Українською Автокефальною (de facto) Церквою». Він також зазначав, що 28 липня 1942 р. Адміністратура УАПЦ надіслала в райхскомісаріат «Тимчасовий Статут Православної Автокефальної Української Церкви», і подав докладну характеристику цього документа[47].

Як стверджує В. Гордієнко, «І. Власовський немало місця у своєму дослідженні відводить стосункам між німецькими окупантами та Українською Православною Церквою. Спираючись на факти, він показав лицемірну і руйнівну політику нацистів у релігійній сфері»[48]. Зокрема, на думку автора, саме нацисти спричинили інституційний розкол в українському православ'ї на

[45] Власовський І. Нарис... Т. 4: (XX ст.). Ч. 2. С. 214.
[46] Там само. С. 216.
[47] Там само. С. 226-227.
[48] Гордієнко В. Православні конфесії... С. 17-18.

дві юрисдикції – автономну та автокефальну. Втручання окупантів у внутрішньоцерковне життя призвело до роздроблення Церков на окремі формації в кожному генерал-комісаріаті[49]. Історик відкидав звинувачення в колабораціонізмі автокефальної ієрархії, а також заперечував її зв'язки з Організацією українських націоналістів (ОУН). Натомість він критикував німецький режим за сприяння Автономній Православній Церкві на чолі з митрополитом Олексієм Громадським: «Автономісти, шукаючи, підтримки і маючи підтримку з боку німецької влади, продовжують боротися з автокефалістами… Підтримувала їх, одначе, німецька влада, як ворог усього національно свідомого в Україні, вбачаючи в ньому велику небезпеку для себе»[50]. На прикладі позиції єпископа Рівненського Платона Артемюка, який відстоював інтереси автокефалістів, масових арештів українського духовенства та віруючих І. Власовський доводив, що УАПЦ, крім перших місяців окупації, постійно перебувала під жорстким контролем німців, а в часі посилення українського руху опору як релігійна організація національного спрямування зазнала утисків і репресій. Крім того, дослідник звернув увагу на причини терору окупантів проти духовенства УАПЦ: «Гестапо ув'язнило священників і членів Адміністратури Української Автокефальної Церкви, у тім і автора цієї праці, їх, а також митрополита Полікарпа, німецька адміністрація обвинувачувала в співпраці з українськими партизанами»[51].

І. Власовський дійшов слушного висновку про те, що як радянська влада, так і нацистський окупаційний режим однаково були руйнівними для українського православ'я. «Між молотом і ковадлом», – так історик охарактеризував становище Церкви в роки війни[52]. У цей період «найвизначнішою подією в історії Української Православної Церкви було здобуття нею національного українського православного єпископату на підставі

[49] Власовський І. Нарис... С. 249.
[50] Там само. С. 260.
[51] Там само. С. 265-267.
[52] Там само. С. 270.

канонів Православної Церкви...»[53]. Виїзд ієрархів на еміграцію на початку 1944 р. він розглядав як можливість зберегти канонічний єпископат для майбутнього відродження національного православ'я.

Для розв'язання нагальних церковних проблем у нових умовах і пошуку порозуміння між ієрархами був скликаний перший еміграційний Собор єпископів УАПЦ. Він відбувався у Варшаві з 11 березня по 8 квітня 1944 р. під головуванням митрополита Полікарпа й за участю ще 9 єпископів. На Соборі було прийнято «Тимчасове положення про управління святої Української Автокефальної Православної Церкви» і створено Синод як виконавчий орган Собору[54]. І. Власовський справедливо вважав, що владика Діонісій тимчасово був киріархом одночасно двох Церков – Православної Церкви в Генерал-губернаторстві й УАПЦ: «Митрополит Діонісій, з благословення якого постав національний Собор єпископів Української Православної Церкви, не в'язав цього Собору і митрополита-адміністратора Церкви, які фактично були в управлінні Церквою незалежними, а в той же час єднав їх з православним Сходом своїм канонічним авторитетом...»[55]. Отже, на його думку, статус УАПЦ не змінився, вона й надалі де-факто залишалася помісною Церквою.

Наукове дослідження означеної проблематики тривало в 60-х – 80-х рр. XX ст. і відображене в працях низки українських істориків у діаспорі (Канаді, США), які під час Другої світової війни перебували в Україні й були очевидцями тих подій. Передовсім варто виділити нарис Анатолія Дублянського про владику Никанора Абрамовича, де він, поряд із характеристикою постаті цього ієрарха, показав широке тло церковних процесів в окупованій Україні[56]. 1964 р. в журналі «Рідна церква» (Мюнхен) він опублікував статті про Київський і Варшавський Собори УАПЦ[57]. Крім того, у

[53] Там само. С. 272.
[54] Там само. С. 273-274.
[55] Там само. С. 273.
[56] Дублянський А. Тернистим шляхом: Життя митрополита Ніканора (Абрамовича). Лондон, 1962. С. 39-54.
[57] Дублянський А. Київський Собор 1942 року // Рідна церква (Мюнхен). 1964. Ч. 52. С. 4-6; А. Д., прот. Собор єпископів УАПЦ у Варшаві в 1944 році // Рідна церква. 1964. Ч. 59. С. 8-9.

різний час у ньому вийшла низка праць митрополита Никанора під псевдонімом «Чигиринський» про відновлення церковного життя в роки окупації, становлення органів управління УАПЦ на Київщині, розв'язання внутрішньоцерковних проблем, організацію видавничої справи, підготовку клиру.

Іншим багатотомним виданням з історії УПЦ є книга Семена Савчука та Юрія Мулика-Луцика «Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді». У її першому томі «Київська церковна традиція українців Канади», крім викладу особисто баченого й пережитого, автори розглянули проблеми канонічності диференційованої Православної Церкви в Україні. С. Савчук і Ю. Мулик-Луцик заперечували зв'язок Адміністратури владики Полікарпа з УАПЦ формації 1921 р., відкидали звинувачення у співпраці православного духовенства як із німецьким окупаційним режимом, так і з самостійницьким рухом. В аналітичних викладах автори спиралися на матеріали «Нарису» І. Власовського, хоч і пропонували своє бачення юрисдикційно-канонічного статусу УАПЦ, яка стала помісною лише в 1946 р. на еміграції. Відзначаючи здобутки дослідників, варто зауважити, що нових архівних джерел С. Савчук і Ю. Мулик-Луцик при цьому майже не використали[58].

Суспільно-політичне життя українців у Генерал-губернаторстві впродовж 1939–1944 рр. стало об'єктом дослідження голови Українського центрального комітету Володимира Кубійовича, який безпосередньо сприяв церковному відродженню на Холмщині[59]. Історик Володимир Косик на підставі німецьких звітів висвітлив ставлення нацистів до Православної Церкви в райхскомісаріаті «Україна», а також протидію об'єднавчим ініціативам[60]. Канадський учений Олег Ґерус дійшов висновку, що українське православне відродження під час

[58] Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді: У 5 т. Вінніпег, 1984. Т. 1: Київська церковна традиція українців Канади. 616 с.
[59] Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету. Чикаго, 1975. 664 с.
[60] Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж ; Нью-Йорк ; Львів, 1993. С. 293-298.

війни характеризувалося двома потужними й конфліктними ідеологіями: політичним націоналізмом й еклезіальним консерватизмом[61].

Протопресвітер Тимофій Міненко з Канади ґрунтовніше вивчав означені проблеми, залучав матеріали закордонних церковних архівів, які дослідникам в Україні були недоступними. Зокрема, він аргументовано довів, що причиною міжправославного конфлікту в роки війни було не прийняття до УАПЦ клириків «липківського рукоположення», а протилежні концепції творення автокефальної Церкви: «Центром розбіжностей були погляди єпископів обох юрисдикцій на автокефалію, що її дарувала Вселенська Патріархія для Православної Церкви в б. Польщі (з відповідною канонічною інтерпретацією) 1924 р.»[62]. Тобто проблема полягала в тому, якою канонічною юрисдикцією – варшавською чи московською – керуватися при імплементації ідеї проголошення, уконституювання та розвитку самостійної Української Церкви. На жаль, автор встиг опублікувати тільки перший том своєї праці, який довів до 1941 р.

Зовсім іншою за ідеологією є книга діаспорної дослідниці Оксани Хомчук зі США. Вона стоїть на позиціях УАПЦ (соборноправної), яка в еміграції об'єднувала прихильників митрополита Василя Липківського, а згодом приєдналася до УПЦ Київського Патріархату. Конфесійна заангажованість не дала змогу авторці об'єктивно проаналізувати складні церковно-інституційні трансформації в українському православ'ї XX ст. Головне завдання праці – переконати, що стосунки українців із Вселенським Патріархатом «нічого, крім шкоди, українській церковній і національній справі не принесли»[63]. Для доведення цієї дискусійної тези авторка робить спробу дискредитації ієрархії УАПЦ 1942 р. Погоджуючись з О. Хомчук у тому, що українське православ'я має право на самостійний розвиток поза юрисдикцією світових релігійних

[61] Gerus O. The Ukrainian Orthodox Church during World War II: Archbishop Ilarion Ohienko and Politics of Religion // Faith and Culture. 1985–1989. No 7. P. 117.
[62] Міненко Т., о. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни. 1939–1945 (Волинський період). Вінніпег ; Львів, 2000. Т. 1. С. 11.
[63] Хомчук О. Церква поза церковною огорожею: розколи і руйнація Української православної церкви в пошуках «константинопольського визнання». Чикаго, 2002. С. 175.

центрів, дозволимо собі висловити сумнів, чи це можливо в ізоляції від вселенського православ'я? На нашу думку, світовій спільноті не потрібен «четвертий Рим», але може отримати шанс теорія «Київ – другий Єрусалим», що пропагує перетворення Києва на духовний центр і нового лідера великого регіону, який часто називають «Slavia Orthodoxa»[64].

Важливе дослідження історії УПЦ у XX ст. зробив диякон Микола Денисенко, якому належить авторство праці «Православна Церква в Україні: століття розділень» (Київ, 2019). У ній автор прагнув пояснити «проблеми автокефалії та українізації, їхнє походження, розвиток та формування спільнотних релігійних ідентичностей Православних Церков в Україні, даючи читачам змогу зрозуміти багаторівневість цієї історії та краще збагнути її деталі». Другу світову війну він розглядав як «вікно можливостей», яке відкрилося для розвитку автокефального руху, що зіткнувся з двома внутрішніми перешкодами. Це нездатність досягти консенсусу з автономістами щодо томосу[65] 1924 р. і спадщини УАПЦ формації 1921 р.[66]

Недостатньо вивченими в польських історико-церковних студіях залишаються проблеми інституційних трансформацій православ'я в Генерал-губернаторстві, зокрема історія Холмсько-Підляської єпархії. Свій внесок у вивчення цієї проблематики зробили такі польські історики, як Мар'ян Бендза, Єжи Гжибовський, Стефан Дудра, Анджей Зємба, Антоній Миронович, Казимир Урбан, Ян Шилінг[67]. У монографії останнього на основі ґрунтовного аналізу німецьких і польських документів розглянуто політику окупаційної влади щодо християнських конфесій у Генерал-губернаторстві й зроблено

---

[64] Picchio R. Slavia orthodoxa i Slavia romana // Picchio R. Studia z filologii słowiańskiej i polskiej. Kraków, 1999. S. 29-88.

[65] Томос (грец. Τόμος – букв. фрагмент, шматок, відрізана частина) – у Вселенському православ'ї – спеціальний церковний документ (указ, декрет), яким Синод і /або глава помісної Церкви можуть звертатися до своєї пастви або інших Церков.

[66] Денисенко М. Православна Церква в Україні: століття розділень. Київ, 2019. С. 35, 128-129.

[67] Sziling J. Kościoły chrześcijańskie w polityce niemieckich władz okupacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945). Toruń, 1988. 228 s.; Mironowicz A. Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. Białystok, 2005. 390 s.; Bendza M. Droga Kościoła prawosławnego w Polsce do autokefalii. Białystok, 2006. 187 s.

висновок, що православна ієрархія була повністю підпорядкована гітлерівцям[68]. Розлога стаття А. Зємби присвячена історії Краківсько-Лемківської єпархії та діяльності її очільника архиєпископа Палладія Видибіди-Руденка. На широкому історичному тлі автор проаналізував етноконфесійні процеси на Лемківщині в роки Другої світової війни та спроби її українізації. Польський історик уважав, що владика, значно поступаючись у національно-місійному завзятті І. Огієнку, «не міг, а може і не хотів змінити національні переконання лемків»[69].

Російський церковний історіографічний дискурс за змістом й оцінками дуже схожий на радянське історіописання, оскільки, за відмінності ідейних підходів і формулювань, йому характерна упереджено негативна оцінка українського автокефального руху[70]. Варто погодитися з Наталією Шліхтою, що «російські історики неохоче звертаються до релігійної ситуації в Україні, а їхні висновки наперед визначені їхньою релігійною та національною приналежністю»[71]. Незалежно від хронологічних рамок, широти джерельної бази й ступеня різкості оцінок автори одностайно підтримують засади національної та міжправославної політики РПЦ. Особлива солідарність виявляється в оцінці українського національно-церковного руху. Згадуючи про «розкольницьке автокефалістське угруповання Сікорського», вони воліють переносити розгляд проблеми з адміністративної площини в еклезіологічну. Владику Мстислава називають у таких працях «лжепатріархом», заперечується канонічність його архиєрейських свячень. Більше того, російський історик

---

[68] Sziling J. Kościoły... S. 208.

[69] Zięba A. Biskupstwo Krakowsko-Łemkowskie i jego arcypasterz Palladiusz (Wydybida-Rudenko): Karta z dziejów ukrainizacji Łemkowszczyzny w dobie drugiej wojny światowej // Річник руской бурсы = Rocznik ruskiej bursy. 2008. Горлиці, 2008. S. 129.

[70] Цыпин В., прот. История Русской Православной Церкви. 1917–1990. Москва, 1994. 254 с.; [Ранєвський С.] Українська автокефальна церква: історичний нарис про церковний розкол на Україні. Хмельницький, 1995. 32 с.; Православная Церковь на Украине и в Польше в XX столетии. 1917–1950 гг.: Сборник. Москва, 1997. 298 с.; Петрушко В. Автокефалистские расколы на Украине в постсоветский период 1989–1997. Москва, 1998. 255 с.; Феодосий (Процюк). Обособленческие движения в Православной Церкви на Украине (1917–1943). Москва, 2004. 635 с.

[71] Шліхта Н. Становище православної церкви в повоєнній радянській Україні: критичний огляд історіографії другої половини XX ст. // Магістеріум. 2007. Вип. 28. Історичні студії. С. 73.

протоієрей Владислав Ципін слідом за владикою Феодосієм Процюком безпідставно звинувачував М. Скрипника в причетності до вбивства єпископа-автономіста Мануїла Тарнавського[72].

Російські світські дослідники, зокрема Дмитро Поспеловський, Ольга Васильєва, Михайло Одинцов, Вадим Якунін, оцінюють українські події церковної історії з позицій російського православ'я, не заглиблюючись в історичний український контекст[73].

Водночас нові тенденції, порівняно з названими працями, можна простежити в дослідженнях Михайла Шкаровського. Зокрема, у книжці «Хрест і свастика» він проаналізував німецьку політику щодо Православної Церкви в Генерал-губернаторстві й дійшов висновку, що «тут уперше найважливіші відомства Третього Райху спробували на практиці здійснити курс роздроблення Російської Церкви на самостійні, незалежні церковні утворення, використовуючи націоналістичні прагнення одних народів проти інших»[74]. Він намагався об'єктивніше та зваженіше підійти до проблеми українського автокефального руху в райхскомісаріаті «Україна», спираючись на невідомі раніше німецькі документи[75]. Розглядаючи німецьку конфесійну політику, М. Шкаровський переконливо показав прагнення нацистів не допустити створення в Україні єдиної помісної Православної Церкви. Він схиляється до думки, що Успенський собор у Києві був підірваний за наказом райхскомісара Еріха Коха. Водночас, оцінюючи діяльність двох православних орієнтацій,

---

[72] Цыпин В., прот. Православная Церковь на Украине в годы немецкой оккупации (1941–1944) // Ежегодная Богословская Конференция Православного Свято-Тихоновского Богословского Института: материалы 1992–1996 гг. Москва, 1996. С. 381–397.

[73] Поспеловский Д. Русская православная церковь в XX веке. Москва, 1995. 512 с.; Васильева О. Русская православная церковь в политике советского государства в 1943–1948 гг. Москва, 2001. 214 с.; Якунин В. Русская Православная церковь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Тольятти, 2004. 271 с.; Одинцов М. Власть и религия в годы войны: Государство и религиозные организации в СССР в годы Великой Отечественной войны: 1941–1945 гг. Москва, 2005. 540 с.

[74] Шкаровский М. В. Крест и свастика: Нацистская Германия и Православная Церковь. Москва, 2007. С. 127.

[75] Шкаровский М. Нацистская Германия и Православная Церковь (Нацистская политика в отношении Православной Церкви и религиозное возрождение на оккупированной территории СССР). Москва, 2002. 522 с.

російський історик намагався довести, що УАПЦ активніше співпрацювала з нацистським режимом, але «велика частина українського духовенства в роки окупації займала патріотичну позицію». На думку автора, в окупованій Україні було відкрито не менше 5400 православних храмів, з яких доля автокефальних парафій становила 25 %. На підставі цих підрахунків М. Шкаровський стверджував, що більша частина населення прагнула до відновлення «традиційного православ'я», а релігійне відродження в українських землях мало «патріотичний характер»[76]. Отже, попри низку слабких тверджень і навіть фактологічних помилок, важко переоцінити внесок ученого в дослідження церковної історії воєнної доби.

Володимир Підгайко є автором низки статей з історії УПЦ у «Православній енциклопедії», зокрема про Київську й Кременецьку єпархію, Загаєцький монастир, владику Йоана Лавріненка, а також окремої публікації про діяльність єпископа Мануїла Тарнавського. Анна Вишиванюк опублікувала низку статей про міжконфесійну ситуацію в Західній Україні, відносини між АПЦ та УАПЦ, митрополита Олексія Громадського. Постулюючи головні міфи російської історіографії, вона не приховує своїх симпатій до «канонічної» АПЦ і негативного ставлення до «розкольницької» УАПЦ[77]. Діяльність екзарха західних областей України й Білорусі Миколая Ярушевича висвітлив Сергій Сурков, який не достатньо переконливо піддав сумніву інформацію Лаврентія Берії про його співпрацю з Народним комісаріатом внутрішніх справ (НКВС)[78].

Серед західних «до-архівних» досліджень з історії РПЦ варто виокремити праці Джона Армстронга, Гарві Файрсайда й Вільяма Флетчера[79]. Знаний німецький фахівець з історії християнства в Україні в XX ст. Фридрих Гаєр був під час окупації офіцером вермахту, хоч і мав сан євангелічного священника.

---

[76] Шкаровский М. В. Крест и свастика... С. 450-453.

[77] Вишиванюк А. В. Об отношениях между Украинской Автономной Православной Церковью и «Украинской автокефальной православной церковью» в годы немецкой оккупации // Вестник церковной истории. 2014. № 3/4. С. 236-268.

[78] Сурков С. А. Митрополит Николай Ярушевич. Москва, 2012. С. 224-225.

[79] Armstrong J. Ukrainian nationalism. Englewood, 1990. 271 p.; Fireside H. Icon and swastika: The Russian Orthodox Church under Nazi and Soviet Control. Cambridge, 1971. 242 p.; Fletcher W. The Russian Orthodox Church Underground, 1917–1970. Oxford, 1971. 314 p.

При написанні своєї праці про Православну Церкву в Україні він неодноразово послуговувався неперевіреними даними, що призвело до помилкового трактування деяких подій і явищ[80]. Зокрема, збільшення кількості громад УАПЦ на Волині в 1943 р. історик схильний пояснювати наслідком терору бандерівців проти автономного духовенства, що пізніше було переконливо спростовано В. Борщевичем. Ф. Гаєр стверджував, що українські повстанці причетні до вбивства 27 священників-автономістів улітку 1943 р. Водночас автор навів прізвища семи клириків, з яких лише половина може бути прийнята, як підтвердження висловленого звинувачення на адресу упівців[81].

Дослідивши специфіку радянської релігійної політики, американський історик Стівен Майнер звернув увагу на те, що з початком «священної війни» Церква мала сприяти посиленню патріотичних почуттів населення. Водночас відновлення патріархату РПЦ у вересні 1943 р., на думку автора, свідчило про продовження імперської політики русифікації. Йосиф Сталін використав Московський Патріархат як інструмент бюрократичного контролю та відновлення централізації на звільнених територіях[82].

На відміну від багатьох українських і російських учених, нідерландський історик Карел Беркгоф заперечував існування «релігійного відродження» в окупованій Україні. На його думку, оскільки «більшість молоді та громадян середнього віку мали небагато чи взагалі не мали поваги як до Православної Церкви, так і до самої релігії», то серед населення спостерігався доволі значний брак інтересу до релігійного життя[83]. Згідно з підрахунками К. Беркгофа, сумарна кількість православних парафій у райхскомісаріаті «Україна»

---

[80] Heyer F. Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine: von 1917 bis 1945. Köln-Braunsfeld, 1953. S. 163. Історія Православної Церкви в Україні в XX ст. знайшла відображення у його праці: Heyer F. Kirchengeschichte der Ukraine im 20. Jahrhundert: von der Epochenwende des Ersten Weltkrieges bis zu den Anfängen in einem unabhängigen ukrainischen Staat. Göttingen, 2003. 556 s.

[81] Heyer F. Die Orthodoxe Kirche… S. 220; Борщевич В. Динаміка чисельності волинського православного духовенства в період Другої світової війни // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Історичні науки. Острог, 2010. Вип. 16. С. 87.

[82] Майнер С. М. Сталинская священная война. Религия, национализм и союзническая политика 1941–1945. Москва, 2010. 455 с.

[83] Беркгоф К. Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації? // Український історичний журнал. 2005. № 3. С. 30-31.

становила 4500, тобто «залишалася досить низькою»[84]. Погляд ученого на «релігійне відродження» не виглядає достатньо переконливим. Далі ми спробуємо показати, що завдяки певній лібералізації релігійної політики на окупованих територіях відбувалося не тільки відновлення знищеної більшовиками церковної інфраструктури, а й динамічний сплеск православної обрядовості.

На жаль, у сучасній національній парадигмі історіографії історії Церкви простежується вплив постмарксистських методологічних схем і стереотипів. Подолання кризи, про яку давно сигналізують українські вчені, можливе в разі відмови від трактування минулого лише як лінійно-поступального процесу, зречення псевдонаукової конфесійної чи національно-політичної апологетики, руйнування інтелектуальної стіни між так званими «світськими» та «церковними» істориками й налагодження їхньої співпраці.

Які ж перспективні напрями подальшого дослідження окресленої проблематики? Можна констатувати, що поза увагою істориків залишилося коло проблем, пов'язаних із комплексним аналізом діяльності Автономної Православної Церкви в роки німецької окупації. Її коротка, але насичена подіями історія, проблеми канонічного статусу та національної орієнтації дотепер залишаються дискусійними питаннями, що, на жаль, часто використовується в сучасному міжправославному протистоянні на теренах України. Потребує докладнішого вивчення організація Адміністратури Варшавської Митрополії в окупованій Україні та функціонування Рівненсько-Кременецької єпархії на чолі з владикою Платоном Артемюком. Актуальним видається розгляд інкорпорації інституційних структур УАПЦ й АПЦ до складу Московського Патріархату та репресивної партійно-державної політики щодо православного духовенства. Перспективним бачиться порівняльний аналіз церковних процесів в Україні та Білорусі. Недостатньо дослідженим є

[84] Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ, 2011. С. 250.

ставлення Православної Церкви до Голокосту, участь священнослужителів у повстанському русі, парафіяльне життя і роль мирян.

Отже, аналіз праць сучасних істориків свідчить про наявність значного інтересу українських і закордонних дослідників до проблем державно-церковних відносин, біографістики, юрисдикційно-канонічних трансформацій, діяльності духовенства, становища православних вірян. Однак вони не є виявом повного консенсусу в дослідженні історії Церкви воєнної доби, а, навпаки, свідченням систематичного розширення спектру дискусійних питань. Така історіографічна ситуація стимулює подальші дослідження в цьому напрямі, відкриває нові грані предмету вивчення, спонукає до коригування методологічного ландшафту.

Водночас варто враховувати й те, що розробка окресленої нами проблеми, як справедливо наголошувала А. Киридон, «узалежнена від багатьох чинників: кадрового потенціалу істориків і релігієзнавців, оволодіння ними методологією наукового пізнання, корпусу наявних джерел, рівня теоретичного осмислення досліджуваних проблем, впливу політичної кон'юнктури на результати наукових розвідок, трансформацію світоглядних імперативів тощо»[85].

1.2 Джерельна база

Важливе значення для практики наукового історичного дослідження має окреслення й аналіз **джерельної бази** роботи. Її головну складову становлять писемні історичні джерела, які залежно від ступеня відображення історичної інформації за типолого-видовою класифікаційною схемою поділяються на 1) документальні (постанови Соборів, протоколи, офіційні листи, звернення, заяви, доповідні записки, характеристики тощо) і 2) наративні джерела (спогади, щоденники безпосередніх учасників подій, приватне листування).

[85] Киридон А. М. Митрополит Феофіл (Булдовський): дискурс сучасної історіографії // Уманська старовина. 2017. Вип. 4. С. 119.

Архівну джерельну базу роботи становлять передусім неопубліковані **документи**, що зберігаються в архівосховищах України, Канади, США, Німеччини та Республіки Польща. Дисертант уперше запроваджує до наукового обігу принципово нове й ширше коло унікальних документів із недоступного раніше українським дослідникам Архіву Варшавської Православної Митрополії. Тут міститься комплекс джерел з історії православ'я в Польщі з кінця XVIII ст. Цей архів не впорядкований і поділений лише на окремі справи без нумерації аркушів. Для нашого дослідження найкориснішими виявилися джерела періоду Другої світової війни. Нам вдалося віднайти й уперше опублікувати декрет митрополита Діонісія Валединського від 24 грудня 1941 р., в якому повідомлялося про створення тимчасової Адміністратури Православної Церкви на визволених українських землях на чолі з архиєпископом Полікарпом Сікорським. Цей акт започаткував процес конституювання УАПЦ формації 1942 р. як помісної Церкви з канонічним єпископатом. На документі відсутні підпис або печатка Діонісія, оскільки оригінал листа дістав владика Полікарп. Проведений джерелознавчий аналіз, зокрема зіставлення з копією декрету, яка зберігається в Державному архіві Рівненської області[86], дає змогу твердити про цілковиту вірогідність і достовірність цього джерела[87]. Крім того, в Архіві Варшавської Православної Митрополії міститься листування між православними ієрархами, протоколи церковної наради в Харкові від 24 липня 1942 р. й архиєрейського Собору УАПЦ 1944 р., «Тимчасовий Статут Православної Автокефальної Української Церкви», меморандум гетьмана П. Скоропадського про церковне питання тощо[88].

---

[86] Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.) Ф. Р-281. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 10-10зв.

[87] Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej (AWMP). Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944); Смирнов А. Неопублікований декрет митрополита Діонісія (Валединського) від 24 грудня 1941 року // Український археографічний щорічник. Київ, 2007. Вип. 12. С. 717-722.

[88] AWMP. Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944); AWMP. Sygn. 1029-RII-6D (Prawosławna Cerkiew w Generał-Gubernatorstwie).

Надзвичайно цінний корпус джерел, пов'язаний із діяльністю УАПЦ у роки війни, зберігається в Архіві УПЦ у США в Бавнд-Бруці[89]. Автору дисертації вдалося опрацювати низку його фондів і виявити чимало невідомих документів. Важливе значення для повноти розкриття наукової проблеми мали колекції УАПЦ в Україні під час німецької окупації, владик Мстислава Скрипника, Олександра Іноземцева, Никанора Абрамовича, Платона Артемюка.

Значущий сегмент фактологічної основи дослідження склали документи з колекції протопресвітера Тимофія Міненка, яка нині зберігається в архіві Університету Альберти в Едмонтоні. У 2011 р. збірку, яка містить 121 коробку, зінвентаризував Тарас Курило. Там зберігаються копії документів до історії УПЦ воєнного періоду з Архіву Варшавської Православної Митрополії, зроблені в 1960-х рр., та з фондів Архіву УПЦ у США в Бавнд-Бруці, зроблені 2003 р., листування митрополита Іларіона Огієнка з архіву УПЦ у Канаді (Вінніпег) тощо. Т. Міненко також опрацював фонди владик Палладія Видибіди-Руденка й Ігоря Губи Архіву Української православної парафії Святої Трійці в Брукліні (Нью-Йорк). У цій колекції містяться різноманітні джерела церковного характеру, які дають можливість виявити сутності трансформації українського православ'я в роки Другої світової війни. Зокрема, вперше вводяться до наукового обігу постанови двох сесій Почаївського Собору єпископів 1941 р., Пінського й Київського Соборів 1942 р.[90].

Матеріали, що розкривають особливості релігійного життя в окупованій Польщі, зберігаються в Архіві нових актів у Варшаві. Наприклад, у фонді «Уряд Генерал-губернаторства в Кракові» представлена документація відомства Ганса Франка, яка стосується релігійної політики нацистів на території колишньої Польщі. Для нас найважливішим виявилося листування керівника відділу церковних справ Ганса Адольфа Вільдена щодо українських

[89] Білокінь С. Архів православного осередку Української православної церкви (УПЦ) у США в Бавнд-Бруку // Українська архівна енциклопедія. Робочий зошит. А–Г. Київ, 2006. С. 57-60.
[90] University of Alberta Archives (UAA), Minenko Collection, box 1, item 42.

справ[91]. Частина листування владики Іларіона Огієнка за 1940-ві рр. відклалася в архіві Інституту національної пам'яті Польщі. Зокрема, нами використано листи Афанасія Нестеренка з інформацією про церковні справи у Варшаві, а також лист холмського архиєпископа до архимандрита Палладія щодо затримки з його архиєрейською хіротонією[92].

У дослідженні проаналізовано низку архівно-слідчих справ репресованого духовенства з Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБ України), зокрема ф. 5 (Кримінальні справи на нереабілітованих осіб), ф. 6 (Кримінальні справи на реабілітованих осіб) і ф. 13 (Колекція друкованих видань КДБ УРСР), а також архіву Управління Служби безпеки України в Тернопільській області. Йдеться передусім про протоколи допитів єпископів-автономістів, заарештованих НКДБ після повернення радянської влади. Попри те, що слідчих цікавили насамперед факти їхньої співпраці з окупантами й антирадянської агітації, документи містять чимало важливої інформації про внутрішньоцерковне життя. Уперше вводяться до наукового обігу матеріали справи О. Громадського, заарештованого в червні 1941 р., якого змусили написати «зізнання» «Моя антирадянська діяльність за час існування радянської влади»[93].

Низка важливих документів із досліджуваної теми зберігається у фондах Державного архіву Рівненської області. Зокрема, ф. Р-281 (Рівненське церковне управління) містить церковні накази, розпорядження, обіжники, листування, які дають змогу охарактеризувати міжцерковні відносини. Щомісячні «Повідомлення для духовенства Рівненсько-Кременецької єпархії святої Автокефальної Церкви» за 1942–1943 рр. висвітлюють становище Рівненсько-Кременецької єпархії УАПЦ, а також діяльність її керівника єпископа Платона.

---

[91] Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), z. Rząd Generalnego Gubernatorstwa w Krakowie, sygn. 430.

[92] Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (AIPN), BU 1229/174 (Sytuacja Kościoła Prawosławnego w Generalnej Guberni. Informacja kieleckiego wojewody o rosyjskiej mniejszości narodowej i emigracji rosyjskiej w Polsce. Korespondencja arcybiskupa Diecezji Chełmsko-Podlaskiej Iłariona (prof. Iwana Ohijenki). 1932–1940).

[93] ГДА СБ України. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75169фп. Арк. 11-14.

Низка документів стосується воєнних сторінок історії Дерманського монастиря, зокрема його переходу до Автокефальної Церкви в 1943 р. З Державного архіву Волинської області використано відозву митрополита Полікарпа до української пастви щодо виїзду на роботу до Німеччини.

Для виконання завдань роботи найбільш інформативними виявилися фонди 3206, 3676, 3833, 4398 ЦДАВО України, що містять матеріали спецслужб, бюлетені німецької служби пропаганди, доповіді поліції безпеки та СД про становище в Києві й інших окупованих регіонах України. Це допомогло скласти цілісне уявлення про тенденції розвитку релігійних процесів під час німецької окупації України, спрямованість конфесійної політики німецької влади та її вплив на диференціацію православ'я, а також причини тогочасної церковної кризи. Серед цього комплексу джерел особливо цінними є ті документи, де міститься інформація про заходи окупаційної влади, спрямовані на протидію утворенню єдиної Української Автокефальної Церкви, й німецькі характеристики православних ієрархів[94]. Не можна оминути увагою й, зокрема, тимчасове положення УАПЦ, листування владики Мстислава, його проєкт організації «церковної служби» в Німеччині[95].

Наступним за важливістю блоком архівних матеріалів можна вважати доповідні записки німецьких спецслужб про діяльність різних Церков, звернення духовенства до віруючих, доповіді начальника охорони служб СС про воєнні дії та ситуацію на окупованій території, аналітичні матеріали (радянські й німецькі) про церковне життя, що зберігаються у фондах 1 та 57 ЦДАГО України. Вони фіксують механізми, засоби й прийоми внутрішньої трансформації українського православ'я, здійснювані німецькою окупаційною владою та її спецслужбами. Варто наголосити на вперше використаних автором документах зі справи № 341 ф. 269 (Колекція документів «Український музей у Празі»), які проливають додаткове світло на церковно-інституційні

[94] ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 475, 476.
[95] Там само. Ф. 4398. Оп. 1. Спр. 3, 4, 5, 6.

трансформації в Генерал-губернаторстві та проблему конституювання автокефалії Української Церкви.

Нововиявлені джерела зі справи 199 ф. 2412 (Музей-архів переходової доби) Державного архіву Київської області свідчать про відродження релігійного життя в окупованому Києві. Йдеться про спогади Миколи Рибачука й листування православних єпископів[96]. Використання цих матеріалів сприяло висвітленню становлення Київської єпархії УАПЦ. Частина з них була опублікована в книзі «Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни».

Окрім документів, які зберігаються в архівах України, низку матеріалів із досліджуваної проблематики виявлено у Федеральному архіві в Берліні та Інституті сучасної історії Німеччини в Мюнхені. Йдеться про листи, доповідні записки, інформації німецьких відомств щодо церковної політики в Генерал-губернаторстві. Наприклад, автор використав лист українського інформатора до зовнішньополітичної служби Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП) щодо відсторонення митрополита Діонісія від управління Варшавською Митрополією[97].

Отже, в архівних матеріалах міститься важлива інформація про загальну релігійну ситуацію на українських землях під час війни, відомості про ставлення нацистів до православ'я, стосунки між ієрархами тощо. Їх використання уможливило аналіз інституційних трансформацій Православної Церкви в Україні впродовж 1939–1944 рр.

Серед опублікованих джерел важливе значення для дослідження мають збірки документів, листів, додатки до монографій, а також публікації окремих документів. Деякі з використаних матеріалів були видані в діаспорі. Насамперед потрібно відзначити фундаментальне видання джерел з історії Церкви «Мартирологія Українських Церков», у першому томі якого

[96] Державний архів Київської області (Держархів Київської обл.). Ф. 2412. Оп. 2. Спр. 199. Арк. 1-32, 69-75, 141.
[97] Institut für Zeitgeschichte München (IFZ), MA 128/7.

опубліковано чимало матеріалів, пов'язаних з історією УАПЦ[98]. Цей збірник, що містить документи з архіву УПЦ у США, підготували й видали Осип Зінкевич й Олександр Воронин у діаспорі в 1987 р. Зокрема, у ньому опубліковані джерела про становище православної спільноти західноукраїнських земель упродовж 1939–1941 рр., а також спогади православного священника Леоніда Долинського про церковну ситуацію на Волині. Упорядники видали діяння чч. 4, 14 Почаївського Собору єпископів й ухвалу Пінського Собору в справі прийняття священників УАПЦ В. Липківського. Низка документів ілюструє церковне життя в Києві, архипастирську діяльність єпископа Мстислава, спробу поєднання Церков у Почаєві, ставлення німецьких окупантів до УАПЦ. Отже, продумана структура збірника, рівень упорядкування, тексти анотацій, коментарів, приміток, наявність ілюстрацій, покажчиків і додатків свідчать про високий науковий рівень видання.

В останнє десятиліття опубліковано низку документів в Україні, які містяться в додатках до наукових студій о. Т. Міненка, В. Борщевича, Ю. Волошина, М. Шкаровського та ін. Н. Стоколос оприлюднила лист митрополита А. Шептицького до С. Скрипника від 20 січня 1942 р.[99] Лист єпископа Сильвестра Гаєвського до митрополита Андрея Шептицького від 6 липня 1944 р., уміщений у збірнику «Церква і церковна єдність», проливає світло на розвиток конфлікту між архиєреями УАПЦ у Варшаві[100]. Крім того, там опубліковано листи А. Шептицького до українських архиєреїв і православної громадського щодо відновлення церковної єдності. М. Шкаровський оприлюднив унікальні документи з німецьких архівів (доповідні записки, телеграми, повідомлення), які уточнюють картину релігійного життя в Україні під час окупації, невдалу почаївську спробу

[98] Мартирологія Українських Церков: У 4 т. Т. 1: Українська Православна Церква. Торонто; Балтимор, 1987. 1207 с.
[99] «Треба нам єдності...» // Людина і світ. 1993. № 4-5. С. 2-3.
[100] Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність : у 3 т. Львів, 1995. Т. 1 : Церква і церковна єдність : документи і матеріали. 1899–1944. С. 470-471.

поєднання Православних Церков, стосунки українських єпископів у Генерал-губернаторстві[101].

Низка важливих джерел, які різнобічно висвітлюють відродження церковного життя в Києві, зокрема відновлення діяльності чоловічого монастиря на нижній території лаври, опублікована українськими дослідниками за документами радянських спецслужб і нацистської окупаційної адміністрації[102]. Доповнюють джерельну базу документи й матеріали, видані в СРСР на замовлення сталінського режиму. Зокрема, це послання митрополитів Сергія Страгородського й Миколая Ярушевича до української пастви за 1942 р.[103]

До збірників документів, виданих у Російській Федерації, ввійшли матеріали з російських й українських архівів, що ілюструють церковну політику Німеччини й організацію релігійного життя на окупованих українських землях. Зокрема, комплекс документів розкриває неоднозначну реакцію населення на заходи німецької адміністрації, а також діяльність центральних органів радянської влади щодо контролю над релігійною ситуацією[104].

При написанні дисертації серед **наративних** джерел використано матеріали особового походження (автобіографії, приватні листи, щоденники, спогади учасників подій). Це дало змогу докладніше й колоритніше відтворити як окремі події, так і характерні риси й особливості епохи.

Особливо цінними серед джерел цього роду є спогади владики Афанасія Мартоса, публіциста Сергія Войцеховського, священника Віталія Сагайдаківського, правника Андрія Яковліва про церковне життя в окупованій

---

[101] Шкаровский М. Политика Третьего рейха по отношению к Русской Православной Церкви в свете архивных материалов (Сборник документов). Москва, 2003. 366 с.

[102] Києво-Печерська Лавра…; Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр.: За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації. Київ, 2014. 864 с.

[103] Правда о религии в России. Москва, 1942. 458 с.; Русская Православная Церковь и Великая Отечественная Война. Сборник церковных документов. Москва, 1943. С. 73.

[104] Православие на Украине в годы Великой Отечественной войны : сб. док. и материалов. Москва, 2019. 510 с.; Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : сб. док. Москва, 2009. 765 с.

Польщі. Серед опублікованих джерел з історії українсько-польських відносин на Холмщині варто виокремити збірник «Кров українська, кров польська… Трагедія Холмщини та Підляшшя в роках 1938–1948 у спогадах». У ньому свідчення Іллі Романюка про відправи архиєпископа Іларіона в холмському соборі та навчання в семінарії, а також Надії Коробчук-Горлицької про душпастирську опіку над радянськими військовополоненими. Свої спогади «На Голготі» про перебування на холмській кафедрі опублікував митрополит Іларіон у журналі «Віра й Культура» (Вінніпег). Обставини загибелі владики Олексія Громадського описав повстанець Максим Скорупський. Про референдум щодо передачі Почаївської лаври прихильникам її українізації згадував Микола Величківський у статті «Сумні часи німецької окупації (1941–1944)». У мемуарах військового перекладача з Галичини Ореста Корчака-Городиського містяться враження про спілкування з єпископом Йосифом Черновим у Таганрозі, а також згадки про церковне відродження й контакти зі священниками на Сході України. А. Дублянський, який працював журналістом у Луцьку, в 1950 р. написав спогади «Два роки. Спогади з часів німецької окупації Волині», рукопис яких зберігається в архіві УПЦ у США[105]. Описуючи воєнний період повсякденного життя Луцька, він згадував про нараду єпископів УАПЦ і почаївську угоду, співпрацю з митрополитом Полікарпом, організацію пастирських курсів, а також відвідини Андріївського собору в Києві[106]. Загалом для української еміграційної мемуаристики притаманний певний суб'єктивізм, а також відсутність достатньої кількості документальних джерел.

Збагатили дослідження «Уривки з минулого» колишнього іподиякона[107] владики Мстислава Ігоря Денисенка, надруковані в альманасі «Молода

[105] Ukrainian Historical and Educational Center Archives, Somerset, New Jersey (UHECA), Fr. Anatolii Dublians'kyi papers, box 2, folder 19.

[106] Фульмес В. Спогади Анатолія Дублянського про діяльність Української автокефальної православної церкви в роки німецької окупації України (1941–1944 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Сер. Історія. Тернопіль, 2019. Вип. 2. С. 134–141.

[107] Іподиякон – чин церковнослужителя, в якому посвячений має право й обов'язок допомагати при здійсненні архиєрейського богослужіння.

нація»[108]. Волинський священник Максим Федорчук під час війни вів щоденник, який показує образ епохи крізь призму конкретної людської долі. Його опублікував журналіст Володимир Данилюк у книзі «Вірити занадто боляче…» разом із матеріалами архівно-слідчої справи священнослужителя[109].

Вагоме значення для з'ясування поглядів митрополита Іларіона Огієнка на церковне відродження в Україні та його стосунків із православними єпископами в роки війни мала публікація епістолярної спадщини владики. У серії «Пам'ятки» було видано друком листи холмського архиєрея, що походять з архівів України й Канади, до митрополитів А. Шептицького й О. Громадського, професора Леоніда Білецького, а також Волинської церковної ради[110]. Збірник епістолярію митрополита Іларіона, яке видав друком о. Юрій Мицик, містить післявоєнне листування з єпископом Сильвестром Гаєвським[111]. Листи громадських і церковних діячів, зокрема П. Скоропадського, до владики Іларіона опублікувала джерелознавець І. Преловська. Вона слушно зазначала, що «саме в листах міститься багато нових відомостей щодо мотивацій дій кореспондентів у складних для пояснення справах, із них видно еволюцію поглядів або впливи сторонніх осіб на прийняття рішень, очевидними є системи зв'язків і джерела інформацій у різноманітних подіях, стають відомими причини до того незрозумілих конфліктів»[112].

Важливим комплексним джерелом наукової інформації є українські й закордонні періодичні видання, що різнопланово висвітлюють події релігійного життя. Вони заповнюють джерельні лакуни, які сформувалися при дослідженні деяких питань з огляду на брак архівних документів. Церковна проблематика знайшла відображення на шпальтах української преси періоду німецької

---

[108] Денисенко І. Уривки з минулого. Ч. 1. До 1948-го // Молода нація. 2005. № 2. С. 5-60.
[109] Данилюк В. Вірити занадто боляче... Волинь: Хроніка подій 1939–1944 років. Луцьк, 1995. 223 с.; ГДА СБ України. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75871фп. 104 арк.
[110] Епістолярна спадщина Івана Огієнка (1907–1968). Київ, 2001. Т. 2. 477 с.
[111] Листування митрополита Іларіона (Огієнка) / упоряд. о. Юрій Мицик. Київ, 2006. 566 с.
[112] Листи від громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона). Київ, 2011. С. 10.

окупації: «Вінницькі вісті» (Вінниця), «Волинь» (Рівне), «Голос Дніпра» (Херсон), «Звідомлення з Холмсько-Підляської єпархії» (Холм), «Краківські вісті» (Краків), «Львівські вісті» (Львів), «Подолянин» (Кам'янець-Подільський), «Холмська земля» (Холм), «Український православний вісник» (Холм), «Український голос» (Луцьк) тощо. Неабияке значення для аналізу українського національно-церковного руху в окупованій Польщі має україномовний часопис «Церковні відомості» (Варшава), в якому був опублікований текст статуту Православної Церкви в Генерал-губернаторстві (1943, ч. 3, с. 37-48).

Загалом періодична преса дає змогу простежити зміни в церковно-громадському житті окупованих українських земель, вектори політики нацистів щодо Православної Церкви, міжцерковні відносини, реакцію духовенства на актуальні події того часу. Її специфічною рисою, як джерела, є комплексний, синтетичний характер: у періодиці представлено багато форм інформації (документальну, поточно-хронікальну, особового характеру). Газети й часописи характеризуються оперативністю подання інформації про події, безпосередністю відображення останніх, що підвищує їх джерельну цінність. Однак варто пам'ятати, що газетні публікації часів окупації – це, насамперед, засоби ідеологічного впливу на місцеве населення, тому деякі звернення ієрархів є суто пропагандистськими.

Матеріали інших архівних і бібліотечних зібрань також становлять істотну частину корпусу джерел, але мають більше значення для вирішення окремих дослідницьких завдань. Те саме можна зазначити й стосовно опублікованих документів. Комплексне використання цих джерел сприяло конструюванню цілісного уявлення про Православну Церкву в Україні в роки воєнних випробувань. Виявлення у вітчизняних й особливо закордонних архівах нових матеріалів може скорегувати низку суджень і тверджень цього дослідження, тому воно відображає лише певний етап вивчення окресленої проблеми.

Отже, основну групу джерел для висвітлення особливостей

інституційного розвитку АПЦ й УАПЦ під час війни становлять архівні документи, переважна більшість яких уводиться до наукового обігу вперше. Джерельна база дослідження, що представлена документальними й наративними джерелами, є цілком репрезентативною, багатоплановою і багатовидовою. Різноманітний комплекс історичних джерел та їх аналіз допомагають розкрити церковно-інституційні трансформації українського православ'я воєнної доби.

1.3 Теоретико-методологічні засади

Для розв'язання поставлених у дисертаційній роботі мети та завдань використовувалася відповідна теоретико-методологічна база, представлена комплексом методологічних підходів, принципів та методів наукового дослідження. Їх поєднання зумовлене багатоплановістю теми, різним ступенем наукової розробки окремих її аспектів, хронологічним діапазоном воєнної доби, специфікою джерельної бази роботи й концептуальною стратегією підготовки комплексного, міждисциплінарного дисертаційного дослідження.

Написання дисертаційної роботи передбачає не лише залучення низки різноманітних принципів і методів наукового пізнання. Як справедливо наголошував О. Лисенко, час від часу вченим необхідно проводити ревізію термінологічних «запасів», артикулюючи власне ставлення до наукової лексики й вибудовуючи зрозумілу ієрархію понять[113]. З огляду на це важливо дати тлумачення термінів, які належать до понятійно-категоріального апарату досліджуваної проблематики: «Церква», «автокефалія», «українське православ'я», «державно-церковні відносини», «інституалізація».

Передусім необхідно розтлумачити, що саме ми будемо розуміти під поняттям «Церква». У православній теології традиційно Церквою називають «встановлену Христом боголюдську єдність віруючих, об'єднаних навколо віри в Христа і таїнств та визнання догматів, очолюваних священною ієрархією,

[113] Лисенко О. Деякі методологічні проблеми дослідження історії Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України. 2009. Вип. 12. С. 7-18.

впорядкованих канонами та організованих у певні адміністративні структури, відповідно рішенням Соборів»[114]. Усі ці елементи Церкви становлять її видиму природу. У результаті такого підходу Церква постає як цілісна, Богом дана єдність народу, клиру, таїнств, догматів, канонів, обрядів та структур. Архимандрит Кирило Говорун розвиває конвенціональний підхід, який розрізняє природу Церкви та її структури. Саме ці останні є предметом його аналізу та критичної оцінки. До еклезіальних інституцій богослов відносить надспільнотні адміністративні структури (єпархії, митрополії, патріархати), канонічні території, автокефалії, першості та ієрархічні чини. Спираючись на постструктуралізм, К. Говорун стверджував, що «структури Церкви не є універсальними, вони змінюються і не встановлені Богом»[115].

У проведеному дослідженні термін «автокефалія» трактується як самоочолюваний статус помісної Церкви, який полягає в повному її самоврядуванні, адміністративній незалежності від інших Православних Церков. Значення цього терміну змінювалося впродовж століть. Наприклад, у Візантії автокефальними вважалися єпархії, що були незалежними від місцевого митрополита й безпосередньо підпорядковувалися юрисдикції Вселенського патріарха. Сучасне тлумачення автокефалії передбачає, що Церква сама обирає собі предстоятеля. Двотомна праця історика, письменника й громадсько-політичного діяча Олександра Лотоцького «Автокефалія», видана в міжвоєнній Польщі, обґрунтовує канонічні засади автокефалії та показує історію виникнення, практику розвитку й устрій автокефальних Православних Церков. Варто прислухатися до автора, котрий дав таке визначення автокефального церковного устрою: «На чолі місцевої Церкви стоїть перший єпископ, який у певних взаємовідносинах із рештою єпископів проводить усіма справами цілої окремої національно-територіальної Церкви»[116]. Як показав досвід надання автокефалії для Православної Церкви України та її рецепції,

[114] Христокін Г. Методологія православної теології у її парадигмальних трансформаціях: дис. ... д-ра філос. наук. Київ, 2019. С. 368.
[115] Говорун К., архім. Риштовання Церкви: вбік постструктуральної еклезіології. Київ, 2018. С. 218.
[116] Лотоцький О. Автокефалія: У 2-х т. Київ, 1999. Т. 1: Засади автокефалії. С. 124.

грецькі богослови вважають, що Вселенський Патріархат має канонічну прерогативу самостійно проголошувати автокефалію помісних Православних Церков.

Українські релігієзнавці запропонували дефініцію поняття українського православ'я, його просторово-часове окреслення та визначення основних рис. Зокрема, термін «українське православ'я» релігієзнавець Олександр Саган правомірно тлумачить, як «переломлені через призму особливостей національної духовності, передуючих релігійних традицій українського етносу, його історичного буття і самобутньої культури і ввібрані у ролі ідентифікаторів його духовності християнське віровчення і культ, організація церковного життя»[117]. Для нього характерні такі самобутні ознаки: соборноправність, демократизм, онаціональнення обрядово-культової сфери, відкритість, віротерпимість, європейськість, гуманізм та євангелізм.

Досліджуючи історію Церкви воєнного періоду, варто окреслити поняття «державно-церковних відносин». Сучасна політологічна наука розглядає державну політику щодо Церкви здебільшого як систему дій, що включає постановку мети й цілей, а також відповідне юридичне забезпечення та комплекс організаційно-практичних, політичних та інших заходів у найширшому діапазоні[118]. Свою дефініцію церковної (релігійної) політики запропонував Валерій Ластовський: «Сукупність засобів і методів, які застосовуються державою (як механізмом) і владою (як суспільним елементом) з метою реалізації певної ідеологічної концепції стосовно Церкви і релігійних організацій»[119]. Прагнення до концептуального переосмислення усталеної парадигми державно-церковних відносин простежується в працях А. Киридон, яка спробувала відійти від вивчення проблеми в площині «держава – церква»,

[117] Саган О. Національні прояви православ'я: український аспект. Київ, 2001. С. 85.
[118] Войналович В. Партійно-державна політика... С. 47.
[119] Ластовський В. Між суспільством і державою. Православна церква в Україні наприкінці XVII – у XVIII столітті в історії та історіографії. Київ, 2008. С. 55.

вдаючись до соціоісторичного аналізу тріади «держава – церква – суспільство»[120].

Процес упорядкування, формалізації і стандартизації суспільних зв'язків і відносин отримав назву «інституалізація», що розглядається як важлива частина процесу модернізації суспільних відносин. Динамічна сутність процесу інституалізації розкривається в понятті «інституційні трансформації». Це безперервний процес кількісно-якісних і сутнісних змін та перетворень різних соціальних інститутів, у тому числі релігійних організацій. Релігійна інституалізація, за Віктором Єленським, – це «процес формування сталого комплексу формальних і неформальних правил, принципів, норм, віронавчальних приписів і організаційної структури, який відбувається в міру розвитку спільности, об'єднаної конфесійним статусом»[121]. Крім того, процес становлення помісної УПЦ доцільніше означувати терміном «конституювання», себто «утвердження», «упостійнення».

Концептуальне значення для дослідження ролі релігії в державі, релігійно-соціальних трансформацій в суспільстві, оцінки етноконфесійних процесів, міжконфесійних і міжцерковних відносин мають теоретичні напрацювання й історико-релігійні концепції Е. Бистрицької, Богдана Боцюрківа, В. Войналовича, Ю. Волошина, о. К. Говоруна, В. Єленського, Сергія Жилюка, А. Киридон, Анатолія Колодного, О. Лисенка, О. Сагана, Ігоря Скочиляса, Н. Стоколос, Грегорі Фріза, Василя Ульяновського, Юрія Чорноморця та інших.

Теоретичні проблеми історичного релігієзнавства, зокрема використання нових постмодерністських підходів, розглянув історик С. Жилюк. Модифікація методологічного інструментарію, на його думку, можлива за умови розв'язання кількох важливих проблем. По-перше, варто узгодити досягнення мікроісторії та макроісторії. По-друге, при висвітленні церковного життя необхідно подолати ігнорування суспільно-політичних, геополітичних, соціально-

[120] Киридон А. Час випробувань: Держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. Тернопіль, 2005. С. 13.
[121] Релігієзнавчий словник. Київ, 1996. С. 131.

економічних чинників. По-третє, трактування зовнішніх проявів процесів, подій, явищ мають базуватися на розумінні внутрішньоцерковної специфіки – «канонічної практики, потенційних можливостей релігійних об'єднань, завдань Церкви, спонукальних мотивів поведінки ієрархів». По-четверте, не варто уникати аналізу дражливих для Церкви питань, зокрема, аморальної поведінки духовенства. По-п'яте, сучасна історико-релігієзнавча наука потребує адекватного застосування понятійно-категоріального апарату. Підсумовуючи розгляд методологічного інструментарію постмодерного історичного дискурсу, С. Жилюк слушно зазначав: «У вирішенні деяких наукових проблем не виключається доцільність використання засадничих позицій різних теорій при аналізі окремих аспектів досліджуваної теми з наступним синтезом отриманих результатів»[122].

Окремої уваги заслуговує питання про вплив націоналізму на релігійну сферу. Американський учений Роджерс Брубейкер запропонував чотири підходи до вивчення співвідношення релігії й націоналізму: 1) як аналогічні явища; 2) як можливість за допомогою релігії пояснювати проблеми націоналізму; 3) як розгляд релігії в якості складової частини націоналізму; 4) як релігійна форма націоналізму[123].

На потребі зміщення акцентів у церковно-історичних студіях й оновлення традиційного дослідницького інструментарію справедливо наголошував відомий український історик В. Ульяновський. Вивчення історії України крізь призму церковної історії – це передусім дослідження того, як «безсмертна суть Церкви впливала на суспільство, і як це суспільство, у свою чергу, впливало на зміни в "одязі" Церкви». Прагнучи поєднати інституційну та духовну Церкву, вчений запропонував власну візію заполітизованої проблеми національного в історії Церкви в Україні. З огляду на те, що православ'я не передбачає національних особливостей у віровченні, ознаки національного можна

[122] Жилюк С. І. Теоретико-методологічний дискурс релігієзнавчих досліджень: постмодернізм у пошуку нових парадигм // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство». Острог, 2014. Вип. 9. С. 44-58.
[123] Brubaker R. Religion and nationalism: four approaches // Nations and nationalism. 2012. Vol. 18. N 1. P. 2-20.

побачити тільки в мовно-обрядовій сфері, церковному житті й практиці. Історичний досвід державно-церковних стосунків демонструє необхідність вироблення еластичних принципів співіснування Церкви й держави. Для належного студіювання історико-церковної проблематики В. Ульяновський закликав спеціально готувати фахових істориків Церкви паралельно у світських навчальних закладах як істориків та в конфесійних як богословів[124].

На думку історика-емігранта В'ячеслава Заїкина, дослідники, «які обмежуються зовнішньою стороною церковного життя й виявляють цілковите незрозуміння духа Церкви, її основної природи, її завдань», не є істориками Церкви, а нагадують «глухого від народження, що пише історію музики»[125]. Сучасний науковець Сергій Савченко справедливо вказав на недоліки в дослідженнях проблем історії Православної Церкви на зламі XIX – XX ст., які характерні й для інших періодів: «Відсутність уваги до релігії як такої, брак досвіду використання церковної, богословської термінології, секуляризація, політизація і модернізація предмета дослідження, псевдотеоретизування, зловживання ілюстративними методами роботи, вміння бачити і ставити проблеми переважно у світлі радянсько-марксистської наукової парадигми»[126]. Отже, суто секулярний підхід не дає можливості історику Церкви проникнути в суть історичних явищ релігійної сфери життя.

Методологія історії Церкви, яка почала формуватися ще в першій половині XIX ст., включає в себе низку спеціальних засобів, зумовлених специфікою предмету розгляду. До них історик В. Ластовський виправдано відносить: застосування церковного понятійно-категоріального апарату, використання специфічного джерельного матеріалу, прояв власного ставлення до релігійних питань, залежність від історіографічної традиції, акцентування

---

[124] Ульяновський В. Минуле України через призму історії Православної Церкви: проблеми, уроки, перспективи // Київська старовина. 2003. № 5. С. 3-28.

[125] Цит. за: Портнов А. Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії XX століття. Київ, 2011. С. 131.

[126] Савченко С. О базисе, надстройке и «жадных попах». URL: https://www.religion.in.ua/main/analitica/16356-o-bazise-nadstrojke-i-zhadnyx-popax.html (дата звернення: 04.08.2020).

уваги на специфічних об'єкті та предметі дослідження. Крім того, він запропонував чітко розмежовувати вживання термінів «церковна історія» й «історія Церкви». Зокрема, «церковна історія – це релігійно-філософський напрям у науці, котрий вивчає розвиток Церкви на основі богословсько-філософських постулатів та історичних фактів», а «історія Церкви – це напрям в історичній науці, який вивчає розвиток інститутів Церкви у зв'язку із соціально-економічним, політичним і національно-культурним життям суспільства і держави»[127]. Характеризуючи релігійний дискурс історіописання, Т. Шевченко слушно зазначала, що «сучасна українська історіографія поступово відійшла від марксистської моделі релігійного дискурсу, повернувшись до функціоналістської структурної моделі XIX ст., в якій Церква виступає як один із соціальних інститутів, що складають та підтримують функціонування суспільства»[128].

Дослідницька парадигма дисертації ґрунтується на використанні елементів модерних теорій структуралізму, тоталітаризму, націоналізму, секуляризації, порубіжжя, повсякдення. Не варто забувати й про позитивізм як класичну модель історіописання. Позитивістська спадщина у вигляді аналітичних структур мислення та різноманітних версій сцієнтизму виявилася затребуваною й неодноразово актуалізованою впродовж усього XX ст. Для багатьох сучасних українських істориків характерні позитивістські складові мислення, що мають неабиякий вплив на їх дослідницькі практики.

Вагоме значення для розуміння воєнної доби й інтелектуальних операцій мають теоретичні напрацювання О. Лисенка, котрий звернув увагу на застосування міждисциплінарних зв'язків у студіюванні проблем Другої світової війни. «Натомість лише добре продуманий, змодельований алгоритм організації наукової процедури може забезпечити її успіх, – зазначав історик. – Покроковий поступ від одиночного до загального дає можливість не тільки точніше з'ясувати передумови того чи іншого явища, його складові елементи, а

[127] Ластовський В. Між суспільством і державою… С. 28, 55.
[128] Шевченко Т. Релігійний дискурс радянської та національної історіографій: контраверсії спадкоємності // Історіографічні дослідження в Україні. Київ, 2014. Вип. 24. С. 83.

й конфігурацію їхньої взаємодії, детермінаційні чинники і, зрештою, в органічній повноті реконструювати досліджуваний фрагмент історичного полотна з достатнім ступенем вірогідності». Водночас він наголошував на важливості не підмінювати міждисциплінарні інструменти пізнання, які забезпечують стереоскопічне відтворення складних явищ, еклектичним набором дослідницьких прийомів[129]. Лише виважені міждисциплінарні підходи вчених, які вивчають церковну історію, здатні забезпечити нагромадження, систематизацію опрацювання, теоретичну інтерпретацію емпіричного матеріалу, максимальну об'єктивацію історичного знання.

Навколо відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України під керівництвом проф. О. Лисенка сформувався науковий кластер українських істориків, що займаються концептуальним, історіософським, методологічним переосмисленням періоду Другої світової війни. Для них притаманні відмова від радянських історіографічних міфів, зважений україноцентризм і плюралізм, активне використання нового дослідницького інструментарію, введення до наукового обігу невідомих тематичних джерельних комплексів, заповнення численних історичних лакун, акцент на теоретичному осмисленні подій воєнної доби. Особливо перспективним бачиться освоєння таких нових напрямів досліджень, як військова антропологія, історія воєнного побуту й повсякдення, гендерна й усна історія тощо. Інтелектуальним здобутком цієї дослідницької групи, що має на меті створення української воєнно-історичної наукової школи, є двотомна колективна праця «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття».

За останні три десятиліття українські вчені, працюючи в умовах перегляду радянських ідеологічних міфів, архівної революції 1990-х – 2000-х рр., інтернаціоналізації української історичної науки, істотно переосмислили своє бачення концептуальних проблем воєнної історії. Пострадянським українським історикам вдалося розробити «українізовану» й «гуманізовану»

[129] Лисенко О., Хойнацька М. Методологічні аспекти міждисциплінарних зв'язків у вивченні історії Другої світової війни // Проблеми дидактики історії. 2017. Вип. 8. С. 30-31.

концепцію історії Другої світової війни в Україні: «Українське суспільство отримало “українізовану візію” Другої світової війни (з набором власних українських символів: міфів, героїв, антигероїв, перемог, трагедій тощо); змогло суттєво розширити свої знання у раніше недосліджених царинах; за переможними реляціями побачило, врешті-решт, людину на війні (з її маленькими і великим трагедіями, проблемами, радощами, стратегіями виживання тощо)»[130].

Водночас під впливом західних методологічний підходів у сучасній українській історіографії спостерігається спроба переосмислити цю версію війни. Зокрема, історик Іван Патриляк запропонував коротку схему української історії воєнного періоду, що дає змогу вписати «українську Другу світову війну» в глобальний історичний процес. Він супроводжувався боротьбою різних конкурентних імперських проєктів («нової Європи» і сталінської «світової революції»), що передбачали включення до своєї орбіти українських етнічних територій. Український визвольний рух доцільно розглядати не як частину антигітлерівського опору, а як окрему альтернативу розвитку для українського народу. І. Патриляк трактував Другу світову, як «незавершену війну», що не принесла Україні свободи, незалежності чи звільнення від тиранії, а призвела лише до заміни одного злочинного режиму іншим. Як виснував учений, «бездержавний статус України перетворював її на жертву війни, виключаючи з кола переможців або переможених»[131].

Спектр питань, охоплених дисертацією, і ракурс постановки проблеми на межі сфери наукових інтересів історії, релігієзнавства, богослов’я, політології, соціології та інших соціогуманітарних наук спонукали до застосування міждисциплінарної методології. Міра співвідношення, ступінь використання методів неісторичних дисциплін і відповідно зміст міждисциплінарних підходів визначалися характером об’єкта, предмета й дослідницьких завдань праці та залучених джерел.

---

[130] Патриляк І. К. Між двома проваллями: Україна в роки Другої світової війни // Проблеми всесвітньої історії. 2016. № 1. С. 170.
[131] Там само. С. 179-180.

Основу методологічного інструментарію дослідження становлять традиційні наукові принципи: історизму, об'єктивності, багатофакторності, всебічності, світоглядного плюралізму. Застосування принципів детермінізму, взаємодії зовнішнього й внутрішнього, об'єктивного й суб'єктивного сприяло визначенню внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язків і причин явищ розглядуваного періоду, всебічному дослідженню комплексу чинників, які впливали на інституційні трансформації українського православ'я.

У роботі зазначені принципи реалізовані шляхом застосування як конкретно-історичних (історико-генетичного, системно-структурного, порівняльно-історичного, хронологічного), так і загальнонаукових методів (описового, систематизації, функціонального, логічного). Історико-генетичний метод дав змогу простежити причинно-наслідкові зв'язки юрисдикційних трансформацій, а системно-структурний – розглянути інституційний вимір діяльності еклезіальних структур. Виокремити провідні сюжети міжцерковних відносин, визначити динаміку змін релігійних процесів, порівняти становище АПЦ й УАПЦ допоміг порівняльно-історичний метод. Хронологічний метод застосовувався для розгляду подій і явищ церковного життя в певній хронологічній послідовності. Для дослідження деяких аспектів теми були використані методи джерелознавчої критики (при проведенні джерелознавчого аналізу й джерелознавчого синтезу), реконструкції (при відтворенні церковних подій та історичного контексту), синергетики (для з'ясування багатоваріантності й альтернативності шляхів розвитку церковно-релігійних процесів) тощо. Метод структурного функціоналізму сприяв вивченню внутрішньоцерковних змін на різних рівнях на тлі суспільно-політичних процесів. Під час дослідження використовувався підхід, який умовно можна назвати «інституційно-функціональним»: у його рамках проводився комплексний аналіз як державної політики щодо Церкви, так і внутрішньоцерковних процесів. Це, зокрема, дало змогу максимально елімінувати упереджене ставлення до будь-якої еклезіальної структури або церковного діяча. При вивченні фактів і явищ проводився аналіз позицій і

можливих мотивів усіх сторін, що допомогло уникнути як ідеалізації, так і демонізації учасників релігійних процесів. Для вироблення висновків і узагальнень на основі дослідження окремих аспектів проблеми важливе значення мало використання методів аналізу й синтезу, індукції та дедукції.

Принцип об'єктивності потребує від історика певної виваженості й неупередженого погляду на героїв епохи, явища, події, тенденції, процеси, обставини тощо. Водночас прагнення писати історію, «якою вона була насправді», неодноразово піддавалося сумніву. На цьому, зокрема, справедливо наголошував історик Юрій Шаповал: «Безліч разів людство мало можливість переконатися у тому, що об'єктивне історієписання – не більш ніж рожева мрія. Адже історичний наратив у будь-якому вигляді – це не стільки фіксація подій, скільки реєстр їхнього відображення у свідомості сучасників і нащадків. Пропущений через свідомість дослідника факт перестає бути об'єктивною реальністю, стаючи не більш як образом, сформованим у його уяві… Заклики "писати таку історію, якою вона була" можуть бути щирими, але суспільної користі від них небагато. Адже у кожному суспільстві існує політична й ідеологічна кон'юктура, яка змушує одних проходити повз "незручні" для них факти, а інших – щось прикрасити чи сакралізувати. Зрештою, не виключена й можливість наявності "кількох правд"… Зовсім не потрібно приховувати якісь "темні" сторони історії, але конче важливо розглядати їх у контексті певної епохи, відповідно до панівних у ті часи правових і моральних норм»[132].

Використання вищезазначених методологічних підходів до вивчення релігійної політики, юрисдикційно-канонічного статусу Церкви, єпархіально-парафіяльної мережі, міжцерковних конфліктів, біографій ієрархів сприяло чіткому окресленню сфери дослідження, узагальненню емпіричних даних, а також ефективному застовуванню компаративного аналізу. У своїй сукупності ці методи стали важливим механізмом для досягнення поставленої мети, сприяли кращому розумінню релігійних процесів у роки війни. Отже,

[132] Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / за заг. ред. Ю. Шаповала. Київ, 2013. С. 5-7.

використання цих теоретичних підходів, принципів і методів дало змогу досягти мети дослідження та розв'язати поставлені завдання, сформулювати науково обґрунтовані положення та висновки дисертації.

Проаналізувавши стан наукової розробки проблеми, джерельну базу й теоретико-методологічні засади, можна стверджувати, що тема церковно-інституційних трансформацій українського православ'я під час Другої світової війни досі не була предметом спеціального наукового дослідження. Наявні праці містять опосередковані щодо проблематики інформації та твердження, торкаються переважно окремих аспектів церковного життя й державно-церковних відносин. Деякі з них мають хиби фактологічного і методологічного характеру. Введені до наукового обігу джерела уможливили відтворити цілісну картину інституційних змін у Православній Церкві України в ширшому контексті геополітичних і соціокультурних трансформацій. Засади теоретичного дослідження, загальні та спеціально-історичні методи в комплексі дають змогу досягти мети дослідження та виконати поставлені завдання. Заповнюючи цю історіографічну лакуну, ми спиралися на сучасні методологічні підходи, дослідницький доробок своїх попередників і маловідомий архівний матеріал, що залучається до наукового обігу переважно вперше. Вивчення зазначених проблем дасть можливість глибше зрозуміти суть тих церковних подій, які відбувалися на українських землях у роки Другої світової війни.

Розділ 2
Український національно-церковний рух у Генерал-губернаторстві впродовж 1939–1944 рр.

2.1 Реорганізація Православної Церкви та висвята єпископів-українців

Православна Церква в міжвоєнній Польщі, очолювана митрополитом Діонісієм Валединським, 1924 р. отримала томос про автокефалію від Вселенського Патріархату як колишня частина давньої Київської Митрополії. Польський уряд прагнув використати її для державної асиміляції українського населення і в другій половині 1930-х рр. проголосив курс на форсовану полонізацію православ'я. Така політика Польської держави призвела до погіршення міжконфесійної ситуації і, на думку Ю. Крамара, стала одним із вагомих чинників загострення польсько-українських відносин напередодні Другої світової війни[133].

ПАПЦ на 1939 р. охоплювала 5 єпархій, 2 духовні семінарії, 340 деканатів, 1160 парафій і 1792 священнослужителя. В основному це були українці, білоруси і росіяни. Православне населення Холмщини й Підляшшя належало до Варшавсько-Холмської єпархії, до складу якої 7 листопада 1938 р. Синод єпископів передав Берестейщину, Ковельщину й Любомльщину. За рахунок цих церковно-територіальних змін митрополича єпархія, яка зазнала великих втрат під час ревіндикації, 1939 р. зросла до 258 парафій і налічувала 821 тис. православних християн[134].

Вибух Другої світової війни призвів до значних змін у житті Православної Церкви на території Західної України. Пакт Молотова-Ріббентропа територіально розділив ПАПЦ на дві не рівні частини. Відтак Холмщина та Підляшшя потрапили до складу Генерал-губернаторства, а найбільша Волинська єпархія опинилася в межах СРСР. 1 вересня 1939 р. владика Діонісій у спеціальному посланні, згадуючи звитягу князя Костянтина

[133] Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя. Луцьк, 2015. С. 320.
[134] Mironowicz A. Kościół prawosławny... S. 122-123.

Івановича Острозького, закликав усіх вірян Православної Церкви до захисту Польської держави: «Я твердо вірю, що православні громадяни Речі Посполитої ревно виконають цей святий і почесний обов'язок, що не забракне їх у перших лавах нашої переможної армії»[135].

Православні парафії на теренах, включених до Третього Райху, перейшли в юрисдикцію архиєпископа Берлінського й Германського Серафима Ляде (1883–1950). Він належав до Російської Православної Церкви за кордоном (РПЦЗ) і вважався в Берліні головним експертом із церковних справ. Оскільки Синод цієї Церкви не визнавав польської автокефалії, але переймався становищем православного населення окупованої Польщі, то доручив владиці Серафиму надати допомогу Варшавській єпархії.

Водночас, як інформував невідомого адресата свідок тих подій з оточення митрополита Діонісія, у Варшаві значно активізувався Російський громадський комітет, що прагнув підпорядкувати православні парафії карловацькій юрисдикції і таким чином позбутися автокефалії[136]. Лідери російської громади пропонували очолити Церкву вікарному єпископу Тимофію Шреттеру (1901–1962), але він не користувався підтримкою окупантів через своє «полонофільство» й незабаром був засланий до Яблочинського Онуфріївського монастиря.

Керуючись рішенням свого Синоду й реагуючи на звернення російських кіл, за підтримки Міністерства церковних справ 10 листопада 1939 р. архиєпископ Серафим прибув до Варшави для того, щоб вивчити церковну ситуацію і перебрати керівництво єпархією. Аналіз нововиявлених документів дає підстави стверджувати, що він зустрічався з митрополитом Діонісієм, російськими діячами та представниками німецьких органів влади. Зокрема, митрополит відмовився передавати справи й тільки погодився увійти до складу Ради православних єпископів Німеччини, Протекторату й Генерал-губернаторства. За результатами поїздки архиєпископ Серафим підготував звіт

[135] Свитич А. Православная Церковь в Польше и ее автокефалия // Православная Церковь на Украине и в Польше в XX столетии. 1917 – 1950 гг.: Сборник. Москва, 1997. С. 255.
[136] AWMP. Sygn. 1029-RII-6D (Prawosławna Cerkiew w Generał-Gubernatorstwie).

для міністерства, куди також планував виїхати владика Діонісій, але 16 листопада був заарештований гітлерівцями[137].

Польські й російські дослідники схильні пояснювати відмову митрополита Діонісія від управління Церквою тиском німецької влади. І. Власовський, посилаючись на О. Світіча, вважав, що вирішальний вплив на прийняття ним цього рішення мала російська громада Варшави: «Під тиском цього "церковного народа" митр[ополит] Діонісій і написав, чи підписав 23 листопада 1939 р. листа архиєпископові Серафимові»[138]. Правдоподібно, владика Діонісій усе ж став жертвою доносів з боку росіян і деяких українців, які в міжвоєнний період були не задоволенні його позицією в національному питанні. Зокрема, проти нього виступали провідники Російського громадського комітету С. Войцеховський і протоієрей Димитрій Сайкович, а також група професора Михайла Зизикіна. Через це митрополитові неодноразово довелося ходити на допити в гестапо. «Приводом для цього були наклепи на нього з боку російських організацій, котрі були незадоволені ним і його діяльністю, як глави Автокефальної Православної Церкви в Польщі… За допомогою німецького гестапо вони сподівалися досягти своєї мети», – згадував архимандрит Афанасій Мартос, який тоді мешкав у митрополичому домі у Варшаві[139]. Підтвердженням вищенаведеного є фрагмент спогадів політичного й громадського діяча білої еміграції С. Войцеховського, який згадував, що о. Д. Сайкович був противником польської автокефалії, митрополита Діонісія і вітав його усунення. «До 1939 року я був завзятим, непримиренним і – повинен зізнатися – не завжди справедливим противником його політики», – писав С. Войцеховський[140]. Під час зустрічі в Берліні з Георгом Ляйбрандтом, нащадком німецьких колоністів з Одещини, який очолював службу «Схід» зовнішньополітичного управління НСДАП, С. Войцеховський наполягав на

[137] Ibid.; Sziling J. Kościoły... S. 70.
[138] Власовський І. Нарис... С. 179.
[139] Афанасий (Мартос), архиеп. На ниве Христовой. URL: https://www.fatheralexander.org/booklets/russian/na_%20nive_hristovoj_archb_athanasios.htm (дата звернення: 12.02.2019).
[140] Войцеховский С. Эпизоды. Лондон (Канада), 1978. 189 с.

скасуванні автокефалії, усуненні Валединського, приєднанні Варшавської Митрополії до Берлінської єпархії і призначенні владики Серафима очільником об'єднаної Церкви[141].

Крім того, як випливає зі спогадів В. Кубійовича, «тодішній Український комітет у Варшаві під проводом д-ра Юрія Липи був виразником неприязного ставлення українців до митрополита Діонісія і немало спричинився до утруднення його позиції в новій німецькій дійсності, даючи про нього німцям негативні й односторонні інформації»[142]. Колоритну характеристику очільника Українського допомогового комітету подав правознавець А. Яковлів: «При цих кількоразових візитах до гестапо бачив я там д-ра Липу, що утворив тоді Комітет український, сам себе призначив його головою й старався грати ролю якогось українського "фюрера". В цій ролі робив враження божевільного»[143].

22 листопада митрополит Діонісій був змушений написати листа владиці Серафиму: «Позбавлений фізичної можливості через незалежні від мене обставини звершувати богослужіння і виконувати архипастирські обов'язки щодо своєї пастви, я прошу Ваше високопреосвященство приїхати найближчими днями до Варшави і **прийняти тимчасово у своє відання і управління православні парафії**, які знаходяться на території б. Польщі, що входить нині до складу Генерал-губернаторства. Про подальше ми своєчасно доповімо святішому патріарху Веніаміну в Константинополь і високопреосвященішому митрополиту Анастасію в Сремських Карловцях»[144]. Однак не задоволені цим текстом гітлерівці не дозволили надіслати листа в Берлін. Наступного дня владика під тиском «представників німецької політичної влади» (за деякими даними гестапо погрожувало йому концтабором) підписав інший документ, в якому йшлося про припинення автокефального існування Польської Церкви й відмову від керівництва нею на користь владики Серафима: «Я повідомляю Вам, що з дня вступу Вашого в управління я

[141] Sziling J. Kościoły... S. 78–79.
[142] Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії... С. 298.
[143] Матяш І. «Той час не був часом чудес…» (Спомини Андрія Яковлєва «з років всесвітньої війни 1935 – 1945») // Пам'ятки. 2007. Т. 7. С. 97.
[144] AWMP. Sygn. 1029-RII-6D (Prawosławna Cerkiew w Generał-Gubernatorstwie).

відмовляюся від подальшого управління названою Церквою»[145]. 27 листопада він відправив прощальне богослужіння у нижньому храмі митрополичого собору, передав свої повноваження і надалі мешкав під домашнім арештом в Отвоцьку[146]. Незабаром були репресовані найближчі співробітники митрополита: особистий секретар Сергій Юденко загинув у нацистському концтаборі Маутгаузен, а директор митрополичої канцелярії Юрій Рошчицький був замордований гітлерівцями в Дахау[147].

Варто зауважити, що владика Діонісій, який вимушено тимчасово відмовився від адміністративної влади над митрополією, не втратив свого архиєрейського титулу. Духовенство, зокрема архиєпископ Серафим, продовжувало поминати його ім'я за богослужінням. У німецьких документах таке поєднання ним двох посад без об'єднання Берлінської і Варшавської єпархій в одну структуру називалося «персональною унією», яка, щоправда, носила тимчасовий характер на перехідний період. «Автокефальна Православна Церква Польщі в цей час керується Вами, пане архиєпископе, так що нині є персональна унія між Православною Церквою Німеччини і тієї колишньої Польщі. Але жодним чином не слід дотримуватися погляду, що дотепер Православна Церква Польщі розчинилася в Православній Церкві Німеччини», – наголошував відділ церковних справ Генерал-губернаторства в листі до владики Серафима[148].

Отже, з ініціативи Міністерства церковних справ окупанти, що вдало використали внутрішньоцерковні міжнаціональні непорозуміння та конфлікти, усунули митрополита Діонісія від обов'язків першоієрарха, намагаючись підпорядкувати православне населення загарбаних земель Берлінському

---

[145] Шкаровский М. Политика Третьего рейха по отношению к Русской Православной Церкви в свете архивных материалов (Сборник документов). Москва, 2003. С. 90–91; IFZ, MA 128/7; AWMP. Sygn. 1029-RII-6D (Prawosławna Cerkiew w Generał-Gubernatorstwie); Свитич А. Православная Церковь… С. 257.

[146] Отвоцьк – місто біля Варшави, де в будинку «Вілла Альба» у 1929–1946 рр. була заміська резиденція митрополита Діонісія.

[147] Dudra S. Metropolita Dionizy (Waledyński), 1876–1960. Warszawa, 2010. S. 77.

[148] AWMP. Sygn. 1029-RII-6D (Prawosławna Cerkiew w Generał-Gubernatorstwie); UAA, Minenko Collection, box 2, item 11.

архиєпископу. Це повністю вписувалося у рамки міністерської політики творення наднаціональної Православної Церкви в Німеччині й окупованих нею територіях. Розширення Берлінської єпархії РПЦЗ було закономірним і цілком відповідало інтересам Райху.

Водночас, як стверджує М. Шкаровський, резиґнація владики Діонісія на користь архиєпископа Серафима стала несподіваною для уряду генерал-губернатора Г. Франка. Німецькі партійні та державні органи, не довіряючи митрополиту через його антинімецьке звернення від 1 вересня 1939 р., ще не мали узгодженої позиції щодо подальшої долі ПАПЦ і продовжували вести міжвідомчі консультації. Зокрема, Міністерство церковних справ підтримувало владику Серафима і приєднання її Варшавської єпархії до Райху, а Міністерство закордонних справ (МЗС), зовнішньополітична служба НСДАП і уряд генерал-губернатора прагнули зберегти автокефалію Православної Церкви в окупованій Польщі. Уважалося, що вона була надана не Польській державі, а православному населенню, і тому мала право на існування в нових умовах.

Використовуючи імперський принцип «розділяй та володарюй», окупанти надавали преференції українському православному населенню і загравали з його лідерами. Наприклад, у службовій записці МЗС до Міністерства церковних справ від 18 грудня 1939 р. зазначалося, що «релігійно налаштовані українці... являють собою дуже цінний фактор в якості противаги полякам, чого не можна сказати про нейтральних до поляків російських емігрантів»[149]. Доповідна записка зовнішньополітичних аналітиків НСДАП від 4 грудня 1939 р. вже містила конкретні рекомендації щодо церковної політики в Генерал-губернаторстві: «Якщо Українська Церква в Українській державі хоче бути автокефальною, то вона повинна домогтися дозволу з боку матері-Церкви (російської або польської). З цієї причини важливо, щоб нинішня автокефальна Польська Церква зберегла свою самостійність і надалі... Українсько-польська боротьба часто велася в рамках релігійної боротьби. Тому було б доцільно заснувати зараз православне єпископство в Холмі, призначити в Холм

[149] Цит. за: Шкаровский М. В. Крест и свастика... С. 96.

українського архиєрея і відібрані поляками православні церкви знову повернути українським православним у холмській землі»[150].

За згодою Синоду РПЦЗ архиєпископ Серафим тимчасово переїхав до Варшави, потрапив під уплив місцевих російських середовищ і одразу (18 грудня) видав низку контроверсійних розпоряджень. Наприклад, заснував братство імені святого Володимира на чолі з о. Д. Сайковичем, повернув старий літургійний календар, заборонив духовенству голити бороди й хрестити євреїв, а також відновив холмське Різдво-Богородичне братство. Керуючись ухвалою карловацького Синоду за 1936 р., владика Серафим установив формулу поминання державної влади на великій єктенії[151]: «За христолюбивого вождя народу німецького, уряд і воїнство його, Господу помолимось»[152]. Крім того, 21 лютого 1940 р. відбулася реорганізація церковного управління єпархією: замість духовної консисторії створювалася єпархіальна єпископська рада, до якої ввійшли російські священники[153].

Щодо позиції німецьких чинників в українському церковному питанні, то станом на січень 1940 р. більшість представників державних і партійних відомств уважали ідеальним, якби в Генерал-губернаторстві була утворена автокефальна Українська Церква. У листі від 28 січня 1940 р., адресованому архиєпископу Серафиму, відділ церковних справ Генерал-губернаторства висловився категорично проти скасування автокефалії, але водночас наполягав, що «ще не настав час для обрання єпископа на Холмщину»[154]. 21 лютого 1940 р. начальник головного реферату «Схід» МЗС Німеччини Петер Кляйст у листі міністру церковних справ Гансу Керрлу виступив за українізацію Православної Церкви як запоруку лояльного ставлення українців до Німеччини[155]. Представники Головного управління імперської безпеки вважали

---

[150] IFZ, MA 128/7.
[151] Єктенія – молитва, що складається з прохань різного змісту.
[152] Urban K. Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970 (rys historyczny). Kraków, 1996. S. 57-58.
[153] Свитич А. Православная Церковь… С. 258-259; Sziling J. Kościoły… S. 76.
[154] AWMP. Sygn. 1029-RII-6D (Prawosławna Cerkiew w Generał-Gubernatorstwie); UAA, Minenko Collection, box 2, item 11.
[155] Bundesarchiv Berlin, NS 43/32. B1. 81-82, 94-95.

цілком прийнятною пропозицію заснувати самостійну українську єпархію з центром у Варшаві[156]. Як наслідок, у лютому генерал-губернатор Г. Франк і міністр Г. Керрл домовилися про офіційний перехід на час війни церковного керівництва до архиєпископа Серафима за умови невтручання першоієрарха РПЦЗ митрополита Анастасія Грибановського у внутрішні справи Варшавської єпархії, збереження автокефалії та призначення українських священників[157].

З огляду на це владика Серафим, усупереч своїм переконанням, змушений був піти на значні поступки православним українцям. По-перше, він письмово запевнив, що не буде вживати заходів, які могли б призвести до ліквідації автокефалії Православної Церкви в Генерал-губернаторстві. По-друге, відмовився від ідеї перенесення своєї резиденції з Берліна до Варшави. По-третє, висловив готовність невдовзі зробити такі кроки: призначати священників-українців на українські парафії; збереження виступів і проповідей за богослужінням українською мовою; служіння літургії церковнослов'янською мовою з українською вимовою. Крім того, архиєпископ повідомив, що збирається призначити українського священника адміністратором Холмщини, розпустити православну консисторію у Варшаві та звільнити її російських службовців. Водночас, як небезпідставно твердив М. Шкаровський, «обіцянка нічого не робити проти автокефалії зовсім не означала її визнання, мабуть, архиєп[ископ] Серафим був змушений тимчасово "заплющити очі" на формальне продовження її незаконного існування»[158]. Спочатку українці покладали на нього певні надії, сподіваючись, що він сприятиме українському церковному відродженню, але швидко розчарувалися. Вихований у російських традиціях, владика Серафим почав проводити відверто русифікаторську політику[159].

В анонімному листі українського інформатора з Варшави від 11 лютого 1940 р., що надійшов до зовнішньополітичної служби НСДАП, зазначалося:

---

[156] Шкаровский М. В. Крест и свастика... С. 99-100.
[157] Sziling J. Kościoły… S. 71-72.
[158] Шкаровский М. В. Крест и свастика... С. 98.
[159] Свитич А. Православная Церковь... С. 258; Mironowicz A. Kościół... S. 201.

«Генер[ал]-губ[ернатор] підкреслює абсолютну шкідливість підпорядкованості Православної Церкви Карловацькому Собору та наказує архиєпископові Серафиму справи церковні вести так, щоб “ніде не нагадувало про нібито знесену автокефалію”. Висловлює побажання, щоб владика розпустив митропол[ичий] совіт (чисто російський) та переніс свою резиденцію до Холма. Владика проти цього останнього борониться». Далі інформатор повертається до питання усунення владики Діонісія, якого росіяни за допомогою чотирьох офіцерів німецької армії змусили підписати листопадового листа. «Росіянам ішло головно про знесення автокефалії, котрої вони ніколи не признавали. Хиба сталася з вини митрополита Діонісія, котрий, як виявляється, ніколи до українців вороже не ставився та після війни ішов разом з українцями», – йшлося в повідомленні[160].

Розглянувши проблему відсторонення митрополита Діонісія від управління Варшавською Митрополією, перейдімо до аналізу церковної ситуації на Закерзонні. Напередодні Другої світової війни православна Холмщина як польсько-українське порубіжжя, що є водночас і регіоном внутрішньохристиянського поділу на християнство західне й східне, перебувала у вельми складному становищі. У пам’яті холмсько-підляських православних українців ще свіжими й надзвичайно болісними були спогади про полонізаційно-ревіндикаційні акції польської влади 1938 р., у результаті яких на Холмщині та Підляшші було знищено 127 православних святинь. На кінець 1930-х рр. тут залишилося 54 храми на 230 тис. населення[161]. Православну Церкву в Польщі звинувачували в русифікаційній та українізаційній діяльності. По суті, це був засіб радикальної й агресивної асиміляції українського населення Закерзоння, що мав на меті «зміцнення польськості» на цих теренах. «Для українського населення Холмщини і Підляшшя, яке протягом віків

[160] IFZ, MA 128/7; Смирнов А. Усунення Варшавського митрополита Діонісія Валединського і початок реорганізації Православної Церкви в окупованій Польщі (1939–1940) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2019. Вип. 28. С. 148-149.

[161] Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації... С. 221; Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії... С. 403.

перебувало під владою інших держав і зазнавало утисків з боку чужих йому релігійних центрів, Церква часто була єдиним легальним виразником його етнічної самобутності та захисником національних інтересів», – підкреслював Ю. Макар[162].

Після утвердження німецької окупаційної адміністрації українське православне населення краю та його провід головні зусилля спрямували на відродження Холмської єпархії та надання їй національного характеру. У жовтні 1939 р. колишній сенатор із Білої Підляської Іван Пастернак відвідав у Варшаві митрополита Діонісія і переказав прохання від православних холмщаків. «Уже тоді було згадано можливість висвячення правлячого єпископа на Холмську катедру і при цьому було згадано прізвище професора Івана Огієнка», – писав син сенатора Є. Пастернак[163]. Владика доручив розпочати підготовку до скликання холмського єпархіального з'їзду, а також висловився щодо можливості перенесення церковно-адміністративного центру з Варшави до Холма[164].

5 листопада 1939 р. в Холмі відбувся церковний з'їзд представників духовенства та мирян, на якому було обрано тимчасову церковну раду Холмщини. До неї ввійшли священники І. Кікоць, І. Левчук, В. Мархева, Г. Метюк, Й. Цехан та світські особи П. Доманчук, С. Любарський, О. Рочняк, Л. Рябчук. До складу церковного управління були обрані о. І. Левчук (голова), о. І. Кікоць, Володимир Косоноцький, о. Микола Малюжинський, о. В. Мархева, С. Любарський, О. Рочняк[165]. Юридичну допомогу церковній раді надавав досвідчений юрист і відомий політик Степан Баран. Цей день став початком відродження українських православних парафій на Холмщині та Підляшші.

---

[162] Макар Ю. Від депортації до депортації... С. 428.
[163] Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). 2-ге вид. Вінніпег; Торонто, 1989. С. 256.
[164] AWMP. Sygn. 1029-RII-6D (Prawosławna Cerkiew w Generał-Gubernatorstwie).
[165] Церковні відомості. 1943. Ч. 1. С. 4; Краківські вісті. 1940. Ч. 39. С. 4; Пастернак Є. Нарис... С. 256.

16 листопада 1940 р. від імені тимчасової церковної ради до митрополита Діонісія звернувся С. Любарський, котрий повідомив його про рішення холмського з'їзду. Як випливає з публікації С. Барана в газеті «Краківські вісті» за 1940 р., вони містили такі резолюції:

1. Відновити церковне життя на теренах колишнього Холмського єпископства.
2. Просити митрополита Діонісія перенести осідок Церкви до Холма.
3. Повернутися до давніх традицій соборного розв'язання всіх церковних справ.
4. Створити тимчасову церковну раду з представників духовенства та мирян, яка буде допомагати митрополиту керувати церковним життям на Холмщині та Підляшші.
5. Відкрити вищу духовну школу з українською мовою навчання.
6. «Для розбудови релігійного православного життя в Холмській єпархії зосереджуються в Холмі всі потрібні культурно-освітні та добродійні установи, а також емеритальна каса, музей, бібліотека, видавництва, друкарня і т. п.».
7. Осередками «православного релігійно-аскетичного життя і національної української культури» повинні стати монастирі в Яблочині й Турковичах.
8. Просити митрополита Діонісія запровадити українську вимову богослужбових церковно-слов'янських текстів і затвердити вже практиковану українську мову в діловодстві[166].

Холмська делегація, яка, за свідченнями С. Барана, до кінця грудня 1940 р. перебувала у Варшаві, запропонувала «створення тимчасової адміністратури для Православної Церкви Холмщини і Підляшшя, для якої намітила теж кандидата в особі члена Тимчасової церковної ради о. Івана Левчука…»[167]. На підставі позитивної резолюції владики Діонісія від 24 листопада Варшавсько-Холмська духовна консисторія повідомила протоієрея, що Блаженіший «розрішив Вам виконувати обов'язки тимчасового

[166] Краківські вісті. 1940. Ч. 39. С. 4.
[167] Там само. Ч. 40. С. 3.

адміністратора парафій на Холмщині та Підляшші»[168]. Отже, їх було вилучено з підпорядкування варшавської консисторії, де вирішальний вплив мало російське або зрусифіковане духовенство. Церковному управлінню було надано права тимчасової консисторії. Священника із с. Монятичі Грубешівського повіту, митрофорного протоієрея Івана Левчука було обрано адміністратором Православної Церкви на Холмщині та Підляшші й надано йому духовний сан протопресвітера. Щоправда, оскільки його компетенція не була чітко визначена, то це призвело до втручання варшавської консисторії у внутрішньоцерковні справи адміністратури.

У Генерал-губернаторстві інтереси української спільноти репрезентував УЦК на чолі з В. Кубійовичем, який сприяв церковному відродженню на Холмщині. «Нам залежало не лише на тому, щоб на Холмщині відродилося православ'я, але насамперед, щоб воно мало українських характер…, – згадував цей діяч. – За таких обставин треба було вжити заходів, щоб Холмщина залишалася з церковного погляду автономною, щоб за деякий час постало холмське єпископство, врешті, щоб архиєп[ископ] Серафим вернувся до Берліну, а в ГГ була відновлена Автокефальна Православна Церква з виразним українським національним обличчям»[169]. Зрозуміло, що розв'язання цих питань залежало від німецьких чинників у Кракові та Берліні.

У березні 1940 р. Холмська церковна рада затвердила проєкт тимчасового статуту Православної Церкви в дистриктах Люблін і Краків, розроблений С. Бараном. Згідно з документом Холмською єпархію мав керувати архиєрей-українець з осідком у Холмі, а до часу його обрання – адміністратор української національності. Ним також передбачалося створити такі допоміжні органи, як єпархіальні збори, консисторія і контрольна комісія. Відповідно до статуту мала запроваджуватися українська мова в богослужіннях та діловодстві. Оскільки владика Серафим прагнув зберегти церковнослов'янську

[168] Церковні відомості. 1943. Ч. 1. С. 4.
[169] Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії... С. 301.

мову відправ і доходи від справ про розлучення[170], то уряд Генерал-губернаторства підготував новий проєкт статуту, який став компромісом між архиєреєм і православними українцями. 15 травня його підписав архиєпископ Серафим, 19 травня – українські священники, а 21 травня він був затверджений у Кракові[171].

Статут тимчасового управління православних парафій у Люблінському дистрикті, що охоплював 53 громади Холмщини та Підляшшя, складався з 8 розділів і 31 параграфа. Перший із них визначав, що православними парафіями в цьому дистрикті тимчасово управляє архиєпископ Берлінський і Германський як керівник автокефальної Православної Церкви на території Генерал-губернаторства. На думку М. Шкаровського, це свідчить про те, що формально визнавалося існування автокефалії[172]. Владика представляв інтереси Церкви перед німецькою владою.

Відповідно до статуту управління православними парафіями під зверхністю архиєпископа мало здійснюватися через адміністратора, генерального вікарія, церковну раду та церковну управу. До складу церковної ради (розділ II) входили всі декани, а також по одному представнику від мирян із кожного деканату. Вона пропонувала кандидатуру адміністратора, обирала церковну управу та контрольну комісію. Церковна управа (розділ III) виконувала функції консисторії і складалася з чотирьох осіб (два клирика і два мирянина), адміністратора та генерального вікарія як його заступника. Склад церковної ради, що мала збиратися щонайменше раз на місяць, затверджував архиєпископ після отримання згоди генерал-губернатора. Членами управи могли бути лише українці.

---

[170] На важливості фінансових аспектів у переговорах з архиєпископом Серафимом наголошував юрисконсульт адміністратури С. Баран: «Варшава забажала залишити для виключного свого вжитку прибутки, що їх дають у Православній Церкві розводові справи. Доходи з оплат від церков є дрібні і навіть у малій мірі не можуть покрити видатків, бюджет вирівнюють оплати за переведення розводів і це є найголовніше джерело матеріяльної забезпеки адміністраційної церковної верхівки» (Краківські вісті. 1940. Ч. 40. С. 3).

[171] Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії... С. 305; Шкаровский М. В. Крест и свастика... С. 106-107; Sziling J. Kościoły… S. 73-74.

[172] Шкаровский М. В. Крест и свастика... С. 107.

Четвертий і п’ятий розділи стосувалися контрольної комісії та церковного суду. Апеляційною інстанцією був архиєпископ. «До 31 грудня 1940 р. властивим ще для розводових справ є суд для розводових справ у Варшаві. Після цього речинця зорганізують у Холмі суд для розводових справ (§18)», – писав С. Баран[173]. Шостий розділ (деканати й парафії) передбачав, що деканів, їх заступників, настоятелів і дияконів призначає, переводить і звільняє архиєпископ за поданням адміністратора та генерального вікарія. Водночас парафіяльні збори рекомендують адміністратору список кандидатів. Зі змісту цього документа випливало, що адміністратор і генеральний вікарій мали наглядати за душпастирською і позацерковною діяльністю духовенства. Зокрема, вони мали піклуватися про те, «чи священники виконують свої проповідницькі обов’язки і наставляють вірних у вірі, побожності, добрих звичаях і послуху вищій державній владі»[174]. Монастирі підпорядковувалися безпосередньо архиєпископу, який нагляд і контроль за їх господарськими справами міг доручити адміністратору чи генеральному вікарію. Українська мова визнавалася офіційною для церковних установ, допускалося читання нею Євангелія, виголошення проповідей і видання церковного друкованого органу (§ 23-24, 30). Водночас богослужіння мали відправлятися церковнослов’янською з українською вимовою. Статут містив низку статей, які визначали порядок контролю з боку окупаційної влади. Зокрема, всі церковні призначення, відкриття нових парафій, а також сплата грошових зборів потребували попередньої санкції уряду генерал-губернатора. Про відчутне посилення його контролю свідчить той факт, що в травні керівник відділу церковних справ Г. Вільден відправив владиці Серафиму й адміністратору о. І. Левчуку спеціального листа з вимогою неухильно дотримуватися зазначених статей, що гарантуватиме церковний мир і розвиток православної спільноти[175].

---

[173] Краківські вісті. 1940. Ч. 47. С. 3.
[174] Цит. за: Sziling J. Kościoły... S. 75.
[175] Шкаровский М. В. Крест и свастика... С. 107.

Аналіз положень статуту дає змогу зробити висновок, що він санкціонував межі церковної автономії українців Холмщини та Підляшшя. Водночас цей документ істотно відрізнявся від березневого проєкту, який мав на меті українізувати Православну Церкву й істотно обмежити повноваження владики Серафима. Натомість чинний статут, погоджений як із Міністерством церковних справ, так і з архиєпископом, нівелював ці наміри. Найважливіші відмінності стосувалися назви, територіальних меж, ієрархії, мови, підпорядкування Серафиму, компетенції окупаційної влади, а також усунення будь-яких згадок про нормативно-правові акти Другої Речі Посполитої[176].

Гітлерівці затвердили о. І. Левчука адміністратором православних парафій у Люблінському дистрикті, а генеральними вікарієм став волинський священник М. Малюжинський[177]. По суті, це був дуумвірат священнослужителів, котрі спільно керували церковними справами на Холмщині та Підляшші. В. Кубійович пояснював це такими причинами: «О[тець] Левчук був загальновідомим священником-холмщанином, але вже був старшою людиною, без досвіду в адміністрації й без організаційних здібностей. З другого боку, особа о[тця] Малюжинського давала запоруку українській лінії в управі Православною Церквою на Холмщині»[178].

Одним із важливих завдань, які постали перед холмськими церковними та громадськими діячами, стало повернення захоплених поляками православних святинь і майна. Завдяки німецькій військовій владі, яка кон'юнктурно різними засобами виявляла прихильніше ставлення до українців, їм вдалося повернути 20 церков. Після встановлення цивільної адміністрації процес ревіндикації святинь уповільнився, тому до кінця 1940 р. кількість православних храмів на Холмщині збільшилася з 51 до 91[179].

Резонансною подією, яка мала неабияке значення для відродження Церкви в краї, можна вважати повернення православним «серця українського

[176] Sziling J. Kościoły... S. 76.
[177] Докладніше про нього див.: Борщевич В. Отець Микола Малюжинський на тлі епохи. Луцьк, 2000. 94 с.
[178] Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії... С. 306.
[179] Там само. С. 303; UAA, Minenko Collection, box 9, item 322.

духовного життя» – собору Різдва Пресвятої Богородиці в Холмі. Хоча боротьба за відновлення історичної справедливості велася з листопада 1939 р., лише в квітні 1940 р. генерал-губернатор видав наказ передати святиню в користування православних українців. Це було зроблено з максимальним пропагандистським ефектом: Г. Франк оголосив про своє рішення напередодні дня народження А. Гітлера – 19 квітня. 18 травня в Холмі розпочалися урочисті заходи з нагоди повернення храму. «Ввечері собор і висока дзвіниця були освітлені рефлектором. На тріумфальній брамі, по обох сторонах образу Богоматері був напис: “Радуйся, Радосте Холмського Народу”. На самій горі вабив очі великий напис: “У своїй хаті – своя правда, сила і воля”»[180]. Духовенство на чолі з протопресвітером І. Левчуком відправило всеношну службу, а С. Любарський і Б. Ольхівський виголосили промови про церковне та історичне значення свята.

Зранку 19 травня о. Мартин Волков відслужив ранню літургію українською мовою, на якій був присутній В. Кубійович. Співав великий хор із с. Богородиці Грубешівського повіту під керівництвом О. Самохваленка. «Під час першої Служби Божої перед св[ятим] Причастям (на запричасному) виголосив прегарну українську проповідь о[тець] протоієрей М. Малюжинський, благочинний з Томашева. Тема його проповіді – слова св[ятого] Євангелія: “Встань і ходи”. Проповідник порівняв євангельського розслабленого до українського народу… Як виконавців Божої волі призначив Бог непереможну німецьку армію, що возстановила правду на холмській землі», – повідомляла газета «Краківські вісті»[181]. Після цього прибули представники німецької влади, зокрема губернатор Люблінського дистрикту Ернест Цернер, який передав ключі від собору, перев’язані жовто-блакитною стрічкою.

Адміністратор о. І. Левчук подякував німецькій владі за повернення святині. У відповідь губернатор виголосив коротку промову, в якій пообіцяв,

[180] Український православний вісник. 1940. Ч. 1. С. 9.
[181] Краківські вісті. 1940. Ч. 43. С. 3–6.

що «в майбутньому український народ Холмщини під сильною рукою німецької держави зможе виконувати свої релігійні практики згідно зі своїми стародавніми звичаями і ніхто не буде йому більше перешкоджати»[182].

Духовенство зі співом «Христос воскрес» увійшло до собору, де відслужило подячний молебень і святкову літургію церковнослов'янською з українською вимовою, під час якої співав мішаний хор під керівництвом Коровенка. Проповідував холмський священник Володимир Мархева: «Пречиста вимолила, що український народ Холмщини увільнено від неволі. За це повинні ми бути вдячні Пречистій, та шукати її помочі на святій холмській гірці». Після богослужіння відбувся хресний хід навколо собору з хоругвами та копією ікони Холмської Богородиці. Наприкінці урочистостей о. М. Малюжинський із соборного балкону зачитав грамоту о. І. Левчука: «Тут перед чудотворним образом Пресвятої Діви, матері холмського краю, підтримку та потіху знаходив побожний народ український, у тяжкій і героїчній історії своїй, що за поміччю і під покровом Небесної Цариці свою державу будував – спершу княжу, потім козацьку й нарешті народну в незабутньому році тисяча дев'ятсот сімнадцятому. І тепер, у передчутті грядучих великих подій закликаємо тебе, український народе на Холмщині дорогоцінну спадщину по славних предках твоїх, цей на святій гірці, холмський собор – перейняти, міцно й непорушно держати та віковічно зберігати – на звеличання Пресвятої Діви, на щастя тобі й усім твоїм нащадкам, на Славу Україні!». Відтак протопресвітер благословив вірян іконою Божої Матері, а хор заспівав церковний гімн «Боже Великий Єдиний»[183].

У листі від 28 травня 1940 р., адресованому архиєпископу Серафиму, о. І. Левчук, зокрема, писав: «Назагал урочистість мала перебіг імпозантний і

---

[182] Повний текст виступу о. І. Левчука: «Від імені свого, українців Холмщини та Підляшшя і всіх українців, що живуть у Ґенерал-Ґубернаторстві, вітаю Вас, Пане Ґубернаторе, і складаю сердечну подяку для великого Вожда німецького народу, Адольфа Гітлєра, його уряду та геройській німецькій армії, за цю велику ласку, яку проявив до українського народу, коли повернув йому його найбільші святощі — холмський собор. Нехай Господь Бог благословить Фірера, його уряд та веде його до славної будучности!» (Краківські вісті. 1940. Ч. 43. С. 3–6).
[183] Краківські вісті. 1940. Ч. 43. С. 3–6.

була великим торжеством православ'я і українства»[184]. Характеризуючи історичне значення цієї події, В. Кубійович підкреслював: «Для Холмщини це був символічний день національного відродження, найважливіший, мабуть, і найкращий за час шістьох понурих років; це був також день святочного єднання всіх українців західних окраїн… Данилова Гірка стала осередком національно-релігійного життя відродженої Холмщини»[185].

6 червня 1940 р. українська громадськість обрала «Комітет відновлення Холмського православного св. Богородицького собору», до президії якого ввійшли о. І. Левчук, о. М. Малюжинський, В. Косоноцький. Крім того, був утворений діловий комітет на чолі з Володимиром Островським[186], який займався ремонтно-реставраційними роботами й за півроку зібрав більше 11 тис. злотих[187]. На їх першому етапі було привезено великий і малий іконостаси, подаровані митрополитом Діонісієм, забетоновано вівтарну частину, збудовано солею[188], а також покладено дубову підлогу.

Однією з нагальних проблем українського національно-церковного руху в Генерал-губернаторстві була висвята архиєреїв-українців. З огляду на проросійську позицію владики Серафима цей амбітний план можна було б реалізувати тільки за допомогою митрополита Діонісія, який продовжував уважати себе законним предстоятелем. Звільнений з-під домашнього арешту він прагнув відновити адміністративну владу й повернутися до архипастирського служіння. Ще 19 лютого 1940 р. митрополит звернувся до архиєпископа Серафима з проханням «вважати мій лист від 23 листопада 1939 року не дійсним і передати мені назад управління Варшавською єпархію…»[189].

---

[184] AWMP. Sygn. 1029-RII-6D (Prawosławna Cerkiew w Generał-Gubernatorstwie).
[185] Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії... С. 304-305.
[186] Островський Володимир (1891–1944) – журналіст, педагог і громадський діяч, родом із Холмщини.
[187] Український православний вісник. 1940. Ч. 1. С. 10.
[188] Солея – частина вівтарного підвищення перед іконостасом.
[189] AWMP. Sygn. 1029-RII-6D (Prawosławna Cerkiew w Generał-Gubernatorstwie).

З низки німецьких документів видно, що для архиєпископа Серафима управління православними парафіями на всій території окупованої Польщі в 1939–1940 рр. було вимушеним кроком, і він у будь-який момент був готовий повернути ці повноваження митрополиту Діонісію[190]. Берлінський ієрарх виступав проти українізації єпархії, конфліктував з українськими установами й не користувався підтримкою уряду Генерал-губернаторства.

Українські діячі не тільки в Кракові, але й у Берліні усвідомлювали важливість церковного питання в державотворчих процесах. Після початку Другої світової війни колишній гетьман П. Скоропадський опікувався діяльністю Православної Церкви в окупованій Польщі. Наприклад, уже 20 грудня 1939 р. він подав німецькій владі маловідомий меморандум «Про стан справ Православної Церкви у Великій Німеччині та про бажані зміни в ній», в якому зазначав: «Звичайно держави стараються свої Церкви зробити незалежними (автокефальними), щоб таким чином і в цій галузі державного життя забезпечити себе від чужого впливу. Але – з другого боку – здійснення такої автокефалії вимагає суворого додержання канонічних правил, бо без цього кожна така Церква тратить свою законність і стає нежиттєздатною. Легалізувати автокефалію місцевої Православної Церкви відповідно до канонічних правил можна лише тоді, коли це визнає Царгородський патріарх у згоді з іншими, а це може статися тільки тоді, коли на відокремлення місцевої Церкви в самостійну й незалежну одиницю є згода Церкви-Матері». Таку автокефалію, вважав П. Скоропадський, у міжвоєнний період отримала тільки Православна Церква в Польщі. Щоправда РПЦ не визнавала її церковної незалежності до 1948 р., коли в умовах включення Польщі в орбіту впливу СРСР Московський Патріархат дарував їй власну автокефалію.

Далі Павло Петрович коротко охарактеризував стан православних юрисдикцій в Німеччині та окупованих нею Польщі, Чехії, Моравії. Він прихильно ставився до особи архиєпископа Серафима, але висловив

[190] Никитин А. Взаимоотношения русской православной общины в Германии и нацистского режима (1933–1945 годы) // Богословский сборник. Москва, 2001. Вып. 7. С. 260.

стурбованість монархічною й антиукраїнською орієнтацією його керівництва – Синоду в Сремських Карловцях на чолі з митрополитом Анастасієм. П. Скоропадського непокоїло також прагнення карловчан канонізувати царя Миколу II: «Безумовно, трагічна смерть останнього російського імператора викликає почуття великої шаноби перед його пам'яттю, але Церкві не личить використовувати ту пам'ять для суто політичних намірів». Знаючи про українофобську позицію владики Анастасія, П. Скоропадський виступив проти входження православних українців окупованої Польщі під його омофор. До створення українського патріархату в їхніх інтересах «бажано мати в Холмщині й Лемківщині свою автономно-кермовану церковну організацію зі своїми єпископами й своїм духовенством, але з умовою, що вона нічого спільного не буде мати із Синодом у Сремських Карловцях, а буде підпорядкована Німецькій Автокефальній Православній Церкві»[191]. Вона могла б бути утворена за рахунок розширення юрисдикції діючої Варшавської Митрополії на всю Німеччину та протекторат. На думку колишнього гетьмана, реорганізовану Церкву після добровільної відставки митрополита Діонісія міг би очолити архиєпископ Серафим, попередньо вийшовши з РПЦЗ[192].

Відмінну позицію щодо цього питання займало Українське національне об'єднання в Берліні, яке у зверненні до міністра закордонних справ Німеччини Й. Ріббентропа від 18 березня 1940 р. пропонувало обрати митрополитом І. Огієнка, призначати єпископами та священниками національно свідомих українців, запроваджувати українські обряди, передати управління Церквою українцям, повернути їм конфісковані поляками церкви і майно[193]. 29 березня І. Огієнко написав колишньому послу С. Скрипнику, що владика Серафим разом з українським комітетом збирається висвятити «москаля-єпископа з-за

[191] ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 1-2; AWMP. Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).
[192] Стоколос Н. «...Для миру церковного і добра віруючого народу...» (Що стало на заваді поєднанню православних церков в Україні восени 1942 року) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наук. зап. Рівненського держ. гуманітар. ун-ту. Рівне, 2006. Вип. 8. С. 23.
[193] Шкаровский М. В. Крест и свастика... С. 102.

границі»[194]. Йшлося про помічника настоятеля Воскресенського собору в Берліні Андрія Ловчого, майбутнього архиєпископа РПЦЗ Олександра. Церковні діячі також пропонували кандидатуру архимандрита Афанасія Мартоса, однак вона була відхилена через те, що він не був українцем[195].

Завдяки активності УЦК 19 квітня 1940 р. Г. Франк висловив згоду на обрання трьох єпископів-українців. На знак протесту владика Серафим 29 квітня звернувся до Міністерства церковних справ та генерал-губернатора з проханням передати управління Церквою митрополиту Діонісію або іншому архиєрею. Відправивши листа, ієрарх залишив у Варшаві вікарного єпископа Василя Павловського й поїхав до Відня освячувати нову церкву. Несподіваний демарш владики викликав занепокоєння в німецьких чиновників і змусив їх шукати з ним порозуміння. 15 травня в Берліні відбулася нарада за участі Г. Вільдена, за результатами якої архиєпископ Серафим погодився й надалі керувати Варшавської єпархію, «аж до закінчення реорганізації Православної Церкви на зайнятих польських територіях». Після досягнення домовленості учасників переговорів прийняв міністр Г. Керрл, який висловив своє задоволення і побажав подальших успіхів[196]. З огляду на це від ідеї про висвяту нових єпископів довелося тимчасово відмовитися, внаслідок чого затверджений церковний статут не містив згадки про них.

Улітку 1940 р. під тиском української православної громадськості відділ церковних справ в уряді Генерал-губернаторства вирішив реанімувати план створення нової ієрархії, і конфлікт між різними німецькими відомствами спалахнув із новою силою. У цей час І. Огієнко очолив у Варшаві Українську церковну раду, яка виступала за організацію української автокефальної Церкви й домагалася усунення архиєпископа Серафима та повернення митрополита Діонісія. У червні 1940 р. Івана Івановича обрали головою церковної ради при УЦК у Кракові[197].

---

[194] IZM, MA 128/7.
[195] Афанасий (Мартос), архиеп. На ниве Христовой...
[196] Шкаровский М. В. Крест и свастика... С. 105-107.
[197] Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії... С. 302-305, 308.

В обмін на висвяту єпископів-українців УЦК, який користувався підтримкою німецької окупаційної адміністрації, погоджувався сприяти поверненню владики Діонісія до управління Церквою. У червні 1940 р. Холмська церковна рада на чолі з о. І. Левчуком обрала І. Огієнка кандидатом на Холмського єпископа. Зазначимо, що ще 1932 р. йому пропонували висвятитися на єпископа Луцького, але тоді він на це не погодився, оскільки був одружений. Пізніше інженер А. Нестеренко переказував таку розмову з І. Огієнком: «Але тепер, з огляду на те, що серед духівництва Ген[ерального] Губ[ернаторства], крім архимандрита Палладія (Видибіди), ми не маємо відповідних кандидатів на становище українських єпископів, а справа Української Церкви набирає поважного характеру, тому, оскільки українське громадянство буде на цьому конче настоювати, він буде змушений згодитись, щоб надати Українській Православній Церкві належний керунок і відбудувати її не тільки формою, але й змістом українською»[198]. Лише по смерті дружини Домініки, яка упокоїлася ще 19 травня 1937 р., після певних роздумів він прийняв пропозицію стати кандидатом у єпископи й очолити найбільшу в Генерал-губернаторстві Холмсько-Підляську православну єпархію, 95 % якої становили українці.

Як писав голова УЦК В. Кубійович, знайти гідних кандидатів на єпископство було дуже важко, оскільки це мали бути неодружені священники з вищою богословською освітою та патріотичними переконаннями. Водночас зверталася увага на проф. І. Огієнка, «як на кандидата на холмського єпископа, бо хоч він не був духівником, але постійно займався церковними проблемами, мав відоме ім’я і давав запоруку, що, як православний владика, завжди буде держати українську лінію»[199].

Влітку 1940 р. уряд генерал-губернатора Г. Франка розглядав варіант висвяти українських єпископів за допомогою архиєреїв юрисдикції

[198] Нестеренко А. Величне свято // Слово Істини. 1950. Ч. 1-2. С. 19.
[199] Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії... С. 308.

Константинопольського Патріархату Саватія Врабеця[200] та Сергія Корольова. Однак такий сценарій виглядав занадто утопічно, і від нього незабаром відмовилися[201].

На початку липня Г. Вільден провів низку важливих зустрічей із зацікавленими сторонами щодо врегулювання ситуації навколо Православної Церкви в Генерал-губернаторстві, а також заручився підтримкою німецьких спецслужб. Представники абверу вважали необхідним усунити владику Серафима, зберегти автокефалію і рукоположити трьох архиєреїв для Варшави, Холма й Лемківщини. Водночас керівники поліції безпеки виступали проти кандидатури І. Огієнка через його ймовірне єврейське походження, яке згодом не підтвердилося[202]. Після переговорів І. Огієнка та В. Кубійовича з митрополитом Діонісієм в Отвоцьку останній погодився провести хіротонії разом з єпископом Люблінським Тимофієм, який за своє полонофільство був усунений німцями від церковних справ і впродовж війни перебував у Яблочинському монастирі. Для цього необхідно було, щоб владика Діонісій ненадовго знову формально очолив помісну Церкву. Він погоджувався зі збереженням автокефалії і запропонованою І. Огієнком назвою «Свята автокефальна Українська Православна Церква на території Генерал-губернаторства»[203].

Після висвяти трьох єпископів І. Огієнко пропонував скликати архиєрейський Собор, на якому вибрати нового митрополита, розраховуючи, що цю посаду займе він і в такий спосіб стане предстоятелем. Г. Вільден із цим планом у принципі погоджувався, але вважав, що владика Діонісій повинен повернутися до керівництва тільки на три місяці, а назва «Українська Церква» є

[200] Про нього докладніше див.: Marek P., Bureha V., Danilec J. Arcibiskup Sawatij (1880–1959): Nástin života a díla zakladatelské postavy pravoslavné církve v Československé republice. Olomouc, 2009. 250 s.
[201] Шкаровский М. В. Крест и свастика... С. 109.
[202] Sziling J. Kościoły... S. 80-81, 83.
[203] Шкаровский М. В. Крест и свастика... С. 110.

неприйнятно, бо може свідчити про існування самостійної української держави[204].

У липні з митрополитом Діонісієм також зустрічався архиєпископ Серафим, який запропонував йому повернутися до керівництва Церквою, натомість сам міг би обійняти холмську кафедру. На вікарних єпископів він пропонував призначити владику Тимофія і одного священнослужителя української національності. Варто зазначити, що митрополит Діонісій неодноразово звертався до РПЦЗ із вимогою відкликати архиєпископа Серафима. У відповідь митрополит Анастасій писав: «Потрібно, щоб Ваше Блаженство мало фактичну можливість прийняти від нього справи єпархії, а це не залежить ні від нашої церковної влади, ні від волі Вашого Блаженства. Відхід же владики Серафима від управління, перш ніж Ви зможете прибути до Варшави і прийняти справи, призвів би тільки до повної церковної анархії…»[205]. 22 серпня Д. Валединський знову просив А. Грибановського видати розпорядження, щоб С. Ляде «припинив свою неканонічну архиєрейську діяльність в Автокефальній Православній Церкві в Генерал-губернаторстві, якої я є канонічний архипастир і глава»[206].

5 липня 1940 р. архиєпископ Серафим повідомив о. І. Левчука про неможливість участі в урочистостях у Турковицькому монастирі, а також про припинення поминання свого імені за богослужінням у всіх церквах Холмщини та Підляшшя[207]. У відповідь на це група варшавського духовенства, що зрозуміла цей крок архиєпископа як формальну відмову від керівництва Православною Церквою в Люблінському дистрикті, скерувала до генерал-губернатора прохання повернути до влади митрополита Діонісія. На думку десяти священників, які підписали це звернення, тільки канонічний предстоятель зможе «гарантувати встановлення церковного правопорядку і

[204] Там само; Sziling J. Kościoły... S. 81-82.
[205] AWMP. Sygn. 1029-RII-6D (Prawosławna Cerkiew w Generał-Gubernatorstwie).
[206] UAA, Minenko Collection, box 2, item 11.
[207] Ibid., item 12.

спокою серед віруючих української і російської національності»[208]. І. Огієнко трактував цей лист владики Серафима як «дуже дивний і підозрілий», бо в інших дистриктах його ім'я поминається і цим призводить до церковної анархії. «Такий учинок архиєпископа не тільки не канонічний, але й каригідний… Зрікшись від холмської її частини й позостаючись при варшавській, – вважав І. Огієнко, – архиєп[ископ] Серафим творить дві єпархії, а це протиканонічно, бо творити єпархії може тільки Собор єпископів…»[209].

Вирішальний вплив на становище Берлінського ієрарха у Варшаві мала позиція Вселенського Патріархату, що із занепокоєнням спостерігав за розвитком церковної ситуації в окупованій Польщі. Ще 26 жовтня 1939 р. Фанар звернувся до німецького консульства в справі з'ясування подальшої долі польської православної ієрархії. Існують відомості, що 17 лютого 1940 р. митрополит Діонісій написав листа Вселенському патріарху Веніаміну Псомасу, в якому скаржився, що перебував під наглядом гестапо в Отвоцьку, а Церквою незаконно керував владика Серафим[210]. Завдяки вельми активній діяльності колишнього єпископа Гродненського Сави Совєтова у Стамбулі Фанар був поінформований про церковні справи в колишній Польщі. За підтримки польських дипломатів, що представляли уряд Владислава Сікорського, він двічі зустрічався з патріархом. У лютому 1940 р. владика передав йому меморіал, що містив протест польських еміграційних кіл щодо порушення окупантами прав ПАПЦ. Упродовж війни Константинополь послідовно демонстрував своє прихильне ставлення до польської автокефалії, яка мала повністю відновити свій канонічний статус відповідно до томосу 1924 р. після відродження державності в довоєнних кордонах. Перший візит єпископа Сави виявився успішним і призвів до скликання Синоду Вселенського Патріархату в березні того ж року. Фанар визнав законним предстоятелем

[208] AWMP. Sygn. 1029-RII-6D (Prawosławna Cerkiew w Generał-Gubernatorstwie).
[209] UAA, Minenko Collection, box 2, item 12.
[210] Grzybowski J. W służbie Rzeczypospolitej. Duszpasterstwo wojskowe wyznania prawosławnego w Wojsku Polskim w latach 1919–1949. Warszawa, 2016. S. 239; Шкаровский М. В. Крест и свастика... С. 92; Sziling J. Kościoły... S. 69.

Православної Церкви в Генерал-губернаторстві митрополита Діонісія, а владику Серафима за його неканонічну діяльність віддав під церковний суд[211].

Як стверджує сучасний польський історик Є. Гжибовський, 14-20 березня в Єрусалимі відбувся з'їзд трьох східних патріархів, на якому також обговорювалося питання польської автокефалії. Якщо патріарх Антіохійський Олександр відверто засуджував політику німецьких окупантів, то решта першоієрархів зайняла вичікувальну позицію. Завдяки польській дипломатичній активності на Близькому Сході невдовзі Синод у Дамаску виступив проти діяльності архиєпископа Серафима в окупованій Польщі.

Під час других відвідин Вселенського патріарха в середині травня 1940 р. владика Сава звернувся до нього з проханням надіслати спеціального листа до всіх очільників помісних Церков у справі Польської Церкви. Як випливало зі звіту владики, написаного 27 травня в Бухаресті, це питання мало бути розглянуте на найближчому засіданні Синоду. Вселенський патріарх Веніамін прихильно поставився до діяльності єпископа Сави на Близькому Сході й визнав його особисті контакти з предстоятелями вельми корисними[212].

Березневе рішення Синоду Вселенського Патріархату, про яке 9 липня 1940 р. Г. Вільден проінформував МЗС, змусило уряд Г. Франка зробити головну ставку в якості керівника Варшавської Митрополії не на І. Огієнка, а на митрополита Діонісія. Німецькі чиновники пропонували архиєпископу Серафиму взяти участь у хіротоніях українських єпископів, але той відмовився, оскільки РПЦЗ не визнавала польської автокефалії і заборонила йому долучатися до створення нової ієрархії. З огляду на це його відставка стала неминучою[213].

«Архиєп[ископа] Серафима прислало до ГГ Міністерство церковних справ у Берліні без запиту ген[ерал]-губернатора Франка, – згадував

---

[211] Grzybowski J. W służbie Rzeczypospolitej... S. 239; Шкаровский М. В. Крест и свастика... С. 112.

[212] Grzybowski J. W służbie Rzeczypospolitej... S. 235-236; Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego, Londyn. Sygn. A.12.252/2. Raport bp Sawy z pobytu w Istambule u patriarchy Beniamina od dnia 11–18 maja 1940 r. / 27 V 40.

[213] Шкаровский М. В. Крест и свастика... С. 112-113.

В. Кубійович. – Не важко було йому вияснити, що це втручання в його компетенції, та що на території "його держави" повинна існувати незалежна автокефальна Православна Церква, …що мала свої глибокі вікові традиції і могла бути політичним інструментом у німецьких руках…»[214]. На думку Я. Шилінга, Г. Франк вирішив повернути керівництво Церквою митрополиту Діонісію, оскільки вважав його опортуністом, котрий не буде створювати німецькій владі жодних проблем. Його особа мала бути також «підтвердженням легальності й тяглості автокефальної Православної Церкви в ГГ»[215]. М. Шкаровський схильний вважати, що Г. Франк розраховував використати владику Діонісія у своїх планах управління захопленими в майбутньому радянськими територіями, пропонуючи йому очолити РПЦ[216]. Водночас, як слушно зауважив І. Власовський, церковна перемога українців була пов'язана з бажанням гітлерівців послабити вплив поляків і посилити пронімецькі настрої серед українського населення[217].

8 і 10 вересня 1940 р. митрополит Діонісій надіслав для Г. Вільдена свою нотатку «в справі канонічного унормування життя Православної Церкви в Генерал-губернаторстві», яка складалася з 12 пунктів і передбачала план повернення митрополита:

1. Генерал-губернатор повідомляє, що не бачить перешкод для Д. Валединського як глави Митрополії перебувати у Варшаві й керувати Церквою та єпархією.
2. Митрополит запрошує владику Тимофія на першу сесію Собору єпископів.
3. Утворюються дві нові єпархії: Холмсько-Підляська та Краківсько-Лемківська.

[214] Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії... С. 310.
[215] Sziling J. Kościoły... S. 86.
[216] Шкаровский М. В. Крест и свастика... С. 114.
[217] Власовський І. Нарис... С. 182.

4. Варшавська митрополича єпархія охоплює Варшавський і Радомський дистрикти; Холмсько-Підляська – Люблінський; Краківсько-Лемківська – Краківський.
5. Єпископ Краківський і Лемківський тимчасово проживає в Холмі.
6. Нові архиєреї повинні бути української національності.
7. Професор Іван Огієнко після постригу ставав Холмсько-Підляським, а архимандрит Палладій – Краківсько-Лемківським єпархіальним архиєреєм. Архиєпископ Холмський буде обраний на заступника митрополита.
8. Чернечий постриг І. Огієнка та єпископські хіротонії кандидатів будуть звершені «одна за іншою через день» в Яблочинському монастирі.
9. Єпископ Тимофій єпархії не має і виконує обов'язки настоятеля монастиря.
10. Утворення двох нових консисторій – Холмської і Краківської.

11-12. Взаємовідносини державної влади й Церкви, а також внутрішньоцерковне життя будуть регулюватися статутом, який розробить Собор єпископів[218].

Бажаючи ближче познайомитися з паствою холмського краю, професор І. Огієнко наприкінці серпня 1940 р. із Варшави прибув до Холма, де прочитав кілька відкритих українознавчих лекцій для громадськості: «Українська мова й вимова», «Окремішності Української Православної Церкви», «Русифікація Української Православної Церкви»[219]. Зі свого боку він висунув низку вимог до митрополита Діонісія, які виклав у доповідній записці під назвою «Розмосковлення Варшавської Митрополії», датованій 9 вересня. Вона передбачала українізацію службовців апарату Митрополії, Варшавсько-Радомської єпархії, а також поділ церковного майна між єпархіями. Синодальна

[218] UAA, Minenko Collection, box 2, item 19.
[219] Краківські вісті. 1940. Ч. 90. С. 4.

друкарня, музей і митрополича бібліотека мали бути передані з Варшави до Холма[220].

23 вересня 1940 р. в Кракові перед від'їздом на Вавельський замок владика Діонісій підписав проукраїнську декларацію, в якій, зокрема, запевняв: «Моя діяльність яко митрополита Православної Церкви в Генерал-губернаторстві (моє оточення, мої служачі, мої урядники, мова урядування) буде українська, а моя діяльність, як єпископа Варшавсько-Радомського, буде українсько-російська»[221]. Відтак генерал-губернатор Г. Франк прийняв його в супроводі І. Огієнка, о. М. Малюжинського та представників УЦК на чолі з В. Кубійовичем. Присутнім було оголошено про відновлення канонічної влади митрополита Діонісія в Генерал-губернаторстві. «Цим я висловлюю свою згоду, щоб Ви, Владико митрополит, знову прийняли на себе управління Православною Церквою в Генерал-губернаторстві, – йшлося в декреті Г. Франка. – Я очікую від Вас, що Ви закінчите організацію Православної Церкви відповідно до інтересів Генерал-губернаторства й національного складу її вірних. У цьому історичному завданні можете бути певні моєї опіки»[222]. У відповідь владика Діонісій запевнив його у своїй законослухняності та лояльності до німецької влади, а також пообіцяв здійснити єпископську хіротонію І. Огієнка[223]. З цього моменту церковна структура на території окупованої Польщі отримала нову назву – «Свята Автокефальна Православна Церква в Генерал-губернаторстві».

Оскільки про свою відставку архиєпископ Серафим дізнався з преси, то під тиском невдоволеного Міністерства церковних справ Г. Франку довелося особисто подякувати владиці за його діяльність у Генерал-губернаторстві[224]. Через рік у приязному листі, адресованому І. Огієнку, берлінський архиєрей

---

[220] AAN, z. Rząd Generalnego Gubernatorstwa w Krakowie, sygn. 429. Korespondencja, memoriały, notatki w ogólnych i szczegółowych sprawach kościoła, duchowieństwa i wyznaniowych – wszystkie wyznania, k. 418-419.
[221] UAA, Minenko Collection, box 2, item 10.
[222] Церковні відомості. 1943. Ч. 1. С. 4-5; Краківські вісті. 1940. Ч. 96. С. 1.
[223] Власовський І. Нарис... С. 183; Краківські вісті. 1940. Ч. 96. С. 1; Церковні відомості. 1943. Ч. 1. С. 4-5.
[224] Шкаровский М. В. Крест и свастика... С. 116; Sziling J. Kościoły... S. 86.

самокритично визнавав: «Я знаю прекрасно, що моє коротке служіння у Варшаві не принесло жодної користі, незважаючи на мої добрі наміри, але Ви прекрасно знаєте, в якому важкому становищі я знаходився, і які перешкоди стояли на моєму шляху»[225].

30 вересня 1940 р. Собор єпископів Православної Церкви в Генерал-губернаторстві за участі митрополита Діонісія та єпископа Тимофія ухвалив розділити Варшавську Митрополію на три єпархії: Варшавську, Холмсько-Підляську й Краківсько-Лемківську. Холмсько-Підляська єпархія через її церковно-історичне значення була піднесена до ступеня архиєпископії, а її єпархіальний архиєрей отримував титул архиєпископа Холмського й Підляського. «У зв'язку з утворення двох нових єпархій, населення яких складається виключно з українців, на кафедру архиєпископа Холмського та Підляського… обираємо професора православного богословського факультету б[увшого] Варшавського університету д-ра Івана Огієнка, як знаного вченого й діяча на церковній та культурній ділянці для добра українського народу…», – зазначалось у постанові Собору[226].

Перед Собором єпископів І. Огієнко поставив такі вимоги: 1) оскільки Холмсько-Підляська православна єпархія на 99 відсотків складається з українців, не чинити йому спротиву відновлювати на цій території традиції саме давньої Української Церкви; 2) висвятити ще одного єпископа з числа українців, щоб у Соборі єпископів інтереси українських віруючих були належно представлені; 3) передати до Холма з Варшави друкарню та бібліотеку. Позаяк митрополит Діонісій погодився з цими вимогами, то Іван Іванович став готуватися до висвяти в єпископи.

6 жовтня 1940 р. І. Огієнко написав своє прощальне слово до тих, хто його знав досі як ученого, професора, міністра, з ким він поділяв усі складні перипетії життя політичного емігранта: «Пробачте мені все! Відходячи від світського стану й стаючи ченцем, звертаюся до всіх із гарячим проханням

[225] UAA, Minenko Collection, box 9, item 339.
[226] Церковні відомості. 1943. Ч. 1. С. 5.

пробачити мені всі мої провини вільні й невільні, які я комусь заподіяв був чи то словом, чи то ділом, чи то думкою. Незабаром перестану бути Іваном Огієнком, а стану смиренним ченцем, горливим богомольцем за кращу долю українського народу. А тому вдруге й утретє уклінно прошу всіх ласкаво пробачити мені все, у чому тільки я колись прогрішився коли перед ким»[227].

9 жовтня 1940 р. в Яблочинському монастирі митрополит Діонісій здійснив чернечий постриг Івана Огієнка з ім'ям Іларіон (у пам'ять преподобного Іларіона Печерського – першого київського митрополита-русича). Наступного дня він був висвячений на диякона, а 11 жовтня – на ієромонаха. Після літургії того ж дня спеціальним чином о. Іларіон був зведений у сан архимандрита. Перебуваючи в монастирі, він проходив богослужбову практику, щоденно відправляючи Служби Божі[228].

Детальні спогади про зустріч о. І. Огієнка в Холмі залишила колишня студентка холмської гімназії Катерина Василів-Сидоренко: «Княжий город Холм ожив, замайоріли українські прапори. Прибуло до Холма майже все холмсько-підляське духовенство, делегації від різних українських установ і організацій, місцеві вірні та вірні з дальших сіл і міст. Зустріч архимандрита Іларіона відбулася 18 жовтня близько 5 години вечора. Учні гімназії двома рядами обставили дорогу, починаючи від сходів на Данилову Гору і аж до головних дверей собору… З мого місця я нараз побачила, як зближалася процесія у складі духовенства на чолі з протопресвітером о. І. Левчуком… Ішли іподиякони, хор і вірні. Усі зупинилися недалеко від сходів, а по сходах піднімався у чорній мантії і клобуці Архимандрит Іларіон. Пролунали дзвони і спів, посипалися квіти. Виголошено привіт, і Архимандрит Іларіон в оточенні духовенства подався до собору»[229].

Урочисте наречення архимандрита Іларіона в єпископа Холмського й Підляського відбулося 19 жовтня 1940 р., під час якого він виголосив

[227] Цит. за: Тимошик М. «Лишусь навіки з чужиною...»... С. 104.
[228] Smyrnov A. Początek działalności arcypasterskiej władyki Hilariona Ohijenki w roku 1940 // Przegląd Środkowo-Wschodni. Warszawa, 2016. T. 1. S. 160-170.
[229] Василів-Сидоренко К. Молитва над останками Князя Данила : (Блаженніший Митрополит Іларіон у моїх спогадах) // Над Бугом і Нарвою. 2008. № 4. С. 29-31.

зворушливе слово на тему «Тяжкі завдання українського архиєрея». У ньому владика вперше обґрунтував своє життєве кредо «служити народові – то служити Богові», яким він керувався впродовж усього наступного архипастирського служіння: «Історія нашої Церкви показує, що український народ завжди був найміцніше пов'язаний зі своєю Церквою, коли вона була народна й національна... А любити – то служити, а служити Богові – то служити Його народові… Відроджена Церква відродить і народ наш. Нехай усі добре пам'ятають, що українську культуру створила Українська Церква... В кого сильна Церква, у того сильний і народ!»[230].

Наступного дня в Різдво-Богородичному соборі на Даниловій горі в Холмі він прийняв єпископську хіротонію. Його висвячували митрополит Варшавський Діонісій, архиєпископ Празький Саватій та єпископ Люблінський Тимофій (див. додаток В). Під час великого входу[231] владика Діонісій проголосив Іларіона архиєпископом Холмським і Підляським. Безпосередній свідок тих подій А. Нестеренко згадував про ті урочистості, що тривали в Холмі кілька днів: «Уся Данилова гора була тоді пишно прибрана й удекорована українськими жовто-блакитними прапорами й сотнями електричних ламп. Увечері і вночі ті лямпи ясно освітлювали всю св[яту] Данилову гору і під час урочистих днів. А крім того, у різних місцях цієї гори були розставлені радіо гучномовці і Службу Божу було чути й назовні собору»[232]. Існують відомості, що ці події зафіксував на плівку кінооператор.

Варто зазначити, що приїзд архиєпископа Саватія організувало МЗС Німеччини. Це відомство вважало, що оскільки він перебуває в юрисдикції Вселенського патріарха, то участь цього архиєрея в хіротонії означатиме опосередковане визнання її Фанаром[233]. Він привіз із собою вітання новопоставленому єпископові від української діаспори в Чехії. Зі свого боку архиєпископ Іларіон написав у день своєї хіротонії коротке звернення «До

[230] Іларіон, митр. Мої проповіді. Вінніпег, 1973. Ч. 1. С. 29-30.
[231] Великий вхід – вхід священнослужителів зі святими дарами до вівтаря при перенесенні їх із жертовника на престол, який здійснюють під час літургії.
[232] Нестеренко А. Митрополит Іларіон: Служитель Богові і народові. Вінніпег, 1958. С. 56.
[233] Шкаровский М. В. Крест и свастика... С. 118.

православних українців у Празі», в якому закликав їх «тісніше гуртуватися навколо своєї Церкви і за її допомогою творити свої духовні цінності»[234].

21 жовтня 1940 р. Собор єпископів Православної Церкви в Генерал-губернаторстві благословив владиці Іларіону вступити в управління Холмсько-Підляською єпархію й утворити духовну консисторію, а також обрав його заступником митрополита Діонісія[235]. Після цього архипастир виїхав до Яблочинського монастиря, а до Холма повернувся 2 листопада. За дорученням Г. Франка 29 жовтня 1940 р. державний секретар Йозеф Бюлер прийняв у Кракові архиєпископа Іларіона й вручив йому декрет на управління єпархію, а також подарунок від генерал-губернатора – дорогоцінну панагію[236].

Про зміни в церковному житті Генерал-губернаторства митрополит Діонісій повідомив підлеглому духовенству й вірянам у спеціальному посланні від 22 жовтня. У ньому містилася інформація про рішення генерал-губернатора й архиєрейських Соборів, а також звершення хіротонії нового ієрарха. Владика, зокрема, наголошував: «Нехай кожний любить свою рідну мову, свої благочестиві стародавні звичаї, свою національну культуру»[237].

Після перебування в монастирі владика Іларіон повернувся до Холма, де 3 листопада 1940 р. відбулась урочиста інтронізація на кафедру. Незважаючи на перешкоди з боку окупантів, висвята ідеолога українського православ'я на давню Холмську кафедру стала неабияким досягненням національно-церковного руху й призвела до значних внутрішніх трансформацій Православної Церкви в Генерал-губернаторстві. В акті архиєрейської хіротонії владики Іларіона поєдналися канонічні лінії московської, варшавської та константинопольської Церков. «Смиренному богомольцю за кращу долю українського народу», як почав підписувати свої листи ієрарх, судилося

---

[234] Бурега В. В. Церковная жизнь украинской эмиграции в Чехии в 1920–1930-е гг. // XIX Ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Материалы. Москва, 2009. Т. 1. С. 299.
[235] AWMP. Sygn. 1029-RII-6D (Prawosławna Cerkiew w Generał-Gubernatorstwie).
[236] Церковні відомості. 1943. Ч. 1. С. 8. Панагія – архиєрейська нагрудна ікона із зображенням Божої Матері.
[237] AWMP. Sygn. 1029-RII-6D (Prawosławna Cerkiew w Generał-Gubernatorstwie); Церковні відомості. 1943. Ч. 1. С. 8.

відіграти непересічну роль у церковному житті України періоду Другої світової війни та на еміграції. «Єпископство для мене не було кар'єрою, а тільки свідомою кривавою Голготою», – згадував у Канаді про своє архипастирське служіння митрополит Іларіон[238].

Другим українцем, якого планували висвятити на Краківську кафедру, був архимандрит Палладій Видибіда-Руденко. Він походив із Поділля, працював заступником міністра фінансів Української Народної Республіки (УНР), душпастирював на Волині, був членом Варшавської духовної консисторії. Оскільки його хіротонія затягнулася, то на початку грудня 1940 р. о. М. Малюжинський та В. Кубійович змушені були зустрічатися з Г. Вільденом і з'ясовувати причини затримки. Останній заявив, що резиденція Краківського єпископа не може бути в Кракові, щоб не складалося враження, що німці підтримують поширення православ'я на Лемківщині. Під час розмови з референтом українських справ Альфредом Бізанцем о. М. Малюжинський дізнався, «що задержка з хіротонією архимандрита Палладія наступила через наших "добрих людей", які не шкодують паперу на доноси проти особи архимандрита Палладія»[239]. Виявлений нами в архіві Інституту національної пам'яті Польщі довірчий лист архиєпископа Іларіона до нього від 4 грудня 1940 р. віддзеркалює вельми напружені відносини між ними. Ієрарх, між іншим, відкидав будь-які претензії у свій бік і пояснював затримку тим, що П. Видибіду-Руденка звинувачували в причетності до «розстрілу більшовиками щось десятьох служачих Українбанку у Вінниці, а це ж канонічна перешкода до хіротонії»[240]. З огляду на це 11 грудня Українська церковна рада у Варшаві змушена була звертатися до В. Кубійовича з проханням сприяти якнайшвидшому рукоположенню архимандрита Палладія, щоб не допустити

[238] Іларіон. На Голготі. Українська Православна Церква на Холмщині під німцями: Спогади. 1939–1945 // Віра й Культура. 1966. Ч. 5 (149). С. 20.
[239] UAA, Minenko Collection, box 4, item 138.
[240] AIPN, BU 1229/174 (Sytuacja Kościoła Prawosławnego w Generalnej Guberni. Informacja kieleckiego wojewody o rosyjskiej mniejszości narodowej i emigracji rosyjskiej w Polsce. Korespondencja arcybiskupa Diecezji Chełmsko-Podlaskiej Iłariona (prof. Iwana Ohijenki). 1932–1940.), k. 72.

поділу Митрополії на три сфери впливу: «українську, білоруську і московську з трьома окремими єпископами»[241]. Саме тоді розглядалася також кандидатура настоятеля української парафії в Парижі о. Іларіона Брендзана, який перебував у скрутному матеріальному становищі й постійно звертався за допомогою до митрополита Діонісія. Останній просив уряд Г. Франка дозволити цьому священнику приїхати до Варшави й повідомити про стан української православної еміграції. «Однак цей в'їзд йому заборонили, оскільки протоієрей нібито насправді клопотав про те, щоб стати єпископом у Генерал-губернаторстві, й до того ж був пропольськи налаштований», – зазначав М. Шкаровський[242].

Важливою передумовою архиєрейської хіротонії архимандрита Палладія стало підписання ним 16 січня 1941 р. в Холмі «Урочистого приречення» в присутності владики Іларіона, В. Кубійовича та уенерівця Михайла Садовського. Він узяв на себе такі зобов'язання: «1. Працювати, не шкодуючи своїх сил і становища, тільки на користь Української Православної Церкви та українського народу. 2. Врочисто зобов'язуюсь у всьому, що стосується §1, завжди шанувати свого старшого сослужителя архиєпископа Іларіона Огієнка й працювати за його порадами. 3. Врочисто зобов'язуюся в Соборі єпископів св[ятої] Автокефальної Церкви в Генерал-губернаторстві, чи на іншій території, завжди голосувати однаково з архиєпископом Іларіоном і проти нього ніколи не виступати й не голосувати»[243]. Останній обіцяв спільно з ним «обмірковувати» ці питання, щоб «приходити до однієї думки». Необхідність підписання такої присяги може свідчити, з одного боку, про певну недовіру українських кіл до о. Палладія, а з іншого – про їх бажання забезпечити перевагу владики Іларіона в Соборі єпископів.

---

[241] UAA, Minenko Collection, box 4, item 138.
[242] Ibid., box 3, item 72; Шкаровский М. В. Крест и свастика... С. 116; AAN, z. Rząd Generalnego Gubernatorstwa w Krakowie, sygn. 429. Korespondencja, memoriały, notatki w ogólnych i szczegółowych sprawach kościoła, duchowieństwa i wyznaniowych – wszystkie wyznania, k. 360.
[243] UAA, Minenko Collection, box 4, item 138; Urban K. Kościół... S. 61.

Зрештою наречення та хіротонія о. Палладія в єпископа Краківського й Лемківського відбулися 8 і 9 лютого 1941 р. у варшавському соборі святої Марії Магдалини за участю владик Діонісія, Іларіона й Тимофія. Нововисвячений ієрарх склав декларацію вірності губернатору Варшавського дистрикту Людвігу Фішеру, який у своїй промові наголосив: «Німецькі органи влади надаватимуть Вам у Вашій роботі захист і підтримку, наскільки це необхідно. У той час як колишній польський уряд пригнічував меншини, з яких, по суті, складалася Православна Церква, і не дозволяв їм самостійно організовувати їх релігійне життя, німецькі відомства Генерал-губернаторства розглядають в якості свого завдання сприяння вільному розвитку релігійного життя меншин»[244]. П. Видибіда-Руденко відразу отримав титул архиєпископа, що стало несподіванкою для холмського архипастиря. 17 березня владика Палладій зустрівся з губернатором Краківського дистрикту Отто Вехтером, котрий подарував йому коштовну панагію.

Після приєднання Галичини до Генерал-губернаторства територія Краківсько-Галицької єпархії розширилася, а титул правлячого архиєрея був замінений на «архиєпископ Краківсько-Лемківський і Львівський»[245]. Владика Палладій постійно мешкав у Варшаві, де також перебувала консисторія, а в Кракові єпархіальними справами керував о. М. Волков.

З 1 вересня 1941 р. до складу Краківської православної духовної консисторії входили протоієрей Іван Джулинський, протоієрей Авксентій Рудиков, протоієрей Федір Борецький, а обов’язки секретаря виконував Микола Чирков. Крім того, її позаштатним членом був протоієрей Олександр Новицький. Після смерті о. І. Джулинського навесні 1943 р. до складу консисторії був призначений колишній греко-католицький священник Онуфрій Орський[246].

---

[244] Цит. за: Шкаровский М. В. Крест и свастика... С. 119.
[245] UAA, Minenko Collection, box 4, item 144.
[246] Ibid., item 131. AWMP. Sygn. 1029-RII-6D (Prawosławna Cerkiew w Generał-Gubernatorstwie); AWMP. Sygn. 1649-RII-6D (Generalna Gubernia /dekrety, nominacje, wydawnictwa/).

Спочатку єпархія налічувала 4 деканати й 25 парафій, а після розширення – 38. У другій половині 1942 р. до неї належало 50 тис. вірян, 55 священників, 7 дияконів і 65 псаломщиків[247]. Архиєпископ Палладій робив спроби перенесення свого осідку до Кракова або Львова, однак вони не мали успіху. На його перешкоді було греко-католицьке лобі в німецьких відомствах, яке остерігалося поширення православ'я серед лемків. «Особливо це торкається дистрикту Галицького, де існує нині 10 православних парафій, оточених зо всіх боків морем греко-католицького населення, що неприхильно і навіть часто вороже ставиться до православного населення. З другого боку, і духовенство греко-католицьке провадить невпинну акцію навернення православних до уніатської Церкви, користаючись для цього з кожної нагоди», – скаржився до Собору єпископів 13 грудня 1943 р. занепокоєний ієрарх. Для того, щоб ефективніше протидіяти католицькому прозелітизму серед православних і частіше відвідувати розпорошені галицькі парафії він звертався з проханням призначити єпископа Тимофія вікарієм Краківської єпархії з титулом Станіславівського й осідком у Львові[248]. У 1944 р. кандидатом на вікарного єпископа був також о. Онуфрій. Релігійні потреби української православної громади Кракова, яка налічувала 400 вірян, з благословення архиєпископа Серафима задовольняв о. М. Волков, звершуючи богослужіння у колишньому гарнізонному храмі[249]. 7 грудня 1941 р. владика Палладій урочисто освятив православну церкву в Кракові по вулиці Шпитальній, в якій раніше функціонувала синагога.

Спробу українізації православ'я на Лемківщині дослідив краківський історик А. Зємба, який використав документи архіву Польського інституту й музею ім. В. Сікорського в Лондоні. Результати українізації єпархії він оцінював вельми скромно, особливо в порівнянні з Холмщиною, пояснюючи це браком національно свідомих клириків і воєнними труднощами. «Архиєпископ Палладій не міг, а може й не хотів змінити національні переконання лемків», –

[247] Sziling J. Kościoły... S. 90-91; UAA, Minenko Collection, box 4, item 131.
[248] UAA, Minenko Collection, box 4, item 144.
[249] Ibid., item 134.

твердив А. Зємба. Перебуваючи між двома вогнями (німецьких окупантів й українських активістів), православне населення Лемківщини мало менше шансів на артикуляцію своїх релігійних потреб, ніж у довоєнній Польщі[250].

Відчутні зміни відбулися у функціонуванні Варшавсько-Радомської єпархії, в якій налічувала всього 14 парафій. Наприкінці 1942 р. в ній працювало 30 священників, 7 дияконів і 30 псаломщиків. Виконуючи взяті на себе зобов'язання щодо сприяння українізації церковного життя і враховуючи неодноразові звернення української громадськості, у листопаді 1940 р. владика Діонісій благословив відкриття української парафії у Варшаві при митрополичому соборі. До складу її причту були призначені настоятель протопресвітер Павло Пащевський, протоієрей Всеволод Лопухович, протоієрей Олександр Новицький, протодиякон Дмитро Смоль і дяк Семен Веремчук[251]. Українці користувалися верхнім Маріє-Магдалинівським храмом, а росіяни молилися у нижній церкві в ім'я Страстей Христових, настоятелем якої був протопресвітер Йоан Коваленко.

Зазначимо, що ця українська парафія стала об'єктом протистояння між митрополитом Діонісієм й архиєпископом Палладієм. Останній, заручившись підтримкою Г. Вільдена, влітку 1942 р. робив спроби тимчасово включити парафію з верхнім храмом до складу Краківсько-Лемківської єпархії[252]. Зокрема, з листування між цими ієрархами дізнаємося про мовний конфлікт у соборі. 23 вересня владика Палладій звернувся до Варшавського митрополита з проханням скасувати розпорядження о. П. Пащевського від 5 липня про обов'язкове використання причтом парафії української мови за богослужінням. Українські віряни Краківсько-Лемківської єпархії «уживають під час богослужб текстів староукраїнських, себто церковнослов'янської мови з живою українською вимовою». З огляду на відсутність власного храму владика служив у соборі та використовував його в будні дні для підготовки кандидатів на священників, які проходили там богослужбову практику. Ці курси закінчило 9

[250] Zięba A. Biskupstwo... S. 124-129.
[251] UAA, Minenko Collection, box 2, item 59.
[252] AWMP. Sygn. 1029-RII-6D (Prawosławna Cerkiew w Generał-Gubernatorstwie).

осіб, і в жовтні навчалося ще 4 кандидати. У відповіді, датованій 28 вересня, владика Діонісій підкреслював, що «українське православне громадянство у Варшаві дуже задоволене, а навіть пишається тим фактом, що в митрополичому соборі Служби Божі відбуваються в живій українській мові. Це навіть розуміється як доказ національної зрілості та свідомості варшавського українського громадянства, як велике досягнення української парафії». Митрополит був переконаний, що всі найголовніші тексти, крім Мінеї[253], давно перекладені Українським науковим інститутом і Товариством імені митрополита Петра Могили та «отримали апробату вищої церковної влади». Водночас, прагнучи владнати конфлікт, митрополит дозволив, щоб «3 дні в тижні клирос читав і співав у мові церковнослов'янській з українською вимовою, а 3 дні в мові українській»[254]. Це дало змогу ставленикам владики Палладія вдосконалювати навички служіння церковнослов'янською навіть після хіротонії.

Важливе значення для врегулювання юридичного статусу Православної Церкви в Генерал-губернаторстві мало прийняття її статуту. Річ у тім, що з початком війни Варшавська Митрополія формально продовжувала жити за декретом президента Польщі від 18 листопада 1938 р. «Про ставлення держави до Польської Автокефальної Православної Церкви» та розпорядженням Ради міністрів від 10 грудня 1938 р. «Про визнання Внутрішнього статуту Польської Автокефальної Православної Церкви»[255].

Висвята правлячих архиєреїв і створення нових єпархій в умовах окупації дало змогу Варшавській Митрополії повернутися до повноцінного функціонування. До складу Собору єпископів увійшли владики Діонісій (голова), Іларіон (заступник) і Палладій (канцлер). У перших засіданнях Собору брав участь єпископ Тимофій, однак, як свідчать документи, з жовтня 1942 р.

---

[253] Мінея – церковно-богослужбова книга, що містить змінні частини богослужінь нерухомих церковних свят на кожен день місяця окремо.
[254] UAA, Minenko Collection, box 2, item 59.
[255] Докладніше про це див.: Derdej P. Status prawny Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w III Rzeczypospolitej. Warszawa; Bialystok, 2005. S. 25-27; Urban K. Kościół... S. 83-91.

він вже не був його членом. Українці становили більшість у керівному органі й отримали реальні важелі впливу на прийняття ключових рішень у церковному житті.

Делегація від Холмщини в складі С. Скрипника та В. Островського 29 квітня 1941 р. надіслала до Собору єпископів Православної Церкви в Генерал-губернаторстві меморіал щодо розробки проєкту нового статуту Церкви. Православна громадськість зверталася до митрополита Діонісія з проханням залучити до цього процесу світських представників пропорційно від кожної єпархії. Під час особистого спілкування з архиєпископом Палладієм автори меморіалу висловили пропозицію сформувати для цього комісію з п'яти православних українців. «Маючи на увазі ту обставину, що православне громадянство виявило велике заінтересовання справами Православної Церкви і в відбудові автокефалічного устрою нашої Св[ятої] Православної Церкви в Генерал-губернаторстві було безперечно чинником конструктивним, і що всім православним українцям своя Церква, відроджена на українських підвалинах, є дорога, немає перешкод, аби оминути громадський чинник у роботі по опрацюванню проєкту внутрішнього статуту нашої Св[ятої] Автокефальної Православної Церкви», – писав Палладій до Діонісія[256].

Зрештою новий статут був підготовлений і прийнятий архиєрейським Собором 30 листопада 1942 р. Окупаційна влада затвердила його 19 січня 1943 р.[257] На думку І. Власовського, у його основі лежав польський статут із деякими змінами. Наприклад, урядовою мовою в Церкві ставала українська замість польської. Функції Синоду перебрав на себе Собор єпископів у складі трьох правлячих архиєреїв як «найвищий орган церковної влади» (п. 27). Статут передбачав проведення помісних і єпархіальних Соборів, але в ньому не згадувалися парафіяльні збори та ради. Згідно з документом «богослужбовою мовою св[ятої] Автокефальної Православної Церкви в Генерал-губернаторстві є мова церковнослов'янська: з українською вимовою – в парафіях українських і з

[256] AWMP. Sygn. 1029-RII-6D (Prawosławna Cerkiew w Generał-Gubernatorstwie).
[257] Ibid.; Текст статуту був опублікований у «Церковних відомостях» (Варшава) за 1943 рік (Ч. 3, С. 37-48).

російською вимовою – парафіях російських. Там, де того бажає парафія, богослужбовою мовою може бути, з благословення єпархіального єпископа, жива українська мова» (п. 5)[258]. Першоієрарх зберігав за собою право за поданням єпархіальних архиєреїв нагороджувати духовенство найвищими церковними нагородами: митрою та саном архимандрита і протопресвітера. Відповідно до статуту предстоятель мав титул «Блаженніший Архиєпископ Варшавський і Митрополит Св[ятої] Автокефальної Православної Церкви в Генерал-губернаторстві» (п. 9)[259]. Характерно, що єпископи, крім чернецтва й відповідних духовних якостей, повинні були мати вищу богословську освіту (п. 38), але ні І. Огієнко, ні П. Видибіда-Руденко духовних академій не закінчували. Відповідно до п. 63 під час богослужінь мала підноситися молитва «за державну владу». Акцентуємо, що ще 3 листопада 1941 р. владика Діонісій благословив поминати «Верховного вождя народу германського, високий його уряд і христолюбиве воїнство»[260]. У прикінцевих положеннях статуту зазначалося, що «при Митрополії видається українською мовою урядовий орган» для всієї Церкви, яким стали «Церковні відомості»[261].

Отже, німецька окупація Польщі відкрила нові можливості для української православної спільноти, яка почала повертати відібрані храми й відроджувати церковне життя, зокрема на Холмщині та Підляшші. Однак цей процес відбувався важко через суперечливу політику німецьких державних і партійних органів, які мали відмінне бачення шляхів розвитку Православної Церкви в Генерал-губернаторстві. Значущою подією для українського національно-церковного руху стала висвята єпископів-українців на Холмську й Краківську кафедри та врегулювання юридичного статусу Церкви. Водночас хіротонія І. Огієнка створила в модерній українській церковній історії важливий прецедент обрання на єпископа впливового мирянина.

[258] Власовський І. Нарис... С. 185-186; Церковні відомості. 1943. Ч. 3. С. 38.
[259] Там само. С. 39.
[260] UAA, Minenko Collection, box 7, item 243(a).
[261] Церковні відомості. 1943. Ч. 3. С. 48.

Підсумовуючи німецьку релігійну політику на початку війни, варто зазначити, що в Генерал-губернаторстві ключові відомства Третього Райху на практиці реалізували курс на максимальне використання Православної Церкви в інтересах Німеччини. Не викликає жодних сумнівів, що ситуативна підтримка українського національно-церковного руху була тимчасовою і мала на меті послабити польські та російські впливи. Для унеможливлення спроб консолідації антинімецьких сил окупанти, використовуючи одні народи проти інших, провокували міжнаціональне та міжконфесійне протистояння. Православні українці виявилися зручним інструментом у руках нацистських керманичів, які робили їм поступки в релігійних питаннях суто з прагматичних міркувань. Пізніше цей досвід церковної колаборації буде використаний гітлерівцями на окупованих східних територіях, передусім в Україні.

2.2. Тенденції розвитку Холмсько-Підляської єпархії

Відродження Холмсько-Підляської єпархії і висвята амбіційного архиєпископа Іларіона Огієнка, що володів колосальним громадським, політичним і науковим досвідом, сприяли перетворенню Холмщини на провідний центр українського національно-церковного руху. «За короткий час нашої праці Холм дістав нове обличчя – став українським осередком Забужанської України, насамперед культурно-церковним», – писав В. Кубійович[262]. У Холмсько-Підляській єпархії владика Іларіон доклав неабияких зусиль до реалізації широкої українізаційної програми, спрямованої на розбудову Православної Церкви на національних традиціях. За дорученням і наполяганням архиєрея клир розгорнув інтенсивну освітню та культурно-виховну роботу серед своєї пастви.

Холмські установи зосередили значну увагу на організації видавничої справи, збиранні й упорядкуванні єпархіальної бібліотеки, а також перекладі богослужбової літератури українською мовою. Активно проводилося патріотичне виховання молоді, організовувалися національні свята, відзначення

[262] Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії... С. 388.

пам'ятних дат[263]. Архиєпископ Іларіон доклав вельми багато зусиль для підготовки священників, відкривши в Холмі семінарію, яка за рівнем навчання наближалася до духовної академії. Його архипастирська діяльність у холмський період потребує глибшого аналізу, який, на жаль, ускладнений через втрату єпархіального архіву.

Ще 21 жовтня 1940 р. архиєпископ Іларіон утворив Холмсько-Підляську духовну консисторію, до якої ввійшли о. Іван Левчук (судовий відділ), о. Микола Малюжинський (адміністративний відділ), о. Гавриїл Коробчук (фінансовий відділ), о. Володимир Мархева (господарський відділ), Семен Любарський (місійно-законовчительський). Секретарем консисторії було призначено Всеволода Квасницького[264]. Як бачимо, тимчасові церковні органи управління припинили свою діяльність, а їх керівники перейшли працювати до єпархіальних структур. Щоправда, у кадровій політиці владика Іларіон робив ставку на лояльних й особисто відданих священників, «які були без більших вартостей, але в усьому його виславляли»[265]. «Ніколи ані однієї справи поза консисторією я не робив, – усе йшло в консисторію, все вона вирішувала, а я затверджував її постанови, – згадував Огієнко. – І ніколи не було випадків якихось великих розходжень поміж мною й консисторією. Таємниць перед консисторією в мене ніколи не було»[266]. Архиєпископ Іларіон запрошував і використовував потенціал священників-емігрантів із Буковини (близько 30 осіб), які здебільшого мали вищу богословську освіту й досконало володіли німецькою мовою.

З огляду на особистий конфлікт із єпархіальним архиєреєм о. М. Малюжинський через півроку змушений був повернутися на рідну Волинь, і продовжив своє душпастирське служіння у Луцьку. Сам владика

---

[263] Лисенко О. Є., Гриневич В. А. Роль етнічного чинника в міжконфесійних стосунках в Західній Україні напередодні німецько-радянської війни // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах. Київ, 2004. Т. 2 : Радянський проект для України. С. 176.
[264] Український православний вісник. 1940. Ч. 1. С. 16.
[265] Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії... С. 316.
[266] Іларіон. На Голготі. Українська Православна Церква на Холмщині під німцями: Спогади. 1939–1945 // Віра й Культура (Вінніпег). 1966. Ч. 6-7. С. 5.

Іларіон вважав, що протоієрей був «розумний, але занадто гарячий», і співпрацював із німцями, отримуючи дотацію[267].

12 листопада відбулися збори отців-деканів і колишніх членів церковної ради. У своїй промові владика звернув увагу духовенства на необхідність тісного зв'язку з народом, підвищення рівня освіти й культури, обов'язкову проповідь за кожним богослужінням, залучення інтелігенції та молоді, викладання релігії в школі, організацію дитячих шкільних хорів, вивчення староукраїнської мови, підтримку бідних парафій, сплату боргів на утримання єпархіального управління, а також церковну дисципліну[268].

Відповідно до розпорядження архиєпископа Іларіона богослужіння рекомендувалося звершувати церковнослов'янською мовою з українською вимовою, що мала запроваджуватися «дуже обережно, ступнево й тактовно» залежно від національної свідомості парафіян. Часи[269], Апостол і Євангеліє заохочувалося читати живою українською мовою. За бажанням парафії Служби Божі могли правитися українською, але тільки після спеціального благословення архиєрея. Проповіді мали виголошуватися лише українською[270].

Архиєпископська рада була створена владикою Іларіоном 7 листопада 1940 р. як консультативно-дорадчий орган у важливих церковних і національних питаннях за участю духовенства і відомих світських осіб. Серед них – С. Скрипник, М. Мостович, Ф. Пекарський, В. Островський, Н. Квітка, А. Павлюк, І. Лютий, Н. Кибалюк, В. Соловій тощо. Засідання ради відбувалися під головуванням архиєпископа Іларіона. Секретарем був В. Квасницький. Зокрема, на засіданнях 10, 18 листопада й 1 грудня обговорювалися такі актуальні питання:

1. Залучення парафіяльного духовенства до культурно-освітньої праці на селі.

---

[267] Там само. С. 32.
[268] Український православний вісник. 1940. Ч. 1. С. 6.
[269] Часи – короткі богослужіння добового кола.
[270] Там само. С. 13.

2. Підвищення національної свідомості клиру й парафіян шляхом патріотичного проповідництва.

3. Заснування шкіл при монастирях і духовної академії в Холмі.

4. Поступова українізація богослужінь.

5. Створення правової комісії для розв'язання юридичних питань, зокрема майнового характеру[271].

Пізніше владика Іларіон у своїх спогадах про цю інституцію писав: «Складалась вона з 25–30 найвидатніших духовних і світських осіб Холмщини й Підляшшя. Усі без виключення важливі справи йшли на розгляд Архиєпископської ради, як органа дорадчого. Це була дуже важлива інституція, так би мовити церковний парламент, інституція, яка міцно зв'язала мене з нашою інтелігенцією, а інтелігенцію зв'язала з Церквою. Ані однієї важливої церковної справи не було в мене, яку я не віддавав би на попередній розгляд цього поважного органу, який завжди піддавав мені цінну думку. Німці кілька разів наказували мені не збирати Архиєпископської ради, але їхнього зарядження, щодо цього, я ніколи не виконував, – Рада й далі збиралася раз на 1–2 місяці»[272].

Предметом дбайливої відбудови став не тільки Різдво-Богородичний собор, але й інші холмські святині на Даниловій горі. Зокрема, 29 грудня 1940 р. відбулося урочисте посвячення домової архиєпископської церкви в честь св[ятого] апостола Андрія Первозваного. У підземеллях собору планувалося впорядкувати пантеон холмських князів, обладнати там церкву на честь пророка Даниїла, а також відновити старовинний православний цвинтар і глибоку криницю зі святою водою на Даниловій горі. Першу літургію у печерній церкві відслужили 3 січня 1943 р. У проповіді владика Іларіон наголосив на тому, що «поховані тут король Данило, князі та холмські владики присвятили своє життя справі утвердження на цих землях давньоукраїнської державності та православної віри і, навіть у важкі часи війни з татарами,

[271] Краківські вісті. 1940. Ч. 146. С. 3.
[272] Іларіон. На Голготі. Українська Православна Церква на Холмщині під німцями: Спогади. 1939–1945 // Віра й Культура (Вінніпег). 1966. Ч. 6-7. С. 5.

розбудовували і обороняли цей край»[273]. Отже, відродження святої Данилової гори, як важливого місця пам'яті православних холмщаків, сприяло кристалізації їх конфесійної та національної ідентичності.

Холмське духовенство, яке дотримувалося принципу архиєпископа Іларіона «служити народові – то служити Богові», успішно поєднувало душпастирську працю з національно-патріотичною. Збереження православної ідентичності бачилося йому органічно пов'язаним із плеканням власної національної традиції, патріотичним вихованням молоді. Виняткову роль у релігійному житті краю відігравали церковно-національні урочистості. Зокрема, 20 і 21 вересня 1941 р. в Холмі на свято Пречистої Богородиці відбулися масові богослужіння, які співпали з окупацією Києва німецькими військами. Напередодні найбільшого релігійного свята українців Холмщини і Підляшшя була відправлена урочиста всенічна, після якої на святій Даниловій горі відбулося вшанування полеглих за волю України. Біля їх символічної могили настоятель собору протопресвітер І. Левчук й о. Євген Барщевський відправили панахиду. Останній у своїй промові розповів богомольцям історію боротьби за українську державність й охарактеризував становище Православної Церкви в Україні.

Сильне враження на прочан, які повернулися до собору й цілу ніч молилися до Пресвятої Богородиці, справив емоційний виступ літнього священника. У своїй промові він, зокрема, наголосив: «Брати і сестри! Ми численно тут зібралися, щоб Пречистій помолитися, свої жалі й скорботи до Неї принести. Чому ж власне до Холма ми поспішаємо? А тому, що це наш Сіон, наш Єрусалим, наш Почаїв. Тут наші славні українські князі князювали, тут наші владики холмські перед образом Пречистої свої молитви складали за Холмщину, за Україну, бо вони православними українцями були»[274].

21 вересня після Божественної літургії, за якою молилися тисячі вірян, владика виголосив проповідь, у якій порівняв золотоверхий Київ із

[273] Макар Ю. Від депортації до депортації... С. 436; Холмська земля. 1943. Ч. 5. С. 4.
[274] UAA, Minenko Collection, box 10, item 348.

Єрусалимом. Крім того, архиєпископ Іларіон надіслав телеграму А. Гітлеру з подякою за визволення міста: «Моє духовенство і тисячі вірних, що зібралися на катедральне свято в Холмі, шлють разом зі мною непереможній армії та її великому вождеві Адольфові Гітлерові від щирого серці подяку за визволення столиці України – Києва від безбожної влади. Усі ми гаряче молимося, щоб Господь Своєю сильною рукою допоміг армії та її вождеві запровадити лад та порядок на цілому сході»[275].

22 червня 1942 р. в першу річницю початку німецько-радянської війни владика Іларіон відправив «молебень у наміренні вождя німецького народу, уряду і армії», а о. Євген Барщевський виголосив проповідь про «визволення України від більшовицького ярма»[276]. Такі пронімецькі заходи були непоодинокими в Холмській єпархії і були виявом лояльного ставлення Церкви до окупаційної адміністрації. Водночас є підстави стверджувати, що керівництво поліції не довіряло І. Огієнкові. Вважалося, що він не вірить у перемогу німців, а його діяльність скерована на набуття Україною незалежності[277].

Для активізації національно-церковного життя владика Іларіон заснував на Даниловій горі друкарню, видавництво, книгарню, бібліотеку, музей, єпархіальний склад церковних речей[278], а також Різдво-Богородичне братство, що займалося доброчинними справами. Зокрема, роль культурного осередку мала відіграти заснована 1 липня 1942 р. єпархіальна бібліотека, що набула прав спадкоємниці книгозбірень попередніх холмських установ. Спочатку в ній нараховувалося більше 15 тис. книжок церковного, історичного та філософського змісту, журнали з дореволюційних часів літературно-наукового, суспільно-політичного, історико-краєзнавчого й педагогічного характеру.

---

[275] Ibid.
[276] Краківські вісті. 1942. Ч. 164. С. 6.
[277] Sziling J. Kościoły... S. 181.
[278] У крамниці продавали предмети церковного й релігійного вжитку: дарононосиці, євхаристійний посуд, ієрейські хрести, свічки, вино, ладан, хрестики, ікони візантійського стилю, богослужбові книги, підручники Закону Божого, молитовники для православних українською та церковнослов'янською (переклад архиєпископа Іларіона), метрикальні книги.

Оскільки архиєпископ Іларіон закликав українське громадянство з усієї Європи присилати літературу для поповнення фондів цієї книгозбірні, то на 1944 р. вона вже нараховувала близько 40 тис. книг[279]. Певний час у ній на посаді помічника бібліотекаря працював відомий поет Тодось Осьмачка.

Важливе значення для підвищення культурно-освітнього рівня населення мала діяльність єпархіального видавництва. Володіючи значним науковим, видавничим і літературно-просвітницьким досвідом, архиєпископ Іларіон зробив друковане слово одним із головних засобів своєї пастирської діяльності. Холмсько-Підляська консисторія в 1942 р. викупила в німців раніше орендовану колишню єврейську друкарню, яку обладнали в приміщенні Різдво-Богородичного братства. За підрахунками М. Тимошика, у Холмі всупереч перешкодам німецької адміністрації вийшло друком 45 найменувань різної книжкової продукції. У цій єдиній на Холмщині й Підляшші українській друкарні, директором якої був Клим Середюк, побачили світ богослужбові книги, проповіді та релігійна поезія архиєпископа Іларіона, науково-популярні видання, три випуски Холмського календаря, «Український православний вісник», «Звідомлення з Холмсько-Підляської єпархії» (60 чисел), інформаційний бюлетень «Українська Православна Церква»[280]. «Ці брошури, разом із перекладеною Іларіоном українською мовою Євангелією, десятками тисяч примірників безкоштовно розповсюджувалися серед учнів Холмської гімназії, семінарій, торговельних та сільських початкових шкіл, парафіян», – підкреслював Ю. Макар[281].

1942 р. в Празі видавець Юрій Тищенко надрукував два томи нарисів з історії Української Православної Церкви архиєпископа Іларіона, що вийшли значним для того часу накладом – 3000 примірників. Такі видання, що користувалися популярністю у читача, приносили значні прибутки як видавцеві, так і авторові. Третій і четвертий томи «Української Церкви», що

---

[279] Макар Ю. Від депортації до депортації… С. 437; Тимошик М. «Лишусь навіки з чужиною...»… С. 110; Нестеренко А. Митрополит Іларіон... С. 71.
[280] Тимошик М. «Лишусь навіки з чужиною...»… С. 306-307.
[281] Макар Ю. Від депортації до депортації… С. 437.

були підготовлені до друку, з наближенням фронту згоріли в Празі[282]. Серед не реалізованих планів владики Іларіона доцільно згадати спроби видання журналу «Рідна мова» й окремого тижневика для українського населення Холмщини.

«Для моєї праці, для поширення серед моїх вірних чистої християнської ідеології дуже було потрібне Святе Письмо, але його не було, – писав митрополит Іларіон. – За умовою з Британським і Закордонним Біблійним Товариством у Лондоні я переклав усю Біблію, і в 1939 році у Варшаві вийшла частина її – Новий Заповіт з Псалтирем. У 1940 році це видання було повторене, але зразу було заарештоване гестапо»[283]. Варто зазначити, що третє видання перекладу Нового Завіту вийшло 1942 р. в Стокгольмі накладом 10 тис. примірників, але І. Огієнко отримав його тільки через чотири роки в Лозанні[284].

Якою саме архиєпископ Іларіон бачив Українську Церкву, можна зрозуміти з його листа до митрополита Андрея Шептицького від 14 листопада 1941 р.: «Українська інтелігенція, розагітована несумлінними одиницями, часом не розуміється на тому, в чому саме найперше мусить полягати відновлення старої Української Церкви, чи правильніше – дерусифікація її, – вона сліпо бачить це тільки в богослужінні живою українською мовою й вимагає насильного загального запровадження цього, зовсім не цікавлячись відновленням самого духу давньої Української Церкви. Вона не розуміє, що можна правити Служби Божі по-українському, а Церква позостанеться все-таки московською по духові, традиції, ідеології»[285].

Національно-ідеологічні засади розвитку українського православ’я були узагальнені в праці митрополита Іларіона «Ідеологія Української Церкви» (Холм, 1944), що пізніше неодноразово перевидавалася. Під національною ідеологією Церкви він розумів «відмінне переломлення християнства в

[282] Тимошик М. «Лишусь навіки з чужиною...»… С. 305.
[283] Іларіон. На Голготі. Українська Православна Церква на Холмщині під німцями: Спогади. 1939–1945 // Віра й Культура (Вінніпег). 1966. Ч. 8-9. С. 13.
[284] Тимошик М. «Лишусь навіки з чужиною...»… С. 253.
[285] Епістолярна спадщина Івана Огієнка... С. 296.

сприйнятті його тим чи іншим народом»[286]. Спираючись на історичний досвід розвитку київського православ'я до 1686 р., ієрарх виокремив головні особливості Української Церкви.

I. Українська Церква – Церква Апостольська й Первозвана, бо її основоположником за київською легендою був апостол Андрій Первозваний, якого згадували в церквах під час литії та на відпустах[287].

II. Українська Церква є Церква соборноправна, тому сучасна УПЦ має обрати на помісному соборі свого першоієрарха – митрополита Київського і патріарха всієї України. Крім того, владика Іларіон звертав увагу на те, що всі українські священно- і церковнослужителі були виборними, але такі довічні вибори затверджував єпархіальний архиєрей.

III. Українська Церква незалежна від керівних впливів світської влади. Критикуючи цезаропапізм у Московській Церкві, митрополит Іларіон вважав, що ієрархи мають бути дорадниками політиків, а державна влада всі найважливіші справи має робити в порозумінні з духовенством. Незалежність Української Церкви від державних чинників зумовлена була й тим, що українські священнослужителі традиційно були не тільки провідниками релігійними, а й національними.

IV. Українська Церква – Церква національна, бо «людині легше пізнати свого Великого Бога у своєму національному образі». Українська ієрархія має складатися тільки з національно свідомих і досвідчених українців із вищою богословською освітою. Усе духовенство повинне бути українським за національністю з добрим знанням рідної мови. Щодо богослужбової мови, то владика Іларіон підтримував компромісні рішення єпархіального собору 1941 р. про відродження староукраїнської мови у відправах.

---

[286] Іларіон, митр. Українська культура і наша Церква. Ідеологія Української Православної Церкви. Життєпис. Вінніпег, 1991. С. 45.

[287] Литія – богослужіння в складі всенічної. Відпуст – коротка молитва священнослужителя наприкінці кожного богослужіння.

V. Українська Церква – Церква народна, тому кожен священник як справжній пастир керується заповіддю «Служити народові – то служити Богові» в таких сферах:

1) Богослужіння.
2) Пастирство.
3) Учительство.
4) Законовчительство в школах.
5) Культурно-освітня праця на парафіях.
6) Місійна служба.
7) Доброчинність.
8) Власним прикладом побожного, морального й національно життя.

VI. Соціальна наука Української Церкви. На думку І. Огієнка, духовенство завжди виступало проти нерівності між людьми, зокрема кріпацтва, опікувалося соціально не захищеними верствами населення, шанувало «трудящу класу людей, селянство та робітництво».

VII. Українська Церква – висококоосвічена, тому священники повинні мати вищу богословську освіту, інакше вони не матимуть потрібного авторитету.

VIII. Українська Церква створила культуру своєму народові. Українське духовенство самовіддано працює у всіх культурно-освітніх і господарчих установах.

IX. Високе правне становище українського духовенства, яке мало привілейований статус в Україні.

X. Українське духовенство матеріально заможне, що «давало йому змогу вчитися й творити добро для свого народу та належно служити йому».

XI. Українське духовенство авторитетне.

XII. Українська Церква учительна. Священник повинен проповідувати під час кожного богослужіння.

XIII. Глибока християнізація українського народу: побожність, моральність, урочистість відправ, краса храмів.

XIV. Релігійна толерантність в Українській Церкві до іновірців та чужинців.

XV. Вплив Української Церкви на інші Православні Церкви (Російську, Молдавську, Сербську й Болгарську). «Завдання нашого часу – повно відродити стару Православну Українську Церкву зо всіма її величними й благочестивими рисами та її високою ідеологією», – підкреслював архиєпископ Іларіон. Цей процес він називав не українізацією, а дерусифікацією Православної Церкви[288]. Безперечно, Огієнкове дослідження самобутніх рис українського православ'я, характерних для помісної традиції, тривало впродовж багатьох років інтенсивної інтелектуальної праці вченого. Однак узагальнення національно-ідеологічних засад розвитку Української Церкви відбулося саме в роки війни під час його перебування на Холмській кафедрі й знайшло своє друковане вираження в 1944 р.

19–21 жовтня 1941 р. відбувався Холмсько-Підляський єпархіальний Собор, який відновив давню традицію соборноправності та висловив подяку архиєпископу Іларіону «за впорядкування й унормування церковно-релігійного життя» і висунув його кандидатуру на київську кафедру. На ньому були присутні 28 представників духовенства, 2 – від чернецтва і 18 – від мирян. Під час зібрання порушувалися питання співпраці з окупаційною владою, розбудови єпархії, підготовки священичих кадрів, ролі духовенства в житті сільських громад, національно-патріотичному вихованні учнівської молоді[289].

У своїй промові на Соборі архиєпископ Іларіон виклав програмні засади розбудови церковного життя, спрямованої на дерусифікацію і деполонізацію Церкви. На його переконання, «суть українізації не тільки у впровадженні живої української мови, а в повній дерусифікації Церкви… Я всюди виводжу російські й польські впливи, я відроджую рідні старі українські традиції. Ще 12 листопада 1940 року заборонив я категорично вживання московської вимови, наказавши відправляти староукраїнською мовою, де цього бажає населення й

[288] Там само. С. 45-71.
[289] Діяння першого річного Холмсько-Підляський єпархіального Собору 21, 22 і 23 жовтня 1941 року. Холм, 1942. 20 с.

живою українською… З гордістю можемо ствердити тепер, що наша єпархія є українська вся!»[290].

Учасники єпархіального Собору затвердили новий склад духовної консисторії, до якої ввійшли о. І. Левчук, о. Г. Метюк, о. Л. Коробчук, о. В. Мархева, о. Є. Барщевський, С. Любарський, а також обрали членів ревізійної комісії.

У Зверненні до всечесного духовенства й боголюбивого українського громадянства від 12 травня 1942 р. владика Іларіон у черговий раз виклав своє бачення розбудови церковного життя і закликав: «Пильнуймо ж відновлювати свою Українську Церкву такою, якою вона була в нас довгі віки до свого насильницького поневолення. Церквою чисто православною, цілком соборно правною, високо авторитетною, всебічно сильною, найсвятішою. У нас тепер є своя українська преємственность від Апостолів, вже благодатно поставлена канонічно Ієрархія… Нам треба повно воскресити всю стародавню Православну Українську Церкву, якою вона була до свого канонічного московського поневолення, – в повній святості, канонічній чистоті православною»[291].

Про відродження українських богослужбових традицій у літургійному житті єпархії свідчить низка фактів. Наприклад, у неділю сиропусну після вечірні владика Іларіон відновив старий звичай «прощення», що передбачав виголошення архипастирського слова до вірян із закликом до покаяння, взаємне прохання про прощення гріхів та цілування ніг розіп'ятого Христа на Голгофі посеред храму. У перші чотири неділі Великого посту в холмському соборі почали служити пасії, що стали східним аналогом Хресної дороги[292]. Христоцентричний чин пасії був встановлений святителем Петром Могилою спершу в Києво-Печерській лаврі, а потім і в усій Київській Митрополії. «Щотижневі великопосні богослужіння включали читання з чотирьох євангелій, де йшлося про Христові страсті й смерть на Голгофі, неодмінні

[290] Цит. за: Макар Ю. Від депортації до депортації… С. 432.
[291] Там само. С. 432-433.
[292] Український православний вісник. 1941. Ч. 3-6. С. 10.

проповіді на ці теми, а також канон і молитви, зосереджені на перебігові Христових страждань», – зазначав архиєпископ Ігор Ісіченко[293]. У 1943 р. холмський архиєрей відродив стару українську церковну традицію читання Євангелія не дияконом, а єпископом лицем до народу на солеї перед царськими вратами. «Так само привернено традицію читання молитви за Православну Українську Церкву й за ввесь український народ після сугубої єктенії. Молитву читав владика Іларіон на солеї», – повідомляла газета «Холмська земля»[294].

Варто зауважити, що ієрарх мав неабиякий талант оратора-проповідника. «Бувало так, що навіть ті православні, які не були на Службі Божій зранку, з цілого міста спішили до собору, щоб тільки послухати його проповідь, – згадував семінарист Ілля Романюк. – Традиційно розпочиналася вона на духовну тему, але незмінно кінчалася національною. Як правило, вона досить довго тривала, і всі її з великою увагою слухали»[295].

Розглянувши українізаційну діяльність владики Іларіона, перейдімо до аналізу тенденцій розвитку Холмсько-Підляської єпархії. Як випливає з річного консисторського звіту про стан єпархії за 1942 р., вона складалася з 18 деканатів, у тому числі одного монастирського[296]. Деканат об'єднував 5-8 парафій, де були організовані деканатські ради, що розглядали конфліктні ситуації між членами причту. Єпархія нараховувала 173 парафії[297], з яких 22 було вакантних з огляду на брак відповідних кандидатів на священство. «Багато парафій в моїй єпархії були не обсаджені священниками, бо ніхто не хотів іти на таку бідноту та злидні, та ще на переслідування від поляків», – пояснював І. Огієнко[298]. Ставлення окупаційних органів влади до Православної Церкви значно погіршилося, тому процес повернення храмів і майна проходив дуже

---

[293] Ісіченко Ігор, архиєп. Історія української літератури: епоха бароко (XVII–XVIII ст.). Львів, 2011. С. 75.
[294] Холмська земля. 1943. Ч. 10. С. 4.
[295] Кров українська, кров польська… Трагедія Холмщини та Підляшшя в роках 1938–1948 у спогадах. Торонто; Львів, 2014. С. 140.
[296] У 1943 р. був утворений холмський міський деканат.
[297] Станом на 1 січня 1944 р. – 186 парафій: Звідомлення з Холмсько-Підляської єпархії. 1944. Ч. 6. С. 4.
[298] Іларіон. На Голготі. Українська Православна Церква на Холмщині під німцями: Спогади. 1939–1945 // Віра й Культура (Вінніпег). 1966. Ч. 12. С. 8.

важко. Кількість церков збільшилася до 121, домів молитви – до 31, а каплиць – до 10. У єпархії працювало 3 архимандрити, 45 протоієреїв, 5 ігуменів, 16 ієромонахів, 100 священників, 19 дияконів і 95 дяків. Серед священнослужителів повну вищу освіту мало 39, незавершену – 22, середню – 67. Архиєпископ Іларіон рукоположив 18 священників і 1 диякона[299]. Станом на 1 січня 1944 р. в єпархії трудилося 174 священники. Парафії сплачували єпархіальні внески 15–40 злотих щомісяця. Згідно з розпорядженням ієрарха від 4 березня того ж року пресовий відділ консисторії був реорганізований у пресово-видавничий на чолі з В. Квасницьким.

За різними даними православне населення Люблінського дистрикту в окупаційний період налічувало до 320 тис. вірян. Основна його частина мешкала у Володавському, Грубешівському й Томашівському повітах. Аналіз нововиявлених документів свідчить про зростання рівня національної свідомості православних українців Холмщини й Підляшшя. Зокрема, у суспільному дискурсі утвердився етнонім «українець»; цілі села почали переходити на українську мову. Духовенство багато зробило для підвищення національної свідомості молоді, особливо в Грубешівському деканаті. Водночас на перешкоді патріотичної діяльності Церкви була низка несприятливих чинників. «Заляканість з боку польської терористичної акції – одна з причин. Тероризується не тільки духовенство, але й світські українські організації. Акція провадиться постійно. Поляки б’ють і грабують українців», – повідомляла консисторія[300]. Попри це, священники намагалися використовувати богослужіння, проповіді та приватні бесіди для піднесення національного та культурно-освітнього рівня парафіян, зміцнення у них любові до своєї Церкви, Батьківщини й народу.

Визнаючи певні здобутки в розвитку православ’я на Холмщині та Підляшші, необхідно підкреслити, що реалії церковного життя були далекими від намірів, планів та можливостей єпархіального керівництва. У доповідній

[299] UAA, Minenko Collection, box 9, item 330.
[300] Ibid.

записці консисторії на ім'я правлячого архиєрея, датованій 15 квітня 1941 р., наголошувалося: «З приводу великої відлеглості від сучасних осередків парафіяльних (до 20 і більше кіл[ометрів]) людність не може вчащати на Богослужби, рідко приступає до св[ятих] таїн сповіді й Причастя. Діти й шкільна молодь відзвичаюються від Богослужб, від церкви; буває, що в школі українській молодь залишається без науки релігії православної; релігійність падає, а маловірні, без належної опіки Церкви й духовенства, можуть легко схилитися до іновір'я чи сектантства, або й цілком стратити віру в Бога»[301]. Характеризуючи релігійно-моральний стан єпархії за 1942 р., члени консисторії звертали увагу на занепад церковної дисципліни: порушення постів, не регулярна участь у богослужіннях і таїнстві сповіді, пияцтво, самогоноваріння. Такі негативні явища можна пояснити складними обставинами війни, бідністю православних холмщаків, епідемією тифу на Підляшші, терором з боку німецьких окупантів і польських бойовиків.

Важливим напрямком діяльності православного духовенства була місійна робота. У квітні 1942 р. відбулося перше засідання Холмсько-Підляського єпархіального місійного комітету, який очолював архиєпископ Іларіон. Єпархія поділялася на чотири місійні райони: холмський, більський, томашівський і грубешівський. Своєю чергою вони були поділені на деканальні місійні райони. «Єпархіальний місійний комітет опрацював програму місійної діяльності в єпархії, накреслив головні цілі місії та способи їх реалізування, – йшлося у звіті консисторії. – Кожен із районових місійних комітетів на своїх зборах відповідно до постанов єпархіального місійного комітету опрацював план місії в районі»[302]. Впродовж 1943 р. місійний відділ підготував до друку збірку проповідей на святкові й недільні дні, розповсюдив кілька тисяч хрестиків, образків і книжок серед вірян, опрацював обіжник, присвячений катехізації дітей і молоді, видав кілька обіжників до духовенства «в справі чистоти української вимови слов'янського тексту в богослужіннях та полагодив кілька

[301] UAA, Minenko Collection, box 9, item 322.
[302] Ibid., item 330.

прохань окремих парафіян про благословення владики архиєпископа на відправу богослужінь у живій українській мові»[303]. Також відділ намагався покращити закононавчання в Холмсько-Підляській єпархії.

Формуванню атмосфери християнської солідарності, міцно спертої на біблійній любові до ближнього, сприяли доброчинні та соціальні проєкти. При духовній консисторії існувала допомогова каса, яка у 1942–1943 бюджетному році виплатила 5446 золотих матеріальної допомоги вдовам і сиротам зі священичих родин (19 осіб). Церковно-парафіяльні братства фінансували ремонти й впорядкування церков.

Православні душпастирі, ризикуючи власним життям, намагалися допомогти радянським військовополоненим, які перебували в холмському таборі, а також сприяли звільненню українців із полону. «Щонеділі православний священник мав дозвіл відправляти Службу Божу там, у військовополонених, – згадувала Надія Коробчук-Горлицька. – Призначений на це був отець Іван Левчук. Кожної неділі він служив там ранню Службу. Йому там у таборі для владики Огієнка передавали списки військовополонених, нібито уродженців Волині й Холмщини. Із цими списками владика звертався до німців, і по них в'язнів випускали»[304]. Під виглядом «місцевих українців» шанс на звільнення отримали також полонені зі Східної України. У архиєрейському садку переховувалися євреї, яким загрожувала депортація в табори смерті. Крім того, священник В. Мархева, опікуючись військовополоненими, охрестив у таборі 12 маленьких дітей, згодом ще 5.

Значимою і резонансною подією у церковному житті краю стало повернення найбільшої святині – чудотворної ікони Холмської Богородиці, яка була втрачена після Першої світової війни. Її пошуки архиєпископ Іларіон розпочав ще восени 1941 р., а також із цього приводу він, зокрема, звертався за допомогою до владики Олексія Громадського. Коли в 1942 р. холмський архиєрей дізнався про перебування ікони в Києва, то відрядив свою довірену

[303] Звідомлення з Холмсько-Підляської єпархії. 1944. Ч. 7. С. 26.
[304] Кров українська, кров польська... С. 209-210.

особу Макара Середюка й дав йому 1000 крб. на реставрацію і перевезення святині. Ці кошти він передав уродженцю Холмщини протоієрею Антонію Юнаку (1879–1968)[305], у родині якого зберігалася ікона. Наприкінці серпня 1942 р. в листі, адресованому владиці Іларіону, єпископ Пантелеймон Рудик із Києва повідомляв, що «свята ікона вже в ремонті. Працює над нею один із найкращих майстрів міста Києва, професор-художник-реставратор Прахов. Дошки ікони склеєні, а шви будуть залаштовані, а решта вся ікони залишиться нетронутою. Лики свят[их] ікони збереглися дуже добре»[306]. За свідченнями владики Іларіона, «у 1942 році необхідну малу реставрацію ікони зробив у Києві професор мистецтва, фахівець реставрації Микола Прахов»[307]. Саме о. А. Юнак 23 вересня 1943 р., разом із родиною, в якої впродовж 16 років зберігалася ця святиня, за допомогою заступника міського голови Києва Всеволода Волкановича та його дружини, вивіз її з Києва до Холма, куди вони прибули вранці 27 вересня. Жінки з іконою та речами залишилися на станції, а прот. А. Юнак і В. Волканович пішли до собору, в якому тривала Служба Божа з нагоди свята Воздвиження Чесного Хреста Господнього.

«Образа було доставлено приблизно коло першої години по закінченні Богослужби. Вістка про привезення Холмського чудотворного образа блискавичним летом пролетіла по Соборі й по всьому Холмі. Образа тимчасово приміщено в офіційному кабінеті владики архиєпископа…, – йшлося в інформації пресового відділу консисторії. – О 5-й годині вечора була відслужена урочиста вечірня в архиєпископській церкві, після якої все місцеве й прибуле духовенство в ризах із засвіченими свічками через архиєпископські покої пішло до кабінету, де стояв образ, і на чолі з о. прот. Юнаком підняли

[305] Про нього докладніше див.: Русская Православная Церковь Заграницей: 1918–1968 / Под ред. А.А. Соллогуба. Нью-Йорк, 1968. Т. 1. С. 657; Константин [Зайцев], архим. Памяти митрофорного протоиерея Антония Юнака // Православная Русь. 1968. № 15. С. 14-15.
[306] UAA, Minenko Collection, box 6, item 200.
[307] Цит. за: Ременяка О. Історія порятунку ікони Богородиці Холмської у XIX–XX століттях // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: Зб. наук. пр. Київ, 2016. Вип. 12. С. 229-250.

святиню й зо співом архиєрейського “Достойно єсть…” внесло до свято-Андріївської церкви»[308].

З цієї нагоди владика Іларіон звернувся до духовенства та вірян із архипастирським посланням «Пречиста вернулася знов до Холма». У ньому, зокрема, наголошувалося: «З нами радіє й уся холмська земля, сльозами та кров’ю полита, бо нарешті Пречиста Мати бере наш зболілий народ під свою найміцнішу опіку й покрову…! Холмськая Мати Пречиста стає відтепер вірною опікункою всієї холмської землі, стає для нас всіх за надію єдину, стає вже єдиною в нас апостольською чудодійною іконою… Воскресла нам знову Пречиста, – а з нею воскресне й увесь наш зболілий народ, розквітне наш край поруйнований»[309].

3 жовтня 1943 р. духовенство урочисто перенесло Холмську ікону Богородиці з Андріївської церкви до кафедрального собору, де вона зберігалася до кінця німецької окупації. З цієї нагоди Собор єпископів Православної Церкви в Генерал-губернаторстві 15 жовтня видав спеціальну ухвалу: «Вознести щиру молитовну подяку Господеві Богу і Пресвятій Богородиці за велику милість, яка виявилася в поверненні до Холмського Пречистенського собору св[ятого] чудотворного образу Матері, Опікунки і Заступниці обездоленого й намученого холмського краю, і поділити з ієрархию, духовенством і вірними Холмсько-Підляської єпархії їх радість із приводу цієї великої події»[310]. Після багатьох років поневірянь дочка о. Г. Коробчука Н. Горлицька в 2000 р. передала унікальну святиню до Волинського краєзнавчого музею.

Черговою спробою соборно скасувати неканонічну анафему 1708 р., накладену на гетьмана Івана Мазепу, стала ініціатива архиєпископа Холмського

---

[308] Великий й незабутній день для Холмщини та Підляшшя // Над Бугом і Нарвою. 2013. № 13. С. 21.

[309] Холмська земля. 1943. Ч. 45. С. 4.

[310] UAA, Minenko Collection, box 2, item 23. Після війни ікона таємно зберігалася в родині Коробчуків в Івано-Франківську, згодом у Луцьку. У 2000 р. дочка о. Гавриїла Коробчука Надія Горлицька передала унікальну святиню до Волинського краєзнавчого музею: Ременяка О. Nigra sed Formosa: Занурена в печаль, проте прекрасна... : слідами мандрів ікони Богородиці Холмської. Київ, 2018. 175 с.

й Підляського Іларіона 17 лютого 1941 р., тобто рівно через 8 років після ухвали Синоду Православної Церкви в Польщі, який дозволив молитися за упокій душі гетьмана. Напередодні 302 річниці з дня його народження владика звернувся до Собору єпископів Православної Церкви в Генерал-губернаторстві «в справі знесення неканонічно кинутої Російською Православною Церквою анафеми на бл[аженної] пам'яті гетьмана України Івана Мазепи й дозволення православним вірним в Генерал-губернаторстві вільно відправляти богослужби за свого найпобожнішого гетьмана, горливого оборонця православної віри»[311].

У відповідь два інших члени архиєрейського Собору митрополит Варшавський Діонісій та архиєпископ Краківський і Лемківський Палладій Видибіда-Руденко 1 березня 1941 р. надіслали лист, у якому погоджувалися, що анафема носить політичний, а не церковний характер. Однак вони не вважали себе компетентними її скасовувати, оскільки покарання могло бути зняте лише тією духовною владою, яка його наклала, тобто РПЦ. При цьому архиєреї запропонували керуватися міжвоєнним рішенням Синоду Православної Церкви в Польщі [312].

17 лютого 1933 р., заслухавши реферат владики Діонісія, в якому той зазначив, що «щиро віддані православній Церкві українці глибоко скорблять над замогильною долею такої заслуженої для тої Церкви людини, якою був блаженної пам'яті Гетьман Мазепа, а слабодухи беруть участь у загальних молиннях за нього в католицьких уніатських церквах, на свою духовну шкоду й спокусу ближніх», Синод дозволив молитися за спокій душі Івана Мазепи. У його постанові, однак, було підкреслено, що цим рішенням анафема не скасовується, а трактується не обов'язковою для вірян Православної Церкви в Польщі[313]. Загалом владики Діонісій і Палладій вважали, що ця справа для української православної громади була полагоджена з гідністю. Отже,

[311] AWMP. Sygn. 1029-RII-6D (Prawosławna Cerkiew w Generał-Gubernatorstwie).
[312] Ibid.; Смирнов А. Невідома спроба скасувати анафему на гетьмана Івана Мазепу в роки Другої світової війни // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичне релігієзнавство. Острог, 2010. Вип. 3. С. 227.
[313] Текст рішення Синоду Православної Церкви в Польщі від 17.02.1933 р. див.: Купранець О. Виклятий Гетьман Мазепа. Торонто, 1958. С. 18-19.

виявлений нами в Архіві Варшавської Православної Митрополії лист архиєпископа Іларіона свідчить, що українські національно-церковні кола навіть в умовах німецької окупації не припиняли боротися за скасування неканонічної анафеми й продовжували молитися за спокій душі великого гетьмана.

Німецько-радянська війна й відчутне пожвавлення релігійного життя в Центральній і Східній Україні спонукали владику Іларіона до обґрунтування концепції церковного відродження на окупованих територіях. На думку о. Т. Міненка, від самого початку в ній висувалася вимога: Українська Православної Церкви має бути автокефальною з патріаршим устроєм. Її адміністратором, згодом першоієрахом, мав стати владика Іларіон, великі амбіції якого виходили далеко за межі Люблінського дистрикту[314]. Початкова версія концепції була оприлюднена в меморіалі про майбутній устрій УПЦ, який 31 серпня 1941 р. підписали три холмські установи: Товариство українських богословів, Архиєпископська рада та церковне братство. Головним чинником відродження української державності мала стати автокефальна Церква. «Державною вірою в Україні є віра православна», – наголошувалося в меморіалі[315]. Отже, автор підтримував патерналістську парадигму візантійської симфонії між Церквою та державою, яка не відповідала новим вимогам часу. Більше того, як випливає зі спогадів о. С. Смереки, архиєпископ Іларіон мріяв про персональну унію майбутнього Київського патріарха й глави Української держави, як це було в Румунії[316]. Оскільки Іларіонова концепція організації УПЦ ґрунтувалася на засадах «національної рації», а не на церковних канонах, то в меморіалі немає посилань на правила Вселенських Соборів. Крім того, такі важливі питання виходили за межі компетенції єпархіальних установ і самого холмського архиєрея та мали розглядатися на Соборі єпископів. Зазначимо, що про спроби владики Іларіона обійняти київську кафедру докладніше йтиметься в наступних розділах.

---

[314] Міненко Т., о. Православна Церква... С. 227-228.
[315] UAA, Minenko Collection, box 5, item 178.
[316] Міненко Т., о. Православна Церква... С. 232.

Холмська церковна програма владики Іларіона, що супроводжувалася розбудовою парафіяльної мережі й українізацією єпархії, передбачала підготовку духовенства нової формації, спроможного втілити амбітні плани ієрарха. Як колишній професор Студіуму православної теології Варшавського університету, він вельми добре усвідомлював важливість функціонування вищої богословської школи, тому ще у вересні 1940 р. просив В. Кубійовича порушити питання про відкриття духовної академії. І. Огієнко, зокрема, наголошував, що Православна Церква в Генерал-губернаторстві не зможе бути справді автокефальною без власного вищого духовного навчального закладу, де «будуть вивчати всі богословські дисципліни з української точки зору, де будуть навчати правдивої історії Української Церкви, її вікових окремішностей, її традиції»[317].

Зрештою затверджений німецькою владою статут Православної Церкви передбачав, що «в кожній єпархії мусить бути богословська школа». 11 лютого 1943 р. уряд дав згоду на відкриття духовної семінарії у Варшаві, яка 4 травня розпочала підготовку майбутніх пастирів. Першим її віце-ректором став Юрій Лотоцький, згодом семінарію очолив протоієрей Серафим Баторевич. Серед її вихованців знаходимо імена Всеволода Коломійцева-Майданського (майбутнього очільника УПЦ в Америці), о. Максима Сандовича (сина священномученика), Миколая Малюжинського (сина розстріляного протоієрея), Георгія Клінгера (майбутнього проректора Християнської теологічної академії у Варшаві). Загалом до семінарії зарахували 39 учнів, серед який було 10 українців, 28 росіян і 1 білорус[318]. Як випливає з німецьких джерел, у жовтні 1943 р. в ній навчалося близько 70 семінаристів.

Характерно, що в листі владики Іларіона до Собору єпископів від 14 листопада 1942 р. підкреслювалося, що «відкриття православної духовної семінарії у Варшаві, а не в Холмі, є велика й дошкульна кривда православному населенню в Генерал-губернаторстві, а для німецького державного стану є явна

[317] Макар Ю. Від депортації до депортації… С. 437.
[318] UAA, Minenko Collection, box 3, item 83.

шкода. Через це вихованих у Варшаві православних пастирів я ніяк до себе, до Холмсько-Підляської єпархії, прийняти не зможу, бо вони не будуть відповідати насущним потребам цієї землі»[319].

План заснування холмської семінарії підтримала цивільна влада, але його категорично відкидало вище керівництво поліції безпеки та СД, яке вважало, що православним вистачить одного духовного навчального закладу у Варшаві. З огляду на це архиєпископ Іларіон навіть погрожував відмовитися від посади очільника єпархії та продовжив писати листи німецьким урядовцям. Унаслідок цього керівник відділу церковних справ Г. Вільден змушений був звертатися до шефа Головного управління імперської безпеки Ернеста Кальтенбруннера, докладно обґрунтовуючи необхідність надання дозволу на заснування семінарії у Холмі[320]. Зрештою боротьба владики Іларіона за відкриття в Холмі вищої богословської школи завершилася тим, що в травні 1943 р. німецька поліція змінила свою думку й дозволила заснувати духовну семінарію, але фактично вона мала статус академії.

Дбаючи про високий рівень викладання у ній, архиєрей завчасно розпочав пошуки авторитетних професорів. Зокрема, ще 20 лютого 1942 р. він написав у Прагу запрошення літературознавцю Леоніду Білецькому, в якому йшлося: «Сердечно прошу повідомите мене, чи Ви погодитесь стати професором Холмської православної духовної академії, а коли погодитесь, то які саме предмети взялися б Ви викладати. На початку першого року доведеться викладати 2–3 предмети, пізніше – тільки 2. Крім відповідного утримання, кожен з професорів Академії матиме ще на Святий Даниловій горі безплатне помешкання. Кошти переїзду професора й його родини та перевезення його майна до Холма Академія приймає на себе. Бібліотека для професорської праці, на початку, складається з приватних бібліотек самих професорів. В основу її ляже моя бібліотека, що має понад 9000 томів. Є ще непередана нам дуже цінна бібліотека б[увшої] Холмської духовної семінарії,

[319] Ibid.
[320] Sziling J. Kościoły... S. 182-184.

що має понад 10000 томів. Таким чином основа для наукової праці самих професорів буде забезпечена. Єпархія має свою друкарню й ротатора, тому бодай короткі скрипти студентами видати буде не трудно. Кожен професор при бажанні легко може дістати в Холмі ще й додаткову працю, а це дасть йому повну змогу доброго прожиття в недорогому Холмі. До Академії буде прийнято на 1-й курс 20–30 студентів, крім вільних слухачів»[321]. Ймовірно через те, що справа відкриття семінарії затягнулася, Л. Білецький відмовився переїжджати до Холма.

«Буде це взагалі перша православна духовна семінарія з українською мовою навчання на усіх українських етнографічних землях і з неї вийдуть перші православні священники українці, виховані й вишколені в українському національному дусі для майбутньої служби Церкві й народові», – переконував С. Баран у січневому номері газети «Львівські вісті»[322]. У промові з нагоди урочистого відкриття семінарії 4 травня 1943 р. владика Іларіон наголосив на особливій ролі освіти в житті духовенства, яке впродовж історичних лихоліть завжди було провідником народу, «тримаючи національно-церковне стерно»[323]. Ректором семінарії був призначений доктор богослов'я о. Семен Смерека, а проректором – волинянин, магістр богослов'я о. Євген Барщевський, котрий після урочистого молебня прочитав першу лекцію на тему «Історія Церкви».

23 травня в тижневику «Холмська земля» з'явилася стаття під назвою «Чому церкви не переповнені». Її автором, правдоподібно, був головний редактор газети С. Баран, який пов'язав відкриття семінарії з необхідністю виховання національно свідомого духовенства. Він звернув увагу на те, що оскільки більшість священників байдуже ставилася до національних проблем своєї пастви, то настало «відчуження між духовенством і парафіянами з великою для нас шкодою». Клирики перетворилися на требовиконавців, які за гроші організовували хрестини, вінчання і похорони. Через це храми напівпорожні, бо «сам спів, кропило й кадило сьогодні вже далеко не

[321] Епістолярна спадщина Івана Огієнка... С. 301.
[322] Львівські вісті. 1943. Ч. 4. С. 4.
[323] Макар Ю. Від депортації до депортації… С. 438; Холмська земля. 1943. Ч. 21. С. 6.

вистарчають». Вихід із цієї ситуації автор убачав у посиленні проповідництва рідною мовою, вихованні молоді й науці релігії в школі. На його переконання, священник зможе здобути повагу серед парафіян «тільки жертовною національною працею поза церковною загородою». Це завдання мала виконати нововідкрита духовна семінарія, що «виховає духовенство віддане своєму народові»[324].

Спочатку до семінарії було зараховано 20 світських кандидатів і 10 священників, які не мали завершеної освіти. Останні навчалися заочно і складали іспити усно [325]. Як випливає зі звіту ректорату за 1943–1944 навчальний рік, у семінарії студіювало 53 студенти. Обов'язки ректора виконував о. Євген, а директора інтернату – протоієрей Г. Коробчук. Професорська рада на чолі з владикою Іларіоном займалася питаннями навчально-виховного процесу. Високий рівень викладання богословських і гуманітарних дисциплін забезпечувала професорсько-викладацька корпорація, що складалася не тільки з духовних, але й світських діячів. Архиєпископ Іларіон викладав «Методологію наукової праці», «Сучасний церковно-слов'янський правопис»; о. Є. Барщевський – «Історію Церкви», «Логіку», «Психологію», «Християнську філософію», «Фундаментальну теологію», «Моральну теологію», «Методику навчання релігії»; протоієрей Ю. Романович – «Німецьку мову»; о. Г. Метюк – «Святе Письмо Старого Завіту й Нового Завіту», «Догматику», «Порівняльну теологію із сектознавством», «Гомілетику», «Патрологію»; о. Г. Коробчук – «Літургіку», «Слов'янську мову», «Церковний устав»; С. Кузик – грецьку й латинську мови; Г. Крась – грецьку й латинську мови; П. Доманчук – «Церковний спів»; Д. Любич – українську мову й історію; Є. Малик – біологію; В. Вовк – німецьку мову; В. Соловій – «Канонічне право»; Ю. Васинчук – математику, фізику, хімію;

[324] Холмська земля. 1943. Ч. 21. С. 4-5.
[325] Там само. Ч. 19. С. 4; Ч. 21. С. 6.

протоієрей А. Юнак – «Святе Письмо Старого й Нового Завіту»; В. Волканович – «Слов'янську мову»[326].

Викладачі та студенти семінарії для підготовки до занять користувалися єпархіальною бібліотекою, а також книжками з особистої книгозбірні архиєпископа Іларіона. Ректорат докладав зусиль для поповнення фондів бібліотеки семінарії, яка, зрештою, отримала з різних джерел до двох тисяч книг науково-богословського змісту.

Керівництво навчального закладу звертало велику увагу на виховну роботу серед семінаристів, які мешкали в інтернаті й поглиблювали свої знання з пастирського богослов'я та ділового етикету. «Виховували нас у дуже патріотичному дусі, – згадував семінарист Ілля Романюк, який уникав мобілізації до німецької будівельної служби. – На горі Данила, що в центрі Холма, біля собору ректор семінарії Барщевський організував нам прийняття присяги на службу Україні»[327]. Крім того, під опікою ректора діяло товариство самодопомоги для студентів, завданням якого була «допомога бідним студентам і вироблення почуття обов'язку, самодисципліни праці й особистої гідності»[328]. На повному забезпеченні в інтернаті семінарії мешкало близько 30 студентів. Обов'язки інтенданта й кухара виконувала Надія Барщевська. Розпорядок дня семінаристів був такий: «6:30 студенти вставали, 7:20 молитва в інтернатській церкві, 7:40 сніданок, 8 початок викладів, 13-та обід, 20 вечеря, 21 вечірня молитва». Заняття в семінарії відбувалися з 8-ї до 11-ї год. і протягом 14–17 год. Основні видатки на утримання навчального закладу, зокрема оплата персоналу й харчування, покривалися за рахунок державних коштів. Зокрема, влітку 1943 р. семінарії виділили дотацію в розмірі 50 тис. злотих. Усі незаможні студенти отримували стипендію. Відомо, що певний час у семінарії навчався почаївський ієромонах Йов Скакальський, майбутній архиєпископ Куритибський і Південної Америки УАПЦ. Високою музичною

[326] UAA, Minenko Collection, box 10, item 369.
[327] Кров українська, кров польська... С. 140.
[328] UAA, Minenko Collection, box 10, item 369.

майстерністю славився семінарійний хор, яким керував досвідчений регент Д. Олійник[329].

Важкі випробування випали на долю чернецтва Холмсько-Підляської єпархії, на території якої функціонувало два монастиря: жіночий Турковицький і чоловічий Яблочинський. Село Турковичі впродовж багатьох років славилося чудотворною іконою, яку монахині вивезли до Москви під час Першої світової війни. Після цього чернече життя там було перерване. Грубешівський маляр С. Зінь написав копію Турковицької ікони Божої Матері, яку 1928 р. освятив Гродненський архиєпископ Олексій Громадський. Відтоді село знову стало осередком духовності холмського краю. Ієромонах Афанасій Мартос зробив спробу відродити в ньому монашу спільноту, побудувавши в 1932 р. церковний будинок для монастирського подвір'я. Щороку 15 липня до ікони Турковицької Богородиці, розміщеної у цвинтарній церкві, прибували тисячі прочан. Це дало підстави одному місцевому священнику порівняти Турковичі, які стали відомим паломницьким центром, із Почаєвом: «Волинь Почаївом сливе, Яблочином Підляшшя, а Турковичами живе вся земля Холмська наша»[330].

Німецька влада повернула православним частину монастирських будівель, а решту продовжували займати католицькі сестри служебниці, які опікувалися сиротинцем[331]. Узимку 1940 р. до с. Турковичі прибула ігуменя Магдалина, яка почала поступово відновлювати чернече життя. «Турковичі стали, зокрема в останніх часах, символом українського духа й атракційним пунктом Холмщини», – писали «Краківські вісті» в липні 1940 р.[332] Тоді на відпустове свято зібралося близько 15 тис. богомольців.

Коли навесні 1940 р. о. Афанасій повернувся до Туркович, то застав таку картину: «Церкву на цвинтарі й дзвіницю зруйнували поляки в 1938 р. Наші богослужіння вже відбувалися в давній церкві в огорожі колишнього

---

[329] Рожко В. Холмська духовна семінарія і академія 1942–1944 рр. // Історія релігій в Україні: праці XV-ї Міжнар. наук. конф. Львів, 2002. Кн. 1. С. 356.
[330] А Турковичами живе вся земля Холмська наша... Православна традиція Туркович / ред. Г. Купріянович. Турковичі, 2007. С. 79.
[331] Літковець О. Турковицька Божа Матір. Львів, 2007. 64 с.
[332] Краківські вісті. 1940. Ч. 64. С. 5.

Турковицького монастиря. Там же в монастирі, у притчевому будинку знаходилася і моя квартира. Я застав п'ять наших черниць на чолі з настоятельницею Магдалиною. Вони почали організовувати жіночий монастир, але корпуси займали католицькі польські черниці та їх дитячий притулок. Вони злобно поглядали на нас, але мовчали. Ми їх не чіпали»[333]. Незабаром чернеча спільнота, яка відроджувалася за підтримки місцевого православного населення, збільшилася до 12 монахинь.

Архиєпископ Іларіон, піклуючись про розвиток монастиря, очолював урочисті відправи на відпустове свято. «До мене й до нашого Турковицького монастиря він ставився добре. Виклопотав від німців для монастиря грошову допомогу, а мене приймав у себе вельми гостинно, надаючи мені нічліг у своїх архиєрейських покоях, – згадував А. Мартос. – У 1941 році приїжджав до Туркович на відпуст і очолив богослужіння. На цьому святі була маса богомольців і до сотні духовенства»[334]. Критикуючи нацистів і місцеву владу за утиски православ'я, владика Іларіон наголошував: «Жодної харитативної роботи німці не дали Церкві змоги провадити. Я вклав багато труду, щоб у залишках Турковицького жіночого монастиря заснувати дитячий притулок для православних сиріт, але німці справу все відтягали, і так дозволу й не дали. Хороші й широкі будинки цього монастиря німці закріпили за поляками, і коли я приїздив до Турковицького монастиря на візитацію на його свято 2(15) липня, я не мав де ночувати, а коли служив св[яту] Службу Божу, поляки у віднятих монастирських будинках навмисне кричали й перешкоджали мені правити Службу Божу»[335].

Коли після початку німецько-радянської війни ігуменя Магдалина з кількома сестрами повернулася на Волинь, то в монастирі залишилося тільки чотири черниці. З огляду на це у вересні часопис «Львівські вісті» повідомляв, що до турковицької спільноти «приймаються нові кандидатки й черниці. Ці

---

[333] Афанасий (Мартос), архиеп. На ниве Христовой…
[334] Там само.
[335] Іларіон. На Голготі. Українська Православна Церква на Холмщині під німцями: Спогади. 1939–1945 // Віра й Культура. 1966. Ч. 10-11 (154-155). С. 2.

кандидатки будуть безплатно навчатися різних наук, церковного співу, шиття, вишивання і т. п.»[336]. Використовуючи свої зв'язки з архиєпископом Олексієм, який 26 вересня 1941 р. особисто відвідав Турковичі, владика Іларіон намагався повернути ігуменю і запросити монахинь волинських монастирів, але безуспішно. «Ігуменія Магдалина сказала Вам неправду: я її не прийняв, а обіцяв прийняти, коли Ви її відпустите. Сьогодні даю завдання настоятельниці Корецького м[онастир]я, щоби вона запропон[увала] Магдалині і Теклі повернутися до Вас…», – писав О. Громадський в листі від 20 грудня 1941 р.[337]

Турковицький санктуарій, пов'язаний з богородичним культом, був не тільки духовним, але й національним осередком холмщаків-українців, що традиційно приваблював тисячі прочан на відпустове свято (Покладення ризи Пресвятої Богородиці) навіть після від'їзду черниць. Наприклад, автор статті «Твердиня духа» в газеті «Краківські вісті» детально описав перебіг церковних урочистостей 15 липня 1942 р. Тоді патріотична холмська молодь у вишиваних сорочках співала українських пісень, біля могили борців за волю України відслужено літургію і панахиду, грубешівська книгарня пропонувала широкий вибір україномовної літератури, а владика Іларіон, який долучився до святочної відправи на церковному майдані, закликав працювати для добра свого народу[338].

11 грудня 1941 р. владика Іларіон відправив листа Сербському патріарху Гавриїлу Дожичу, який перебував під арештом, із проханням передати Ліснянську ікону Божої Матері та сприяти поверненню на Підляшшя монахинь Ліснянського жіночого монастиря, будівлі якого архиєпископ сподівався отримати за допомогою німецької влади. Сестри справді мешкали в Хопово на території Сербії, але належали до РПЦЗ і переселятися в Генерал-губернаторство не збиралися[339].

---

[336] Львівські вісті. 1941. Ч. 35. С. 5.
[337] Листи... С. 250.
[338] Краківські вісті. 1942. Ч. 166. С. 4.
[339] Шкаровский М. В. Крест и свастика... С. 118.

Холмський архипастир також робив неодноразові спроби відшукати й повернути оригінал ікони Турковицької Богородиці, яка свого часу була вивезена сестрами в глиб Росії. Для пошуків святині він скерував о. Є. Барщевського на Житомирщину, де губилися сліди чудотворного образу. Як випливає з листа єпископа Бердичівського Леонтія Филиповича від 12 лютого 1942 р., адресованого владиці Іларіону, Турковицьку ікону не вдалося знайти ні в житомирських, ні в київських музеях. Правдоподібно, її знищили більшовики[340]. Про це свідчить ще один лист єпископа Леонтія на ім'я О. Громадського, датований груднем 1942 р.: «Образ Б[ожої] М[атері] Турковицької, по всім даним, погиб, коли був закрит[ий] за більшовиків Тригорський монастир. Образи були повезені до Житомира, но по дорозі розпродавалися, кому попало. Деякі з образів нині повернуті в монастирі окремими селянами, що купили їх, а Турковицького образа не знаходиться. Дві старушки-монахині, що живуть коло м[іста] Кодні, самі приїжджали до Житомира з ціллю – відшукати ікону, обійшли музеї і нічого не знайшли. Очевидно погибла святиня за гріхи наші, як погибло й множество святинь. Мною зроблено все, що можна, але, на жаль, безрезультатно»[341].

На жаль, через несприятливі воєнні обставини та загострення польсько-українських відносин жіноча чернеча спільнота почала занепадати й настоятель турковицької парафії о. Афанасій взимку 1942 р. виїхав до Білорусі, де був висвячений на єпископа Вітебського. Спочатку тимчасовим душпастирем у Турковичах був призначений о. Митрофан Гутовський, а з 1 грудня 1942 р. другим штатним священником став ієромонах Йоасаф Федорчук[342]. У березні 1944 р. польське підпілля провело масштабну антиукраїнську операцію на Грубешівщині, під час якої село було знищене й 60 православних українців замордовано[343].

---

[340] UAA, Minenko Collection, box 1, item 38.
[341] Листи... С. 286.
[342] Афанасий (Мартос), архиеп. На ниве Христовой…; Звідомлення з Холмсько-Підляської єпархії. 1943. Ч. 2. С. 7.
[343] Макар Ю. Від депортації до депортації... С. 532.

Отже, новим чинником, який істотно погіршив становище православного населення Холмщини, стала ескалація польсько-українського конфлікту. У жовтні 1943 р. Собор єпископів заслухав питання про переслідування православного українського духовенства на теренах єпархії. Як випливало з рапортів холмських клириків, «бандити поривають православних священно- та церковнослужителів й в нелюдський спосіб убивають їх, коліярі на двірцях нападають на православних священників та б'ють їх. Забито священника Олексія Марцинкевича та дяка Дмитра Левицького…». Постраждали й інші православні душпастирі, зокрема були замордовані поляками Олександр Кадій, Йосиф Короткевич, Павло Швайка, Олександр Гуторевич, Петро Огризко, Сергій Захарчук, Михайло Трохимович, Юліан Бобер, Анатолій Ключ. Соборяни вирішили звернутися за захистом до уряду та виділити матеріальну допомогу родинам замучених клириків[344]. Польські бойовики, які повсюдно застосовували терористичні методи, систему колективної відповідальності й кривавої помсти, відзначалися нелюдською жорстокістю стосовно православного духовенства: «Священник Юліан Бобер потрапив до рук бандитів. Його прив'язали до сосни, дружину – до другої за коси. Священникові вирізали на грудях хрест, а на спині тризуб. Дружину змусили дивитись. Вона померла від розриву серця, раніше, ніж її чоловік»[345]. Священнику Миколі Гольцу відрізали вуха, ніс, бороду. Після доносу польського таємного інформатора в серпні 1942 р. німецькі жандарми розстріляли о. Степана Малешу та його доньку за переховування військовополоненого червоноармійця.

З приводу трагедії українських сіл на півдні Холмщини архиєпископ Холмський і Підляський Іларіон у листі до В. Кубійовича 12 березня 1944 р. писав: «Польська боївка, за допомогою місцевої польської людности, 10 й 11 березня на Грубешівщині спалила 13 сіл. Православне населення вбивається

[344] UAA, Minenko Collection, box 2, item 23.
[345] Макар Ю., Горний М., Макар В. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Чернівці, 2014. Т. 2. С. 459.

сотнями, церкви паляться та профануються, майно пускається з димом. Тисячі людей позосталися без даху над головою. В жорстокий спосіб вбиваються поляками православні діти, жінки та старці. Вимагають переходу на католицтво. Польська боївка спокійно мордує навіть у день. Самих вбитих є понад 500. В імені всього православного населення благаю про якнайскоршу оборону нашого життя і майна»[346]. Під час нападу польських збройних підпільних формувань на с. Ласків Грубешівського повіту разом із 250 мешканцями села загинув о. Лев Коробчук. «Відрубали йому голову, повикручували руки, потім розстріляли, а по смерті потяли ціле тіло, – свідчив односельчанин Максим Щирба. – Коли вбивали священника, говорили: “Беньдзєш вєдзял, як будоваць Україне і організоваць хлопув до оршуцу”»[347]. «В селі Сагринь розп’яли в церкві двоє малих дітей, на хори принесли соломи та підпалили храм. Дитині священника викрутили руки, а жінку четвертовано», – йшлося в одній з повстанських листівок про антиукраїнський терор на Холмщині[348]. Тамтешній настоятель о. Василь Ляшенко зумів врятуватися, але згодом потрапив до концтабору в Явожно.

Як випливає з наведених прикладів, вбивства православних українців відбувалися у надзвичайно жорстокий і брутальний спосіб. Серед вирішальних чинників спалаху польського терору щодо православних клириків були помста за повернення частини церков, захоплених католиками в міжвоєнний період, прагнення покарати й залякати національно свідомих душпастирів, а також блокувати їх діяльність задля деморалізації української спільноти регіону.

У «Меморіалі про переслідування польськими бандитами православного духовенства на Холмщині й Підляшші» від 4 січня 1944 р., що був надісланий Собору єпископів, владика Іларіон і члени консисторії підкреслювали: «Акція ця планова й обдумана, про що ясно свідчать жорстокі переслідування, що їх польські терористичні банди систематично провадять над усіма православними… Поляки провадять терористичну акцію переслідування й

[346] Там само. С. 691.
[347] Там само. С. 736.
[348] Українська повстанська армія. Історія нескорених. Львів, 2007. С. 60.

знищення православного духовенства, продовжуючи політику б[увшого] польського шовіністичного уряду та стародавню польську традицію, – всіма можливими способами знищити св[яте] православіє»[349]. Отже, антиправославний терор на Закерзонні був логічним продовженням полонізаційно-ревіндикаційних акцій польської влади в міжвоєнний період.

З цього приводу 4 квітня 1944 р. архиєпископ Іларіон звернувся з пастирським посланням до духовенства та всіх людей доброї волі, яке, зазначимо, було конфісковане німецькою владою. У ньому владика наголошував: «Православних українців постановили винищити всіх тільки за те, що вони народилися українцями… Одночасно кидаються на православне духовенство, яке вже за останніх два роки налічує у своїх рядах 24 мученики, з того 14 священників і 10 дяків, що були в той чи інший спосіб жорстоко замордовані поляками». Він закликав усіх холмщаків до «братерського спокою, до взаємного зрозуміння й повної сусідської згоди», просячи в Господа духа любові й всепрощення, і публічно засудив «кожну руку, що підіймається на безборонного». «Нас убивають тільки за те, що ми не хочемо винародитись і стати поляками католиками», – підсумовував холмський архиєрей[350].

На превеликий жаль, голос Церкви був занадто слабким і непереконливим у цьому польсько-українському кривавому протистоянні: всі зусилля ієрархів, спрямовані на припинення міжнаціональної ворожнечі, виявилися неефективними, а мирне розв’язання цього етноконфесійного конфлікту за тих умов не було досягнуто. Намагаючись забезпечити собі панування на захоплених землях, придушити національно-визвольний рух в Україні та Польщі, відвернути увагу від злочинів окупаційного режиму, нацисти навмисно підтримували етнічні чистки, провокували та посилювали їх,

[349] AWMP. Sygn. 1029-RII-6D (Prawosławna Cerkiew w Generał-Gubernatorstwie).
[350] Іларіон. На Голготі. Українська Православна Церква на Холмщині під німцями: Спогади. 1939–1945 // Віра й Культура. 1966. Ч. 5 (149). С. 22-24.

застосовували різну, але завжди віроломну тактику до українців і поляків, реалізуючи класичне гасло «розділяй і владарюй»[351].

Аналіз тенденцій розвитку Холмсько-Підляської єпархії буде не повним без згадки про зміни в православному Онуфріївському чоловічому монастирі. Він був заснований троцьким воєводою Іваном Заберезинським у 1498 р. поблизу містечка Яблочина на лівому березі р. Західний Буг, на місці, де було знайдено чудотворну ікону святого Онуфрія Великого. Вона донині зберігається в обителі. У XVII–XX ст. в Польщі вона залишилася єдиним православним монастирем, який ніколи не припиняв своєї діяльності й не належав навіть тимчасово до іншої конфесії. Він був потужним осередком духовного й культурного життя українців Холмщини та Підляшшя[352].

У міжвоєнній Польщі монаші спільноти, окрім виконання суто релігійної функції, відігравали важливу економічну, освітню і доброчинну роль. Зокрема, при Яблочинському монастиреві діяли дяківські курси, притулок для літнього духовенства, сиротинець для православних дітей, бібліотека. Традиційно влітку тут діяв дитячий табір, але діти з Варшави до осені 1939 р. не встигли повернутися додому.

Напередодні війни намісником монастиря був архимандрит Митрофан Гутовський, майбутній єпископ Куйбишевський і Сизранський РПЦ. Тоді обитель, що опинилася на кордоні Німеччини та СРСР, поповнювалася біженцями й ченцями з різних куточків окупованої Польщі. Станом на 27 грудня 1939 р. в монастирі залишився 51 особа. Крім того, поруч поселилося відділення прикордонної варти[353]. Архиєпископ Афанасій Мартос залишив цікаві спогади про повсякденне життя його насельників узимку 1940 р.: «У монастирі електрики не було. Свої келії освітлювали лампадами та свічками.

---

[351] Трофимович В. В., Трофимович Л. В., Смирнов А. І. Холмські події та їх трагічне відлуння на Волині та Галичині в роки Другої світової війни // Русин. 2016. № 1. С. 211.

[352] Смирнов А. Яблочинський Онуфріївський монастир у роки Другої світової війни // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2016. Вип. 25. С. 100-104.

[353] Железнякович С., прот. История Яблочинского Свято-Онуфриевского монастыря : В 3 т. Варшава, 2009. Т. 3 : Яблочинский монастырь в межвоенный, военный и послевоенный периоды до наших дней, 1918–1962. С. 244-245.

Довгими вечорами збиралися в келії єп[ископа] Тимофія і там проводили час. Іноді грали в преферанс. Учили мене, але з цього нічого не вийшло. Вдень виходили по коліна в снігу рубати й пиляти дерева біля монастиря для кухні та келій. Мороз був сильний. Я застудився і захворів. Хворів також і секретар Варшавської духовної консисторії Р. А. Кікець. Лікарів не було, так і лежали в ліжку без лікування. Їжа монастирська мізерна, пісна, але незважаючи на все це, я відчував себе щасливим»[354].

Як випливає зі звіту архимандрита Митрофана від 10 квітня 1940 р., усі храми монастиря були в задовільному стані. Також зберігся архів і бібліотека, що налічувала 1469 книг. При обителі продовжували діяти притулок для літніх клириків, сиротинець, були організовані заняття для дітей шкільного віку. До складу монастирської братії входило 18 осіб, щоденно відправлялися уставні богослужіння. Монастирю належало 115 га землі. Загалом його матеріальне забезпечення значно погіршилося, але не було катастрофічним. Лише в червні 1940 р. дітей із нього вдалося повернути у варшавський притулок[355].

За вказівкою владики Серафима Ляде єпископ Тимофій Шреттер переїхав до Яблочина на правах звичайного насельника. У жовтні 1940 р. його відновили в правах Люблінського єпископа як вікарія Холмсько-Підляської єпархії з одночасним призначенням настоятелем Яблочинського монастиря. Після цього о. Митрофана відправили духівником до Турковицького монастиря.

У Яблочині відбувся чернечий постриг і перші дві хіротонії І. Огієнка, який проходив богослужбову практику в монастирі, щоденно відправляючи Служби Божі. Збреглися відомості, що йому не вдалося налагодити добрі взаємини з братією монастиря. Як зазначає о. С. Железнякович, «архиєпископ Іларіон монастирем не цікавився, не допомагав, але й не заважав»[356]. До того ж у його листі до єпископа Тимофія від 15 травня 1941 р. йшлося про те, що монахи на парафіях «виконують свої обов'язки мало сумлінно й мало дбають про вірних своєї парафії». Це виявлялося в тому, що «усі вони, у своїй

[354] Афанасий (Мартос), архиеп. На ниве Христовой…
[355] Железнякович С., прот. История... С. 246-248.
[356] Там само. С. 249.

більшості, з переконання москвофіли й зовсім не дбають про національне усвідомлення своєї української пастви». Зокрема, «злі пастирі» ієромонахи Онуфрій та Саватій демонстративно служать із російською вимовою, а Христофор проводив «антиукраїнську роботу»[357]. Водночас упродовж відправ архиєпископ Іларіон використовував богослужбові вказівки й тексти, які розроблялися в монастирі. В архіві Інституті національної пам'яті Польщі зберігся лист архимандрита Митрофана до владики Іларіона від 16 листопада 1940 р., в якому, зокрема, повідомлялося: «Написав порядок панахиди й акафіста, який при цьому посилаю Вашому високопреосвященству. Порядок молебна з акафістом я написав у Холмі в понеділок, 4. XI, на окремому листі й його, разом із другими листами, дав о[тцю] Филиповичові надрукувати на машинці. Можливо, що той листок десь загубився. Тепер я написав порядок акафіста, якого притримуються в холмському кафедральному соборі. Щиро дякую Вашому високопреосвященству за архипастирську опіку над нами»[358].

З часом матеріальні умови братії значно погіршилися. Особливо важкою була зима 1942 р.: доводилося боротися з холодом і голодом. Ускладнював непросту ситуацію конфлікт монастиря з управителем яблочинського маєтку німцем Целлером, котрий прагнув відібрати монастирську власність.

Імовірно, саме він спровокував трагедію, яка сталася в ніч із 9 на 10 серпня 1942 р. Підпоєні Целлером німецькі солдати звинуватили Агафію Криволь, що жила на території обителі, у крадіжці гвинтівки й почали палити монастирські будинки. У листі до архиєпископа Іларіона від 17 серпня 1942 р. єпископ Тимофій так описав ці трагічні події: «О годині пів до дванадцятої я почув стріл і кроки якихсь людей… Коло години пів до першої я почув пронизливий крик: "Ратунку! Ратунку!"... Через пару хвилин з'явився до мене ієромонах Онуфрій Журавський, який освідчив мені, що до його келії прибіг монах Ігнатій Базилюк, увесь окривавлений, і розказує, що його побили п'яні

[357] Цит. за: там само. С. 249-250.
[358] AIPN, BU 1229/174 (Sytuacja Kościoła Prawosławnego w Generalnej Guberni. Informacja kieleckiego wojewody o rosyjskiej mniejszości narodowej i emigracji rosyjskiej w Polsce. Korespondencja arcybiskupa Diecezji Chełmsko-Podlaskiej Iłariona (prof. Iwana Ohijenki). 1932–1940), k. 51-52.

граничарі, які ввірвалися до його хати. По певному часі граничарі прийшли до головного монастирського будинку й тут здемолювали[359] дві перші кімнати, вибиваючи вікна й ламаючи двері. Пізніше протягом цілої ночі вони били вікна в монастирських будинках і церкві, стріляли до наших вікон і галасували, викрикуючи, що я жид, що вони мене замордують, і що помордують нас усіх. Коло години 4-ої я завважив, що горить "настоятельський дім"». «З приїздом вищих німецьких старшин вся братія була звільнена від примусового затримання й змогла вже приступити до гашення вогню, але гасити вже було запізно», – свідчив ієромонах Леонід Пузинський[360].

У результаті стрілянини загинув старець-дзвонар Ігнатій Базилюк, якого німці відразу змусили поховати на монастирському цвинтарі. У 2003 р. ПАПЦ канонізувала ченця Ігнатія як одного з холмсько-підляських мучеників. Його мощі перенесли до церкви святого Онуфрія.

За дорученням владики Іларіона до монастиря прибув о. Євген Барщевський, який отримав завдання провести розслідування обставин пожежі. Після розмов з її свідками він дійшов висновку, що «жахливий цей випадок можна пояснити тільки п'яним станом німецьких жовнірів та невідомими наклепами й науськуваннями третіх осіб, що задумали знищити монастиря»[361]. В Архіві Варшавської Православної Митрополії зберігся рапорт Є. Барщевського, датований 15 серпня 1942 р., і долучений до нього протокол допиту потерпілих[362].

Трагічні події згуртували братію і парафіян, які надавали посильну допомогу постраждалим ченцям. Тимчасово відкликаний із монастиря до Холма владика Тимофій передав управління монастирем ігумену Христофору Костю, возвівши його в сан архимандрита. 26 грудня архиєпископ Іларіон доручив йому виконувати обов'язки настоятеля яблочинської парафії[363]. Більшість монахів із часом була призначена на парафії, в обителі залишилися

[359] Здемолювали (полонізм) – знищили.
[360] UAA, Minenko Collection, box 10, item 361.
[361] Ibid.
[362] AWMP. Sygn. 1029-RII-6D (Prawosławna Cerkiew w Generał-Gubernatorstwie).
[363] Звідомлення з Холмсько-Підляської єпархії. 1943. Ч. 2. С. 8.

тільки старці, які, попри несприятливі обставини, продовжували звершувати щоденні богослужіння. Через деякий час монастир отримав відшкодування за збитки від пожежі й розпочав проводити ремонтні роботи, якими особисто керував владика Тимофій.

Під час відступу німецьких військ одна угорська частина зупинилася в обителі. Братія з намісником заховалися в соборному храмі, куди зайшов угорський офіцер. Він шукав у вівтарі вино, але випив керосину. Розлючений полковник кинув гранату у вівтар, де за престолом стояв о. Христофор. На щастя, вона потрапила у двері й не завдала йому шкоди. Натомість наляканий офіцер зазнав смертельного поранення і наказав підлеглим залишити обитель[364].

Цікаві спогади про перебування в Яблочинському монастирі залишив о. Віталій Сагайдаківський, якого митрополит Діонісій у 1944 р. призначив настоятелем монастирської парафії. Священник прибув до Яблочина після Покрови й застав таких осіб: архимандрит Христофор Кость, ігумен Доримедонт Смик, диякон Олександр Мамчур із дружиною і дитиною, дзвонар, прислужник Миколай Левицький і стариця Параскева Терешко. «Суботню всенічну ми з паніматкою відправили вдвох. Люди не могли прийти, бо совєтська переселенча комісія переводила по селах збори. Але вранці в неділю монастирський собор був переповнений… Ми жили в атмосфері постійного страху… Розраду й моральну підтримку давала монастирська обстановка», – писав у своїх спогадах душпастир[365]. У 1945 р. після Водохреща о. Віталій виїхав на Лемківщину, а в обитель повернувся напередодні Великого Посту. «Монастирський дзвін щоденно двічі скликав богомольців на великопісне говіння… На Страсному тижні не було часу ні про що думати, бо в перших трьох днях читалася уся Псалтир, Четвероєвангеліє, відправлялися літургії,

[364] Железнякович С., прот. История... С. 257.
[365] Сагайдаківський В. Правди не втопити : Спогади з 50-ти річчя пастирства 1927–1977. Торонто, 1977. С. 137-138.

сповідалися і причащалися богомольці, змучені польським терором і совєтським насильством», – підкреслював священнослужитель[366].

Важливою подією в житті монастиря було храмове свято преподобного Онуфрія, котре традиційно відзначали 12/25 червня, і на яке прибували десятки тисяч прочан. Щоправда, неспокійного 1945 р. в монастирі було не вельми велелюдно. З цієї нагоди до обителі завітали архипресвітер Іван Левчук, о. Михаїл Редька, диякон С. Томашевський. Про цю подію о. Віталій писав: «Звечора правили соборно. Вночі я відправляв акафіст преподобному. Ієромонах Євлогій з Межилісся відправив ранню літургію в Успенській каплиці. Холмські гості і я – пізню в Соборі. Співав хор. Диригував партач-диякон Мамчур, якого єп[ископ] Тимофій на ту пору вже висвятив був на священника (?!). Провідував о[тець] архипресвітер. Людей було мало. Крім своїх парафіян прочан прийшло не більше 50 душ»[367].

Через кілька днів на монастир здійснили напад бойовики з Армії Крайової, які конфіскували пожертви, зібрані для вдови одного православного священника. Братія не постраждала тільки через те, що напередодні о. Віталій надав матеріальну допомогу польській жінці з дітьми: «Після того всі ми, навіть о[тець] Мамчур, пішли до собору правити дякувальний молебень з довгим акафістом. Так щасливо закінчився напад на монастир. Св[ятий] Онуфрій Великий не допустив до нашої смерті від куль польської партизанки»[368]. Після того, як у липні 1945 р. о. В. Сагайдаківський отримав посаду адміністратора православних парафій Лемківщини, до Яблочина був призначений ігумен Леонід Пазинський («з вищою освітою, лінгвіст, скрипаль»), який пізніше там помер[369].

18 червня 1945 р. протопресвітер Миколай Смольський звернувся до митрополита Діонісія з проханням звільнити його за станом здоров’я за штат і

[366] Там само. С. 140.
[367] Там само. С. 140-141.
[368] Там само. С. 141-142.
[369] Там само. С. 144.

прийняти в притулок для літніх клириків в Яблочині[370]. Дуже швидко він став улюбленцем братії, користувався авторитетом і повагою серед вірян.

7 серпня 1946 р. настоятелем монастиря став владика Діонісій, який делегував о. Володимира Вежанського для ознайомлення з життям обителі. Результатом ретельного дослідження церковного й господарського стану монастиря став його звіт на 8 сторінках. У ньому, зокрема, йшлося: «При огляді храму виявилося, що останній, дякувати Богу, майже не постраждав… На дзвіниці вцілів дзвін, але цегляна огорожа навколо церкви в декількох місцях похилилась і потребує негайного ремонту». В. Вежанський подав докладну характеристику насельникам обителі й вказував на далеко не братські стосунки між старшими монахами. «О[тець] архимандрит Христофор – жвавий і діяльний старець… Незамінний як економ, але малоавторитетний як намісник і керівник… Через клопоти по монастирю і через слабкість зору майже не бере участі в богослужіннях», – йшлося в документі[371]. Через це керівником монастиря братія хотіла бачити о. М. Смольського. 22 серпня 1946 р. його призначили виконувачем обов'язків намісника, а 1 вересня ігумена Євлогія Горбовця – настоятелем монастирської парафії[372]. Указом від 23 червня 1947 р. монастир і парафія з'єднувалися в одну адміністративну й господарську організацію, на чолі якої став о. Михаїл Кедров – майбутній єпископ Вроцлавський.

Унаслідок акції «Вісла» 1947 р. значно скоротилася (до 80) кількість православних парафіян монастиря, були конфісковані монастирські землі й частина майна. У перші повоєнні роки обитель залишалася єдиним діючим православним монастирем ПАПЦ і відіграла ключову роль у її розвитку. З 1970 р. яблочинська спільнота швидко відроджується, чому сприяло також перенесення сюди в 1974–1992 рр. філії Варшавської православної духовної семінарії; певний час тут також містилася резиденція люблінського православного єпископа. У 1999 р. монастир отримав статус ставропігійного.

---

[370] Железнякович С., прот. История... С. 257.
[371] Там само. С. 261.
[372] Там само. С. 264-265.

Отже, Яблочинський Онуфріївський монастир, розташований на українсько-польському порубіжжі, відіграв важливу роль у церковному житті Підляшшя. Йому довелося пережити лихоліття війни, стати прихистком для знедолених, центром духовної віднови, місцем мучеництва й подвижництва. Нині обитель продовжує дбайливо плекали монастирську традицію, залишаючись твердинею православ'я в нових геоконфесійних умовах.

На завершення варто коротко зупинитися на останніх місяцях діяльності владики Іларіона на Холмській кафедрі. 16 березня 1944 р. Собор єпископів Православної Церкви в Генерал-губернаторстві у Варшаві, заслухавши звіт про стан Холмсько-Підляської єпархії, постановив: «Нагородити владику Іларіона, архиєпископа Холмського й Підляського, почесним титулом митрополита, признавши йому з митрополичих привілеїв право носити білий клобук, і просити Господа, щоб Він подав Холмському єпархіальному архиєреєві міцних сил і далі так само корисно працювати на ниві Божій і серед тих невимовно тяжких обставин, серед яких проходить його праця за останній час»[373]. Ця ухвала була урочисто оголошена 26 березня після літургії в переповненому Холмському соборі, а також опублікована в єпархіальному офіціозі. З цієї нагоди митрополит отримав численні привітання від німецької адміністрації, громадськості та духовенства. Крім того, владика вже вкотре виступив перед Собором єпископів з ініціативою перейменування Церкви на «Українську автокефальну...». Однак німецька влада не дозволило йому реалізувати цей задум[374].

Рятуючись від польського терору та остерігаючись наближення Червоної армії, холмське духовенство поступово почало залишати парафії. Владика Іларіон наказав священникам вивозити родини до спокійніших міст, а самим залишатися на своїх місцях, продовжувати обслуговувати парафії і благословив виїжджати тільки в разі реальної небезпеки. Таких, за його даними, виявилося близько 10–12 %. 18 липня 1944 р. вельми хворий митрополит Іларіон разом із

[373] Звідомлення з Холмсько-Підляської єпархії. 1944. Ч. 6. С. 1.
[374] Urban K. Kościół prawosławny w Polsce... S. 62, 64.

найближчим оточенням виїхав із Холму до Криниці. В єпархії залишився вікарний єпископ Тимофій. «Я не мав сили, – і в цьому мій найбільший гріх, – свідомо піти на смерть, і тому пішов на голодну скитальщину», – писав пізніше з цього приводу владика Іларіон[375].

Група холмського духовенства у Варшаві, не витримавши деспотизму І. Огієнка, звернулася до митрополита Діонісія з проханням усунути його з Холмсько-Підляської кафедри. Відтак вони висловили бажання перейти під омофор архиєпископа Палладія. В. Сагайдаківський описував драматичну ситуацію, яка яскраво характеризує імпульсивну поведінку митрополита Іларіона. Від'їжджаючи з Варшави на Захід, він виключив зі складу своєї групи протодиякона Ю. Бучинського з хворою дружиною і малими дітьми. Коли останній спробував розчулити серце невблаганного владики, то отримав пораду: «Не знаєте, що робити з дітьми? Повкидайте у Віслу!»[376]. Під час евакуації митрополит Іларіон втратив частину бібліотеки й архіву. У серпні він опинився у Штрбському плесі в Словаччині, де продовжував займатися церковними справами. З 1945 р. владика проживав у Швейцарії, де переніс три важкі операції, а 1947 р. переїхав до Канади.

Отже, національно-церковний рух за українізацію / розмосковлення православних парафій Холмщини й Підляшшя, очолений архиєпископом Іларіоном, попри складність динаміки та неоднозначність сприйняття, став вагомим чинником самоствердження українства та ідеї автокефалії Української Церкви. Даючи узагальнену оцінку діяльності холмського архипастиря в цей період, А. Нестеренко зазначав, що «єпархія за митрополита Іларіона стала вже національно-українською, і то не лише формально, але й духово»[377].

Проведений нами аналіз джерел та історіографії дає змогу зробити висновок про те, що Православна Церква в окупованій Польщі зазнала глибокої реорганізації, яка полягала в усуненні митрополита Діонісія та призначенні

---

[375] Іларіон. На Голготі. Українська Православна Церква на Холмщині під німцями: Спогади. 1939–1945 // Віра й Культура (Вінніпег). 1967. Ч. 1-2. С. 11.
[376] Сагайдаківський В. Правди не втопити... С. 139.
[377] Нестеренко А. Митрополит Іларіон... С. 72.

Берлінського архиєпископа Серафима тимчасовим керівником Варшавської єпархії. Більшість німецьких відомств була схильна зберегти автокефалію Православної Церкви в Генерал-губернаторстві. Уважалося, що оскільки вона була надана не Польській державі, а її православному населенню, то може існувати в нових умовах. Симптоматично, що вихований у російських традиціях, владика Серафим почав проводити відверто русифікаторську політику.

Управління православними парафіями Холмщини й Підляшшя спочатку здійснювали адміністратор о. І. Левчук і генеральний вікарій о. М. Малюжинський. Затверджений німецькою окупаційною владою статут закріплював межі церковної автономії українців у Люблінському дистрикті. До кінця 1940 р. кількість православних храмів на Холмщині збільшилася з 51 до 91. Значимою подією, яка мала неабияке значення для відродження Церкви, можна вважати повернення православним собору Різдва Пресвятої Богородиці в Холмі.

З огляду на те, що Берлінський архиєпископ Серафим виступав проти українізації Церкви, конфліктував із українськими громадськими установами й не користувався підтримкою уряду Генерал-губернаторства, нацисти вирішили повернути митрополита Діонісія до керівництва церковними справами. Вирішальний вплив на становище Берлінського ієрарха у Варшаві мала позиція Константинополя, що із занепокоєнням спостерігав за розвитком церковної ситуації в окупованій Польщі. Синод Вселенського Патріархату визнав законним предстоятелем Православної Церкви в Генерал-губернаторстві митрополита Діонісія, а владику Серафима за його неканонічну діяльність віддав під церковний суд. Після запеклих міжвідомчих дискусій у вересні 1940 р. до керівництва Церквою зрештою повернувся митрополит Діонісій.

Справжньою перемогою українського національно-церковного руху в Генерал-губернаторстві стала висвята архиєреїв-українців Іларіона Огієнка на архиєпископа Холмського й Підляського, а також Палладія Видибіду-Руденка на архиєпископа Краківського й Лемківського. У листопаді 1940 р. владика

Діонісій благословив відкриття української парафії у Варшаві при митрополичому соборі, настоятелем якої став о. П. Пащевський. Юридичний статус Православної Церкви в Генерал-губернаторстві був остаточно врегульований після затвердження в 1943 р. її нового статуту, що передбачав використання української мови в діловодстві та за бажанням парафій – у богослужінні.

Проведене дослідження дає підстави виокремити низку тенденцій в розвитку Холмсько-Підляської єпархії. Православне духовенство на чолі з владикою Іларіоном успішно поєднувало душпастирську працю з національно-патріотичною. Відродження святої Данилової гори, як важливого місця пам'яті православних холмщаків, сприяло кристалізації їх конфесійної та національної ідентичності. Холмсько-Підляський єпархіальний Собор відновив давню традицію соборноправності та затвердив новий склад духовної консисторії. Православна єпархія, що мала близько 180 парафій і 174 священники, налічувала до 320 тис. вірян. Резонансною подією у церковному житті краю стало повернення у 1943 р. найбільшої святині – чудотворної Холмської ікони Богородиці.

Під час перебування на Холмській кафедрі владика Іларіон завершив узагальнення національно-ідеологічних засад розвитку українського православ'я в праці «Ідеологія Української Церкви». У ній він виокремив низку особливостей українського православ'я та обґрунтував концепцію церковного відродження на окупованих територіях, що передбачала розбудову автокефальної Української Православної Церкви з патріаршим устроєм.

Важлива роль у підготовці священичих кадрів, спроможних реалізувати українізаційну програму митрополита Іларіона, відводилася духовній семінарії, що фактично мала статус академії. Вона була єдиною вищою богословською школою для православних українців у період Другої світової війни.

Пов'язаний із богородичним культом Турковицький санктуарій, який був не тільки духовним, але й національним осередком холмщаків-українців, через несприятливі воєнні обставини й загострення польсько-українських відносин

почав занепадати. Масовий польський терор на українських етнічних землях Холмщини й Підляшшя, навмисно підтримуваний гітлерівцями для розпалювання міжнаціональної ворожнечі, призвів до численних жертв у середовищі православного духовенства. У безпосередніх витоках тогочасного польсько-українського кривавого протистояння, отруєного як задавненою релігійною і національною нетолерантністю, так і підступною політикою нацистів, були спроби реваншу з боку радикально налаштованих поляків за повернення православним частини сакральних споруд і майна, ревіндикованих католиками в міжвоєнний період, прагнення покарати й залякати національно свідомих душпастирів, а також блокувати їх діяльність задля деморалізації української спільноти регіону. Є підстави стверджувати, що антиправославний терор на Закерзонні був логічним продовженням полонізаційно-ревіндикаційних акцій польської влади міжвоєнного періоду.

Яблочинський Онуфріївський монастир, у якому, зокрема, загинув старець-дзвонар Ігнатій Базилюк, пережив лихоліття війни, став прихистком для знедолених, центром духовної віднови, місцем мучеництва й подвижництва.

Цілеспрямована та результативна церковно-громадська праця митрополита Іларіона та його однодумців призвела до перетворення Холмщини й Підляшшя на провідний центр українського національно-церковного руху. Узагальнення результатів дослідження дало можливість зробити висновок, що в роки війни на Закерзонні відбулося нетривке національно-культурне й духовне відродження. Водночас варто пам’ятати, що православні українці виявилися зручним інструментом у руках нацистських керманичів, які робили їм поступки в релігійних питаннях суто з прагматичних міркувань.

Розділ 3
Російська Православна Церква в Україні напередодні та в роки німецько-радянської війни

3.1 Юрисдикційні трансформації православ'я на Волині в 1939–1941 рр.

Напередодні Другої світової війни на території Волинської єпархії ПАПЦ діяло 687 парафій, 5 чоловічих і 3 жіночих монастиря, а також Почаївська лавра. У Кременці працювала духовна семінарія і містилася резиденція правлячого архиєрея Олексія Громадського. Йому допомагали 2 вікарних єпископи: Острозький Симон Івановський та Луцький Полікарп Сікорський. Єпископ Камінь-Каширський Антоній Марценко підпорядковувався архиєпископу Поліському й Пінському Олександру Іноземцеву. У 1930-х рр. лідерам українського національно-церковного руху на Волині «вдалося закласти основи національної ієрархії, українізувати богослужіння у 2/3 парафій єпархії, створити й відновити авторитетні церковно-громадські інституції, взяти керівництво єпархіальним життям у свої руки»[378].

Тим часом, за підрахунками М. Шкаровського, у СРСР залишилося тільки 350 діючих храмів і 4 правлячих архиєрея (в радянській Україні – жодного). Однак розгром церковної організації не призвів до бажаних для комуністичної влади результатів. Після знищення більшої частини духовенства не зникла потреба величезної кількості людей в релігійній вірі, що лише набрала прихованих форм. Це дало змогу Православній Церкві не тільки вистояти, а й відродитися, як тільки змінилися політичні обставини. Невдала спроба знищити релігію ставала все більш очевидною. І вже наприкінці 1938 р. з'явилися перші ознаки нової зміни курсу державної політики щодо релігійних організацій в СРСР. Наприкінці 1930-х рр. комуністичній владі значною мірою вдалося створити образ атеїстичного суспільства, але він був ілюзорним. Перепис населення 1937 р. показав, що більше ніж половина опитаних продовжували

[378] Борщевич В. Українське церковне відродження... С. 52.

вірити в Бога[379].

Вагомим чинником деякого коригування державно-церковної політики Кремля в той час стало приєднання до СРСР Західних України й Білорусі. Уряд змушений був рахуватися з наявністю інтенсивного релігійного життя на цих територіях і вдався до обережнішої церковної політики, оскільки відкритий наступ на Церкву «більшовицькими темпами» напередодні війни з Німеччиною міг посилити антирадянські настрої в місцевого населення. Потреба політично нейтралізувати й асимілювати мільйони нових, в основному православних громадян, диктувала пошук ширшого спектру інструментів боротьби з релігією. Серед таких використовувалися: 1) істотне послаблення матеріальної бази Церкви та духовенства; 2) нівеляція церковного впливу в сфері освіти; 3) поступове розгортання пропаганди атеїзму й антирелігійної агітації; 4) дискредитація священнослужителів і застосування щодо них репресивних заходів; 5) сприяння поширенню організаційних структур Московського Патріархату[380].

Восени 1939 р. було оголошено про націоналізацію церковної власності, закривалися духовні навчальні заклади, у школах припинили викладати Закон Божий, духовенство обклали високими податками. За 1940 р. кількість парафій Волинської єпархії скоротилася на 90[381]. Владний пресинг зумовлював непоодинокі випадки зречення священнослужителями духовного сану під тиском репресивно-каральної системи. Традиційний конформізм волинського духовенства спонукав клириків переходити з української на церковнослов'янську мову в богослужіннях. «За рік і дев'ять місяців совєцької окупації число арештованих, замучених і вивезених священників та мирян (з родинами) зросло на сотні осіб», – зазначав о. Т. Міненко[382]. Частині

[379] Шкаровский М. Сталинская религиозная политика и Русская Православная Церковь в 1943–1953 годах // Acta Slavica Iaponica. Sapporo, 2009. Vol. 27. P. 9-10.
[380] Цымбал А. Г. Положение православной церкви в Западной Белоруссии в 1939–1941 годах // Западная Белоруссия и Западная Украина в 1939–1941 гг.: Люди, события, документы. СПб., 2011. С. 351; Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. Москва, 2005. С. 101-104.
[381] Кучерепа М., Вісин В. Волинь: 1939–1941 рр. Луцьк, 2005. С. 99.
[382] Міненко Т., о. Православна Церква... С. 164.

душпастирів, рятуючись від репресій, вдалося виїхати в німецьку зону окупації, серед них Євген Барщевський, Василь Варварів, Йосип Василів, Микола Малюжинський, Павло Пащевський, Віталій Сагайдаківський, Йов Скакальський тощо. Як слушно зазначав В. Борщевич, «антирелігійна політика влади змусила священнослужителів дбати про самозбереження й обмежити до мінімуму діяльність, котра б могла стати приводом для репресій»[383].

Зазнавали утисків від комуністичного режиму й монастирі, в яких скорочувалася кількість насельників. Зокрема, у Почаївській лаврі вона зменшилася з 300 до 80[384], а комплекс її споруд планувалося висадити в повітря. Органи держбезпеки безпідставно звинувачували монахів у співпраці з польською розвідкою, підготовці їх до шпигунської та підривної роботи на території СРСР[385]. У березні 1940 р. співробітники НКВС заарештували колишнього полковника армії УНР, завідувача лаврського готелю монаха Магістріана Руссіяна за підозрою в антирадянській агітації, але після кількох місяців допитів відпустили на волю через відсутність доказів і похилий вік[386]. Можна також припустити, що він погодився на співпрацю з радянським каральними органами, але ця версія потребує додаткового документального підтвердження. В Обицькому Миколаївському жіночому монастирі з 64 сестер станом на 1 січня 1941 р. залишилося 20; це були переважно монахині старшого й середнього віку[387]. Унаслідок конфіскації Дерманський Свято-Троїцький монастир втратив все своє господарство й 131 десятину землі. Монахам залишили 2 га землі й одне приміщення для проживання[388].

Важкі часи переживав і Зимненський жіночий монастир, уставне життя якого було паралізоване. Трапезну церкву перетворили на клуб, споруди

---

[383] Борщевич В. Волинське духовенство… С. 270.
[384] Kalkandjieva D. The Russian Orthodox Church, 1917–1948: From Decline to Resurrection. New York, 2015. P. 72.
[385] Зуляк І. Агентурно-оперативна діяльність радянських органів держбезпеки у Західній Україні в 1939 році // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2012. Вип. 21. С. 336; Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія... С. 288.
[386] Архів Управління Служби безпеки України в Тернопільській обл. Спр. 2124-П. 45 арк.
[387] Борщевич В. Волинське духовенство... С. 95.
[388] Держархів Рівненської обл. Ф. Р-204. Оп. 11. Спр. 1. Арк. 10.

передали військовим, продовжував функціонувати тільки один храм, де служив архимандрит Філарет Столярчук. До літа 1941 р. монастир використовували під склади, казарми, а в червні цього ж року в ньому розташувався 92-й відділ окремої артилерійської дивізії Володимир-Волинського «укріпрайону»[389].

Отже, занепокоєний істотними зрушеннями в релігійному житті країни, уряд здійснював активний наступ на Церкву. Хоча ставлення до неї не відрізнялося від того, що впродовж десятиліть практикувалося в СРСР, але мало певні відмінності, невід'ємно пов'язані з політичною ситуацією. Попри зазначені вище методи приборкання Церкви, все ж головний акцент у поширенні радянського впливу серед православного населення робився на використанні Московського Патріархату для зміни юрисдикційно-канонічного статусу новоприєднаних єпархій.

Після початку війни й анексії Західної України радянськими військами колишні єпархії ПАПЦ опинилися в невизначеному становищі, втративши канонічний зв'язок зі своїм киріархом Варшавським митрополитом Діонісієм Валединським. З огляду на це 1 листопада 1939 р. колишні польські єпископи утворили «Священний Синод святої Православної Церкви в кордонах Західної України і Західної Білорусі», який підтвердив канонічне підпорядкування митрополиту Діонісію та ухвалив: «Продовжити в цих межах діяльність Священного Синоду колишньої Православної Церкви в Польщі, як вищої церковної влади в цих кордонах». До його складу ввійшли владики Олександр Іноземцев, Олексій Громадський та Симон Івановський[390].

Першим про своє підпорядкування Московському Патріархату заявив архиєпископ Пантелеймон Рожновський, який самочинно перебрав на себе управління Гродненською єпархією і 7 жовтня 1939 р. наказав духовенству поминати патріаршого місцеблюстителя митрополита Московського Сергія

---

[389] Мартирологія... С. 675; Римарчук Л. В. Зимненський монастир у 1939−1949 рр. // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки. 2010. № 1. С. 95.
[390] Міненко Т., о. Православна Церква… С. 155, 344.

Страгородського[391]. Решта розгублених ієрархів зайняла вичікувальну позицію. Щоправда, як стверджує о. Т. Міненко, пізніше Синод висловив згоду, щоб архиєпископ Пантелеймон очолив Гродненську єпархію, але тим самим дав підставу патріаршому місцеблюстителю втручатися в церковні справи західноукраїнського та західнобілоруського регіонів. 17 жовтня 1939 р. владика Сергій призначив Пантелеймона архиєпископом Пінсько-Новогрудським та екзархом Московського Патріархату. Йому також доручалося прийняти тих, хто добровільно висловить бажання приєднатися до РПЦ[392]. Отже, до кінця 1939 р. Московська Патріархія не розробляла спеціальних планів щодо поширення свого впливу на Західну Україну, оскільки, по-перше, не мала необхідного ресурсу, а, по-друге, що найвірогідніше було визначальним, відповідних санкцій Кремля.

На грудневих засіданнях Синоду владики доручили єпископу Симону опікуватися частиною західнобілоруських парафій (приблизно 160) з осідком у Вілейку. Обов'язки секретаря виконував архимандрит Юрій Кореністов, майбутній єпископ Берестейський. За Волинською єпархією закріплювалися Ковельський та Любомльський повіти, 8 галицьких парафій і Почаївська лавра (зі скитами). Враховуючи тогочасні реалії, владика Олексій пропонував висвятити трьох нових єпископів, але цьому завадили дві події[393].

Насамперед великою несподіванкою для єпископату в радянській Україні стала звістка про «зречення» митрополита Діонісія церковного управління Варшавською Митрополією. Крім того, з ініціативи Кремля в рамках політики радянізації західноукраїнських земель розпочалася кампанія з переходу колишніх польських архиєреїв в юрисдикцію РПЦ. Це мало на меті нівелювати національне наповнення релігійного життя у краї та остаточно поховати ідею автокефалії українського православ'я. Для цього була розроблена модель індивідуального прийняття ієрархів «в лоно матері-Церкви Російської» через покаяння, зречення польської автокефалії та підписання спеціальної декларації.

[391] Там само. С. 156.
[392] Цымбал А. Г. Положение православной церкви… С. 158.
[393] Міненко Т., о. Православна Церква… С. 159.

Вважалося, що згода єпископів автоматично означатиме перехід їх парафій і клиру до Московського Патріархату, яка чи не вперше була використана кремлівськими керманичами як інструмент їхнього упокорення та поширення радянського впливу.

Серед архиєреїв запанувала розгубленість і тільки найдосвідченіший архиєпископ Пінський і Поліський Олександр Іноземцев наполягав, «що згідно з правилом 2-им II Вселенського Собору "церковні справи кожної області" належить "полагоджувати Соборові тієї ж області", а тому приєднання до Московської Патріархії перевищує компетенцію окремих єпархіальних архиєреїв»[394]. Його в цьому підтримав тільки єпископ Полікарп, а владика Симон навпаки вже в січні 1940 р. почав поминати місцеблюстителя Сергія. У варшавських архівах зберігся цікавий документ, який проливає додаткове світло на це питання. 12 січня 1940 р. владика Полікарп Сікорський писав архиєпископу Олексію Громадському, що «вирішення такого важного питання, як прилучення до іншої церковної юрисдикції, я лічу ще не своєчасним, бо "поспішиш – людей насмішиш", як каже народна мудрість, та ще "не уявися, что будет". Треба підождати до того часу, коли будуть установлені постійні державні границі, призначені компетентними чинниками Європи. Коли такі границі будуть, тоді я підпорядкуюсь тій церковній юрисдикції, у границях якої я буду мешкати»[395].

Загалом владика Олексій був не проти безболісної зміни юрисдикції, але прагнув уникнути принизливих процедур зречення автокефалії та покаяння. Під тиском обставин 7 лютого 1940 р. він розпорядився по Волинській єпархії поминати місцеблюстителя Сергія. Тим самим ієрарх уважав, що вийшов із Польської Церкви й визнав над собою та своєю єпархією владу Московського Патріархату. Отже, архиєпископу Пантелеймону після кількох місяців постійного тиску та під страхом репресій вдалося забезпечити поминання митрополита Сергія більшою частиною архиєреїв на теренах екзархату, окрім

[394] Цит. за: там само. С. 165-166.
[395] AWMP. Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).

владик Олександра й Полікарпа. Щоправда, на думку о. Т. Міненка, «упродовж року Православна Церква на Волині й Поліссі фактично юрисдикційно підлягала митр[ополиту] Діонісію»[396].

Радянська держава не могла змиритися з діяльністю на її території православних єпископів, підпорядкованих закордонному центру, а тому активізувала завершення процесу інкорпорації західноукраїнських і західнобілоруських єпархій до складу упокореної нею РПЦ. Для виконання цієї делікатної місії на Волинь і Полісся було надіслано керуючого справами Московської Патріархії архиєпископа Сергія Воскресенського, призначеного в грудні 1939 р. екзархом Прибалтики. Впродовж червня–липня 1940 р. усіх єпископів викликали до Москви для оформлення канонічних зв'язків із Московським Патріархатом. 25 червня архиєпископ Олексій і єпископ Антоній Марценко підписали декларації про канонічне підпорядкування РПЦ. 10 липня був прийнятий владика Пантелеймон, а 31 серпня – Симон[397]. Акт приєднання, окрім особистої декларації, містив читання відповідної молитви над ієрархами, сповідь й участь у Божественній літургії. Після цього вони ставали повноправними єпископами РПЦ[398]. «Модель здійснення зміни юрисдикції православних Церков Західної України, розроблена у Москві, – підкреслювала Н. Стоколос, – була не лише антидемократичною, а й не відповідала традиціям православ'я, оскільки вирішення такого питання мало бути компетенцією помісного Собору»[399].

Нині достеменно відомо, що ані архиєпископ Поліський і Пінський Олександр Іноземцев, ані єпископ Луцький Полікарп Сікорський до Москви для оформлення «молитовно-канонічного поєднання з матір'ю-Церквою Московською» не їздили і жодних письмових декларацій про це не підписували. За таку нелояльність першого вивели за штат, а другого просто не

[396] Міненко Т., о. Православна Церква… С. 170.
[397] Власовський І. Нарис… С. 196; Лисенко О. Є., Гриневич В. А. Роль етнічного чинника... С. 176.
[398] Свитич А. Православная Церковь… С. 265.
[399] Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації... С. 269.

встигли покарати[400]. Про те, що єпископ Полікарп ніколи так і не підпорядкувався РПЦ, засвідчив у своїх спогадах і волинський священник Леонід Долинський[401]. Його відмову підписати декларацію підтвердив в одному зі своїх воєнних послань навіть митрополит Миколай Ярушевич, який тоді був екзархом Західних України й Білорусі: «Я доповідав свого часу Блаженнішому Сергію, патріаршому місцеблюстителю, про ухилення Полікарпа Сікорського від письмового виявлення свого канонічного послуху Московській Патріархії, бачачи в цьому приховані ним особливі плани щодо своєї майбутньої церковної орієнтації»[402].

Серед аргументів на користь переходу владики Полікарпа в юрисдикцію Московського Патріархату називають поминання ним місцеблюстителя Сергія Страгородського, участь у єпископській хіротонії разом з екзархом Миколаєм Ярушевичем, однак вони виглядають малопереконливими. По-перше, згідно з 33 Апостольським правилом для зміни юрисдикції потрібно було отримати відпускну грамоту, по-друге, співслужіння не означає перехід, а поминання сама ж Московська Патріархія в той час вважала не достатнім кроком. Навіть російська дослідниця А. Вишиванюк погоджується, що владики Олександр і Полікарп формально не оформили своє приєднання до РПЦ і відповідно залишалися в попередній юрисдикції, що їм давало підстави вважати себе вільними від московських розпоряджень. Водночас вона схильна розглядати проблему канонічності їх діяльності разом із питанням про легітимність усієї польської ієрархії[403].

Варто також зазначити, що в цей період РПЦ поширила свою юрисдикцію не тільки на Волинь, а й на Буковину, яка до того ніколи не входила до складу Московського Патріархату. Зі вступом радянських військ до

---

[400] Там само. С. 291; Mironowicz A. Kościół prawosławny... S. 224.
[401] Мартирологія… С. 645-646.
[402] Николай, митр. Слова, речи, послания. Москва, 1947. С. 239.
[403] Вишиванюк А. В. Межконфессиональная ситуация на Западной Украине в 1939–1941 гг. (после «первого» присоединения к УССР) // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия II: История. История Русской Православной Церкви. Москва, 2011. Вып. 5. С. 55.

буковинського краю влітку 1940 р. більшість українських православних священників виїхала за кордон. Відсутність єпархіального керівництва після переїзду митрополита Тита Симедрі з Чернівців до Сучави ще більше поглибила дезорганізацію релігійного життя. Лише навесні 1941 р. на вакантну посаду Московська Патріархія призначила Дамаскина Малюту з титулом єпископа Чернівецького й Буковинського[404]. Під час німецько-румунської окупації митрополію на Буковині знову очолив владика Тит Симедря, який у березні 1944 р. назавжди виїхав до Румунії.

Ураховуючи створення Ровенської та Волинської областей, 92 парафії Поліської єпархії були приєднанні до Волинської єпархії, яку 28 жовтня 1940 р. місцеблюститель Сергій Страгородський розділив на дві: Волинсько-Луцьку й Тернопільсько-Галицьку. Ще 1 вересня Волинська духовна консисторія через брак коштів на оплату праці її працівників припинила своє існування. Замість неї було утворено єпархіальне управління. Архиєпископом Тернопільським і Галицьким став Олексій Громадський, якому підпорядковувалося менш як 150 парафій[405]. Безперечно, це завдало серйозного удару його амбіціям, оскільки понижувало статус серед єпископату. Відтоді Волинсько-Луцька єпархія мала двох вікаріїв: Камінь-Каширського Антонія Марценка та Володимир-Волинського Полікарпа Сікорського, який не визнавав нового титулу й продовжував служити в Чеснохресній церкві в Луцьку. Водночас, як твердить о. І. Скиба, «він публічно не протестував проти такого титулування, вичікував, сподіваючись на зміну політичної ситуації»[406].

Одночасно Московська Патріархія видала указ про створення Західного екзархату в складі Волинської, Тернопільсько-Галицької, Гродненсько-Вілейської та Поліської єпархій. Екзархом Західних України та Білорусі призначили архиєпископа Волинського й Луцького Миколая Ярушевича з

---

[404] Яремчук С. Православна Церква на Буковині... С. 24-28; Смирнов А. Канонічно-юрисдикційний статус Православних Церков України в роки Другої світової війни // Київська старовина. 2012. № 5-6. С. 114.
[405] Міненко Т., о. Православна Церква… С. 173-174.
[406] Скиба І. Церковно-громадська діяльність... С. 148.

правом носіння хреста на клобуці. «Управляючи, при співпраці преосвященних вікаріїв, повіреною йому єпархією, екзарх має загальний догляд над іншими єпархіями екзархату, зокрема: а) наглядає за виконанням в єпархіях розпоряджень Патріархії і в потрібних випадках дає єпархіальним архиєреям відповідні пояснення і вказівки; б) є найближчим дорадником архиєреїв екзархату щодо узгодження єпархіального управління з діючими державними законами й розпорядженнями влади; в) має право відвідувати єпархії екзархату для ознайомлення з місцевим церковним життям», – йшлося в указі[407].

Архиєрей не виявляв бажання працювати в Україні (в той момент у нього важко хворіла мати), й погодився тільки під шаленим тиском, тим більше, що на його кандидатурі наполягали радянські органи держбезпеки. З 1938 р. єдиною організаційною структурою, що займалася релігійною політикою в СРСР, залишався спеціальний церковний відділ («боротьби з церковно-сектантською контрреволюцією») НКВС. У листі Л. Берії до Й. Сталіна від 20 вересня 1940 р. Миколай Ярушевич фігурував як більшовицький агент, «під прикриттям якого доцільно створити нелегальну резидентуру НКВС СРСР для організації агентурної роботи серед церковників, як в західних областях, так і на території німецького Генерал-губернаторства»[408]. Одним із завдань резидентури мала бути дискредитація та заміна керівництва західних єпархій. Якщо оперативний супровід переїзду Ярушевича на Волинь забезпечували спецслужби, то кошти на його поїздку збирали парафіяни московських і ленінградських храмів[409].

Коли владика Миколай прибув до Луцька, то певний час мешкав у причтовому будинку настоятеля Святотроїцького собору о. Степана Грушка, а потім разом зі своїм секретарем о. Костянтином Мещерським переїхав в одноповерховий будинок, який належав обласному управлінню НКВС. Останній був давно завербований радянськими органами держбезпеки й

[407] Мартирологія… С. 623, 628; Міненко Т., о. Православна Церква… С. 175.
[408] Курляндский И. Сталин, власть, религия. Москва, 2011. С. 542.
[409] Гордиенко В., Гордиенко Г. Религиозно-церковная политика советского режима в отношении Польской автокефальной православной церкви на Волыни в 1939–1941 гг. // Orientalia Christiana Cracoviensia. 2016. Т. 8. С. 110.

контролював діяльність архиєрея, виконуючи обов'язки керівника справами екзархату. Вибір приміщення НКВС для резиденції екзарха свідчив про цілковиту залежність московських ієрархів від репресивно-каральної системи.

Цікаві спогади про архиєпископа Миколая залишив о. Леонід Долинський: «Була це людина досить високого росту, худа, знеможена, у поганенькій дешевій рясі й у такому ж підряснику. Мав довге підстрижене волосся, бороду теж підстригав. Говорив чистою російською мовою, але без характерного для росіян акання. Поверх підрясника й ряси одягав ще пальто, теж дуже дешевого ґатунку… У митрополичому кабінеті завжди лежав на столі український Служебник проф[есора] Огієнка з року 1922, якого митрополит завжди переглядав при моїй візиті»[410]. Очевидно, досвідчений владика тим самим хотів справити враження на відвідувачів і схилити на свій бік національно свідомих священників. Тим паче, що знайти спільну мову з єпископом Полікарпом йому не вдалося, і відвертих розмов між ними ніколи не було.

Ще один штрих до усталеного серед вірян образу архиєпископа Миколая Ярушевича проглядається в книзі о. В. Сагайдаківського, який переказував враження настоятеля луцького кафедрального храму, «що собор був набитий народом, коли правив митрополит Николай, і світив жахливою пусткою, коли відправляв єпископ Полікарп, що під час літургії екзарх Николай так плакав, аж сльози капали на св[ятий] престіл, на антимінс і на підлогу, що той же митр[ополит] Николай був неперевершений Золотоустий, та що коли виходив із собору, то матері підносили дітей вгору, щоб він їх благословляв на віддаль, і що тисячі вірних так довго не виходили із собору, аж діставали благословення від нього»[411].

У грудні 1940 р. архиєпископ Миколай, виконуючи вказівку НКВС, почав вимагати від ієрархів екзархату скласти списки штатних і позаштатних священнослужителів із персональними даними. Правлячі архиєреї також

[410] Мартирологія… С. 638, 642.
[411] Сагайдаківський В. Правди не втопити... С. 128.

отримали розпорядження про обов'язкове запровадження у всіх храмах загальноприйнятої в Московському Патріархаті формули поминання світської влади за богослужінням: «За країну нашу і владу її Господу помолімся»[412]. У березні 1941 р. Ярушевич був піднесений у сан митрополита Волинського.

Радянська влада не довіряла місцевим архиєреям, тому для зміцнення свого впливу почала шукати лояльних і проросійськи налаштованих кандидатів на висвячення в єпископський сан. Першим у Москві хіротонізували 20 серпня 1940 р. колишнього намісника Почаївської лаври архимандрита Дамаскина Малюту й призначили на Житомирську кафедру. Щоправда, владика її не обійняв, а продовжував служити в ковельському соборі, настоятелем якого він був до війни. Там ієрарх був завербований органами держбезпеки як агент «Палітос» і отримав завдання збирати інформацію про настрої серед духовенства. Навесні 1941 р. Московська Патріархія відправила Дамаскина на Буковину з титулом єпископа Чернівецького й Буковинського[413].

Після інтеграції західних єпархій до РПЦ головним завданням екзарха стало розширення сфери впливу шляхом підпорядкування своїй владі Греко-Католицької Церкви в Галичині. Для вивчення ситуації владика Миколай у лютому 1941 р. відвідав Львів, відслужив літургію в храмі святого Георгія і під час проповіді закликав греко-католиків зректися Риму та підпорядкуватися його владі. 8 березня 1941 р. екзарх надіслав у Москву рапорт, в якому пропонував «продовжувати тепер апостольське діло дальшого возз'єднання уніатів з Православною Церквою…». «Для дальшого успіху православної місії серед уніатів у Галичині й для об'єднання вже існуючих православних парафій» він пропонував призначити єпископа Львівського. Найкращою кандидатурою вважався намісник Почаївської лаври Пантелеймон Рудик, якого 27 березня рукопоклали в Москві[414]. Щоправда, як зазначав Б. Боцюрків, виснажена РПЦ була занадто слабкою для реалізації таких амбітних завдань, а волинське

[412] Мартирологія… С. 630.
[413] ГДА СБ України. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75625фп. Арк. 28зв.; Яремчук С. Православна Церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні взаємини). Чернівці, 2004. С. 24-28.
[414] Мартирологія… С. 631-632.

духовенство не виявляло особливого зацікавлення в проведенні насильницької возз'єднавчої кампанії в Галичині. Архиєпископ Олексій навіть писав до митрополита Сергія, що за рік більшовицький режим викликав таку ненависть до Москви, що треба надовго забути про православну місію в Галичині. Крім того, «Сталін вважав, що масований, фронтальний наступ на Церкву коштуватиме надто дорого в умовах, коли його першочерговим завданням було відтягнути початок війни з Третім Райхом»[415]. Зі свого боку греко-католики, як свідчить доповідь єпископа Йосифа Сліпого за 1941 р., уважно стежили за розвитком церковних процесів у Радянському Союзі, моніторили діяльність православних ієрархів у Західній Україні, плануючи розпочати унійну працю на Сході[416].

Як компенсацію за галицькі парафії владика Олексій отримав 2 райони Рівненської області з наданням титулу «Рівненський і Кременецький», але на території єпархії було утворено напівсамостійну Острозьку єпископію на чолі з архиєпископом Симоном. 2 червня 1941 р. владику Пантелеймона звільнили від обов'язків намісника лаври й запропонували переїхати до Львова, «оскільки заради користі справи… він повинен повністю присвятити свою увагу і сили турботам про єпархію»[417]. Відправивши за штат непокірного владику Олександра, 15 червня почаївського архимандрита Веніаміна Новицького в Луцьку висвятили на єпископа Пінського й Поліського. Намісником лаври з Москви призначили архимандрита Панкратія Гладкова, а його помічником – Нектарія Григор'єва, майбутнього митрополита Кишинівського й Молдавського.

20 червня 1941 р. Миколай Ярушевич залишив Луцьк та 15 липня був призначений митрополитом Київським і Галицьким, екзархом усієї України з наданням права носіння двох панагій та несення хреста попереду архиєрея під час богослужінь. Згідно з указом Московської Патріархії на митрополита-

[415] Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква та Радянська держава (1939–1950). Львів, 2005. С. 49, 51, 53.
[416] Митрополит Андрей Шептицький... С. 353-357.
[417] Цит. за: Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква… С. 52.

екзарха покладався обов'язок заопікуватися українськими єпархіями й подбати про заміщення вакантних архиєрейських кафедр. Його ім'я в православних парафіях України мало підноситися за богослужіннями після імені місцеблюстителя. «Екзарші повноваження по єпархіям західних областей Білорусі тимчасово переходять до старшого з наявних там архипастирів, які керують єпархіями», – йшлося в документі за підписом патріаршого місцеблюстителя митрополита Сергія[418]. Відомо, що владика намагався залишитися на окупованій гітлерівцями території. Як стверджує російський історик С. Сурков, не можна відкидати версію про намір радянських спецслужб створити там під прикриттям Церкви розвідувальної мережі. Наприклад, 17 червня на Житомирську кафедру був призначений єпископ Василій Ратмиров, який до міста не потрапив, але згодом успішно виконував розвідувальні завдання у Калініні. Наприкінці липня 1941 р. митрополит Миколай змушений був евакуюватися з Києва до Москви[419].

Владику Полікарпа спецслужби з нез'ясованих причин не переслідували, хоча в перші дні німецько-радянської війни було проведено низку карально-репресивних акцій проти патріотичного духовенства та церковних активістів. Загалом за даними німецького історика Ф. Гаєра на Волині після приєднання до СРСР було репресовано 53 священнослужителя, з яких 6 були розстріляні або померли в ув'язненні, 10 пізніше повернулися із Сибіру, доля решти 37 залишилася не відомою[420].

Найзагадковішим до сьогодні залишається арешт органами Народного комісаріату державної безпеки в ніч із 22 на 23 червня архиєпископа Олексія Громадського разом із його секретарем о. Леонтієм Петропавловським (1889–1942) у Богоявленському монастирі в Кременці за звинуваченням у тому, що він «має тісний зв'язок з контрреволюційним елементом, що переслідує мету – активну боротьбу з радянською владою, за повалення її та встановлення нового

[418] Правда о религии в России... С. 112-113.
[419] Сурков С. А. Митрополит Николай Ярушевич… С. 249-250.
[420] Heyer F. Kirchengeschichte... S. 236.

державного управління»[421]. Важко визначити реальні мотиви, які спонукали чекістів взяти під варту ієрарха. Можливо, приводом до цього став донос, але в архівно-слідчій справі він відсутній. Сам владика Олексій уважав, що був покараний за те, що в Москві цікавився долею репресованих архиєреїв, але ця версія виглядає малопереконливою.

Згодом архиєрея перевели до Тернополя, де його допитували, застосовуючи фізичні тортури. Під час єдиного допиту 29 червня 1941 р. слідчого Баранова цікавили закордонні зв'язки Олексія Громадського й участь у політичних організаціях, зокрема його підозрювали в контактах із митрополитом Діонісієм. Того ж дня ієрарх змушений був написати «зізнання» про свою антирадянську діяльність, лейтмотивом якого було запевнення в повній лояльності до комуністичної влади й Російської Церкви. «3 січня 1940 р. я визнав церковну юрисдикцію над собою Московської Патріархії, і таким чином було оформлено в межах Радянського Союзу і церковне становище, як моє, так і моєї єпархії…, – писав архиєпископ Олексій. – Але останнім часом виявилося, що мене звинувачують у зносинах з митрополитом Діонісієм, що проживає у Варшаві. Провину цю я рішуче не можу на себе прийняти, оскільки ніяких таких стосунків у мене немає»[422]. Перед наступом німців в'язнів тернопільської тюрми гнали етапом на Підволочиськ, і дорогою владика дивом зумів урятуватися. Пізніше цей факт спровокував поширення чуток про «енкаведистського диверсанта в українській Церкві», якого органи держбезпеки спеціально залишили на окупованій німцями території. На думку В. Борщевича, саме це підштовхувало Олексія Громадського на шлях церковного автономізму[423].

Отже, з установленням радянської влади релігійне життя Західної України зазнало істотних змін: було перервано процес українізації та

---

[421] ГДА СБ України. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75169фп. Арк. 2, 8.
[422] Там само. Арк. 13; Смирнов А. Інституційні трансформації православ'я на Волині в 1939–1941 роках // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Острог, 2013. Вип. 20. С. 120.
[423] Борщевич В. Українське церковне відродження… С. 136; Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія… С. 481-483.

демократизації православ'я на Волині, скоротилася його парафіяльна мережа, знищено систему підготовки священнослужителів, які зазнавали тиску й репресій з боку комуністичного режиму, переслідувалося чернецтво, почали запроваджуватися московські літургійні практики. Сталінський режим не тільки здійснював ідеологічний та фіскальний тиск на священників і громади, а й активно розбудовував агентурну мережу всередині самої Церкви.

Православні єпархії на приєднаних територіях були включені до складу лояльної РПЦ, яку радянський уряд використав як знаряддя встановлення політичного контролю над новими громадянами. Водночас двом православним архиєреям – Олександру Іноземцеву й Полікарпу Сікорському – вдалося уникнути зміни церковної юрисдикції та підписання декларацій про підпорядкування Російській Церкві. Православна Волинь стала полігоном, на якому випробовувалися й впроваджувалися нові патерни взаємодії між Кремлем і Московським Патріархатом. Ця практика виявилась успішною й отримала широке застосування під час здійснення радянізації західноукраїнських земель у післявоєнний період.

3.2 Інституалізація Автономної Православної Церкви в контексті ухвал Почаївського Собору 1941 р.

У вересні 1940 р. митрополит Варшавський Діонісій Валединський повернувся до управління Православною Церквою в Генерал-губернаторстві й вже на другий день німецько-радянської війни звернувся до німецької влади з проєктом відновлення своєї юрисдикції на Сході на підставі того, що значна частина земель (Волинь, Полісся) до 1939 р. входила до Варшавської Митрополії, а тому більша частина його єпископату залишилася саме на цих теренах. 28 червня 1941 р. він звернувся з окремим посланням до духовенства й вірян Волині, а також написав листи до своїх колишніх архиєреїв[424]. З огляду на це 10 липня єпископ Луцький Полікарп Сікорський підпорядкував собі Рівненський, Дубенський і Кременецький повіти.

[424] Міненко Т., о. Православна Церква... С. 217-219.

Певний час митрополит Діонісій активно листувався з архиєпископом Олексієм Громадським, сподіваючись повернути його у свою юрисдикцію і призначити адміністратором в Україні. Переговори з ним у Кременці 3 серпня вів Юрій Мулик-Луцик, який переконував ієрарха особисто зустрітися з митрополитом Діонісієм у Варшаві. Владика Олексій довго вагався, але до Варшави так і не поїхав, про що згодом жалкував[425].

Під впливом уенерівських діячів у Варшаві митрополит Діонісій змушений був ухвалити доволі радикальне рішення, яке значно ускладнило міжправославні відносини на Волині. 11 серпня 1941 р., коли німецькі війська вже зайняли волинські землі, він надіслав декрет владикам Олексію, Полікарпу й Олександру, в якому констатував відновлення канонічного зв'язку з ними, пропонував скликати архиєрейський Собор у Кременці або Почаєві для впорядкування церковного життя, а також розпорядився знову розділити Волинську єпархію на дві частини: Кременецьку (під управлінням архиєпископа Олексія Громадського) та Луцьку (на чолі з владикою Полікарпом Сікорським, піднесеного цього ж дня до сану архиєпископа Луцького й Ковельського). На владику Симона Івановського покладалися обов'язки вікарного єпископа на території Кременецької єпархії з резиденцією в Острозі. Управління Поліською єпархією, згідно з декретом, залишалося за архиєпископом Олександром Іноземцевим. Йому ж окремим листом під тимчасову опіку віддавалася Гродненська єпархія. Архиєпископ Антоній Марценко мав залишатися вікарним єпископом Поліської єпархії. Висвячені за радянської влади єпископи Пантелеймон Рудик і Веніамін Новицький втрачали частину своїх повноважень разом з офіційними титулами та призначалися настоятелями відповідно Дубенського Хрестовоздвиженського й Дерманського Свято-Троїцького монастирів[426]. Ці кадрові зміни, зрештою, лише загострили стосунки між єпископатом на території Волині й Полісся та Варшавським митрополитом, юрисдикцію якого визнали тільки два архиєрея – Олександр і

[425] Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія... С. 479-485, 494.
[426] AWMP. Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).

Полікарп. «Декрет митр[ополита] Діонісія виявився передчасним, який довершив церковне розбиття на Волині, яке поширилося пізніше і на всі українські області», – зазначав о. Т. Міненко[427].

Розгублене духовенство на чолі з архиєпископом Олексієм не визнало претензії митрополита Діонісія. Воно не збиралося змінювати юрисдикцію через те, що, по-перше, його влада не поширювалася на окуповану Україну, обмежуючись територією Генерал-губернаторства, по-друге, після припинення існування Польської держави втратила чинність й автокефалія Православної Церкви в Польщі[428]. Олексій Громадський був найстаршим архиєреєм, а тому сподівався очолити відродження Української Церкви канонічним шляхом через автономію до автокефалії.

Для впорядкування церковного життя в нових умовах 18–23 серпня 1941 р. в Почаївській лаврі проходив обласний Собор єпископів, в якому взяли участь владики Олексій Громадський, Симон Івановський, Пантелеймон Рудик і Веніамін Новицький. На зібрання не прибули вікарії Волинської єпархії Полікарп Сікорський і Антоній Марценко. Останній приєднався пізніше й погодився з рішеннями соборян. Архиєпископ Полікарп виправдовував свою відсутність складністю і небезпекою комунікації, але насправді він визнав юрисдикцію митрополита Діонісія і мав відмінне бачення перспектив розвитку церковної ситуації, претендуючи на лідерство в українському православ'ї. О. Іноземцев уважався на покої, а Поліська єпархія трактувалася як частина Білорусі.

У вступі до діянь Собору обґрунтовувалася необхідність його скликання: «Внаслідок військових подій в церковній області на Україні утворилося таке положення, що ієрархія церковна осталася без канонічного возглавлення, бо Московська Патріархія, у церковній юрисдикції якої вона знаходилася,

[427] UAA, Minenko Collection, box 57, item 1404.
[428] Вишиванюк А. В. Об отношениях между Украинской Автономной Православной Церковью и «Украинской автокефальной православной церковью» в годы немецкой оккупации // Вестник церковной истории. 2014. № 3/4. С. 242.

оказалася відрізаною від церковної області на Україні»[429]. Планувалося розглядати справи не тільки Волинської єпархії, а й усіх українських земель. Архиєреї постановили «вважати Собор наш канонічним Собором єпископів церковної області на Україні й приступити до рішення справ, належних до благоустроєння церковного в нашій області»[430].

Отже, обґрунтувавши канонічність повноважень, Собор розпочав проведення нарад. Головою Собору єпископів обрали Олексія Громадського, а секретарем – Веніаміна Новицького. На першій серпневій сесії соборяни ухвалили 27 постанов, копії яких зберігаються в архіві о. Т. Міненка в Едмонтоні. Відсутні тільки діяння чч. 7, 24.

Як випливає з виявлених автором документів Собору, ієрархи постановили подякувати Адольфу Гітлеру за визволення від більшовицького ярма привітальною телеграмою. «Єпископи звільненої Вашими непереможними жовнірами від найтяжчої у світі безбожної і богоборної влади Православної Церкви на Україні, – йшлося у ній, – ...горяче вітають свого Великого Визволителя, і від себе, і від вірних засилають теплі слова щирої подяки і сердечні почуття відданості. Уклінно благаємо Творця Бога о продлінні на довгі роки життя Вашого, для слави Великого Німецького Народу і на користь нашого Українського Народу, і на користь усіх народів, що давно чекають на свою кращу долю з рук вибраного Божого – Фюрера Адольфа Гітлера»[431].

Головне питання порядку денного архиєрейського Собору стосувалося юрисдикційно-канонічного статусу Православної Церкви в Україні. Апелюючи до історичного досвіду, владики проголосили створення Автономної Православної Церкви в складі Московського Патріархату, очільником якої обрали владику Олексія. Ухвали Собору єпископів були такими: «1. До Помісного Собору Православної Церкви на Україні в складі ієрархії, духовенства і мирян вважати нашу Церкву і її ієрархію в канонічній залежності

[429] UAA, Minenko Collection, box 1, item 42.
[430] Ibid.
[431] Ibid.; UAA, Minenko Collection, box 57, item 1404.

від Церкви Російської. 2. Привернути нашій Церкві права автономії і автономного управління. 3. Надати старійшому з наличних ієрархів Православної Церкви на Україні архиєпископу Олексію стосовно до 34 Апост[ольського] прав[ила] права обласного митрополита і 4. Рахувати екзархат у Західній Україні прикоротившим своє існування, а екзарха митрополита Миколая, покинувшого свій екзархат і єпархію Волинську і священноархимандритство у Почаївській лаврі на час великої небезпеки, утратившим свої повноваження як по екзархату, так і по єпархії, і лаврі»[432]. Зазначимо, що ці рішення ієрархів ґрунтувалися не лише на їхніх особистих симпатіях до «канонічної» Церкви, але й на бажанні досить значної частини православних вірян та клиру, які, зрештою, підтримали новоутворену еклезіальну структуру.

Свою позицію владика Олексій Громадський обґрунтував у посланні до вірян від 1 вересня 1941 р., в якому підкреслювалося, що у 1939 р. західноукраїнські землі ввійшли до складу СРСР, а місцеві єпархії – до Московського Патріархату. Водночас митрополит Діонісій офіційно відмовився від свого права на ці території[433]. Після падіння Другої Речі Посполитої польська автокефалія перестала існувати, а юрисдикція владики Діонісія обмежується тільки Генерал-губернаторством. Отже, олексіївці вирішили будувати свою діяльність на засадах автономії, санкціонованої ще патріархом Тихоном Бєлавіним і Всеросійським Помісним Собором РПЦ у 1918 р. Відповідно до рішень цього Собору обрання правлячого митрополита Київського й Галицького мало дістати схвалення патріарха Московського. Постанови всеросійських Соборів і розпорядження патріарха мали обов’язкову

[432] Мартирологія... С. 678-679; Лисенко О. Є., Гриневич В. А. Політика гітлерівського й сталінського режимів щодо українських національних церков // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах. Т. 2: Гриневич В. А., Даниленко В. М., Кульчицький С. В., Лисенко О. Є. Радянський проект для України. Київ, 2004. С. 283-284.

[433] Лисенко О., Михайлуца М., Поїздник І. Релігійне життя в Україні (1941–1946 рр.) // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси: у 2-х кн. Київ, 2011. Кн. 2. С. 181-182.

силу для всієї Православна Церква в Україні, яка в місцевих церковних справах діставала повну самостійність[434].

Згідно з православними канонами позбавлення митрополита Миколая звання екзарха РПЦ на західних землях України та Білорусі виходило за межі компетенції Почаївського Собору, рішення якого викликали неоднозначну оцінку православних архиєреїв: якщо єпископи Антоній і Дамаскин визнали їх правочинними, то архиєпископи Олександр і Полікарп із ними не погодилися.

Митрополит Діонісій окреслив власне бачення церковної ситуації в листі до владики Олексія, датованого 23 жовтня 1941 р. Рішення архиєрейського зібрання він вважав неправомірним із кількох причин: по-перше, підпорядкування Православної Церкви в Україні РПЦ неможливе внаслідок того, що «під теперішню пору не існує правильної й на засадах канонічних організованої Церкви російської», по-друге, Православна Церква в Україні, згідно з томосом Константинопольського патріарха від 13 листопада 1924 р., була незалежною і «перебувала в канонічному зв'язку з великою Церквою Царгородською»; по-третє, оскільки канонічне право забороняло поширювати повноваження одного церковного об'єднання за рахунок іншого, «Московська Патріархія з її місцеблюстителем митрополитом Сергієм, підпорядковуючи собі терени нашої св[ятої] Автокефальної Церкви, поступала всупереч приписів канонічних»[435].

На думку О. Ґеруса, владика Олексій розглядав свій зв'язок із Москвою як необхідну тактичну формальність, щоб уникнути звинувачень у не канонічності[436]. Крім того, обрання ієрарха обласним митрополитом можна трактувати як започаткування руху до церковної автокефалії.

По суті, почаївські рішення, не визнані ні Варшавою, ні Москвою, поклали початок інституційного розколу українського православ'я в роки війни. Як справедливо зазначав І. Власовський, «признавши себе канонічно

---

[434] Стародуб А. Всеукраїнський православний церковний Собор 1918 року: огляд джерел. Київ, 2010. С. 223.
[435] Мартирологія... С. 681-683.
[436] Gerus O. The Ukrainian Orthodox Church... P. 102.

залежними від Московського патріарха, ці єпископи не мали права касувати екзархат, не ними встановлений, і звільняти екзарха, не ними призначеного»[437]. З ним солідарні не тільки українські, але й російські церковні аналітики. Однак не можна погодитися з твердження деяких російських істориків про мовчазну згоду Московської Патріархії з утворенням АПЦ та екзаршими повноваженнями владики Олексія[438]. Екзарх Миколай, якого 15 серпня 1941 р. призначили митрополитом Київським і Галицьким, в одному зі своїй воєнних послань до української пастви так оцінив діяльність автономістів: «Гірка доля суду Божого очікує… українських архипастирів, котрі перебуваючи зараз тимчасово під німецькою п'ятою, зрадили Батьківщині та матері-Церкві Російській і зганьбили себе, зігнувши свої спини перед розорителями нашої рідної землі. Ці архиєреї – Олексій Громадський, Пантелеймон Рудик – за кілька місяців до війни приїжджали до Москви і запевняли нашого главу, Блаженнішого митрополита Сергія, у своїй вірності матері-Церкві Російській, а зараз… моляться за ваших насильників…»[439]. Тому твердження деяких російських дослідників про те, що створення АПЦ сприяло збереженню Православної Церкви в Україні від розколу, не відповідає дійсності.

Православна Волинь, на думку учасників Собору, мала стати своєрідним церковним П'ємонтом під час відродження релігійного життя на Сході. З огляду на це було ухвалено рішення об'єднати Волинську єпархію та призначити її правлячим архиєреєм Олексія Громадського з передреволюційним титулом архиєпископа Волинського й Житомирського. Єпископ Володимир-Волинський Веніамін ставав третім вікарієм, владиці Полікарпу мали повернути титул єпископа Луцького, за Антонієм зберігалися Ковельський і Камінь-Каширський повіти, а за Симоном – Острозька

[437] Власовський І. Нарис… С. 204.
[438] Див., напр.: Вишиванюк А. Митрополит Алексий (Громадский) – Экзарх Украинской Автономной Православной Церкви (1941–1943) // Вестник Православного Свято-Тихоновского богословского института. Серия II. История Русской Православной Церкви. Москва, 2007. Вып. 4. С. 81.
[439] Русская Православная Церковь и Великая Отечественная Война... С. 73; Борщевич В. Автономна Православна Церква на Волині. Луцьк, 1998. С. 48.

єпископія[440]. Ця постанова свідчить про намагання централізувати церковну владу в руках архиєпископа Олексія.

Після цього соборяни почали шукати таку формулу поминання вищої церковної влади, «яка би не дратувала вірних і була приємною для всіх». Посилаючись на практику Церков грецької традиції, вони постановили припинити згадувати патріаршого місцеблюстителя Сергія, і тільки владика Олексій, як першоієрарх, на великому вході мав виголошувати: «Святіших православних патріархів, Блаженнішого патріаршого місцеблюстителя нашого й усяке єпископство православне…»[441]. За результатами першого для роботи архиєрейського зібрання архиєпископ Олексій розіслав лист волинському духовенству, в якому повідомив про основні рішення Собору. У ньому вперше згадується назва «Автономна Православна Церква на Україні», але відсутня інформація про зв'язок із Московським Патріархатом. Ієрарх закликав духовенство сумлінно працювати «на добро нашої Української Церкви й на користь нашого боголюбивого українського народу» й поминати під час богослужінь «святіших православних патріархів, і владику нашого високопреосвященнішого Алексія, архиєпископа Волинського і Житомирського, блюстителя св[ятої] Почаївської лаври…»[442].

20 серпня 1941 р. учасники Собору продовжили свою роботу й затвердили членами Волинської духовної консисторії митрофорного протоієрея Михаїла Тучемського, протоієреїв Федора Ковалевського та Серафима Казновецького, а секретарем – протоієрея Федора Юркевича.

Того ж дня вирішили відзначити визволення українського народу від більшовицького ярма звершенням пасхальної Служби Божої, а також підготувати відозву до вірян. «Тепла подяка наша належить також і великому вождеві германського народу Адольфу Гітлерові і його непереможним військам… Собор єпископів є нині найвищою церковною владою на Україні, і йому тепер належить перевести мозольну працю як в підготовленню помісного

[440] UAA, Minenko Collection, box 1, item 42.
[441] Ibid.
[442] Ibid., item 41.

Собору, так і в поширенню релігійно-церковного життя на тих теренах України, які уявляють із себе духовну пустиню…», – підкреслювалось у документі[443]. За свідченнями владики Симона, урочисте богослужіння відбулося в неділю 24 серпня 1941 р. за участю 3–4 тис. богомольців[444].

Владики приділили значну увагу питанню переслідування духовенства радянською владою та постановили впродовж року поминати замордованих священнослужителів по всіх храмах Волині на проскомидіях і заупокійних єктеніях. За пропозицією єпископа Пантелеймона зважаючи на визволення України від більшовиків було ухвалено рішення щорічно святкувати «день пам'яті св[ятого] Володимира як велике свято з хресними ходами після Літургії на ріки й источники для освячення води, і з виголошенням в кінці богослужб многоліття Україні й українському народові»[445].

21 серпня Собор наклав дисциплінарні покарання на тих священнослужителів, які під тиском різних обставин радянської дійсності зреклися свого сану або залишили парафії. Священників, котрі це зробили за згодою архиєрея, перевели на інші місця. На тих, хто не повідомив свого єпископа й залишив парафії через страх чи матеріальні мотиви, Собор наклав 6-ти місячну покуту. Після цього вони зазвичай тимчасово займали дяківські посади й отримували можливість повернутися до виконання ієрейських обов'язків. 19 осіб позбавили священичого сану й виключили зі складу церковного клиру.

Під час проведення архиєрейського Собору Житомирщина, Поділля й частина Київщини були окуповані німецькими військами та потребували організації церковного життя. На Житомирщину як частину передреволюційної Волинської єпархії Олексій Громадський відрядив із Кременця близько 30 священників. Спеціальна постанова Собору (ч. 14) регулювала процедуру прийняття до АПЦ клириків інших православних юрисдикцій: «1) Синодальних

[443] UAA, Minenko Collection, box 1, item 44; Смирнов А. Почаївський церковний Собор 18–23 серпня 1941 року // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Острог, 2015. Вип. 24. С. 64.
[444] ГДА СБ України. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75198фп. Арк. 47зв.
[445] UAA, Minenko Collection, box 1, item 42.

українських священників приймати через таїнство покаяння і давати їм парафії; 2) живоцерковників примати через публічне покаяння (в храмах і молитовних домах) і після молитви розрішительної, голосно виголошеної, з чину покаяння; 3) міста давати тим і другим тільки після стислого дознання про триб їх життя по тім, як вони перестали совершати богослужби, і 4) самосвятів, як без благодатних, не рахувати у священному сані й відмовляти їм в їх просьбах»[446].

Прагнучи нейтралізувати опозиційного владику Полікарпа, Собор призначив його на вакантну Подільську кафедру з титулом єпископа Кам'янець-Подільського й Брацлавського. На думку о. Т. Міненка, у цій єпархії, яку потрібно було організувати, ієрарх був би «чужою людиною» і не становив би небезпеки для Олексія Громадського. Крім того, для відродження церковного життя на Київщині соборяни скерували до Бердичева єпископа Пантелеймона. Після звільнення Києва він мав приступити до організації єпархіального управління і тимчасово керувати Київською єпархією. Враховуючи історичне значення Київської кафедри, особливо в умовах, «коли Україна воскресає до нового світлого і славного державного життя», Пантелеймон запропонував призначити Олексія місцеблюстителем київського митрополичого престолу. Згідно з постановою ч. 17 від 22 серпня 1941 р. до проведення помісного Собору ієрарх отримав цей титул із поминанням за богослужінням тільки в кордонах Київської єпархії[447].

Діяння ч. 15 від 21 серпня присвячене розгляду порядку управління Волинською єпархією, а також розв'язанню адміністративних, шлюбних і метричних справ. Як випливає з документа, єпархіальний архиєрей утримувався за рахунок шлюборозвідних, метричних та інших зборів консисторії. Щодо богослужбової мови, Собор надав право архиєреям благословляти використання живої української мови там, де того бажатиме більшість парафіян. Водночас соборяни підтримали виконання після літургії молитви «Боже, Великий, Єдиний» там, «де це прийнято, і де цього

[446] Мартирологія... С. 679-680.
[447] UAA, Minenko Collection, box 1, item 42.

побажають». 22 серпня 1941 р. Собор запропонував Антонію Марценку взяти на себе організацію церковного життя в Херсонській єпархії. Очевидно, такий вибір пояснювався тим, що владика народився в Одесі та навчався в тамтешній духовній семінарії.

З огляду на необхідність підготовки священичих кадрів архиєрейський Собор вирішив відкрити при Почаївській лаврі однорічні пастирські курси під керівництвом єпископа Веніаміна. Крім того, священники мали відновити викладання Закону Божого в школах за посібником протоієрея Анастасія Абрамовича, а також подбати про видання відповідних підручників українською мовою.

Ураховуючи брак антимінсів, 23 серпня соборяни постановили використовувати матеріал старих реліквій через «уложення в них св[ятих] мощей пре[подобного] Йова і нове їх освячення по чину…». Постанова ч. 23, виявлена в архівно-кримінальній справі владики Веніаміна, містить перелік тридцяти священнолужителів, яких відзначили церковними нагородами[448]. Архиєпископ Олексій отримував право від імені архиєрейського Собору карати єпископів, які не визнають постанов Собору та проявлять «самочинність в церковних ділах і управлінні». Під санкції першоієрарха могли потрапити миряни й священники, які б дозволили собі «травлю ієрархії або вмішуватися і вирішувати церковні справи без волі свого єпископа»[449]. Того ж дня єпископ Веніамін запропонував врегулювати розв’язання церковних справ, які будуть виникати в перерві між сесіями Собору. Постановили надати такі повноваження голові Собору, а у важливих справах мали скликатися надзвичайні сесії. На завершення соборяни надали О. Громадському сан митрополита з титулом «Митрополита Волинського і Житомирського, священноархимандрита Почаєво-Успенської лаври і блюстителя Київської митрополичої кафедри»[450]. Щоправда, як свідчать джерела, це звання він не використовував до кінця листопада 1941 р., продовжуючи титулуватися

[448]Архів Управління Служби безпеки України в Тернопільській обл. Спр. 13922-П. Арк. 107.
[449] UAA, Minenko Collection, box 1, item 42.
[450] Ibid.

архиєпископом Волинським[451]. Як стверджує о. Т. Міненко, перша сесія Собору завершила свою роботу 23 серпня, хоча діяння чч. 28–30 датовані 25 серпня. Правдоподібно, вони були ухвалені вже на другій сесії в листопаді 1941 р.[452].

Отже, як свідчать документи серпневого Собору, спочатку він планував впорядкувати церковне життя Волинської єпархії в дореволюційних кордонах, однак під час проведення нарад було ухвалено чимало рішень, які стосувалися загальноукраїнських питань. Зокрема, довелося призначити архиєреїв на Київську, Херсонську й Подільську кафедри.

На другій сесії Собору було ухвалено 13 постанов, однак діяння чч. 33, 37 і 39 ще не віднайдені дослідниками. Незважаючи на те, що документи датовані 25 листопада, засідання єпископів тривали впродовж декількох днів за участі владик Олексія Громадського, Антонія Марценка, Симона Івановського, Дамаскина Малюти, Пантелеймона Рудика та Веніаміна Новицького. Про це свідчить як різний склад підписантів діянь Собору, так і необхідність перерви для звершення нових архиєрейських хіротоній. Крім того, під час допиту в органах НКДБ єпископ Панкратій Гладков стверджував, що Собор відбувався з 25 листопада до 8 грудня[453].

Соборяни призначили архиєпископа Симона на Чернігівську кафедру (діяння ч. 28), архимандрита Йоана Лавріненка на єпископа Ковельського (діяння ч. 29), єпископа Дамаскина на Подільську кафедру (діяння ч. 32). Як випливає з діяння ч. 31, Собор вирішив утворити для східної частини Волинської єпархії «вікаріатську кафедру єпископа Бердичівського і призначити на цю кафедру архимандрита Києво-Печерської лаври Леонтія Филиповича з місцем перебування його в Житомирі в якості настоятеля Житомирського Свято-Богоявленського монастиря»[454]. Архиєреї також підтримали створення Житомирського духовного правління і рекомендували

[451] Див., напр.: Листи... С. 249, 251, 256.
[452] UAA, Minenko Collection, box 57, item 1404.
[453] ГДА СБ України. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75633фп. Арк. 24.
[454] UAA, Minenko Collection, box 1, item 42.

утворити такі допоміжні органи в Ковелі та Володимирі-Волинському (діяння ч. 36).

Крім того, архиєрейський Собор постановив «вважати канонічне відношення нашої Церкви і її ієрархії до Церкви російської в тому розумінні, що помісний Собор Православної Церкви на Україні в складі ієрархії, духовенства і мирян має обов'язок, оформляючи автокефалію української Церкви, випросити в Церкви російської, як і других св[ятих] автокефальних Церков, благословення на автокефалію Української Церкви;… стати на шлях автокефалії нашої Православної Церкви на Україні й вирішувати усі внутрішні справи церковні Собором єпископів»[455]. Соборяни також надали О. Громадському права обласного митрополита й звання екзарха всієї України (діяння ч. 30). Відтоді ієрарх уважав неправильним називати Церкву «автономною» і наполягав на назві «Екзарша Православна Церкви», яка, однак, не набула поширення.

Відмовившись від юрисдикції Варшавської Митрополії та усвідомлюючи недосконалість свого канонічного статусу, владика Олексій шукав ситуативних союзників серед авторитетних ієрархів. Зокрема, він налагодив вельми тісні зв'язки з архиєпископом Іларіоном Огієнком, якого прагнув нейтралізувати як потенційного конкурента в боротьбі за лідерство в УПЦ. Вони обидва відчували потребу в співпраці, вели жваве листування і навіть зустрічалися в Холмі в листопаді 1941 р. Владика Олексій Громадський запропонував архиєпископу Іларіону обійняти Київську кафедру, що й було оформлено постановою ч. 34 другого обласного Собору єпископів АПЦ, в якій, зокрема, зазначалося: «Признати високопреосвященного архиєпископа Іларіона Огієнка достойним кандидатом на вільну кафедру архиєпископа Київського і Переяславського»[456]. 1949 р. І. Власовський написав спеціальну статтю, присвячену цій темі[457]. Німецька адміністрація не пустила Іларіона до Києва, однак поява такого архиєрейського тандему викликала занепокоєння й

[455] Ibid.
[456] Цит. за: Власовський І. Нарис... С. 212.
[457] Власовський І. Як було з обранням... С. 17-32.

активізацію прихильників автокефального руху, які домоглися створення 24 грудня 1941 р. Тимчасової адміністратури Православної Церкви в Генерал-губернаторстві на визволених українських землях.

Враховуючи перехід владики Полікарпа у варшавську юрисдикцію, Собор позбавив його права управляти Луцьким вікаріатством Волинської єпархії та передав парафії Луччини архиєпископу Антонію Марценку. Варто підкреслити, що олексіївці не застосували канонічних санкцій проти ієрарха, а тому допустили існування православних єпископів двох різних юрисдикцій на одній території. Це рішення Собору поставило волинське духовенство перед складним вибором церковної орієнтації. Як свідчать документи, багато священників опинилися на роздоріжжі й покладали великі надії на приїзд архиєпископа Іларіона. Зокрема, благочинний ратнівської округи протоієрей Олександр Білецький у листі до останнього 30 серпня 1942 р. писав: «Я і духовенство моєї округи підтримуємо Почаївський Собор єпископів, як, зрештою, не дивлячись на терор і переслідування різних панів та установ, підтримує його більшість духовенства. Підтримуємо цю орієнтацію тому, що бачимо стрімління митрополита Олексія утримати чистоту св[ятого] Православія і побудувати Українську Церкву на твердих канонічних підвалинах, тоді, як друга сторона від чистоти Православія вже далеко відійшла. Так говорить одна свідомість. Друга ж диктує, що направду українського більше в полікарпівців. І тут мимоволі спостерігаєш, що є дві совісті: одна – ієрейська наказує бути з митрополитом Олексієм, а українська перетягує до єпископа Полікарпа. Це роздоріжжя збиває з толку, часто сам не знаєш куди йти, і що говорити народові, котрий ще свого слова також не сказав»[458].

6–8 листопада 1941 р. владика Олексій відвідав Київ і зустрівся з представниками міської управи та священнослужителями УАПЦ формації 1921 р. Після особистої зустрічі з останніми він усвідомив, що «самосвяти являються великою загрозою для цілости і спокою Православної Церкви на

[458] UAA, Minenko Collection, box 6, item 192.

Україні». З огляду на це АПЦ конкретизувала своє ставлення до таїнств «липківського» духовенства в діянні ч. 38: «…приймати в клир через хіротонію, якої вони не мали, тих самосвятів, які б звернулися до котрогось з єпископів православних з просьбою о прийняття їх в клир Православної Церкви; …приймати хрещення мирян, звершене через самосвятів (а значить і браків у супружествах), і вважати тих мирян, у разі звернення їх до православних священників, православними після принесення ними покаяння в таїнстві сповіді, а нелітніх дітей їх після належної заяви батьків і внесення їх у парафіяльний список православних; …в разі загального бажання самосвятів з'єднатися зі св[ятою] Православною Церквою дійствовати стосовно до 52 пр. і 68 пр. Апостольських; 57, 68, 77, 79, 80, 102, 108 і 112 правил Карфагенського Собору» та інших[459]. Отже, олексіївці виявили готовність приймати «липківців» через нове рукоположення, якщо для цього не було канонічних перешкод. Крім того, священники, які отримали канонічну хіротонію до 1921 р., приєднувалися до АПЦ через покаяння без пересвяти.

Наприкінці другої сесії соборяни повернулися до питання надання нових титулів для владики Олексія. Для підвищення авторитету першоієрарха Церкви Собор просив його негайно прийняти звання екзарха та сан митрополита, модифікувавши формулу поминання за богослужінням: «Владику нашого високопреосвященнішого Алексія, екзарха України, митрополита Волинського і Житомирського, священноархимандрита Почаївської св[ято] Успенської лаври»[460]. Під впливом пропаганди автокефалістів звання екзарха в масовій свідомості вірян асоціювалося з Московською Патріархією, а тому посилювало недовіру до О. Громадського.

Отже, після початку німецько-радянської війни більшість православного єпископату України вирішила залишитися в складі Московського Патріархату, але на правах автономії. З огляду на складність комунікації з РПЦ цей канонічний зв'язок був тільки формальним. Є підстави стверджувати, що АПЦ

[459] Ibid., box 1, item 42.
[460] Ibid.

використала його лише як канонічний захист і жодних офіційних контактів у період окупації з нею не мала. Владика Олексій Громадський шукав канонічний шлях усамостійнення УПЦ, однак рішення Почаївського Собору, не визнані ні Варшавою, ні Москвою, поклали початок інституційного розколу українського православ'я в роки війни.

3.3 Волинська єпархія АПЦ в умовах нацистського окупаційного режиму

Найбільшою структурою АПЦ була Волинська єпархія, правлячим архиєреєм якої був митрополит Олексій Громадський. За підрахунками нідерландського історика К. Беркгофа, у жовтні 1942 р. вона налічувала близько 500 парафій[461] та кілька монастирів, у тому числі Почаївську лавру. Владика мав свою резиденцію в Кременці, де працювала Волинська духовна консисторія, секретарем якої був протоієрей Ф. Юркевич. У керівництві єпархією митрополиту Олексію допомагали вікарні єпископи Острозький Симон Івановський, Камінь-Каширський Антоній Марценко, Ковельський Йоан Лавріненко, Бердичівський Леонтій Филипович, Володимир-Волинський Веніамін Новицький. Останній був довіреною особою екзарха й виконував його особисті доручення. Влітку 1942 р. новими вікаріями стали Йов Кресович, Федір Рафальський, Никодим Гонтаренко, а також Мануїл Тарнавський. Як випливає з радянських документів, у період нацистської окупації на території Житомирської області, якою опікувався єпископ Леонтій, було відкрито й діяло понад 335 церков і молитовних будинків, а також 5 монастирів АПЦ[462].

Митрополит Олексій, за свідченням владики Полікарпа, сподівався обійняти посаду Московського патріарха після очікуваної поразки радянських військ. Проте через невдачі нацистів на фронті він почав інтригувати для

[461] Беркгоф К. Чи було релігійне відродження... С. 27.
[462] Стельникович С. Нацистський окупаційний режим на території Житомирсько-Вінницького регіону і місцеве населення: паралелі існування й боротьби (1941–1944 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Київ, 2016. С. 310.

концентрації церковної влади в українському православ'ї у своїх руках[463]. Сам владика Олексій у листі до митрополита Діонісія, датованому 15 квітня 1943 р., спростував чутки про намір очолити РПЦ і назвав їх «небилицям», а також обіцяв йому допомогти зійти на московський патріарший престол, якщо він буде відновлений. З іншого боку, у грудні 1942 р. в розмові зі священником Олександром Вітенком О. Громадський визнавав, що добре знав російську мову та літературу й «більше підготовлений для очолювання Московської Церкви»[464].

Як стверджує історик В. Підгайко, 12 червня 1942 р. на Соборі єпископів АПЦ у Почаєві для церковного управління в надзвичайних обставинах був створений Синод, до складу якого ввійшли митрополит Олексій, архиєпископи Симон і Веніамін, а також єпископ Пантелеймон[465].

З огляду на добре кадрове забезпечення волинське духовенство ставало донором священичих і єпископських кадрів для східних єпархій АПЦ. Для підготовки священослужителів при Почаївській лаврі діяли річні пастирські курси, якими з листопада 1941 р. до липня 1942 р. завідував владика Веніамін, а після нього – архимандрит Панкратій Кашперук[466]. Характерно, що серед предметів, які викладалися на курсах, були історія України та українська мова. Крім того, функціонували семінарія і дяківська школа в Кременці. У жовтні 1942 р. Житомирське духовне правління отримало від штадткомісара дозвіл на відкриття 6-ти місячних пастирських курсів. За даними В. Борщевича, загалом у роки нацистської окупації на Волині було рукоположено понад 60 осіб. Через перенасичення краю церковними кадрами у Волинській єпархії АПЦ мешкав 21 позаштатний священнослужитель[467].

---

[463] Пащенко В. Православ'я... С. 58.
[464] AWMP. Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944); UHECA, Metropolitan Nikanor papers, box 25, folder 1.
[465] Киевская епархия. URL: http://www.pravenc.ru/text/1684527.html (дата звернення: 15.09.2019).
[466] Архів Управління Служби безпеки України в Тернопільській обл. Спр. 13922-П. Арк. 49.
[467] Борщевич В. Волинське духовенство... С. 96, 99.

Представники АПЦ тісно співпрацювали з німецькою окупаційною адміністрацією, яка від середини 1942 р. почала активно підтримувати цю юрисдикцію. Зокрема, у вересні 1941 р. під час велелюдного паломництва богомольців до Почаєва архиєпископ Олексій молився за Гітлера й німецьку армію, видавав відозви й звернення пронімецького характеру, заохочував українську молодь їхати на роботу до Німеччини[468]. За свідченнями владики Панкратія Гладкова, наприкінці 1941 р. Почаївська лавра надала німецькій армії 100 тис. кілограм яблук, меду та інших продуктів[469]. Настоятель житомирського собору о. Йосиф Якубовський передав поліції список 250–300 євреїв, які бажали охреститися, після чого вони були розстріляні[470].

25 лютого 1942 р. митрополит Олексій як очільник АПЦ побував на аудієнції в заступника райхскомісара Гельмута фон Ведельштедта, який запевнив його, що німецька влада знає про значення Православної Церкви в житті українського народу й очікує підтримки від її священнослужителів. Зі свого боку владика обіцяв допомагати «у великому визвольному ділі Фірера, до якого він має найбільше довір'я»[471]. У червні 1942 р. екзарх України розіслав звернення до духовенства й вірян із нагоди першої річниці початку німецько-радянської війни, в якому подякував німецькому народу за визволення від більшовизму й припинення переслідування християн: «Для вибавлення від цієї заглади Господь вибрав великий німецький народ з його геніальним вождем Адольфом Гітлером, який і вступив у боротьбу з ворогами людства». Митрополит Олексій закликав священників відправити урочисті молебні по парафіях, щоб Господь Бог «допоміг німецькій армії допровадити свою святу місію до побідного кінця»[472].

Упродовж 1942 р. релігійна політика німецької окупаційної адміністрації еволюціонувала в бік установлення тотального контролю за церковним життям.

---

[468] Див.: Беркгоф К. Чи було релігійне відродження... С. 23; Борщевич В. Волинське духовенство... С. 329.
[469] ГДА СБ України. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75633фп. Арк. 23.
[470] Там само. Спр. 71152фп. Арк. 26-27, 34.
[471] Волинь. 1942. Ч. 19. С. 3.
[472] UAA, Minenko Collection, box 1, item 44.

Відповідно до нової організації управління Православною Церквою в райхскомісаріаті «Україна» в кожній із шести генеральних округ мала існувати окрема церковна одиниця, очолювана правлячим архиєреєм. «Кожен православний єпископ ставав особисто відповідальним за свої дії перед генеральним комісаром округа, – зазначала Н. Стоколос. – Розпускалися Синоди Православних Церков, а генеральні комісари отримували право поставляти й усувати єпископів. Висвячення в сан священників повністю залежало від дозволу генеральних комісарів»[473]. 12 січня 1943 р. митрополита Олексія викликали до генерал-комісаріату в Луцьку та повідомили, що він втратив права екзарха й призначався старшим єпископом АПЦ у генеральній окрузі «Волинь-Поділля». На вимогу гітлерівців у березні 1942 р. владика Олексій гостро засудив антинацистські заяви місцеблюстителя Сергія і наголосив, що «з приходом німецького війська поневолювана більшовиками свобода віри й церковного життя повернулася. Православна Церква в Україні користає сьогодні під німецьким захистом із свободи та підтримки, якої вона потребує для осягнення її божественних цілей»[474].

Варто погодитися з Н. Стоколос, що «головними причинами фаворизування німецьким окупаційним режимом саме цієї конфесії була підкреслена лояльність її верхівки щодо чинного політичного режиму, керованість ієрархії, дистанціювання від національно-визвольного руху, переважно негативне ставлення до невідкладного об’єднання Церков»[475]. Автономісти неодноразово підкреслювали свою антирадянську позицію і виявилися слухняним знаряддям нацистської пропаганди. Крім того, з огляду на бойові дії комунікація з Москвою була не можливою й тому залежність АПЦ від РПЦ була суто номінальною. В одному з опублікованих послань автономісти не визнали втручання місцеблюстителя Сергія в українські церковні справи: «Ми запевняємо урочисто, що не вважаємо зі свого боку

[473] Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації… С. 353.
[474] Український голос. 1942. Ч. 11. С. 2.
[475] Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації… С. 363.

митрополита Сергія за виразника настроїв православних вірних в Україні»[476]. Як свідчить протокол допиту арештованого НКДБ 29 січня 1944 р. владики Симона, перебуваючи на чернігівській кафедрі, він на літургії поминав тільки митрополита Олексія. Останній згадував за богослужінням патріаршого місцеблюстителя, але не називав його ім'я[477].

Владика Полікарп уважав архиєреїв АПЦ «купкою москвофілів», «облудними ренегатами», «чужою українському народові ієрархією». Водночас митрополит Олексій у відповідь 1 червня 1942 р. відкидав ці звинувачення: «Запевняю Вас, що я і брати єпископи, що зі мною вкупі, не тільки бажаємо, але й стримемо до того, щоб наша Церква була дійсно національною, а москвофілами ми себе не рахували і з обуренням відкидаємо той зміст, який Ви вкладаєте цьому слову». І далі він переконував, що Собор єпископів АПЦ «став твердо на шлях автокефалії і керує справами Української Православної Церкви аж до того часу, коли всі автокефальні Церкви, а разом із ними й Московська Церква, дадуть своє благословення на автокефальне існування нашої Церкви канонічною дорогою»[478]. Виходячи з того, що варшавська автокефалія перестала існувати, митрополит пов'язував унезалежнення УПЦ із відродженням української державності. Водночас, на думку А. Вишиванюк, ієрархію АПЦ об'єднувало не питання про ставлення до автокефалії, яке в єпископів було відмінне, а тверде переконання в необхідності збереження канонічних підвалин церковного життя[479]. «Дивом врятувавшись тричі від смерті, – писав він Олександру Іноземцеву, – я вимушений стояти на чолі св[ятої] Церкви на Україні, хоч і набридло мені все, особливо газетне цькування»[480].

В історіографії залишається доволі дискусійним питання про національно-політичні орієнтації духовенства АПЦ. Наприклад, у листі до владики Іларіона Огієнка від 1 жовтня 1941 р. архиєпископ Олексій

[476] Український голос. 1942. Ч. 11. С. 2.
[477] ГДА СБ України. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75198фп. Арк. 49, 53-54.
[478] AWMP. Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).
[479] Вишиванюк А. В. Об отношениях… С. 245.
[480] UAA, Minenko Collection, box 1, item 32.

наголошував, що «Церква – фундамент держави і нації». В іншому листі він звертав увагу на те, що більшість єпископів АПЦ – це етнічні українці, а новообрані кандидати під час наречення виголошували промови українською мовою[481]. Насправді серед автономістів були священнослужителі з різною національною ідентичністю, як українофіли, так і москвофіли. Зокрема, наприкінці лютого 1942 р. вербівське духовенство на Дубенщині «винесло постанову відправляти Службу Божу українською мовою»[482]. У с. Здовбиця на Здолбунівщині два священники відмовилися відправляти заупокійні служби за українськими героями. Водночас інший клирик не погодився хоронити загиблого з родиною священника через його приналежність до Адміністратури УАПЦ[483]. Ще 13 липня 1941 р. в с. Дермань архиєпископ Острозький Симон Івановський відслужив урочистий молебень із нагоди проголошення 30 червня 1941 р. відновлення Української держави у Львові[484]. Згодом у Чернігові він видав Український церковний календар на 1943 р. Однак, як випливає з повідомлень у часописі «Волинь», він дозволяв собі українофобські висловлювання про те, що українці не з релігійних причин прагнуть українізації, і взагалі, не вірять у Бога[485]. Загалом можна зробити висновок, що в середовищі клириків АПЦ поєднувалися як москвофільські, так і українофільські симпатії. Проявом останніх було використання української мови в діловодстві та за бажанням парафіян у богослужінні, практикування молитви за Україну, підтримка канонічної автокефалії, співпраця з ідеологом українського православ’я владикою Іларіоном Огієнком тощо.

Значну увагу митрополит Олексій надавав розвитку волинських монастирів, більшість з яких належала до АПЦ. «Усі бувші монастирі на Волині мною возстановлені й помаленьку розвиваються. Жаль тільки, що в мужеських обителях нема відповідних людей, щоб цілком були віддані монастирям і дбали про братію. В жіночих обителях все гаразд», – писав він у

[481] Листи... С. 251, 261.
[482] Волинь. 1942. Ч. 22. С. 4.
[483] Борщевич В. Волинське духовенство... С. 172, 174.
[484] ГДА СБ України. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75198фп. Арк. 91.
[485] Волинь. 1942. Ч. 3. С. 4.

листі до митрополита Діонісія 12 листопада 1942 р.[486] У Почаївській лаврі богослужіння архиєрейським чином звершував єпископ Никодим Гонтаренко (1872–1948). На монастирському готелі німці розвісили плакат із гаслом «З нами Бог». До літа 1942 р. обов'язки намісника лаври виконував єпископ Веніамін, а після нього архимандрит Панкратій Кашперук, який займався фінансово-господарською діяльністю. Її братія, що налічувала до 125 осіб, володіла пасікою, садами та великим городом.

У 1943 р. на референдумі в Почаєві 78 % мешканців висловилися за передачу половини лаври прихильникам її українізації. Результати волевиявлення були передані для владики Полікарпа, проте реалізувати цей задум не вдалося через супротив окупантів, які були не зацікавлені в зміцненні УАПЦ[487]. Водночас проведене опитування свідчить про панування проукраїнських настроїв серед місцевого населення навколо лаври – «останнього бастіону православ'я» в Західній Україні. Саме під тиском українців у ній ще до війни почали виголошувати церковні проповіді українською мовою. Це можна пояснити формуванням двох політично забарвлених і конфліктних образів Почаївської лаври: як української національної святині та як форпосту російського православ'я.

Важкі часи переживав Загаєцький чоловічий монастир, в якому проживало понад 20 насельників на чолі з тимчасовим намісником архимандритом Венедиктом Томашевським. Митрополит Олексій особисто відвідав пограбований монастир, у якому свого часу приймав монаший постриг, і намагався підтримати ченців. У результаті каральної операції нацистів у Лазареву суботу 17 квітня 1943 р. був спалений монастирський скит святителя Йоасафа Білгородського й розстріляно 9 монахів[488]. У вересні нацисти пограбували Милецький Миколаївський монастир і вбили кількох насельників.

---

[486] AWMP. Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).

[487] Величківський М. Сумні часи німецької окупації (1941–1944) // Визвольний шлях. 1965. Кн. 7-8. С. 802.

[488] Петровський О. М. Загаєцький святого Іоанна Милостивого чоловічий монастир. Тернопіль, 2005. С. 56, 59-61; Пидгайко В. Иоанна милостивого святителя Загаецкий мужской монастырь // Православная Энциклопедия. Москва, 2010. Т. 25. С. 24-31.

Попри те, що обитель формально належала до АПЦ, її намісник ігумен Йов Романюк тісно співпрацював з українськими повстанцями. Як випливає з інформаційно-аналітичних матеріалів радянських органів держбезпеки, «Милецький монастир був місцем концентрації ОУН і УПА. У монастирі зберігалися зброя, продукти й інша техніка УПА. У майстерні монастиря під керівництвом його настоятеля Йова ремонтувалася зброя і радіотехніка. Монастир також був явочним місцем для оунівців»[489]. За зв'язки з націоналістичним підпіллям ігумен був заарештований НКВС і розстріляний в 1945 р.

Однією із не до кінця нез'ясованих сторінок в історії православ'я на Волині залишається трагічна смерть владики Олексія, що загинув 7 травня 1943 р. по дорозі до Луцька в результаті обстрілу автомобіля кременецького гебітскомісара. Окрім митрополита жертвами нападу партизан, які зранку чатували в лісі біля с. Смига, стали протоієрей Ф. Юркевич, перекладач Марко Жихарєв та водій Олександр Мельничук. Німецька пропаганда поспішила перекласти вину за цей злочин на більшовиків, щоб посилити антирадянські настрої серед місцевого населення[490]. Частина дослідників стверджує, що відповідальною за вбивство ієрарха була УПА. Насправді, згідно зі спогадами Максима Скорупського («Макса»), який після війни детально описав обставини загибелі митрополита, група партизан під його командою в кількості 20 осіб із боївки ОУН(м) зробила засідку неподалік Смиги. «Нам хотілося здобути зброю, чекали військової машини. Нарешті, вже знудилось чекати і вирішили, що б'єм першу, яка появиться, машину. За кілька хвилин загула таксівка, посипалися стріли, зацокотів кулемет Руського. Машина захиталася, як корабель на морі, і раптом з'їхала в рів. Стріляючи, підбігаємо до машини і своїм очам не вірили: з авта висипалися чотири трупи, між ними священник і єпископ Олексій (Громадський). Всі жахнулися. Сталася фатальна помилка», – згадував М. Скорупський. Крім того, серед документів, які віз із собою митрополит,

[489] ГДА СБ України. Ф. 13. Спр. 372. Т. 33. Арк. 151, 290.
[490] Борщевич В. Волинське духовенство... С. 98, 330.

партизани виявили «широкий меморіал, в якому Олексій просив підтримки нелюбих населенню священників автономістів, а за це він запевняв співпрацю автономістів у справі “удержання ладу в Україні”»[491]. Як випливає з мемуарів курінного УПА Михайла Данилюка («Блакитного»), владика віз до Луцька список «підозрілих» священників-автокефалістів, серед яких партизани помітили ім’я повстанського капелана о. Палладія[492].

Ще одну версію причин убивства висунув історик В. Гордієнко, припускаючи, що О. Громадський був завербований НКВС: «Радянські спецслужби проникли в повстанський рух і руками націоналістів ліквідували єдиного архиєрея Автономної Церкви – свого вірного агента, який вважав можливим об’єднання Автономної та Автокефальної Церков»[493]. Підставою для конспірологічних версій про сплановану акцію стали слова одного з бойовиків, які вирушили в засідку: «Макух жартами сказав, що ми заб’ємо якогось попа і вернемося додому»[494]. Крім того, у доповідній записці в Кременецький міськком партії, датованій березнем 1944 р., член духовної консисторії протоієрей Серафим Казновецький (1905–1952) повідомляв, що перед виїздом митрополита хтось по телефону запитував: «Чи вже виїхали. Що так довго?»[495]. З огляду на те, що версія про сплановане вбивство О. Громадського потребує додаткового документального підтвердження, на нашу думку, найбільшобґрунтованим є таке пояснення: волинський архиєрей випадково загинув від рук мельниківців, які влаштували засідку на німецьке авто.

Однією з найсуперечливіших постатей церковного життя України в період нацистської окупації залишається владика Мануїл Тарнавський (1904–1943), який отримав архиєрейську хіротонію в УАПЦ, згодом перейшов до АПЦ і був страчений українськими повстанцями «за зраду»[496]. Наприкінці травня 1942 р.

---

[491] Скорупський М. Туди де бій за волю. Київ, 1992. С. 92-93.
[492] Данилюк М. Повстанський записник. Київ, 1993. С. 117-118.
[493] Гордієнко В. Обставини… С. 16.
[494] Скорупський М. Туди де бій за волю... С. 92.
[495] Волошин Ю. Українська православна церква... С. 118.
[496] Докладніше про нього див.: Смирнов А. Архіпастирська діяльність єпископа Володимир-Волинського Мануїла Тарнавського в роки німецької окупації України // Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 136. С. 65-69.

на ґрунті особистих образ у єпископа Мануїла виник персональний конфлікт із владикою Полікарпом, про що свідчить їх жваве листування. Виявилося, що новообраний ієрарх відмовився бути вікарієм Київської єпархії і прагнув стати представником Адміністратора УАПЦ у Рівному. Крім того, єпископа Мануїла обурило призначенням на його колишню парафію нового священника, що позбавляло архиєрея матеріальних засобів до існування. За це він почав вимагати у владики Полікарпа компенсації моральної шкоди в розмірі 10000 крб, а також забезпечення архиєрейським одягом[497].

Продовжуючи плести інтриги, 30 травня єпископ Мануїл надіслав скаргу владиці Никанору на дії архиєпископа Полікарпа: «Владика адміністратор всупереч соборноправності нашої Церкви пішов в напрямі нічим неумотивованого деспотизму так далеко, що людині, одітій в благодать архиєрейства, наніс болючу образу та несправедливість, котру прошу взяти під увагу і дискусію на найближчім засіданні священного Собору єпископів України»[498]. Далі єпископ Мануїл пропонував обрати на Київський митрополичий престол архиєпископа Чигиринського Никанора Абрамовича або митрополита Харківського і Полтавського Феофіла Булдовського.

У листі до архиєпископа Полікарпа від 2 червня 1942 р. єпископ Мануїл продовжував вести зухвалу полеміку й погоджувався тільки на посаду вікарія з резиденцією в Луцьку, Рівному чи Житомирі. Інакше він погрожував змінити юрисдикцію разом із низкою прихильних до нього парафій. Того ж дня ієрарх звернувся з проханням дозволити відслужити в с. Гірка Полонка Божественну Літургію архиєрейським чином і позичити необхідне облачення, однак отримав відмову.

Як випливає з листування, владика Мануїл шукав захисту в архиєпископа Никанора й запевняв, що не хоче використовувати зв’язки в німецькій окупаційній адміністрації. «Я не кар’єрист, що по трупах матері йде до своєї

[497] UHECA, UAOC records, box 2, folder 3; AWMP. Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).
[498] Ibid.

мети… Будьте арбітром у справі, що мене з владикою Полікарпом ділить»[499]. Архиєпископ Никанор вирішив не поспішати, вважаючи, що безпосередніми спонуками до конфлікту було три причини: матеріальні збитки, хворобливі амбіції та інтриги.

З огляду на те, що архиєпископ Полікарп не зробив жодних поступок, ображений владика Мануїл 12 червня 1942 р. звернувся до митрополита О. Громадського з проханням прийняти його до складу єпископату АПЦ. У який же спосіб це відбулося? Згідно з актом від 22 липня 1942 р. в Почаївській лаврі архимандрит Мануїл був приєднаний до АПЦ «через обіщання з чину хіротонії свято заховувати канони і приписи св[ятої] Православної Церкви, підчинятися канонічній ієрархії – Собору єпископів Православної Церкви і відречення від "єретичного мудрованія" новоявлених і давніх єретиків і розкольників, а за тим і через хіротонію з наіменуванням преосвященного Мануїла єпископом Володимир-Волинським, вікарієм Волинської єпархії»[500]. У листі до архиєпископа Іларіона Огієнка від 22 серпня 1942 р. митрополит Олексій повідомляв, що «його прийшлося вже пересвятити, чого він і сам бажав. Це зроблено по особому чину, який не ображав преосвященного, але, по суті, був новою хіротонією»[501] (див. додаток Г). Аналогічну інформацію знаходимо в листі до митрополита Діонісія, датованому 15 квітня 1943 р.: «Те правда, що ми єп[ископа] Мануїла перерукоположили по особому чину… з деякими полегшеннями». Архиєреї-автономісти погодилися на це тільки з огляду на церковну ікономію[502], але інших автокефальних єпископів планували пересвячувати повним чином «з попереднім постриженням у монашество»[503]. Канонічне право Православної Церкви категорично забороняє це робити: «Якщо хтось – єпископ, або пресвітер, або диякон – прийме від когось друге рукопокладення, нехай буде позбавлений священничого сану – і він, і той хто

[499] Ibid.
[500] Ibid.
[501] Листи... С. 283.
[502] Ікономія – можливість незастосування канонічного припису задля духовного добра особи, без того, щоб ставити під сумнів потребу того ж припису.
[503] AWMP. Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).

рукопоклав його, хіба що цілком вірогідно відомо буде, що від єретиків має рукопокладення» (68-ме Апостольське правило)[504].

Отже, по суті, відбулася повторна архиєрейська хіротонія священнослужителя, тому не виглядає достатньо переконливою теза В. Борщевича про прийняття М. Тарнавського в «сущому сані» по чину хіротесії[505]. Послаблення полягало в тому, що над ним не звершувався повторний чернечий постриг. Такий канонічний ригоризм можна пояснити тим, що на той час автономісти ще не знали про згоду митрополита Діонісія Валединського на висвяту всіх єпископів УАПЦ. Не маючи достовірних відомостей про зміну владикою Мануїлом церковної юрисдикції, Собор автокефальних єпископів ухвалив постанову ч. 24 від 3 серпня 1942 р., в якій наказував ієрарху виконати свій обов'язок і негайно виїхати до місця архиєрейського служіння в Білій Церкві[506].

Володіючи інсайдерською інформацією, владика Мануїл стверджував, що автокефальні єпископи не визнають благодатності «липківців», а тому під час сповіді читають молитву рукопокладення. Щоправда автономісти вбачали в цьому відступ від православної сакраментальної практики, яка не передбачає поєднання таїнств покаяння та хіротонії[507].

Як зазначає В. Підгайко, на свою нову кафедру єпископ Мануїл прибув у 20-х числах серпня 1942 р. і одну з перших служб звершив на свято Успіння Богородиці в Успенському соборі Володимира-Волинського. Саме тоді він звернувся до вірян із відозвою з нагоди 950-літнього ювілей заснування Володимирської кафедри[508].

---

[504] Правила Православної Церкви з тлумаченнями єпископа Никодима (Мілаша). Київ, 2015. Ч. 1. С. 201.

[505] Борщевич В. Трагедія Володимир-Волинського єпископа Мануїла (Тарнавського) // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. Луцьк, 2003. Вип. 8. С. 23.

[506] Дублянський А. Київський Собор 1942 року // Рідна церква (Мюнхен). 1964. Ч. 52. С. 6.

[507] UAA, Minenko Collection, box 6, item 200.

[508] Борщевич В. Волинський пом'янник... С. 326; Пидгайко В. Г. Епископ Владимиро-Волынский и Ковельский Мануил (Тарнавский) в истории украинских церковных разделений 1941–1943 годов // Вестник церковной истории. 2011. № 4. С. 308.

19 серпня єпископ Мануїл написав листа до архиєпископа Іларіона, в якому благав «прийти з поміччю українському народові в ділі поєднання двох ієрархів, котрих міжусобиці покривають ранами організм нашої многостраждальної Української Церкви. Молю Творця всесвіту, щоб світле ім'я Іларіона, як митрополита Київського і всієї України, у недалекому майбутньому поминалося в усіх храмах нашої Матері України»[509]. Конференція духовенства й мирян Володимирщини під головуванням владики Мануїла 6 вересня одноголосно ухвалила: «1) звернутися із закликом до православного українського духовенства і мирян припинити всяку церковну боротьбу і об'єднатися у спільну сім'ю для добра Української Церкви і народу на ґрунті канонічної автокефалії Української Православної Церкви. 2) Просити архиєпископа Холмського і Підляського Іларіона очолити Українську Автокефальну Православну Церкву й об'єднати усіх православних українських єпископів, духовенство і народ, а німецьку владу дозволити владиці Іларіону обняти провід нашої Церкви»[510]. Отже, у своїх релігійно-політичних розрахунках єпископ Мануїл робив ставку на архиєпископа Іларіона, але нацистські окупанти не дали йому дозвіл переїхати в райхскомісаріат «Україна». Потому зібрання визначило формулу поминання ієрархії за богослужінням: «Святу Православну Автокефальну Українську Церкву, Святіших вселенських патріархів Православних, митрополитів, архиєпископів, єпископів і владику нашого преосвященішого Мануїла єпископа Володимир-Волинського»[511].

Для архипастирський послань ієрарха характерна, з одного боку, патріотична риторика, а з іншого – пронімецька пропаганда. Зокрема, у його зверненні до православного духовенства і всіх вірян від 4 вересня зазначалося: «Живемо в часах, коли вільною груддю співаємо побідні пісні в честь відвічної справедливості, що рукою будівничого нової Європи, Адольфа Гітлера, подала нам найкращі умови для релігійного та національного розвою нашої

[509] UAA, Minenko Collection, box 6, item 200.
[510] AWMP. Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).
[511] UAA, Minenko Collection, box 7, item 251.

національної сім'ї…». При цьому єпископ Мануїл закликав полікарпівців та олексіївців «звернути з манівців на шлях братнього єднання», рятувати Церкву і єдність народу, щоб «вже усміхнулась наша заплакана ненька-Україна, бачачи своїх синів і дочок у щиросердечній згоді»[512]. За посередництвом єпископа Мстислава відбулася спроба примирення владик Мануїла й Полікарпа. Останній запропонував М. Тарнавському підписати покаянного листа й зайняти Вінницьку кафедру, однак він відмовився, не бажаючи вибачатися і залишати Володимир-Волинський.

24 жовтня 1942 р. єпископ Мануїл надіслав листи митрополиту Пінському й Поліському Олександру Іноземцеву та митрополиту Луцькому й Ковельському Полікарпу, прохаючи надати йому права правлячого архиєрея на території Володимирського та Любомльського повітів, а також Локачинського району Горохівського повіту[513]. З огляду на відмову автономістів від почаївської угоди Мануїлова пропозиція так і не була реалізована.

Не достатньо вивченими є контакти єпископа Мануїла з радянськими партизанами. Існують свідчення, що він зустрічався з представниками партизанського з'єднання під командуванням Василя Бегми й благословив священників на написання листа до місцеблюстителя московського патріаршого престола Сергія Страгородського[514].

Володіючи хорошими організаторськими здібностями, владика Мануїл заснував при Успенському соборі Володимира-Волинського курси для підготовки священнослужителів з 6-ти місячним терміном навчання. Крім того, він організував і очолив іспитову комісію, яка перевіряла знання кандидатів на священство. Зокрема, у листопаді 1942 р. він особисто екзаменував і рукоположив чоловіка своєї сестри Тихона Войну, котрий був призначений секретарем Володимир-Волинського єпархіального управління[515]. За свідченням о. Тита Яковкевича, котрий був настоятелем тамтешнього собору,

[512] Ibid.
[513] Ibid.
[514] Жив'юк А. За московським часом: контроверсії радянізації Рівненщини (кінець 1930-х – кінець 1950-х років). Рівне, 2011. С. 65.
[515] Пидгайко В. Г. Епископ… С. 310.

«владика Мануїл прекрасно володів німецькою мовою і коли йшов до німецької міської влади в справах церковних чи особистих, то не потребував перекладача». Загалом священник характеризував владику як «лагідну людину, доброго служителя Церкви, а ще кращого проповідника… Люди його любили й запрошували служити в їхніх церквах»[516].

Після трагічної загибелі митрополита Олексія Громадського 7 травня 1943 р. від рук мельниківців постало питання про обрання нового волинського архиєрея. Як згадував протоієрей Т. Война, у середині травня 1943 р. Володимир-Волинського єпископа Мануїла викликали до себе представники райхскомісаріату «Україна» та запропонували йому в стислий термін розробити нове «Положення про управління Автономною Церквою», згідно з яким усі церковні заходи мали відбуватися лише за погодженням із німецькою владою. Після написання нового проєкту «Положення» окупанти надали дозвіл на проведення в Ковелі Собору єпископів для обрання очільника Православної Церкви на території генеральної округи «Волинь-Поділля». Варто погодитися з дослідником О. Логіновим, що перебіг зібрання та його результат також були під повним контролем німецької окупаційної адміністрації[517].

Перед Собором єпископ Мануїл отримав виклик прибути до міської комендатури Луцька, де німецький офіцер запитав його, за кого з єпископів він збирається віддавати свій голос. Ієрарх висловив підтримку кандидатури єпископа Йова Кресовича, на що отримав категоричну вимогу: «Йов – ні. Дамаскин»[518]. Наступного дня, 6 червня 1943 р., у Свято-Воскресенському соборі Ковеля відбулося зібрання семи архиєреїв Волині та Поділля. На Соборі «старшим єпископом» після третього голосування обрали Д. Малюту й створили три самостійні єпархії. До Йова відійшли Кременецька, Дубенська й Горохівська округи. Федору доручили керувати парафіями в Рівненській, Костопільській та Сарненській округах. У сфері юрисдикції Мануїла опинилися

[516] Яковкевич Т., прот. Преосвященний єпископ Мануїл // Літопис Волині. 1971–1972. Ч. 10/11. С. 152, 155.
[517] Логінов О. В. До історії... С. 92-93.
[518] Феодосий (Процюк). Обособленческие движения... С. 481.

Володимир-Волинська, Ковельська й Любомльська округи. Дамаскин зберіг за собою Подільську єпархію, а також отримав Почаївську лавру й декілька парафій на Луччині. Йоан Лавріненко був обраний архиєпископом Брестським і Поліським, а Георгій Кореністов мав стати його вікарієм у Кобрині. Продовжувала діяти Кременецька духовна консисторія. 7 червня окупанти запропонували кандидатуру владики Мануїла, «молодої та енергійної людини, яка знає німецьку мову і неодноразова надавала послуги німецькій владі», на призначення постійним представником АПЦ при генерал-комісаріаті в Луцьку[519]. Як випливає з протоколу допиту заарештованого НКДБ архиєпископа Дамаскина від 26 травня 1944 р., після Собору владика Антоній Марценко, як старший за хіротонією, робив спроби очолити АПЦ, однак не знайшов підтримки в окупаційній адміністрації.

На початку серпня 1943 р. до владики Мануїла прибув єпископ Переяславський Мстислав із пропозицією повернутися до Автокефальної Церкви. Пізніше цей візит став приводом для російського історика протоієрея Владислава Ципіна слідом за владикою Феодосієм Процюком безпідставно звинувачувати його в причетності до вбивства єпископа-автономіста[520]. 8 серпня в часописі «Волинь» з'явилося Мануїлове звернення до українського населення, в якому він закликав його не ухилятися від вивезення робочої сили до Німеччини[521].

5 серпня 1943 р. владика Мануїл повідомив керівнику німецької служби безпеки у Володимирі-Волинському про існування в місті двох організацій, ворожих чинній владі, – Просвіти та Церковної ради. Таємним керівником обох начебто був митрополит Полікарп. За твердженням ієрарха, він тісно співпрацював з ОУН(б) і наказав членам товариств готуватися до активної боротьби проти німців. Окрім П. Сікорського, М. Тарнавський назвав ще сімох осіб, які вели підпільну роботу. Саме цей лист, очевидно, став однією з причин

[519] Там само; ГДА СБ України. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75625фп. Арк. 34-35.
[520] Смирнов А. Мстислав (Скрипник)... С. 34.
[521] Волинь. 1943. Ч. 61. С. 3.

страти ієрарха українськими повстанцями. Додаткове світло на обставини його арешту проловають спогади священників Т. Яковкевича і М. Войни[522].

25 вересня 1943 р. Служба безпеки УПА поширила листівку «За зраду – смерть!», в якій повідомлялося: «Революційний трибунал Української повстанчої армії на своєму судовому засіданні від 11-го вересня 1943 року визнав згаданого Михайла Тарнавського з Володимира – єпископа Мануїла Автономної Православної Церкви, підпорядкованої Москві, винним у зраді українського народу та ворожій діяльності й засудив його на смерть через повішення»[523]. Так трагічно завершився життєвий шлях контроверсійного єпископа Володимир-Волинського і Ковельського Мануїла Тарнавського.

Отже, характерною рисою АПЦ на Волині була добре збережена церковна інфраструктура, що охоплювала близько 500 парафій та низку монастирів. Підготовка священнослужителів здійснювалася в Почаєві, Кременці та Житомирі. У середовищі автономного духовенства, яке тісно співпрацювало з гітлерівськими окупантами, поєднувалися як москвофільські, так і українофільські національно-політичні орієнтації. Очільник АПЦ митрополит Олексій був правлячим архиєреєм Волинської єпархії з резиденцією в Кременці, вів боротьбу за лідерство в УПЦ і, правдоподібно, став випадковою жертвою нападу боївки ОУН(м).

Автокефальний єпископ Мануїл Тарнавський був прийнятий до АПЦ через повторну архиєрейську хіротонію, виступав із пронімецькими відозвами й був страчений УПА. На Ковельському Соборі, що проходив під контролем німецьких окупантів, було обрано єпископа Дамаскина очільником Православної Церкви на території генеральної округи «Волинь-Поділля» й ухвалено рішення розділити Волинську єпархію на три церковно-адміністративні одиниці: Кременецьку, Рівненську й Володимир-Волинську.

---

[522] Див.: Кучерук О. «Винний у зраді»: Хто і за що вбив єпископа Мануїла (Тарнавського) у вересні 1943 року // Українське слово. 2006. № 14, 15; Пидгайко В. Г. Епископ… С. 313; Яковкевич Т., прот. Преосвященний єпископ Мануїл… С. 153-154.
[523] ОУН і УПА в 1943 році: Документи. Київ, 2008. С. 248.

3.4 Розбудова АПЦ упродовж 1942–1944 рр.

Розглянувши становище АПЦ на Волині, перейдімо до аналізу церковної ситуації в Києві, який відігравав важливу роль у розвитку українського православ'я досліджуваного періоду. Після приходу німецьких окупантів була створена секція віросповідань відділу культури та освіти Київської міської управи, що стала організаційним осередком відродження церковного життя. На думку І. Преловської, «звільнення німцями Києва від радянської влади було сприйняте церковними діячами, які пережили або уникнули радянських репресій, як сигнал до самостійної розбудови церковної структури»[524]. За спогадами колишнього голови Київської церковної ради М. Рибачука, волинські громадські та церковні діячі виявилися не готовими надати організаційну допомогу киянам, які потребували єпископів, священників і україномовної богослужбової літератури: «В організованих, нововідкритих парафіях служили так, як хто вмів. Тут у тій хвилині бракувало духовного авторитету…»[525].

Восени 1941 р. в середовищі київського духовенства домінувало три течії: «липківців», прихильників канонічної автокефалії та москвофілів. 17 жовтня на спільному засіданні представників священнослужителів і мирян різних течій було утворено об'єднану Київську церковну раду на чолі з колишнім полковником армії УНР М. Рибачуком. Вона мала підготувати остаточне об'єднання клириків різних орієнтацій, забезпечити умови для приїзду до Києва православного єпископа, відстоювати автокефалію, організовувати парафіяльне життя тощо. Як свідчать опубліковані джерела, Київська церковна рада прагнула налагодити контакти з православними ієрархами. Зокрема, вона розіслала послання до вірян із нагоди першої річниці хіротонії архиєпископа Іларіона, звернулася за допомогою до митрополита Діонісія, а також розпочала переговори з владикою Полікарпом[526].

---

[524] Києво-Печерська Лавра... С. 116.
[525] Там само. С. 420.
[526] Там само. С. 434-438.

Усвідомлюючи важливість контролю над київською кафедрою, архиєпископ Олексій Громадський 7 листопада відвідав місто й зустрівся зі своїми прихильниками в митрополичому будинку на території Софійського собору. У звіті штандартенфюрера СС П. Блобеля, датованому 12 листопада 1941 р., йшлося про арешт владики Олексія, 49 священників і 95 цивільних осіб для перевірки діяльності церковної ради. На допиті владика пояснив, що поїхав на освячення нововідкритих храмів у Житомирі й Бердичеві та на запрошення міської управи вирішив заїхати до Києва, щоб з'ясувати можливість розбудови релігійного життя. Він мав намір призначити єпископа Пантелеймона керівником Київської єпархії. Після з'ясування всіх обставин архиєпископа Олексія відпустили, і він повернувся на Волинь[527].

Єпископ Львівський Пантелеймон приїхав до Києва 18 грудня і зупинився в Покровському жіночому монастирі, що викликало невдоволення керівництва церковної ради та секції віросповідань. Згідно з інформацією особистого секретаря владики о. Михаїла Іваскова причиною конфлікту з черницями була відмова від негайної українізації обителі. Керівник секції віросповідань Київської міської управи І. Коровицький очікував від єпископа Пантелеймона «міцної української руки», оскільки в іншому разі в нього могли виникнути неприємності[528]. Дві перших відправи в Києві він відслужив церковнослов'янською мовою, а третю – недосконалою українською.

Головним завданням церковно-громадських кіл було об'єднання всіх православних в єдину еклезіальну структуру. 30 грудня 1941 р.[529] єпископ Пантелеймон прийшов на засідання президії Київської церковної ради. Ключовим питанням, яке на ньому обговорювалося, було з'ясування ставлення архиєрея до УАПЦ і налагодження співпраці з церковною радою. У своєму виступі він, зокрема, наголосив: «Дякую за запрошення на засідання церковної ради, постараюся зробити все для об'єднання єдиної Української Православної Церкви, як сказано: "Вірую в єдину Апостольську соборну Церкву".

[527] Там само. С. 446-448.
[528] Київ: війна, влада, суспільство... С. 127-128, 453-454.
[529] В опублікованому протоколі засідання помилково зазначено дату 20 грудня.

Почаївський собор постановив послати мене до Києва до часу скликання церковного Собору зі всіх українських об'єднань (єпископів, священників, мирян), який має обрати єпископа для всієї України. В Києві є частина віруючих, що не мають канонічного освячення. Почаївський собор дав постанову – пересвятити, якщо немає канонічних перешкод. Ці повноваження я мушу виконати». «Липківські» священники вважали, що така ганебна пропозиція призведе до заколоту та дискредитації УАПЦ. Водночас до примирення закликав о. Петро Длугопольський: «Не слід робити образливих закидів один одному. Серед нас немає слов'ян, є українці, що за браком книжок не можуть чинити Службу Божу українською мовою». На звершення владика Пантелеймон пообіцяв передати почуту інформацію на розгляд Собору єпископів[530].

У листі керівника відділу культури та освіти міської управи військовому коменданту Києва, датованому 15 січня 1942 р., йшлося про антиукраїнські кроки владики Пантелеймона, який усував свідомих священників і відновлював церковнослов'янську мову в богослужіннях. З огляду на це від окупантів вимагалося «припинити самочинну шкідливу діяльність єпископа Пантелеймона в м. Києві та всій Київській єпархії, що вносить обурення, заколоти та розклад поміж українською людністю»[531].

До лютого 1942 р. єпископ Пантелеймон утворив при Покровському монастирі єпархіальне управління, секретарем його став протоієрей М. Іваськов. Архиєрейські богослужіння відбувалися в Йоано-Богословському храмі Михайлівського монастиря. Користуючись підтримкою окупаційної адміністрації, станом на 1943 р. АПЦ відродила 10 монастирів і 26 парафіяльних храмів у Києві та околицях. Загалом, за даними К. Беркгофа, у Київській єпархії налічувалося близько 400 громад[532]. Напередодні Великодня 1943 р. гітлерівці на прохання єпископа Пантелеймона передали в

[530] Мартирологія... С. 695-696, 701, 704.
[531] Києво-Печерська Лавра... С. 451.
[532] Киевская епархия. URL: http://www.pravenc.ru/text/1684527.html (дата звернення: 15.09.2019); Беркгоф К. Чи було релігійне відродження... С. 27.

користування АПЦ Володимирський собор, який був освячений лише 19 вересня. Популярність автономістів пояснюється не тільки сприянням із боку німецької влади, а й консервативністю самої АПЦ, яка зберігала церковнослов'янську мову й позиціонувала себе як канонічну течію, що не займається політикою. Наприклад, коли в грудні 1941 р. диякон Миколаївської церкви у Святошино спробував організувати український хор, то «церковна община цього зробити не хотіла», а коли він починав служити, «то старі співці вриваються на крилас і починають співати по слов'янські, й управляють всі, хто як і що знає»[533]. У Борисполі під егідою гітлерівців був проведений референдум щодо використання богослужбової мови. Однак коли частина населення висловило незадоволення його результатами (70 % православних підтримало українізацію), то німецький комендант наказав поділити час відправ між прихильниками церковнослов'янської та української мов[534].

У травні 1942 р. митрополит Олексій писав архиєпископу Іларіону про владику Пантелеймона, що «ми постановили учинити його Вишгородським, правлячим Київською Єпархією, а самий Київ має бути під керівництвом Собора Єпископів у моїй особі»[535]. Вікарні кафедри на Київщині на противагу автокефалістам планувалося заповнити своїми кандидатами. Зокрема, в іншому листі до І. Огієнка від 12 серпня 1942 р. О. Громадський повідомляв, що планується висвятити Михаїла Оксіюка на Каневську, Андрія Славінського на Черкаську, Мефодія Сибіковського на Кременчуцьку, Георгія Боришкевича на Єлизаветградську кафедри[536].

Про певне дистанціювання від Москви свідчить той факт, що в серпні 1942 р. група духовенства АПЦ на чолі з єпископами Пантелеймоном Рудиком, Веніаміном Новицьким, Димитрієм Маганом надіслала листа до митрополита Берлінського Серафима Ляде з пропозицією канонічного підпорядкування йому автономного православного напряму. У разі реалізації цього задуму,

[533] Держархів Київської обл. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 199. Арк. 107-108зв.
[534] Там само. Арк. 121-125; Києво-Печерська Лавра... С. 429-430.
[535] Листи... С. 279.
[536] Там само. С. 282-283.

переконували автори, «було б відкинуте звинувачення Православної Церкви в приналежності до Москви й були б полегшені зносини між Церквою та німецьким управлінням»[537]. На думку Н. Стоколос, ця ідея єпископів певним чином корелювалося з планами П. Скоропадського, висловленими ним у меморандумі ще наприкінці 1939 р.[538]

У травні 1943 р. керівник Київської єпархії АПЦ єпископ Пантелеймон опублікував антибільшовицьке й антисемітське послання «Проти анархії злого духа». Уже давно, йшлося в ньому, «через каверзи злого духа навіть обраний колись нарід Божий став непокірливим, жорстоковийним та богоненавидним до того, що вбивав своїх же пророків, а самого Сина Божого не побоявся розп'ясти на хресті... Всі братовбивчі війни, всі криваві перевороти, всі злочинні заколоти, – це справа рук цього самого народу… Злочинним обманом та насильством сини диявола під виглядом більшовизму захопили у свої руки владу над нашою країною і облили її кров'ю мільйонів невинних людей… Закликаю всіх вірних братів і сестер… всіма засобами допомагати німецькій армії і органам німецької влади знищити диявольську владу…»[539]. Німецька поліція уважно стежила за діяльністю цього владики й позитивно оцінювала його співпрацю з окупаційними органами влади: «Спільну роботу з німецькими установами можна оцінити доброю… Виступає проти Автокефальної Церкви. В основному його треба розглядати центром опору проти автокефалії. Останнім часом він всіляко прагне стати архиєпископом. У своєму теперішньому становищі єпископа київського він не може принести шкоди, але не рекомендується розширювати його владу»[540].

Водночас в окупованому нацистами Києві сім'я священника Олексія Глаголєва чимало зробила для порятунку євреїв. Він ховав їх у своєму помешканні, а також у парафіяльних будівлях на Подолі. Крім того, о. Олексій видавав їм свідоцтва про хрещення на старих бланках, що залишилися з часів

---

[537] Цит. за: Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації… С. 362.
[538] Стоколос Н. «...Для миру церковного... С. 23.
[539] ГДА СБ України. Ф. 13. Спр. 376. Т. 84. Арк. 10-10зв.
[540] Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны… С. 632.

його батька. Вшановуючи цей подвиг, меморіал «Яд Вашем» (Єрусалим) присвоїв почесне звання «Праведник народів світу» о. Олексію Глаголєву, його дружині та дітям[541]. Як свідчать документи з архіву «Яд Вашем», окрім О. Глаголєва, звання праведника отримало вісім православних священників з України, які рятували євреїв під час війни.

9 травня 1943 р. був утворений тимчасовий Синод для управління православними єпархіями генеральної округи «Київ» у складі владик Пантелеймона, Симона та Веніаміна. Цей орган почав керувати парафіями АПЦ на території сучасних Київської, Полтавської та Черкаської областей України[542]. Отже, у Київській генеральній окрузі виникла самостійна церковна структура, якою керував владика Пантелеймон.

29 липня 1943 р. в Києві відбулася нарада шести ієрархів АПЦ, які вирішили відновити роботу Синоду. За свідченнями владики Симона, на першому засіданні його обрали головою Синоду, а єпископа Веніаміна – секретарем[543]. 25 вересня 1943 р. архиєпископ Пантелеймон залишив Київ і після війни переїхав до Канади.

У період німецької окупації відчутно пожвавилося чернече життя київських монастирів, зокрема Києво-Печерської лаври. Восени 1941 р. в ній зібралося близько 15 осіб колишньої братії, які домагалися відновлення діяльності монастиря[544]. На думку Т. Себти, яка дослідила й опублікувала частину монастирського архіву воєнного періоду, «остаточний процес легалізації монастиря у лаврі відбувся у січні 1942 р., коли дозвіл на відкриття храмів і печер дала німецька цивільна влада в особі чиновника Штадткомісаріату…»[545]. Як дізнаємося з цих документів, тимчасовим намісником лаври став архимандрит Валерій Устименко (1866–1953), котрого

---

[541] Докладніше про це див.: Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ, 2011. С. 93.
[542] Киевская епархия. URL: http://www.pravenc.ru/text/1684527.html (дата звернення: 15.09.2019).
[543] ГДА СБ України. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75198фп. Арк. 53зв., 96.
[544] Биографические сведения о братии Киево-Печерской Лавры, пострадавшей за Православную веру в 20 столетии. Киев, 2008. С. 119.
[545] Києво-Печерська Лавра… С. 89.

єпископ Пантелеймон офіційно затвердив на посаді лише 16 січня 1943 р. Також запрацював Духовний собор лаври, до складу якого, крім намісника, входили ігумени Кронід Сакун і Феопемпт Клітний, ієромонахи Андрій Міщенко та Димитрій Біакай[546].

Територія Верхньої лаври перебувала під контролем поліції та СС. Дотепер серед дослідників точаться гарячі дискусії про те, хто і чому 3 листопада 1941 р. зруйнував головну святиню Києво-Печерської лаври – Успенський собор з усіма його реліквіями. Частина істориків підтримує версію про те, що його замінували червоноармійці, а підірвали німецькі солдати[547]. Зокрема, як випливає зі спогадів міністра й радника А. Гітлера Альберта Шпеєра, Успенський собор знищили за наказом райхскомісара України Е. Коха: «На місці однієї з найвідоміших церков Києва я застав купу руїн. Мені розповіли, що при совєтах тут перебував склад боєприпасів, який згодом за нез'ясованої причини злетів у повітря. Пізніше Ґеббельс розповідав мені, що насправді райхскомісар України Еріх Кох вирішив знищити символ її національної гордості та наказав підірвати церкву. Ґеббельс був украй незадоволений його поведінкою і відкрито обурювався жорстокими методами управління окупованими територіями»[548]. Інші науковці, зокрема Т. Себта, стверджують, що спецоперацію виконала радянська диверсійна група, що активувала заздалегідь закладену потужну вибухівку. На користь цієї версії наводяться свідчення з «других рук» Олександра Немчинського й Пантелеймона Василевського[549]. Однак через труднощі з доступом до архівів Червоної армії будь-яких прямих доказів досі не оприлюднено. Тому питання про мотиви, обставини й винуватців трагедії залишається відкритим і потребує подальших наукових пошуків.

Після завершення впорядкувальних робіт 1 лютого 1942 р. єпископ Пантелеймон освятив Хрестовоздвиженську церкву, в якій богослужіння

---

[546] Там само. С. 90, 472.
[547] Див., зокрема: Беркгоф К. Жнива розпачу... С. 250; Кабанець Є. П. Загибель Успенського собору...
[548] Цит. за: Кот С. Зруйнування... С. 122-151.
[549] Києво-Печерська Лавра… С. 72.

відбувалися на свята, а в будні – в Ближніх печерах. Відправи в Дальніх печерах були відновлені 7 червня 1942 р. Загалом під час окупації богослужіння звершувалися у двох наземних храмах (Хрестовоздвиженському й Стрітенському) та шести підземних. Як згадував колишній юрисконсульт лаври Іван Никодимов (Шумилін), монахи «щодня служили літургію та вечірню… Служба звершувалася урочисто, за монастирським уставом. Співав невеликий монастирський хор із канонархом і на старовинні лаврські розспіви. По неділях і святах богослужіння звершувалася, крім того, ще й в підземній церкві Дальніх печер»[550]. Матеріально-побутові умови проживання ченців були вельми складними. Попри брак продуктів харчування, у монастирі вдалося відновити регулярні трапези: двічі на день готували гарячі страви. Водночас у святкові дні обід складався з двох страв.

Восени 1941 р. до лаври переїхав схиархиєпископ Антоній Абашидзе (1867–1942), який мешкав у Києві на покої. Він оселився в корпусі 42 – будинку колишнього блюстителя Ближніх печер, де для нього був відновлений невеликий домовий храм. «Проживає він разом зі своїм келійником ієромонахом Димитрієм[551], колишнім мусульманином», – повідомляла словацька газета «Православная Русь»[552].

У березні 1943 р. лаврська братія налічувала 27 монахів, а у вересні – щонайменше 42 насельника[553]. Брак пристосованих приміщень не давав змоги приймати до монастиря нових ченців. З огляду на це більшість лаврських монахів, що вижили, продовжувала мешкати на селі, де ситуація з харчами була набагато кращою.

Окрім Києво-Печерської лаври, в окупованому Києві було відроджено 9 монастирів. Оскільки німецька влада не бажала втрачати робочі руки й заборонила приймати послушників до чоловічих монастирів, то жіночі значно

---

[550] Никодимов И. Н. Воспоминание о Киево-Печерской Лавре (1918–1943 гг.). Киев, 2005. С. 202.
[551] Димитрій Біакай (1908–1985) – архимандрит, очільник Російської духовної місії РПЦЗ у Єрусалимі в 1951–1968 рр.
[552] Києво-Печерська Лавра… С. 472.
[553] Там само. С. 90.

переважали їх за кількістю насельниць. Наприклад, у Введенському монастирі їх налічувалося 103, Покровському – 245, Флорівському – 239[554]. За даними В. Підгайка, у Київській єпархії діяли такі жіночі монастирі: Богуславський Миколаївський, Чигиринський Троїцький, Лебединський Миколаївський, Красногірський. Як випливає з доповідної записки наркома держбезпеки УРСР Сергія Савченка, станом на листопад 1943 р. в київських монастирях проживало 65 ченців і 450 монахинь[555]. Серед тимчасових експонатів Музею-Архіву переходової доби на чільному місці висів портрет А. Гітлера, вишитого черницями Флорівського монастиря[556].

Михайлівський Золотоверхий монастир почав діяти в листопаді 1941 р. з ініціативи групи монахів в одному з будинків, що був пристосований під храм, на колишньому подвір'ї обителі. Її намісником був призначений о. Еразм Довбенко, котрий також виконував обов'язки благочинного київських монастирів. Богослужіння відбувалися в церкві святого Йоана Богослова[557]. 28 лютого 1942 р. єпископ Пантелеймон дав благословення наміснику лаври архимандриту Валерію Устименку на перенесення мощей великомучениці Варвари в Михайлівський монастир, що налічував 18 насельників.

Розглянувши стан АПЦ на Волині й Київщині, варто дослідити церковну ситуацію в інших єпархіях на території райсхкомісаріату «Україна» та військової зони. Упродовж двох місяців навесні 1942 р. єпископ Подільський і Вінницький Дамаскин перебував у складі Адміністратури УАПЦ, але фактично керував самостійною єпархією. Оскільки у Вінниці його зустріли вороже, то владика переїхав до Кам'янця-Подільська, де місцева влада надала допомогу в пошуках і ремонті приміщення для консисторії. 18 червня 1942 р. кам'янець-подільська газета «Подолянин» повідомляла, що «на Поділлі ми зараз маємо

---

554 Киевская епархия. URL: http://www.pravenc.ru/text/1684527.html (дата звернення: 15.09.2019). За іншими даними у Введенському монастирі налічувалося 150, Покровському – 200, Флорівському – 250 осіб: Київ: війна, влада, суспільство... С. 131.

555 Київ: війна, влада, суспільство... С. 595.

556 Музей-Архів Переходової доби: пофондовий путівник. Київ, 2002. С. 93.

557 Клос В., прот. Церковно-адміністративна діяльність настоятелів Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря (XVII–XXI ст.) : дис. ... д-ра церк.-іст. наук. Київ, 2013. С. 386.

473 церкви, в яких кожної неділі й у церковні свята правиться Служба Божа, маємо 160 священників. 120 церков відбудовується і незабаром будуть готові»[558]. Після відкриття консисторії єпископ Дамаскин організував канцелярію, яка займалася заповненням вакантних посад клириків на парафіях. Враховуючи брак священичих кадрів, їм доводилося обслуговувати по 5–6 громад[559].

З дозволу німецької влади 11–13 серпня 1942 р. він організував з'їзд духовенства Подільської єпархії, яка налічувала близько 500 парафій. На нього було запрошено 120 священників, 60 дияконів, 11 псаломщиків, а також 34 представники громадськості. Учасники з'їзду звернулися до окупаційної влади з низкою прохань: 1) відкрити в кожному селі, де немає церков, молитовні будинки, під які необхідно пристосувати колишні сільські клуби; 2) для влаштування пастирських курсів повернути у власність єпархії колишній будинок духовної семінарії; 3) дати згоду побудувати на місці колишніх соборів дві каплиці: на честь дня народження А. Гітлера й на честь полеглих німецьких солдатів; 4) дозволити вивчення Закону Божого в школах; 5) надати можливість священнослужителям із середньою і вищою освітою займати посади директорів шкіл; 6) запровадити інститут контролю викладання Закону Божого; 7) не забороняти відзначати дванадесяті та великі свята в будні дні; 8) заборонити проведення ярмарків у недільні дні; 9) повернути духовенству церковну нерухомість[560]. 15 листопада 1942 р. в Кам'янці-Подільському запрацювали шестимісячні пастирські курси для підготовки духовенства, на які одразу записалося 35 осіб. При консисторії відкрилася іконописна майстерня[561]. Після підписання 8 жовтня 1942 р. почаївського «Акта поєднання»

---

[558] Подолянин. 1942. № 51. С. 4.
[559] Олійник Ю. В. Духовенство УАПЦ і УПЦ в роки нацистської окупації (на матеріалах Хмельниччини) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Кам'янець-Подільський, 2010. Т. 14. С. 422.
[560] ГДА СБ України. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75625фп. Арк. 41-42, 62-63, 86-87; Олійник Ю. В., Завальнюк О. М. Нацистський окупаційний режим... С. 175.
[561] UAA, Minenko Collection, box 57, item 1406.

автокефалістів і автономістів владика Дамаскин, підтримуючи автокефальний шлях розвитку УПЦ, позитивно відреагував на цю подію.

23 липня 1942 р. в Почаївській лаврі відбулася єпископська хіротонія архимандрита Євлогія Марковського на єпископа Вінницького. В управлінні єпархією, що налічувала близько 300 парафій, йому допомагав настоятель Преображенського собору протоієрей Іван Кишковський (1885–1946). Його син Георгій був іподияконом владики й залишив такі спогади про вінницький період архипастирського служіння єпископа Євлогія: «Впродовж седмиці владика звершував, як мінімум три літургії, на яких здійснював по дві хіротонії – одну дияконську, одну священицьку. Не зважаючи на заборони місцевої влади, під час проскомидії та потайки впродовж богослужіння архипастир поминав не лише екзарха України, митрополита Алексія (Громадського), але й місцеблюстителя патріаршого престолу (згодом патріарха) Сергія (Страгородського)»[562].

Улітку 1943 р. єпископ Євлогій відправив низку заупокійних богослужінь після перепоховання жертв Вінницької трагедії. Зокрема, 16 липня він відслужив панахиду разом з єпископом Рівненським Федором Рафальським та численним духовенством. Серед присутніх були священнослужителі з Болгарії, Румунії, Фінляндії, Швеції[563]. Після однієї з відправ вінницький архиєрей звернувся до народу з таким словом: «Господь Бог змилувався над нами й послав нам порятування від благодійної руки німецького народу і його вождя Адольфа Гітлера. Всі ми повинні прийти на допомогу німецькому народові й чесною працею та відданим серцем прискорити перемогу над більшовизмом»[564].

---

[562] [Давидовський Н.] У США на могилі владики Євлогія (Марковського) зберігся надпис: «Єпископ Вінницький». URL: https://www.myvin.com.ua/ua/news/stuff/22329.html (дата звернення: 15.10.2019).

[563] Білокінь С. Нові студії з історії большевизму, I–III. Київ, 2006. С. 18–58.

[564] Вінницькі вісті. 1943. № 51. С. 3; Маєвський О. Відображення Вінницької трагедії у дзеркалі нацистської пропаганди // Український історичний збірник. Київ, 2017. Вип. 19. С. 245.

Ще в листопаді 1941 р. архиєпископ Симон Івановський був призначений на Чернігівську кафедру, однак не поспішав переїжджати на нове місце служіння. У листі архиєпископу Олександру Іноземцеву в квітні 1942 р. митрополит Олексій нарікав, що владика Симон обіцяв до Великодня[565] від'їхати до Чернігова, «але віз і нині там, тай не пише нічого. А здавався завжди таким рухливим, а тут на тобі»[566]. Як припускає В. Борщевич, «відсутність інформації про обставини служби та матеріальне забезпечення в новому місці стримували Симона з переїздом. Аргументом міг бути і внутрішньоцерковний чинник. Архиєрей розумів, що відбуття в Чернігівську єпархію виявлялось почесним засланням для нього й усуненням від вирішення важливих для усієї Церкви справ»[567].

Зрештою 20 травня архиєпископ Симеон приїхав до Чернігова й замешкав у Троїцькому монастирі. Чернігівське єпархіальне управління, перетворене ним у консисторію, займалося відновленням і реставрацією храмів, сприяло фінансовому та матеріальному забезпеченню православних громад. При духовній консисторії була створена екзаменаційна комісія для перевірки знань священнослужителів, які не мали спеціальної освіти. У підпорядкуванні єпархії перебували друкарня, свічний завод, майстерня з виготовлення хрестиків, салотопня тощо. З дозволу німецької влади архиєпископу Симону вдалося надрукувати Требник, короткий молитовник і церковний календар антирадянського змісту. Як випливає з матеріалів архівно-кримінальної справи НКДБ на архиєрея, за наполяганням окупантів до молитовника, що мав поширюватися серед вірян, була вміщена спеціальна молитва за Німеччину. Під час великого входу на літургії владика виголошував: «Великую державу германскую, Богом хранимую страну нашу Украину, придержащую власть и

[565] У 1942 р. Великдень відзначали 5 квітня.
[566] UAA, Minenko Collection, box 1, item 32.
[567] Борщевич В. Архієпископ Чернігівський Автономної церкви Симон (Івановський) в житті і праці // Сіверянський літопис. 2009. № 4. С. 55.

христолюбивое воинство да помянет Господь...»[568]. Пізніше ці факти стали підставою для його арешту й ув'язнення радянськими каральними органами.

За словами архиєпископа Симона, у Чернігівській єпархії було до 400 парафій і 6 монастирів[569]. При Воскресенській церкві виникло братство святої Марії Магдалини, до складу якого входила 51 особа на чолі з протоієреєм Михайлом Барзиловичем. Воно мало займатися релігійно-просвітницькою та доброчинною діяльністю[570]. 21 серпня 1942 р. після проведення ремонтних робіт відбулося освячення Преображенського собору[571]. Кандидатура секретаря консисторії Федора Федорова, що мав вищу педагогічну освіту, розглядалася на вікарного єпископа[572].

З огляду на необхідність розширення впливу АПЦ у зоні військової адміністрації 9 червня 1942 р. намісник Почаївської лаври архимандрит Панкратій Гладков був висвячений на єпископа Білгородського й Грайворонського. Упродовж липня – вересня він перебував у Києві, де з благословення владики Пантелеймона рукоположив 60 священників, а також відправляв святкові богослужіння[573]. З жовтня 1942 р. до січня 1943 р. єпископ Панкратій допомагав архиєпископу Симону в Чернігові, чекаючи на дозвіл виїхати в м. Рильськ для управління Білгородською єпархією. Оскільки окупаційна влада заборонила йому приступити до виконання обов'язків правлячого архиєрея, то єпископ Панкратій скористався запрошенням Ніжинського церковного управління і розпочав звершувати богослужіння в міських храмах Ніжина. Користуючись підтримкою окупаційної влади, він погодився висвячувати нових священників, хоча добре розумів, що перевищив свої повноваження і втрутився у внутрішні справи іншої єпархії. Варто зазначити, що в окупаційний період Ніжинське церковне управління на чолі з Всеволодом Ващенком прагнуло до незалежності від Чернігівського архиєрея, і

[568] ГДА СБ України. Спр. 75198фп. Арк. 48зв.-49.
[569] Там само. Арк. 48.
[570] Чернігівщина в роки нацистської окупації: Документи і матеріали. Чернігів, 2013. С. 40.
[571] Українське Полісся. 1942. № 108. С. 2.
[572] ГДА СБ України. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75633фп. Арк. 170-170зв.
[573] Там само. Арк. 24зв., 26зв.

керівники німецької та місцевої влади цю позицію підтримували[574]. Такий своєрідний церковний сепаратизм викликав невдоволення у владики Симона й призвів до погіршення відносин між двома ієрархами. У квітні 1943 р. єпископ Панкратій відправив пасхальну утреню в місцевому таборі для радянських військовополонених, а 23 травня – літургію, під час якої вони посповідалися і причастилися[575].

Єпархію Автономної Церкви на Полтавщині спочатку очолював протоієрей Володимир Беневський, а пізніше – архиєпископ Веніамін Новицький. Від середини серпня 1942 р. до вересня 1943 р. він перебував на Полтавській кафедрі з дорученням керувати Харківською єпархією. У самій Полтаві автономісти, до яких доброзичливо ставилася німецька влада, мали 5 церков і ще 60 на провінції. Архиєреєрейські богослужіння звершувалися в Сампсоніївській церкві. Секретарем єпархіального управління був ігумен Йоан Селецький (1885–1971), який сприяв відродженню Хрестовоздвиженського жіночого монастиря[576].

На вимогу окупантів архиєпископ Веніамін підготував відозву щодо добровільного виїзду молоді на роботу до Німеччини, яка була опублікована в газеті «Голос Полтавщини»: «Знову сьогодні звертаюся до вас, українські робітники й селяни, з відозвою дати на робітничий фронт свою силу через запис до виїзду на роботу до Німеччини. Німецька влада не хоче нікого змушувати в такій самозрозумілій під сучасний мент акції для добра нової Європи. Тому хай кожен український робітник зрозуміє свій довг супроти тих, які на фронті віддають своє життя за добробут усіх. Україні відкривається тепер можливість широкого й кращого життя під проводом німецького народу»[577]. Щоправда, оскільки агітаційно-пропагандистські матеріали єпископів у пресі

[574] Федчук А., прот. Епископ Белгородский и Грайворонский Панкратий (Гладков) // Вестник церковной истории. 2018. № 1/2. С. 293, 299.
[575] ГДА СБ України. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75633фп. Арк. 88.
[576] Архів Управління Служби безпеки України в Тернопільській обл. Спр. 13922-П. Арк. 50, 107; Листи... С. 282.
[577] Голос Полтавщини. 1942. № 145. С. 4.

були малоефективними, то надалі окупаційна влада перейшла переважно до примусових методів вивезення українських робітників до Райху.

На початку листопада 1942 р. владика Веніамін відвідав Харків. У листі до митрополита Олексія 23 листопада він писав: «Положення нашої Церкви в Харкові є жалюгідне. По-перше, з причини пануючої там “булдовщини”…, і, по-друге, що не знайшлося тут во главі єпархіального управління твердого керманича, що поставив би тут церковне життя на вірний шлях». Спочатку АПЦ на Харківщині керував протоієрей Сергій Селецький, однак його діяльністю владика був не задоволений. З огляду на це головою єпархіального управління він призначив протоієрея Олександра Крижановського, хоча усвідомлював необхідність мати в Харкові постійного єпископа[578].

Улітку 1942 р. до Катеринослава був призначений єпископ Димитрій Маган, якому за підтримки окупаційної адміністрації вдалося розбудувати єпархію з 318 парафіями[579]. Відновилися богослужіння в Тихвинському (40 монахинь) і Йосифівському монастирях. При Троїцькому кафедральному соборі служили чотири священники й три диякона[580]. «Єп[ископ] Димитрій почав зі своїм духовенством слов’янським, числом більшим, ніж у архиєп[ископа] Геннадія, шукати підтримки з боку німецької влади, щоб припинити зріст українських парафій, – писав І. Власовський. – Адже ж єп[ископу] Димитрію, не маючи де подіти своїх слов’янських священників, доводилось сажати їх по два, а іноді й по три, на одну парафію з церковно-слов’[янською] мовою богослужіння»[581]. 31 жовтня 1942 р. в Покровській церкві Запоріжжя, яка традиційно вважалася соборною, єпископ Катеринославський і Мелітопольський Димитрій висвятив священника та диякона[582]. З наближенням Червоної армії він виїхав на Захід.

---

[578] Архів Управління Служби безпеки України в Тернопільській обл. Спр. 13922-П. Арк. 107.
[579] За іншими даними влітку 1942 р. в єпархії було 76 парафій: UAA, Minenko Collection, box 1, item 51.
[580] Ibid.
[581] Власовський І. Нарис… С. 234.
[582] Ігнатуша О. М. Релігійне життя Запорізького краю під час німецької окупації (1941–1944 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2013. Вип. 36. С. 159.

Призначений на Херсонську кафедру архиєпископ Антоній не поспішав виїжджати на Південь. Як випливає з листа громадського діяча Василя Смольського до архиєпископ Іларіона, датованого 22 січня 1942 р., у Камінь-Каширську архиєпископ не користувався авторитетом серед свідомих українців, які вважали його «москалем». Однак після початку німецької окупації владика Антоній зробив ставку на українців. Готуючись до виїзду в південний регіон, він почав висвячувати «масу малоосвічених дяків на священників, щоб було кого взяти з собою»[583].

Тим часом у Херсоні відбулися збори духовенства, на яких були присутні 22 літні священники, які використовували церковнослов'янську мову в літургійному житті. «Заявляють себе укр[аїнцями], але є проти укр[аїнської] мови в Церкві, й її поки що не вживають ніде», – повідомляв В. Смольський після відвідин міста. І далі продовжував: «Херсонське громадянство ставиться до Церкви позитивно, церкви відвідує масово. Більшість громадянства розмовляє рос[ійською] мовою і з недовір'ям поставиться до укр[аїнської] мови в Церкві. Молодь ставиться до релігії на зверх байдуже, внутрі – негативно»[584]. Загалом, за підрахунками М. Михайлуци, під час окупації в Херсонській області було відкрито 111 православних храмів[585].

12 листопада 1942 р. архиєпископ Херсонський і Миколаївський Антоній, що прибув до Миколаєва, опублікував архипастирське послання пронімецького характеру: «Непереможна німецька армія, разом зі своїм великим вождем Адольфом Гітлером, натхненна диханням божественного гніву, прийшла врятувати нас й вже врятувала наш замордований український народ від гніту катів кривавого й нелюдського комунізму»[586]. На зустрічі з обер-лейтенантом розвідувального відділу фон Госсом він пропонував німцям свою допомогу, підкреслюючи, що «Церква, якщо користуватися її послугами, …могла б активно допомагати, так як… духовні особи мають великий вплив на маси, й з

[583] UAA, Minenko Collection, box 5, item 182.
[584] Ibid; Смирнов А. Організація Автономної Православної Церкви в Центральній та Східній Україні в роки нацистської окупації // Zaporizhzhia Historical Review. 2020. Vol. 2. С. 97.
[585] Михайлуца М. Православна церква... С. 256.
[586] Голос Дніпра. 1942. № 164. С. 2.

церковної кафедри багато чого пояснити легше, ніж шляхом наказів». Ієрарх запевняв фон Госса, що таким чином можна знизити опір населення і уникнути «крутих заходів»[587]. Відчуваючи підтримку з боку окупаційної адміністрації, південноукраїнські парафії «стали хилитися до Автономної Церкви», а владика «почав навіть пересвячувати священників з Автокефальної Церкви, коли знаходилися тут такі, що прохали в нього парафію»[588]. У межах Миколаївської єпархії німецька влада дала дозвіл на організацію одномісячних пастирських курсів для кандидатів не молодших 50-ти років. Водночас підлягала обмеженню і кількість церковних хористів (до 20 чоловік)[589].

Як дослідив В. Борщевич, у середині вересня 1942 р. АПЦ призначила колишнього настоятеля Милецького монастиря Серафима Кушнерука вікарним єпископом Херсонсько-Миколаївської єпархії, а вже в грудні – самостійним Мелітопольсько-Таврійським архиєреєм із місцем перебування в Мелітополі[590]. 27 жовтня 1942 р. херсонська газета «Голос Дніпра» опублікувала його звернення до клиру й вірян, в якому закликалося «вознести дяку Всевишньому за обрання Ним в особі великого німецького народу знаряддя для врятування нашої Церкви від Голгофи, а народу нашого від нечуваного гноблення»[591]. 14 вересня 1943 р. єпископ Серафим залишив місто й наступні кілька тижнів мандрував Півднем України. Як свідчать пресові повідомлення, від листопада 1943 р. до березня 1944 р. він звершував регулярні богослужіння в одеських храмах, а далі виїхав до Румунії[592].

Упродовж 1943 р. на території райхскомісаріату «Україна» перебував єпископ Таганрозький РПЦ Йосиф Чернов (1893–1975), який служив у Каховці й Умані. Він зустрічався з владиками Антонієм і Серафимом, однак його

---

[587] Михайлуца М., Тригуб О. Релігійна політика окупантів на Миколаївщині: особливості, суть та наслідки (серпень 1941 – березень 1944 рр.) // Краєзнавство. 2014. № 1. С. 115.
[588] Власовський І. Нарис… С. 261.
[589] Там само. С. 236.
[590] Борщевич В. Єпископ Мелітопольсько-Таврійський Серафим (Кушнерук): повернення із небуття // Юго-Запад. Одессика: Историко-краеведческий научный альманах. Одесса, 2009. № 7. С. 223-228.
[591] Голос Дніпра. 1942. № 149. С. 2.
[592] Див., зокрема: Одесская газета. 1944. № 55. С. 3.

канонічний статус і приналежність до АПЦ залишаються не з'ясованими[593]. Військовий перекладач О. Корчак-Городиський, який спілкувався з єпископом Йосифом у Таганрозі, залишив такі спогади про нього: «Це був повних літ чоловік, середнього росту з чорною бородою та довгим волоссям, не зробив на мене ніякого позитивного враження… Вже після кількох речень я переконався, що переді мною малоосвічена людина, яка зовсім не цікавиться релігійним життям і не була ще поза межами СРСР… Найбільше розказував мені про свою співпрацю з гестапо…»[594]. Згодом він був репресований радянськими органами держбезпеки, а після звільнення продовжив архипастирську діяльність як митрополит Алма-Атинський і Казахстанський.

Кардинальна зміна політики кремлівського керівництва щодо РПЦ у 1943 р., нормалізація державно-церковних відносин і відновлення інституту патріаршества свідчили про прагматичний намір Й. Сталіна скористатися авторитетом Церкви задля зміцнення власних позицій і розв'язання цілої низки складних зовнішньо- і внутрішньополітичних завдань[595]. «Сталін планував використати РПЦ для підпорядкування Православних Церков країн Східної Європи, які потрапили в орбіту радянського впливу, і перетворити її на своєрідного абсорбента віруючого населення приєднаних до СРСР західних земель, – справедливо зазначав Олексій Вишиванюк. – Крім того, РПЦ була використана для ліквідації тих Церков, які стали виразниками національно-визвольних прагнень поневолених народів»[596]. Після повернення радянської влади в Україну духовенство АПЦ не чинило їй жодного опору й розчинилося в лояльній РПЦ, яка поступово відновила свою юрисдикцію на звільнених українських землях. Половина автономних архиєреїв залишилася зі своєю паствою і невдовзі була заарештована органами держбезпеки за

[593] Свет радости в мире печали: Митрополит Алма-Атинский и Казахстанский Иосиф. Москва, 2012. 734 с.
[594] Корчак-Городиський О. Спогади з життя. Ч. 2: Східний фронт. 1941–1943 рр. Львів, 2003. С. 224.
[595] Лисенко О. Засади та особливості радянської релігійної політики в період Другої світової війни // Ковчег. Львів, 2012. Ч. 6. С. 387.
[596] Вишиванюк О. Г. Конфесійні аспекти етнотрансформаційних процесів в Україні (1944–1953 рр.) : автореф. дис. …. канд. іст. наук. Івано-Франківськ, 2006. С. 14.

звинуваченнями в співпраці з окупантами. Не довіряючи місцевим єпископам (Веніаміну Новицькому, Йову Кресовичу), яких приймали через покаяння, від травня 1944 р. до січня 1945 р. було рукоположено 16 єпископів і заміщено 17 вільних кафедр[597]. В УРСР було реанімовано український екзархат у складі централізованої РПЦ, що ввібрав у себе традиції та еклезіальну спадщину попередніх Церков. Формальна лібералізація партійно-державної політики мала тактичний характер і не впливала на антирелігійну стратегію більшовиків. Православна Церква розглядалася ними як тимчасовий «союзник» для активізації патріотичних настроїв серед населення в боротьбі з нацистськими окупантами.

Отже, організаційним осередком відродження церковного життя на Київщині стала Київська церковна рада, однак після приїзду владики Пантелеймона автономісти перехопили ініціативу й підпорядкували собі більшість парафій у місті. Користуючись підтримкою окупаційної адміністрації, станом на 1943 р. АПЦ відродила 10 монастирів і 26 парафіяльних храмів у Києві та околицях. Загалом, за деякими даними, у Київській єпархії налічувалося близько 400 громад. У період німецької окупації відчутно пожвавилося чернече життя київських монастирів, зокрема Києво-Печерської лаври. Оскільки німецька влада проводила трудову мобілізацію населення і заборонила приймати послушників до чоловічих монастирів, то жіночі значно переважали їх за кількістю насельниць.

Свідченням активної розбудови єпархіально-парафіяльної мережі АПЦ у центральних і східних регіонах окупованої України є такі статистичні дані: Подільська єпархія налічувала близько 500 парафій, Вінницька – близько 300, Чернігівська – до 400, Катеринославська – понад 300.

Проведений аналіз історичних джерел дає підстави стверджувати, що єпископат АПЦ тісно співпрацював з окупаційною владою. Зокрема, духовенство поминало А. Гітлера й німецьку армію під час богослужінь, оприлюднювало звернення пронімецького характеру, а також агітувало

[597] Борщевич В. Автономна Православна Церква... С. 57.

українську молодь добровільно виїжджати на роботу до Німеччини. Автономісти неодноразово підкреслювали свою антирадянську позицію і виявилися слухняним знаряддям нацистської пропаганди. Зважаючи на це, АПЦ мала найбільше православних парафій і монастирів в окупованій Україні.

Підсумовуючи викладене вище, варто наголосити, що на початку Другої світової війни православні єпархії ПАПЦ на приєднаних до СРСР територіях були насильно включені до складу лояльної РПЦ, яку більшовицький режим використав як знаряддя політики радянізації західноукраїнських областей. Це супроводжувалася відповідно організованою пропагандою та репресивними заходами проти духовенства. Ескалація наступу тоталітарної системи на Православну Церкву призвела до поширення антирадянських настроїв, а згодом і пронімецьких симпатій у регіоні.

У 1941 р. архиєрейський Собор проголосив створення Автономної Церкви в складі Московського Патріархату, зв'язок з яким був суто номінальним. Владика Олексій Громадський шукав канонічний шлях усамостійнення УПЦ, однак рішення Почаївського Собору, не визнані ні Варшавою, ні Москвою, поклали початок інституційного розколу українського православ'я в роки війни. Спочатку соборяни планували впорядкувати церковне життя Волинської єпархії в дореволюційних кордонах, однак під час проведення нарад було ухвалено низку рішень, які стосувалися питань загальноукраїнського масштабу. Зокрема, архиєпископом Київським було обрано владику Іларіона Огієнка, якому зрештою німецька влада не дозволила приїхати до Києва. Щодо національно-політичної орієнтації духовенства АПЦ, то в ній поєднувалися як москвофільські, так і українофільські симпатії.

Як показує аналіз фактичного матеріалу, найбільшою структурою автономістів була Волинська єпархія, правлячим архиєреєм якої був митрополит Олексій Громадський. З огляду на добре кадрове забезпечення волинське духовенство ставало донором священичих і єпископських кадрів для східних єпархій АПЦ. Із січня 1943 р. владика Олексій втратив права екзарха й призначався старшим єпископом Автономної Церкви в генеральній окрузі

«Волинь-Поділля», однак де-факто продовжував керувати всіма єпархіями. Після його трагічної загибелі відбулася остаточна дезінтеграція АПЦ, а владика Дамаскин був обраний лише очільником Православної Церкви на території цієї генеральної округи. На Ковельському Соборі в червні 1943 р. було ухвалено рішення розділити Волинську єпархію на три церковно-адміністративні одиниці: Кременецьку, Рівненську й Володимир-Волинську. Аналіз доступних джерел дає змогу зробити висновок, що найбільшим вплив автономістів був на Волині, Київщині, Поділлі та Чернігівщині. За приблизними підрахунками, які ґрунтуються на статистичних даних з єпархій, АПЦ налічувала понад 2 500 парафій. Відсутність на сьогодні докладніших відомостей про парафіяльну мережу Автономної Церкви унеможливлює її докладнішу характеристику. Завдяки певній лібералізації релігійного життя автономістам вдалося відкривати храми, монастирі, пастирські курси, висвячувати нових єпископів, займатися доброчинністю тощо.

Проведений аналіз дає змогу виділити кілька основних моментів у діяльності АПЦ під час нацистської окупації. По-перше, відродження церковних структур на окупованій територій було вагомим і значущим для православного населення, котре потребувало задоволення своїх духовних потреб. По-друге, окупаційна влада сприяла відновленню церковної мережі передусім задля власних інтересів. З одного боку, вона протиставляла себе сталінському режиму, а з іншого – прагнула використати АПЦ для власної колонізаторської політики. Гітлерівці жорстоко придушували не тільки щонайменший спротив, але й намагалися не допустити будь-якого вияву української релігійної самобутності. З огляду на це важко не погодитися з висновком В. Войналовича, котрий стверджував, що наслідки церковної політики нацистського окупаційного режиму мали визначальний вплив на формування нових тенденцій у православному просторі України в перші повоєнні роки[598].

[598] Войналович В. Партійно-державна політика... С. 66.

Розділ 4
СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ФОРМАЦІЇ 1942 Р.

4.1 Організація Адміністратури Варшавської Митрополії в окупованій Україні (1941–1942)

У Православній Церкві в Україні впродовж усього XX ст. автокефалія була своєрідним «яблуком незгоди». Це стосується як тієї, що була проголошена Собором УАПЦ 1921 р. в Києві, так і дарованої томосом Вселенського патріарха в 1924 р. Православній Церкві в Польщі, більшість парафій якої були українськими. Якщо середньовічні автокефалії допомагали імперіям стверджуватися, то в модерну добу вони стали інструментом деімперіалізації, посилюючи націоналістичні почуття православних народів. «Розпад Австро-Угорської та Російської імперій після Першої світової війни дав поштовх новій хвилі автокефалій, цього разу в Східній Європі…, – писав о. К. Говорун. – Майже всі спроби здобуття автокефалії у XX столітті, успішні чи неуспішні, починалися як антиімперські рухи. Поступово вони набували виразніших національних чи навіть націоналістичних рис, а також дедалі більше спиралися на щедру підтримку держави. Втім, в їхній основі зберігалося бажання втечі з імперії»[599].

Під час Другої світової війни в Україні також гостро постало питання про шляхи набуття автокефалії, що й спричинило інституційний розкол Православної Церкви. Розвиток автокефального руху в роки німецької окупації досі залишається недостатньо дослідженою сторінкою в історії українського православ’я. Тому необхідно глибше проаналізувати історичні міфи й стереотипи про український автокефальний рух, навколо якого сформувались як радянські пропагандистські кліше («УАПЦ – вірна прислужниця фашизму»), так і церковні міфи («УАПЦ – неканонічне, розкольницьке, самосвятське

[599] Говорун К., архім. Риштовання Церкви... С. 147.

угрупування»), які й дотепер продовжують циркулювати в суспільному дискурсі.

Процес конституювання УАПЦ формації 1942 р. був тісно пов'язаний з активною діяльністю української інтелігенції, яка відкидала можливість підпорядкування православних парафій України Московській Патріархії. Відразу після встановлення німецької окупаційної влади в багатьох місцевостях України почали стихійно виникати самодіяльні громадсько-церковні організації. Їх найчастіше називали парафіяльними ініціативними групами чи церковними комісіями, а у великих містах, як правило, – церковними радами. Наприкінці 1941 р. в містах України функціонувало вже 8 єпархіальних церковних рад. Колишні церковнослужителі та православні інтелігенти, які домінували в їхньому складі, дбали про приміщення для богослужінь, про все потрібне для налаштування повноцінного парафіяльного життя[600]. Восени 1941 р. виникла Українська церковна рада в Рівному під керівництвом уенерівця адвоката Івана Карнаухова, діяльність котрого на цій посаді доволі скептично оцінював активний учасник тих подій Ю. Мулик-Луцик[601].

Ідею автокефалії Православної Церкви в Україні підтримала й Українська рада довір'я на Волині (УРДВ). 31 серпня – 1 вересня 1941 р. в Рівному відбулося перше пленарне засідання Ради, яку за дорученням Східного міністерства очолив С. Скрипник. До її складу ввійшли владика Полікарп Сікорський, письменник Улас Самчук, тодішній провідник ОУН(б) на північно-західних українських землях Ростислав Волошин, голова міської управи Рівного Полікарп Бульба, церковний діяч І. Власовський, колишні посли Борис Козубський, Володимир Онуфрійчук, Михайло Книш і Самійло Підгірський, о. Никанор Абрамович, адвокат Іван Карнаухов та інші[602]. УРДВ склали чільні представники політичного, культурного, церковного й громадського життя Волині. За партійною приналежністю в Раді були репрезентовані різні політичні течії, з ОУН(б) включно, що дає підстави розглядати її як прояв

[600] Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації... С. 317.
[601] Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія... С. 498.
[602] Волинь. 1941. Ч. 1. С. 4.

національно-політичного консенсусу. Окрім питань адміністративного, господарського й культурного характеру, значна увага приділялася відродженню діяльності УАПЦ відповідно до урядового закону про автокефалію від 1 січня 1919 р., затвердженого Директорією УНР.

На засіданні УРДВ одним із головних було питання про стан православ'я на Волині й українських землях. Учасники наради підтримали ухвалу, в якій наголошували: «Стоячи на тій непорушній основі, що Церква на Україні, як могутній фактор національно-релігійного і морального виховання народу, повинна бути Церквою національною й українською, Рада Довір'я вважає, що такою Православна Церква могла би бути тільки тоді, коли вона буде незалежною, автокефальною». Відповідно до закону 1 січня 1919 р., як державного акта, яким установлено автокефалію УПЦ, УРДВ стверджувала, що керівництво незалежної Церкви «не може знаходитися в руках чужої по крові ієрархії та поза межами національної української території». Тому Рада рішуче виступала проти будь-яких спроб залишити УПЦ в юрисдикції Московського Патріархату чи Варшавської Митрополії. До часу скликання всеукраїнського церковного Собору учасники наради вважали за необхідне обрати Тимчасову адміністрацію УПЦ на звільнених теренах, яка вела б справи Церкви, забезпечуючи її національний характер, та скликала Собор у Києві[603].

Сильні автокефальні настрої були й на Харківщині. Зокрема, церковна комісія при Громадському комітеті Харкова, обговорюючи церковну політику на окупованій території, 20 листопада 1941 р. ухвалила постанову, за якою «в Україні повинна існувати єдина Церква, автокефальна, виходячи з принципу не територіально-національного, а територіально-державного. Україна – держава, в якій є Українська Автокефальна Церква»[604].

Ейфорія перших місяців німецької окупації активізувала національно-церковні процеси. У середовищі української інтелігенції виник потяг до створення Автокефальної Церкви, яка була б цілковито унезалежнена від будь-

[603] Там само. Ч. 2. С. 2; Смирнов А. Мстислав (Скрипник)... С. 112–113.
[604] Цит. за: Волошин Ю. Українська православна церква... С. 43.

якого закордонного релігійного центру. Щоправда, поки прихильники автокефалії дискутували й з великим запізнення засуджували діяльність олексіївців, найсприятливіший час для становлення УАПЦ було згаяно. Натомість його продуктивно використали автономісти для інституалізації своєї Церкви. Вихований у синодальних традиціях єпископат виявився не готовим до нових викликів і самостійних відповідальних рішень. «Вони змагалися за “свої рації”, забуваючи про Церкву, як установу Божу, що дбає про духовне життя, – писав о. Т. Міненко. – Церква з того часу ставала фактично засобом змагань в утвердженні особистих замірів»[605].

Сьогодні більша частина дослідників пов’язує започаткування УАПЦ формації 1942 р. із так званим декретом митрополита Варшавського Діонісія від 24 грудня 1941 р. У цьому листі до архиєпископа Луцького і Ковельського Полікарпа Сікорського повідомлялося: «На просьбу православних церковних рад Волині від 14 грудня ц. р., я постановив утворити Тимчасову адміністратуру нашої св[ятої] Автокефальної Православної Церкви на визволених українських землях. Тимчасовим адміністратором призначую Ваше високопреосвященство і прошу Вас співпрацювати з високопреосвященнішим архиєпископом Олександром. Про всі Ваші проєкти й розпорядження прошу негайно мене сповіщати для надання їм остаточної канонічної санкції»[606].

Як бачимо, це розпорядження митрополита Діонісія вважається безпосереднім відгуком на рішення «Всеукраїнського церковного собору», що відбувся 13 грудня 1941 р. (інша назва – «Нарада представників церковних рад Волині»). Насправді йшлося про нашвидкуруч зібрану конференцію Рівненської церковної ради, на якій було засуджено діяльність архиєпископа Олексія, ухвалу Почаївського Собору щодо автономного статусу Православної Церкви в Україні, а також підтримано звернення до митрополита Діонісія[607].

---

[605] Міненко Т., о. Православна Церква... С. 311.
[606] AWMP. Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944); Смирнов А. Мстислав (Скрипник)... С. 257–259.
[607] Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія... С. 506.

Із авторитетних свідчень Ю. Мулика-Луцика, котрий був свідком подій, пов'язаних із встановленням Адміністратури, та виявлених останніми роками архівних документів стає зрозумілим, керівництво Державного центру УНР в еміграції на чолі з Андрієм Лівицьким уважно стежило за всіма подіями церковного життя на теренах райхскомісаріату «Україна». Це середовище мало великий вплив на митрополита Варшавського Діонісія, за допомогою якого планувало створити український канонічний єпископат, що «не завагався б увести в практику ідею усамостійнення Української Православної Церкви – без уваги на те, чи патріархати визнають це, чи ні»[608]. Уенерівці знали, що йому заборонено втручатися в церковні справи поза Генерал-губернаторством, тому доклали неабияких зусиль для того, щоб на підставі томосу 1924 р. отримати в Берліні дозвіл на поширення його канонічної юрисдикції на територію райхскомісаріату. Східне міністерство видало його 2 листопада 1941 р., однаквже 21 листопада членам делегації Варшавської Митрополії в Берліні єпископу Тимофію Шреттеру й професору Олександру Лапинському роз'яснили, що, по-перше, митрополит Діонісій отримав дозвіл на встановлення лише «Тимчасової Адміністратури», а, по-друге, її практична діяльність цілковито залежатиме від розпоряджень німецької цивільної влади[609].

30 листопада нарада уенерівців у Варшаві за участю А. Лівицького й владики Палладія Видибіди-Руденка ухвалила рішення про підтримку кандидатури архиєпископа Луцького й Ковельського Полікарпа Сікорського на Адміністратора, оскільки він був єдиним в Україні архиєреєм-українцем, який залишився вірним митрополиту Діонісію[610]. Останній ще 13 листопада на прохання Київської церковної ради благословив архиєпископа Полікарпа здійснити архипастирський візит до Києва та навіть висвятити разом із владикою Олександром нового єпископа[611]. Оскільки діячі УНР у Варшаві визнали, що «незручно» призначати П. Сікорського «не з волі свого народу», то

[608] Там само. С. 501.
[609] Там само. С. 503; Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації... С. 318.
[610] Міненко Т., о. Православна Церква... С. 299-301.
[611] Держархів Київської обл. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 199. Арк. 29-31, 75.

й було організоване засідання «Наради представників церковних рад Волині» в Рівному 13 грудня 1941 р.[612]

На початку засідання голова Рівненської церковної ради І. Карнаухов намагався висунути на київську митрополичу кафедру кандидатуру архиєпископа Іларіона Огієнка, якого підтримували холмські церковні організації, Київська церковна рада й навіть митрополит А. Шептицький[613]. Проте окупанти, згідно з директивами своїх керівників про недопущення утворення єдиної Церкви, не дозволили владиці Іларіону (як і решті ієрархів) переїжджати з Генерал-губернаторства до України. Тому після тривалого обговорення С. Скрипник, який «вже мав досить тієї нереальної "дискусії" над питанням, чи було "канонічно", чи "неканонічно", устав й експромтом заявив трохи зденервованим тоном: "Пощо ця балачка? Берлін не пустить Іларіона на Україну. Якщо це всім ясно, то я пропоную замкнути дискусію на цю тему!"»[614]. Після цього кандидатуру владики Полікарпа підтримала більша частина учасників наради.

У результаті була створена комісія у складі С. Скрипника, Н. Кибалюка, М. Середюка й Ю. Мулика-Луцика. 14 грудня 1941 р. вона підготувала листа уповноважених від церковних рад Волині до митрополита Діонісія, в якому висловлювалося прохання: «1) вжити всієї своєї влади в Церкві й всіх можливих засобів до припинення розкладкової в церкві діяльності архиєпископа Олексія, цілковито до усунення його з кафедри та приділення до якогось з монастирів, при чому запевнюємо Ваше Блаженство, що у своєму рішенні Ви можете опертися на однозгідну думку українського православного громадянства, організованого в церковних радах Рівного, Дубна, Кременця, Луцька; 2) доручити тимчасове адміністрування Православною Церквою на українських землях, звільнених від більшовицької влади, архиєпископові

[612] Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія... С. 503-509.
[613] Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації... С. 321.
[614] Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія... С. 507; Смирнов А. Розвиток українського автокефального руху на початку німецько-радянської війни // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичне релігієзнавство. Острог, 2010. Вип. 2. С. 149.

Луцькому і Ковельському Полікарпові, при якому зараз вже є і надалі повинна бути єпископська рада з представників духовенства й мирян, голос якої, згідно давніх соборних українських традицій в Церкві, мусить мати все своє значення в питаннях церковно-адміністративного характеру; 3) поблагословити архиєпископам Полікарпові й Олександру Поліському висвячувати єпископів українців для делегації їх в цілі виконування архипастирських обов'язків на Схід»[615].

Дізнавшись про те, що 8 грудня 1941 р. єпископи АПЦ запросили владику Іларіона на київську кафедру, керівники Рівненської церковної ради 22 грудня прийняли постанову про підтримку цього рішення і просили Варшавського митрополита благословити виїзд І. Огієнка до Києва[616]. Однак цим прагненням, доводить Н. Стоколос, завадила не стільки конкуренція серед українських ієрархів, скільки політика німецької окупаційної влади, яка не лише не дала дозволу на приїзд архиєпископа Іларіона до України, а й зробила все можливе, щоб жоден із православних владик не посів цю кафедру[617].

На думку відомого російського патролога Григорія Лур'є, який здійснив історико-канонічний аналіз томоса 1924 р., митрополит Діонісій «взяв на себе відповідальність тлумачити його в тому сенсі, що автокефальна Церква Польщі... має канонічне право й пастирський обов'язок відновити єпархії та ієрархію на території всієї України». Оскільки в томосі йшлося про відновлення Київської Митрополії в її історичних кордонах (навіть не на 1686 р., а на 1654 р.), то акт надання автокефалії міг стосуватися не тільки Польщі, але й всієї колишньої Київської Митрополії Вселенського Патріархату[618]. Діонісієва концепція відновлення церковного життя, що передбачала поширення його

[615] Лист підписали І. Карнаухов, Ф. Кульчицький, Б. Козубський, І. Власовський, У. Самчук, прот. М. Малюжинський, Ф. Польовий, П. Бульба, Ф. Мороз: AWMP. Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).
[616] Держархів Рівненської обл. Ф. Р-281. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 11; AWMP. Sygn. 1931-RII-6D (Generalna Gubernia. Cerkiew ukraińska).
[617] ЦДАВО України. Ф. 4398. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 42; Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації... С. 322.
[618] Лурье В. К. Русское православие между Киевом и Москвой: Очерк истории русской православной традиции между XV и XX веками. Москва, 2009. С. 231-232.

юрисдикції на Схід, свідчить про прагнення в перспективі очолити Українську Церкву.

Зі створенням Адміністратури Варшавської Митрополії в українських землях було започатковано процес конституювання УАПЦ у роки війни. «З моментом вибору Собором нового голови Церкви в Україні, функції Адміністратури як тимчасового органу церковної влада, припиняться», – повідомив владика Полікарп в інтерв'ю 20 січня 1942 р.[619] Отже, Адміністратура вважала себе лише тимчасовим вищим церковним органом до проведення помісного Собору. В українській церковній історіографії на означення цієї еклезіальної структури узвичаєно термін «УАПЦ формації 1942 р.». Його часто використовував у своїх працях І. Власовський на противагу терміну «УАПЦ формації 1921 р.»[620].

З перших днів свого існування Адміністратура УАПЦ, виступаючи за реалізацію ідеї автокефалії Української Церкви, була змушена рахуватися з щонайменше кількома чинниками: по-перше, визначення взаємин з АПЦ; по-друге, врахування настроїв серед вірян, які вимагали висвяти єпископів на Сході; по-третє, адаптація до нових політичних умов (співіснування з німецькою окупаційною адміністрацією). Ускладнювала ситуацію відсутність безпосередньої комунікації з митрополитом Діонісієм, якому німці категорично заборонили відвідувати райхскомісаріат «Україна».

Одним із головних викликів для УАПЦ була катастрофічна нестача архиєреїв, оскільки автокефалістів представляв лише архиєпископ Луцький і Ковельський Полікарп, а ієрархам із Генерал-губернаторства не вдавалося отримати перепустку для в'їзду на територію України. Неодноразово на єпископа розглядалася кандидатура настоятеля української парафії у Франції о. Іларіона Брендзана, однак цей задум не вдалося реалізувати через його хворобу та супротив П. Скоропадського[621]. У регіонах ситуація була настільки

[619] Інтерв'ю з владикою Полікарпом // Волинь. 1942. Ч. 16. С. 3.
[620] Власовський І. Нарис... С. 365, 371.
[621] Волинь. 1942. Ч. 9. С. 4; Бачинський Є. Нарис історії парафій УАПЦ у Франції (1924–1947 рр.). Чикаго, 1954. С. 14.

критичною, що київські «липківці» погрожували повторити соборний акт архиєрейської висвяти 1921 р., а херсонське духовенство було готове відрядити свого кандидата для єпископської хіротонії в одну з православних країн Південно-Східної Європи[622].

«Дуже важливим історичним актом з боку митрополита Діонісія Валединського, – писав І. Власовський, – було його благословення, одночасно з призначенням архиєпископа Полікарпа Адміністратором Православної Церкви на визволених українських землях, висвяти єпископів для Української Православної Церкви, яке дав владикам Олександру Поліському і Полікарпові Луцькому»[623]. Про плани розпочати рукоположення нових ієрархів архиєпископ Полікарп уперше заявив в інтерв'ю Федору Дудко 20 січня 1942 р., яке через місяць було опубліковане в газеті «Волинь»: «У кандидати на нових єпископів намічено цілу низку заслужених церковних діячів, з яких деякі понесли тяжкі переслідування на постах оборонців українського православ'я… На мені й архиєпископові Пінському Олександрові, як на архиєреях, що визнають канонічні засади в нашій Церкві, лежить важне завдання висвячення нових єпископів»[624].

Як випливає зі звітів довіреної особи архиєпископа Холмського й Підляського Іларіона Огієнка М. Середюка, який 22 січня відвідав владику Полікарпа, «планується дальше свячення якнайбільше українських єпископів, щоб приспішити скликання Собору українського нового єпископату й вибрати первоієрарха. Після такого вибору зверхність Діонісія автоматично припиниться»[625]. Щодо єпископів-автономістів, то всі вони «будуть усунені й викинені на московські етнографічні землі, як неукраїнці»[626].

У листі від 3 лютого 1942 р., адресованому архиєпископу Іларіону, владика Олексій писав: «Коли б погодилися зі мною наші миряне, я прямував

---

[622] Держархів Київської обл. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 199. Арк. 110–110зв.; ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 26–26зв.
[623] Власовський І. Нарис... С. 216.
[624] Інтерв'ю з владикою Полікарпом // Волинь. 1942. Ч. 16. С. 3; Український голос. 1942. Ч. 4. С. 6; UAA, Minenko Collection, box 57, item 1406.
[625] UAA, Minenko Collection, box 5, item 182(a).
[626] Ibid., item 183.

би до скасування екзархату й Адміністратури і за негайне проголошення митрополита Київського і усієї України, бо бачу, що до Помісного Собору довго чекати, і до нього може бути нароблено много зла»[627]. Після створення Адміністратури О. Громадський перебував у стані глибокої депресії і песимістичному настрої. Він уважав, що кандидатура адміністратора погоджена в Берліні, й готовий був поступитися лідерством на користь холмського архиєрея: «Особисто не маю ніяких аспірацій й свідомий того, що в українськім громадянстві – не популярний. Хочу тільки залишитися архиєпископом Волинським і Житомирським»[628].

26 січня архиєпископ Полікарп опублікував відозву, в якій закликав духовенство й вірян до неухильного виконання його розпоряджень як адміністратора[629]. Того ж дня Ковельська церковна рада запропонувала дві кандидатури для архиєрейської висвяти: патріотично налаштованих священників-удівців Никанора Абрамовича та Ігоря Губу[630]. Архиєпископ Полікарп прибув до Ковеля 6 лютого, зустрівся з потенційними кандидатами й разом із ними та колишнім сотником УНР Василем Оксіюком вирушив до Пінська. По дорозі через несприятливі погодні умови вони переночували в Кобрині й прибули до Пінська 7 лютого після обіду[631].

Того ж дня в пінському архиєрейському домі розпочалися перші засідання Собору єпископів, підставою для скликання якого були листи митрополита Діонісія від 11 серпня, 3 і 13 листопада, 24 грудня 1941 р. В архіві УПЦ у США збереглися всі 10 ухвал, які дають можливість відтворити перебіг соборних діянь. Головою Собору єпископів, як старший за хіротонією, став Олександр Іноземцев, а секретарем – член Поліської духовної консисторії, протоієрей Микола Житинський (1901–1986). Розглянувши справу про організацію тимчасового вищого церковного управління в краї, Собор ухвалив:

---

[627] Листи... С. 270.
[628] UAA, Minenko Collection, box 5, item 183.
[629] UHECA, Metropolitan Mstyslav papers, box 1, folder 1; Український голос. 1942. Ч. 5. С. 2.
[630] Важні постанови Ковельської Церковної Ради // Український голос. 1942. Ч. 6. С. 6.
[631] Дублянський А. Тернистим шляхом… С. 26–27; Український голос. 1942. Ч. 8. С. 3.

1. Вищою церковною владою є Собор архиєреїв у складі всіх канонічних єпархіальних і вікарних єпископів на чолі з владикою Олександром. Ухвали подаються на затвердження митрополиту Діонісію.
2. Собор єпископів збирається в разі потреби, але не менше двох разів, або принаймні один раз на рік[632].

У рішеннях Собору не згадується про встановлення вищого церковного управління, хоча владика Полікарп уже розпочав організацію Адміністратури.

Найважливішим завданням, яке стояло перед соборянами, вважалася висвята нових ієрархів. Друга ухвала Собору була присвячена розгляду питання про архипастирську опіку Берестейщини, яка ввійшла до райхскомісаріату «Україна». За радянської влади колишній Брестський повіт був приєднаний до Гродненської єпархії, а на вікарного єпископа висвячений настоятель Жировицького монастиря архимандрит Венедикт Бобковський. У період німецької окупації він керував Гродненською єпархією. З огляду на це архиєрейський Собор ухвалив: «1) єпископа Венедикта не лічити єпископом Берестейським; 2) члена Поліської духовної консисторії архимандрита Юрія (Кореністова) возвести в сан єпископа Берестейського з тимчасовим перебуванням у м. Кобрин». Наречення (7 лютого) і рукоположення (8 лютого) Кореністова відбулися з благословення Варшавського митрополита в домовому храмі святого Миколая за участю двох архиєреїв – Олександра й Полікарпа. У листі від 3 січня 1942 р., адресованого архиєпископу Олександру, митрополит Діонісій писав: «Благословляю Вам із високопреосвященішим архиєпископом Полікарпом удвох звершити цю хіротонію: я – третій – духовно буду з Вами під час цього священнодійства»[633]. На підставі соборної ухвали (ч. 3) владику Юрія Кореністова включили до складу Собору єпископів, і він брав участь у всіх пінських засіданнях і хіротоніях[634].

---

[632] UAA, Minenko Collection, box 6, item 235; UHECA, Metropolitan Oleksandr papers, box 1, folder 8.
[633] UAA, Minenko Collection, box 6, item 236; UHECA, Metropolitan Oleksandr papers, box 1, folder 1.
[634] UHECA, Metropolitan Oleksandr papers, box 1, folder 8.

8 лютого соборяни заслухали доповідь архиєпископа Полікарпа «про необхідність негайного задоволення прохання церковних рад на Київщині» щодо скерування єпископів для архипастирської праці. Він звернувся з таким листом до Собору: «На підставі повідомлення Блаженішого митрополита Діонісія від 24 грудня 1941 року ч. М-1418 і згоди його на кандидатів, виставлених депутатом від церковних рад Волині п. інженером Євгеном Архипенком, яко адміністратор святої Православної Церкви на визволених українських землях, пропоную висвятити на єпископа Чигиринського протоієрея – нині архимандрита Никанора Абрамовича, коли на те буде згода Собору єпископів»[635]. Напередодні 7 лютого о. Никанор склав чернечі обіти. «Вечером по всеношній Старий через свою “грамотність” постригає мене просто у “велику схиму”, обминувши всі попередні чинності», – згадував він через п’ять років про цю подію[636]. У російській традиції, яка досі домінує в Східній Європі, православний єпископат формується з мантійного монашества. Через це овдовілі священники перед архиєрейською хіротонією зобов’язані приймати чернечий постриг.

Попри відсутність письмової згоди Варшавського митрополита, Собор єпископів ухвалив: «Архимандрита Никанора (Абрамовича) возвести в єпископа Чигиринського, як тимчасового вікарія високопреосвященішого адміністратора звільнених земель України, з перебуванням у Києві; наречення його во єпископа учинити 8-го цього лютого, а хіротонію – 9-го лютого в пінській архиєрейській церкві»[637]. Він також увійшов до складу Собору єпископів (ухвала ч. 5).

Відповідно до шостої ухвали від 9 лютого архимандрит Ігор Губа був обраний на єпископа Уманського з осідком у Білій Церкві як тимчасовий вікарій адміністратора. З «технічних причин» погодження його кандидатури від митрополита Діонісія не вдалося отримати, однак о. Ігоря висунула церковна

[635] UAA, Minenko Collection, box 6, item 235.
[636] Ibid., box 17, item 669.
[637] Дублянський А. Тернистим шляхом… С. 28; UHECA, Metropolitan Oleksandr papers, box 1, folder 8.

громадськість Ковельщини: «Українська Церква мусить мати свою рідну ієрархію. Це не є лише бажання членів Церкви, це є невмолима вимога часу. Часу відродження українського “я”, української державності. Своя Церква – своя церковна ієрархія! Українське громадянство м. Ковеля і округи, оцінюючи сучасне положення нашої Православної Церкви, звертається зі щирою просьбою до Вашого високопреосвященства поповнити склад вищої церковної ієрархії єпископами-українцями. Зі свого боку просить хіротонізувати в єпископи п[ана] о[тця] настоятеля св[ято] Благовіщенської церкви м[іста] Ковеля протоієрея Івана Губу»[638]. Серед численних підписів на підтримку кандидата знаходимо також імена Андрія Мисечка, Уласа Самчука, Івана Тиктора, Василя Штуля та інших відомих громадських і політичних діячів того часу. 8 лютого Ігор Губа був пострижений у монашество, 9 лютого наречений на єпископа Уманського, а наступного дня відбулася його архиєрейська хіротонія за участі чотирьох ієрархів. Нововисвяченого єпископа включили до складу Собору єпископів (ухвала ч. 8)[639].

За повідомленням газети «Український голос», 9 і 10 лютого відбулися засідання Собору всіх єпископів, «на яких були винесені дуже важні постанови», однак про їх зміст у пресі не згадували[640]. Це було пов’язано з тим, що учасники розглянули ціну низку дражливих питань. Занепокоєний діяльністю напівсамостійного Камінь-Каширського архиєпископа Антонія Марценка, який до війни був вікарієм Поліської єпархії, 26 січня 1942 р. владика Олександр вирішив звільнити його з посади й відправити в Милецький Миколаївський монастир «з правом відправляти в монастирських церквах Служб Божих і одержувати від монастиря приміщення, утримання та обслуги». Ухвалою ч. 7 від 9 лютого Собор єпископів затвердив розпорядження Поліського архиєрея, проте владика Антоній, який належав до АПЦ, відмовився його виконувати[641].

---

638 UHECA, Metropolitan Oleksandr papers, box 1, folder 7.
639 Ibid.; folder 8.
640 Український голос. 1942. Ч. 8. С. 3.
641 UHECA, UAOC records, box 2, folder 3.

Крім того, соборяни запропонували 6 кандидатур на заміщення єпископських кафедр на Сході України: протоієрея Євгена Селецького, протоієрея Іларіона Брендзана, священника Григорія Шиприкевича, протоієрея Якова Костецького, священника Василія Голубовича, професора Івана Коровицького. Після схвалення митрополитом Діонісієм Собор мав повернутися до обговорення цього питання[642]. У результаті єпископом став тільки Г. Шиприкевич.

Останнє засідання архиєрейського Собору 10 лютого стосувалося процедури прийняття «липківського» духовенства до Адміністратури. Річ у тім, що в Києві активно відроджувалося церковне життя та була створена церковна рада на чолі з М. Рибачуком. Останній уже прибув до Луцька з метою пошуку єпископа для Київщини. Не гаяли часу й автономісти, які призначили керівником Київської єпархії П. Рудика. Тим часом в Андріївській церкві Києва «липківці» поминали владику Іларіона й запрошували його обійняти київську кафедру. За таких обставин для Адміністратури було вельми важливо консолідувати автокефальний рух і приєднати цих діячів, аби поширити свій вплив на Східну Україну. Владика Полікарп доповів соборянам, що там залишилося багато священників, які «шукають єднання з православною ієрархією нашою»[643].

У березня 1942 р. священники з УАПЦ митрополита Василя Липківського визнали над собою юрисдикцію архиєпископа Полікарпа. Канонічною засадою для цього була ухвала ч. 10 від 10 лютого 1942 р. Пінського Собору єпископів: «Пастирів вищеподаної ієрархії приймати в сущім сані, згідно з чином, установленим у св[ятій] Православній Вселенській Східній Церкві»[644]. Що ж означало прийняття «в сущому сані» й за яким чином відбувалася реалізація цієї ухвали на практиці? Формальним підґрунтям прийняття «липківського» духовенства стало 52 Апостольське правило, в якому йдеться про покаяння

[642] Ibidem; UAA, Minenko Collection, box 6, item 236.
[643] UAA, Minenko Collection, box 5, item 183.
[644] Мартирологія... С. 687; Смирнов А. Пінський церковний Собор 7–10 лютого 1942 року та його наслідки // Український історичний збірник. Київ, 2019. Вип. 21. С. 140.

грішників: «Якщо єпископ або пресвітер того, хто відвертається від гріха, не прийме, але відкине, нехай буде позбавлений священичого сану. Бо цим засмучує Христа, який сказав: “Так на небесах більше буде радости за одного грішника, що кається” (Лк. 15, 7)»[645]. Владика Ігор Ісіченко, покликаючись на о. Т. Міненка, стверджував, що під «сущим саном» мали на увазі сан, у якому відбувалося входження клириків до міжвоєнної УАПЦ[646].

Як свідчить віднайдений нами «Чин приєднання священників іншої висвяти до УАПЦ – 1942 р.», єпископ приймав сповідь, читав розрішальну молитву, а потім, поклавши руки, читав дві спеціальні молитви. Перша починалася так: «Боже безпочатковий і вічний, від усякого створіння найстарший, що вшановуєш почестю пресвітера тих, що по обранню Церкви Твоєї на цей ступень удостоїлися війти, що священнодійствували слово Твоєї істини. Сам, Владико всіх, благослови й раба Твого цього, що йому Ти велів прийняти від нас покладання рук…». Друга молитва завершувалася словами «руки покладаю і як невисвячено висвячую тебе (…) на пресвітера св[ятої] Христової Громади»[647]. Практичне застосування чину залежало від обставин і конкретного єпископа.

Зокрема, владика Олександр Іноземцев у листі до Іларіона Огієнка в травні 1942 р., коментуючи пінську ухвалу, звертав увагу на дві передумови прийняття «липківців»: 1) духівник, приймаючи сповідь, з’ясовував, чи немає канонічних перешкод для прийняття до клиру; 2) під час архиєрейської літургії єпископ, поклавши руки, таємно промовляв формулу рукопокладення «Божественна благодать, що завжди недужих оздоровлює і те, що їм недостає, доповнює...»[648]. Автономісти вбачали в цьому відступ від православної сакраментальної практики, яка не передбачає поєднання таїнств покаяння і хіротонії, однак саме в такий спосіб відбувалося «досвячення» «липківського»

[645] Правила Православної Церкви... С. 178.
[646] Ігор (Ісіченко), архиєп. Канонічні засади утворення Харківсько-Полтавської єпархії Української Автокефальної Православної Церкви // Українська Автокефальна Православна Церква часів Другої світової війни. Митрополит Феофіл (Булдовський). Харків, 2011. С. 16.
[647] UAA, Minenko Collection, box 6, item 234; Денисенко М. Православна Церква... С. 113.
[648] Ibidem, box 7, item 243.

духовенства. У листі митрополита Полікарпа від 10 червня 1948 р, адресованого архиєпископу Мстиславу, повідомлялося: «…я у свій час на Україні дав вказівку єпископам, як приєднувати священників свячення Липківського. Дехто з єпископів це приєднання робив тайно, а дехто робив урочисто, а саме: перед [св.] літургією, коли виходять до катерди архиєрейської всі священники, то ті, що приєднуються, ставляться перед єпископом, він над ним читає молитву, положивши на голову руки. Або це робиться під час малого входу на [св.] літургії»[649]. Владика Никанор згадував, що приєднання «липківського» духовенства відбувалося через хіротесію, тобто доповнення свячень[650].

Значну увагу прийому духовенства УАПЦ до Адміністратури приділив професор богослов'я М. Денисенко в книжці «Православна Церква в Україні: століття розділень». З одного боку, він припускав, що це було нове висвячення, оскільки мова молитов указує на певну нестачу, якою страждав священник і яку необхідно виправити через благодатну дію Святого Духа. З іншого боку, як стверджує М. Денисенко, йдеться про завершення вже розпочатого процесу: «Церква приймала клириків, що вже мали певний ступінь сакраментальної благодаті, оновлюючи й удосконалюючи їхнє священство»[651].

Про перебіг Пінського Собору та його основні рішення інформувала окупаційна преса. Зокрема, луцький часопис «Український голос» у розлогій статті «Історичні постанови єпископських соборів у Пінську» за 19 лютого 1942 р. повідомляв: «Під час усіх цих урочистостей архиєрейська церква в Пінську була переповнена вірними, незважаючи на будні дні… Служби Божі з участю нововисвячених єпископів-українців правилися по-українськи… По всіх урочистостях відбулося в апартаментах владики пінського Олександра прийняття, на яке крім усіх єпископів був запрошений пінський посадник, його заступник та інші гості». Автор матеріалу був переконаний, що пінські ухвали

[649] Цит. за: Міненко Т., о. Заснування в Канаді Української Православної Митрополії. Вінніпег, 2006. С. 105.
[650] Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія... С. 590.
[651] Денисенко М. Православна Церква... С. 114.

й архиєрейські хіротонії – «це події історичної ваги в церковному нашому житті, які матимуть величезний вплив на оздоровлення й нормалізацію захитаних в останніх часах відносин у лоні нашої Св[ятої] Церкви»[652].

Варто також звернути увагу на ще одне важливе питання, яке обговорювалося під час архиєрейського зібарння в Пінську. Як стверджував І. Власовський, після прибуття вікарних єпископів до Києва передбачалася велика кількість висвят, однак у Великий піст за церковним уставом рукоположення священнослужителів за літургією звершуються не щодня. Крім того, московська традиція допускала тільки одну дияконську й одну ієрейську хіротонії. З огляду на це владика Юрій запропонував відродити давню українську практику висвяти під час літургії кількох ставлеників у диякони чи священники[653]. «Пінський Собор 1942 р. прийняв до відома вияснення єпископа Юрія й домовився в разі конечної потреби відновити стару практику Української Православної Церкви висвячування по кілька кандидатів на одній літургії», – зазначав владика Никанор[654]. На відміну від Католицької Церкви, київська православна традиція передбачала рукоположення клириків не однією групою, а кожного кандидата окремо один за одним. Згодом відроджена українська практика стала об’єктом гострих звинувачень з боку О. Громадського як антиканонічний відступ від православ’я.

Повернувшись до Луцька, 13 лютого владика Полікарп утворив «дорадчо-виконавчий орган» – Адміністратуру Православної Церкви на визволених українських землях, до якої ввійшли Н. Кибалюк як член-керманич справ і о. Микола Малюжинський як член Адміністратури. 19 лютого адміністратор надіслав звіт та ухвали Пінського Собору для митрополита Діонісія, беручи провину за самовільну єпископську хіротонію Ігоря Губи на себе: «Вину за те, що я не зміг і не успів з причин тяжкої комунікації з Варшавою мати Вашу

[652] Український голос. 1942. Ч. 8. С. 3.
[653] Власовський І. Нарис... С. 218.
[654] Чигиринський Є. Н. Українська Православна Церква в 1941–1943 роках // Рідна Церква. Новий Ульм, 1962. Ч. 49. С. 9.

згоду на його висвячення я беру на себе, як тимчасовий адміністратор»[655]. Крім того, серед претендентів на єпископський сан фігурував протоієрей Пилип Тимощук, якого підтримав Луцький архиєпископ. У церковних колах обговорювалася кандидатура директора Березнівської гімназії та колишнього в'язня Берези Картузької о. Миколи Буховича (1872–1945). Його як українця нібито планував хіротонізувати владика Олексій Громадський на єпископа Рівненського[656].

Якою ж була реакція церковних середовищ, насамперед у Варшаві, Кременці та Холмі, на пінські події? На думку о. Т. Міненка, «зважаючи на воєнний час та виняткову церковну політику окупаційної влади й церковну політику різних груп населення в той час, у церковно-канонічних справах різні випадки треба приймати зі становища рецепції Церкви, чи її першоієрарха й єпископату»[657]. Як випливає з листа архиєпископа Краківського і Лемківський Палладія, який за дорученням владики Діонісія відповів архиєпископу Полікарпу, всі ухвали Собору «приймаються до відома і акцептуються»[658]. 28 лютого владика Олександр надіслав їх до Варшави й невдовзі отримав відповідь митрополита: «Ваші соборні діяння я схвалюю»[659].

Розглянувши пропоновані кандидатури на єпископів, митрополит Діонісій у листі до архиєпископа Олександра від 15 квітня 1942 р. виступив категорично проти о. І. Брендзана, бо «свого часу нашим Синодом у Варшаві було встановлено канонічну перешкоду в його подальшому просуванні по ієрархічній драбині». Кандидатура о. М. Буховича відпала через його похилий вік і підірване здоров'я. Архиєпископ Полікарп пропонував у далекій перспективі додатково розглянути кандидатуру колишнього греко-католика, священника Михайла Тарнавського, однак про нього в митрополита бракувало відомостей, тому він вирішив поки утриматися[660].

---

[655] UAA, Minenko Collection, box 6, item 236.
[656] Бігдай Ф. Церковні справи на Волині року 1941-го // Віра й культура. 1960. Ч. 5. С. 12.
[657] UAA, Minenko Collection, box 57, item 1406.
[658] Ibid., box 6, item 236.
[659] Ibid., box 7, item 243(a).
[660] Ibid.

Емігруючи через Варшаву на Захід, у травні 1944 р. всі архиєреї УАПЦ дістали спеціальні довідки від митрополита Діонісія, у яких зазначалося, що вони отримали з його благословення канонічну хіротонію й, перебуваючи з ним та святішими православними патріархами в канонічній єдності, «належать до єпископату Св[ятої] Вселенської Православної Церкви»[661] (див. додаток Д). На підставі вищезазначеного можемо констатувати рецепцію пінських висвят Варшавською Митрополією та її першоієрархом.

Варто зауважити, що одразу після Собору розпочалася боротьба за лідерство в УАПЦ. На особливі права претендували як тимчасовий адміністратор, так і голова Собору єпископів. З огляду на це на особливу увагу заслуговує текст листа П. Сікорського до О. Іноземцева від 25 лютого 1942 р., що зафіксував принципові розбіжності в поглядах ієрархів на керівництво церковними справами: «Єдиною найвищою канонічною правною церковно-адміністративною владою на всіх визволених українських землях є Адміністратор Святої Автокефальної Православної Церкви, який керує всіма церковними справами через Адміністратуру. Правлячі єпархіальні ієрархи і всі вікарні єпископи підлягають в адміністративному відношенні зо всіма своїми керуючими органами Адміністраторові. На звільнених українських землях існує три єпархії: Пінська, Кременецько-Рівненська і Луцько-Ковельська. Пінська єпархія залишається в тих межах, які вона мала до німецько-польської війни. Кременецько-Рівненська єпархія складається з округ: Кременецької, Дубенської, Рівненської, Здолбунівської і Костопільської. Луцько-Ковельська єпархія складається з округ: Луцької, Ковельської, Володимирської, Любомльської і Горохівської. Всі парафії поза межами цих єпархій підлягають Адміністраторові, або призначеним ним його вікаріям-єпископам».

Архиєреям заборонялося висвячувати й призначати священнослужителів за межами своїх єпархій. Діловодство мало вестися українською мовою, а листування з окупаційною адміністрацією – німецькою. Далі владика Полікарп установив таку форму поминання церковної та світської влади за

[661] Дублянський А. Тернистим шляхом... С. 46.

богослужінням: «Владику нашого Блаженішого митрополита Діонісія, і владику нашого адміністратора, високопреосвященішого архиєпископа Полікарпа, і владику правлячого, або вікарія». «Богомбережену Україну, Верховного Вождя Німецького Народу, Уряд і Військо його нехай пом'яне…», – зазначалося в документі. Варшавського митрополита мали поминати тільки єпископи, а священникам благословлялося молитися за владику адміністратора й правлячого та вікарного архиєреїв. Після літургії повинна співатися молитва «Боже Великий Єдиний»[662]. Отже, П. Сікорський трактував О. Іноземцева тільки як правлячого архиєрея Пінської єпархії, який зобов'язаний був підкорятися розпорядженням адміністратора.

Проведення Пінського Собору й висвячення нових ієрархів стали справжньою несподіванкою для автономістів. Занепокоєні таким розвитком події, 15 лютого вони поспіхом проголосили «необхідне канонічне роз'яснення». Посилаючись на 19 правило Антіохійського Собору, що забороняє рукополагати єпископів без згоди обласного митрополита, владика Олексій не визнав законними пінські хіротонії. «Архиєпископ Олександр і єпископ Полікарп жодного управління на землях України не мають, – стверджували владики Олексій та Веніамін, – а тому скласти із себе Собор єпископів не можуть і висвячувати архиєреїв не можуть»[663].

Через два тижні вони оприлюднили друге «необхідне канонічне роз'яснення у зв'язку з ухвалою про приєднання липківського священства "в сущім сані"». У ньому на основі газетних публікацій зроблено висновок про грубе порушення православних канонів: «Приєднання липковського священства "в сущім сані" являється порушенням священних канонів, бо воно того сану не має взагалі, а окремі представники того священства – двоє і троєженці, які не можуть по канонам входити в жодну щодо священства в

[662] UAA, Minenko Collection, box 7, item 243; UHECA, Metropolitan Oleksandr papers, box 1, folder 7.
[663] UAA, Minenko Collection, box 1, item 44; Держархів Київської обл. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 199. Арк. 126.

Церкві ікономію[664] церковну». Ця постанова, на думку О. Громадського, була «возстановленням “липковщини”, а возстановителі її самі стають “липковцями”». Апелюючи до авторитету видатного візантійського церковного каноніста Йоана Зонари, митрополит оголосив єретиками всіх, «хто не православний»[665].

30 квітня 1942 р. єпископат Автономної Церкви звернувся до православних українців із посланням, в якому назвав УАПЦ «сектою липківців» та проголосив усіх її священнослужителів безблагодатними. Екзарх України, який нарешті отримав письмовий текст десятої пінської ухвали, доповнив попереднє роз’яснення погрозами відлучити від церковного спілкування всіх клириків і мирян, що приєднаються до Адміністратури УАПЦ[666]. Суворість канонічних санкції, які погрожував накласти владика Олексій, можна пояснити загостренням міжправославного конфлікту та бажанням зупинити розвиток українського автокефального руху. На таких безкомпромісних еклезіологічних позиціях він стояв до жовтня 1942 р.

Коли на початку березня М. Середюк зустрівся з владикою Полікарпом у Луцьку й запитав його про об’єднання з АПЦ, то він «відповів категорично, що до цього ніколи дійти не може»[667]. Тим часом 5 березня до Луцька прибув Кам’янець-Подільський єпископ Дамаскин, і, за повідомленням газети «Український голос», передав адміністратору «декларацію вірності св[ятій] Автокефальній Українській Православній Церкві з підпорядкуванням її зверхникові Митрополитові Діонісієві. Декларація владики Дамаскина зробила на вірних і духовенство дуже приємне враження»[668].

У квітні 1942 р. за дорученням Волинського митрополита єпископ Веніамін Новицький провів переговори з О. Іноземцевим у Пінську. «Відпав від нас Дамаскин [Малюта], але можливе поєднання з нами Александра й Георгія, які “адміністратора” не поминають і недовольні з тієї форми, яку прийняло

---

[664] Ікономія – можливість незастосування канонічного припису задля духовного добра особи.
[665] UAA, Minenko Collection, box 1, item 44.
[666] Ibidem; Власовський І. Нарис… С. 223.
[667] UAA, Minenko Collection, box 5, item 183.
[668] Український голос. 1942. Ч. 10. С. 4.

питання про липківців. Коли стисло буде відомо, що м[итрополит] Д[іонісій] заперечує вмішування в наші церковні справи, північні єпископи поєднаються з нами», – писав про результати цих перемовин митрополит Олексій до архиєпископа Іларіона[669].

Аналізуючи реакцію православного єпископату на проведення Пінського Собору, варто згадати про холмський осередок. Завдяки докладним звітам М. Середюка та інших адресантів амбітний архиєпископ Іларіон, що претендував на лідерство в Українській Церкві, був добре обізнаний із перебігом основних церковних подій на Волині. Він уважав неканонічним одноосібне розпорядження владики Діонісія про призначення Луцького архиєпископа адміністратором УАПЦ, «бо це не правне вмішування до чужої церковної області, де митрополит із Генерал-губернаторства не має жодної влади…»[670].

У розлогому листі від 12 березня 1942 р., адресованому Волинській церковній раді, архиєпископ Іларіон висловив своє ставлення до Адміністратури УАПЦ й архиєпископа Полікарпа, до якого відчував особисту антипатію. На думку І. Огієнка, ця Церква була «неукраїнська й неканонічна» через такі причини:

1. Адміністратора призначили без врахування громадської думки, що є порушенням соборноправної традиції.
2. Призначення адміністратора відбулося без згоди Собору єпископів.
3. Церкву очолює росіянин Олександр Іноземцев.
4. Першим у Пінську висвятили росіянина Георгія Кореністова на українську берестейську кафедру.
5. Єпископів Никанора й Ігоря висвячували росіяни, а не українці.
6. До складу Адміністратури ввійшов автономний єпископ Дамаскин, якого звинувачували у зв’язках із радянськими спецслужбами.

[669] Епістолярна спадщина Івана Огієнка... С. 275.
[670] UAA, Minenko Collection, box 6, item 187, 188.

7. «Усією Адміністратурою й Нададміністратурою керує росіянин Митрополит Варшавський»[671].

Усе вищезазначене дало підстави для холмського архиєрея зробити висновок, що «Церква, яку Ви творите, не є ідейно українська, що головне завдання всієї цієї роботи – боротьба за владу в Церкві, яку хотять віддати до рук російського Варшавського митрополита. Коли ввесь єпископат, що очолюється тепер архиєпископом Олексієм, і якого Ви звете москалями НКВДистами, погодиться перейти в Адміністратуру, Ви його приймете так же легко, як прийняли єпископа Дамаскина, бо вся справа ходить не про утворення Української Церкви чи про українську ідеологію, а виключно про владу над нашою Церквою росіянина митрополита Варшавського». На завершення він обіцяв, що буде ревно молитися за об'єднання Української Церкви, «бо робити святе діло треба тільки чистими руками, – без інтриг, і без обману, і без ламання св[ятих] канонів»[672].

29 квітня архиєпископ Іларіон написав листа владиці Олександру, в якому просив надіслати копію постанови про прийняття «липківців», «бо долею священників свячення покійного митрополита Василя Липківського я дуже цікавлюся»[673]. Як відомо, І. Огієнко не визнавав липківської ієрархії та «київських канонів» 1921 р., а тому вважав полікарпівців також неканонічними.

На завершення варто згадати про негативну реакцію Московського Патріархату на архипастирську діяльність владики Полікарпа Сікорського. Зокрема, у посланні «До православної пастви України», датованому 5 лютого 1942 р., місцеблюститель патріаршого престолу Москви митрополит Сергій Страгородський погрожував ієрарху, «який самочинно проголосив себе головою української автокефалії», позбавленням священства[674]. Звершувані П. Сікорським хіротонії визнавалися не дійсними й безблагодатними, а розпорядження парафіям неправоможними. «Діяльність Московської Патріархії

[671] Епістолярна спадщина Івана Огієнка... С. 303–304.
[672] Там само. С. 304.
[673] UHECA, Metropolitan Oleksandr papers, box 1, folder 7.
[674] Мартирологія... С. 653.

з дискредитації українського православного єпископату була продиктована не наміром урегулювати церковне життя в Україні, а цілеспрямованим прагненням підготувати церковно-громадську думку до наступних дій, спрямованих на повне очорнення УАПЦ в очах православного світу», – зазначав о. І. Скиба[675].

Незважаючи на те, що П. Сікорський не перейшов до Російської Церкви, у великодньому посланні 1942 р. за «змову єпископа Полікарпа з фашистами» С. Страгородський проголосив йому «позбавлення сану й чернецтва – з виключенням із духовного звання»[676]. Це було порушення канонічних норм і втручання у внутрішні справи іншої помісної Церкви, тому владика Полікарп ніколи не визнавав цих рішень.

Отже, у лютому 1942 р. в Пінську владика Полікарп за допомогою архиєпископа Олександра Іноземцева розпочав рукоположення єпископів для Української Церкви в канонічній єдності з Варшавським митрополитом. Нововисвячених архиєреїв Юрія Кореністова, Никанора Абрамовича й Ігоря Губу включили до складу Собору єпископів. Було запропоновано 6 нових кандидатур на заміщення єпископських кафедр. Затверджений спеціальний чин приєднання «липківських» священників через сповідь і прочитання умовної формули рукопокладення можна трактувати як доповнення свячень. Це рішення дало можливість залучити патріотичне духовенство до автокефального руху й поширити вплив Адміністратури на Схід України.

Владики Олексій та Іларіон негативно відреагували на пінські ухвали УАПЦ, зокрема на приєднання «липківців». Як наслідок, посилилося міжцерковне протистояння, що супроводжувалося взаємними звинуваченнями в неканонічності, поглибився інституційний розкол Православної Церкви в Україні. У розпачі Волинський митрополит писав Холмському архиєрею: «Таким чином, Церква наша розкололася, як і все в нас на Україні розколюється, бо вже така вдача наша: без сварки й роздору обійтися не можемо…»[677].

---

[675] Скиба І. Церковно-громадська діяльність... С. 179.
[676] Русская Православная Церковь... С. 22-21.
[677] Епістолярна спадщина Івана Огієнка... С. 278.

4.2 Розвиток УАПЦ у Центрі та на Сході України

Одним із пріоритетних завдань розбудови Адміністратури УАПЦ було відродження церковно-єпархіального життя в центральних і східних регіонах окупованої України. Нововисвячені єпископи УАПЦ Никанор Абрамович та Ігор Губа 12 березня 1942 р. прибули до Києва. Напередодні вони отримали від владики Полікарпа інструкцію з 20 пунктів, якою мали керуватися у своїй діяльності щодо організації церковних структур.

Згідно з документом головним завданням вікаріїв було відкриття парафій і призначення священників і членів причту. Владикам доручалося ретельно перевіряти документи кандидатів на священство й клириків, рукоположених іншими архиєреями. Духовних осіб УАПЦ митрополита В. Липківського необхідно було приймати відповідно до пінської постанови. Настоятель мав керувати парафією разом із членами причту й церковним старостою. За потреби на місцях могли створюватися парафіяльні ради. Єпископи-вікарії отримували право призначати й звільняти священників, дияконів, іподияконів і дяків, а також нагороджувати духовенство нижчими церковними нагородами до протоієрейства включно. З розвитком парафіяльної мережі найближчими помічниками владик мали стати благочинні. Для керівництва єпархіями вікаріям доручалось організувати єпархіальні управління, а також створити дорадчі органи – єпископські ради з авторитетних мирян. Отже, як зазначав о. Т. Міненко, інструкція базувалася на довоєнній волинській церковній практиці організації єпархіально-парафіяльного устрою, за якою головну роль відігравав архиєрей, а не миряни[678]. Водночас ієрархам УАПЦ доводилося на місці розв’язувати багато складних канонічних питань, зважаючи на власний пастирський досвід і богословську освіту.

У неділю 15 березня 1942 р. владики Никанор та Ігор відправили урочисту літургію в Андріївському соборі, «в якому не могли вміститися вірні,

[678] UAA, Minenko Collection, box 57, item 1406.

що давно вже не чули архиєрейської Служби Божої в рідній мові»[679]. Правдоподібно, саме під час цього богослужіння відбулося досвячення київського духовенства згідно з чином приєднання, затвердженим на Пінському Соборі. Оскільки в лютому німецька влада ліквідувала Київську церковну раду, то в місті залишилося всього три церкви й вісім священнослужителів УАПЦ. Решта парафій і монастирів перебувавали під омофором єпископа Пантелеймона, який користувався всебічною підтримкою окупаційної адміністрації[680].

Входження вірян і «липківського» духовенства до молитовного й літургійного єднання з Адміністратурою було оформлено підписанням Акта від 19 березня 1942 р. Настоятелі трьох київських церков протоієреї Юрій Пелещук, Микола Саранча й Федот Шпаченко, уповноважені німецькою владою представляти інтереси УАПЦ, «на скуток бажання віруючих цієї Церкви і чолових органів її, цим передаємо зверхність і представництво Православної Автокефальної Церкви репрезентантові Адміністратора Автокефальної Православної Церкви на визволених українських землях – єпископові Чигиринському Никанорові в Києві»[681]. Канонічною підставою для цього стала пінська ухвала від 10 лютого 1942 р. Найвищою духовною владою для УАПЦ клирики визнали Собор єпископів у складі п’яти архиєреїв. Цей акт відкривав додаткові можливості для Адміністратури посилити свої позиції в Центральній і Східній Україні, а також запобіг розколу автокефального руху під час війни. Його загроза, як твердив Ю. Волошин, була надзвичайно великою в разі визнання волинським духовенством «липківців» як «самосвятів»[682].

Щодо єпископів УАПЦ формації 1921 р. Юрія Тесленка та Михайла Маляревського, то ми дуже мало знаємо про їхню діяльність у період німецької окупації. Видається переконливим твердження о. Митрофана Явдася, що вони

---

[679] Власовський І. Нарис... С. 217; Волинь. 1942. Ч. 26. С. 3.
[680] Мартирологія... С. 710.
[681] Там само. С. 708.
[682] Волошин Ю. Українська православна церква... С. 47.

просто відмовилися перерукопокладатись. Якщо Ю. Тесленко не зміг домовитися з владикою Полікарпом і невдовзі помер у Вінниці від туберкульозу, то М. Маляревський погодився звершувати богослужіння ієрейським чином і служив протоієреєм у Василькові на Київщині[683]. Відомо також, що колишній архиєпископ Йосиф Оксіюк зрікся сану й відбував покарання на Колимі до березня 1945 р.[684] Загалом владика Діонісій насторожено ставився до одруженого єпископату й відмовився приймати Ю. Тесленка «в сущому сані»[685]. Крім того, постанова Пінського Собору стосувалася тільки священників і не поширювалася на ієрархів УАПЦ.

Варто зазначити, що «липківське» духовенство соборно ніхто й ніколи не визнавав єретичним, тому прийняття цих клириків у лоно Православної Церкви через доповнення свячень не видається антиканонічним, а про якусь спадкоємність двох автокефальних ієрархій говорити не доводиться. Цьому яскраве свідчення – повторна хіротонія останнього «липківського» єпископа Йоана Теодоровича, яку 27 серпня 1949 р. здійснили архиєпископ Мстислав Скрипник й екзарх Александрійського Патріархату в Америці митрополит Христофор Контогеоргіос. З огляду на це бажано уникати експлуатації так званої концепції трьох відроджень УАПЦ, оскільки це не відповідає історичним реаліям[686].

Формування церковно-інституційної структури УАПЦ на Київщині відбувалося за вельми несприятливих обставин, пов’язаних із протидією окупаційної влади. Очільники німецьких цивільних органів відмовлялися зустрічатися з новоприбулими ієрархами, оскільки були задоволені співпрацею з єпископом Пантелеймоном. Останній у спеціальному посланні звинуватив владик Никанора й Ігоря в тому, що вони «ввійшли в молитовне та літургічне

---

683 Хомчук О. Церква поза церковною огорожею... С. 312.
684 ГДА СБ України. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75523фп. 130 арк.
685 У листі керівника синодального архіву у Варшаві І. Коровицького до архиєпископа Никанора від 2 лютого 1943 р. висловлена позиція митрополита Діонісія щодо Ю. Тесленка: «Відносно єпископа о. Ю. Тесленка владика Вам вже відписав, що вважає з різних причин, а зокрема з причини його одруження, за невказане приймати його в сущім сані» (UAA, Minenko Collection, box 7, item 243).
686 Смирнов А. Мстислав (Скрипник)... С. 157.

об'єднання з одлученими та зверженими самосвятами, хотячи таким чином надати нібито канонічну санкцію самосвятам… Єпископи своїм дійством впроваджують новий соблазн та заколот у церковне життя нашої України та на підставі 10 і 11 Апост[ольських] прав[ил] підлягають відлученню від святої Православної Церкви та позбавлення сану». Відтак владика Пантелеймон заборонив своїм православним священникам, ченцям і мирянам входити в церковне спілкування з архиєреями Адміністратури, «оберігаючи себе від смертельного гріха та суду Божого. Рівно ж церквам і парафіям згаданих самосвятців та єпископів приймати не можна»[687]. Як випливає з тексту відозви, ієрарх не знав про особливий чин приєднання «липківського» духовенства, тому помилково ототожнив дві еклезіальні структури.

Своєю чергою владика Полікарп, реагуючи на закиди автономістів, видав архипастирський лист від 8 квітня 1942 р., в якому наголошувалося: «Істота подій у нашій Православній Автокефальній Церкві на українських землях зводиться до питання, чи бути тут нашій Православній Церкві дійсно українською національною Церквою зі своєю рідною мовою в богослужінні, Церквою, овіяною традиціями соборноправними і її минулого, і всією національно-культурною духовною красою, чи навпаки, бути їй знаряддям у руках купки москвофілів єпископів для панування над українським народом Москви і духу московського». Крім того, адміністратор вважав, що автокефалія 1924 р. була надана не Польській державі, а «православній церковній громаді на землях, що входили в склад Польщі», і продовжує далі існувати[688].

Міська управа надала для УАПЦ митрополичі палати на території Софійського собору, однак єпископ Никанор постійно відчував труднощі матеріально-побутового характеру: відсутність телефонного зв'язку, електро- і водопостачання[689]. Під час окупації українцям не дозволяли звершувати богослужіння як в Софійському соборі, так і в Малій Софії.

---

[687] Мартирологія... С. 707.
[688] Там само. С. 657; Власовський І. Нарис... С. 219-220.
[689] Мартирологія... С. 712; Дублянський А. Тернистим шляхом… С. 34; Чигиринський Є. Н. Українська Православна Церква... С. 8.

Важливим джерелом інформації про умови архипастирської праці владики Никанора після приїзду до Києва є його лист до архиєпископа Полікарпа, датований 21 квітня 1942 р. У ньому, зокрема, йдеться про першочергові заходи й плани вікарія:

1. «Негайно приступити до праці по відбудові зруйнованого релігійного життя…».
2. Лояльно ставитися до німецької влади, але без підлабузництва.
3. Не звертати увагу на протидію єпископа Пантелеймона.
4. Перебрати на себе повноваження Київської церковної ради.
5. «Заложити Вище церковне управління в Києві й нав'язати контакт з іншими українськими областями».
6. Не втручатися в політичні справи.
7. Швидко призначати священників на парафії.
8. «Організувати деканати, призначити благочинних і доручити їм безпосереднє керування церковною справою на місцях»[690].

Відповідно до розпорядження владики Никанора 1 квітня 1942 р. було створене Вище церковне управління. Воно складалося з адміністративного, освітнього, судового та господарчого відділів. На посаду керівника справ призначено Романа Мельниченка, котрий згодом був висвячений на священника. На жаль, архів Вищого церковного управління УАПЦ у Києві, яке керувало церковним життям Східної України, був утрачений під час евакуації, що значно ускладнює дослідження його діяльності[691].

Головною проблемою, з якою зіткнулися владики після прибуття до Києва, був великий брак священників на парафіях, які стихійно відроджувалися з приходом німецької влади. «…Двері архиєрейського дому не зачинялися від безперестанних делегацій парафій, що вперто чекали на приїзд українських єпископів, які б висвятили для них українських священників», – писав митрополит Никанор до І. Власовського в 1956 р.[692]. Ураховуючи це, владики

[690] Мартирологія... С. 712-713.
[691] Дублянський А. Тернистим шляхом… С. 41.
[692] Власовський І. Нарис... С. 218.

почали, насамперед, висвячувати досвідчених дияконів, а потім представників інтелігенції з богословською освітою. Водночас вони керувалися рекомендаціями Пінського Собору щодо можливості висвяти під час літургії кількох ставлеників у священнослужителі. Протягом перших трьох місяців було рукоположено 122 священники, котрих «посилалося, як місіонерів, які мали своїм завданням не тільки обслуговувати доручені парафії, але й організовувати церковне життя в околиці»[693].

Загалом станом на 1 вересня 1942 р. УАПЦ налічувала 513 парафій, з яких 298 припадало на Київщину, а решта – на інші області. До Адміністратури приєдналося 93 «липківських» священники і 226 клириків РПЦ. Владика Никанор наводивтакі дані щодо освітнього рівня духовенства: «З вищою богословською освітою – 3, вищою загальною освітою – 51, середньою духовною – 42, середньою загальною – 104, нижчою зі спеціальною підготовкою – 49, нижчою без спеціальної підготовки, але з довголітньою церковною практикою – 16»[694]. Великий поспіх і брак підготовлених кандидатів і богослужбової літератури призвели до того, що духовний сан часто приймали випадкові й малограмотні люди, що своєю поведінкою дискредитували Церкву. З огляду на це в Києві була створена іспитова комісія, яка мала перевіряти духовний та освітній рівень кандидатів. На думку Ю. Волошина, автокефалісти мали більший авторитет на селі, оскільки в 1920-х рр. УАПЦ користувалася чималою популярністю саме серед сільського населення[695].

Духовним центром православних українців у Києві, як зазначав А. Дублянський, став Андріївський собор, що під час богослужінь був завжди переповнений[696]. Позаяк ще на початку квітня владика Ігор переїхав до Умані, то регулярні відправи в ньому звершував єпископ Никанор. Надзвичайно цінними видаються спогади Ігоря Денисенка, який у дванадцятирічному віці прислуговував у храмі: «В Андріївському соборі в той час тон задавало

[693] Чигиринський Є. Н. Українська Православна Церква... С. 9.
[694] Там само. С. 9-10; UAA, Minenko Collection, box 100, item 1960.
[695] Волошин Ю. Українська православна церква... С. 53, 60.
[696] Дублянський А. Тернистим шляхом... С. 36.

духівництво липківської висвяти. Першим настоятелем був згаданий мною о[тець] Петро[697], привітний і контактний чоловік, хороший промовець. Потім він кудись від'їхав, і настоятелем став о[тець] Юрій[698], навпаки, похмурий і неконтактний чоловік, але теж хороший промовець, проповіді якого були дуже патріотичними. І той, і другий часто цитували Святе Письмо і Шевченка, ніколи не заглядаючи в папірці. Тут служив священник липківської висвяти о[тець] Григорій[699], який пізніше від'їхав, здається, у Таращу, і тут вже бував тільки наїздами. Тут служив статечний і вдумливий протодиякон о[тець] Карпо з тієї ж когорти, у 1943 році він був висвячений на ієрея і кудись від'їхав»[700]. Значно складнішою була ситуація в інших храмах УАПЦ. Зокрема, під час архиєрейської Служби Божої на Солом'янці молилося не більше ста вірян[701].

Відновлення повноцінного літургійного життя на парафіях потребувало не тільки священнослужителів, але й церковних речей і богослужбових облачень. Зокрема, владики відчували гостру нестачу мощей для антимінсів[702] і мира для звершення таїнств. Дізнавшись про це, небайдужі віряни принесли скляний дзбан мира з дореволюційних часів, а музеї безперешкодно повернули старовинні антимінси, які вважалися символом влади єпископа й маркували кордони його пастирського впливу. У київській християнській традиції грамоти рукоположення для священників, посвячені антимінси для престолів православних храмів, отримане від архиєрея святе миро були тими зовнішніми публічними сакральними знаками, що визначали юрисдикційний статус тої чи

---

697 Ймовірно священник Петро Касьянчук.
698 Ймовірно священник Юрій Пелещук.
699 Ймовірно священник Григорій Антохів.
700 Денисенко І. Уривки з минулого... С. 22-23.
701 Мартирологія... С. 716; Смирнов А. Єпископ Мстислав (Скрипник) і процес інституалізації Української автокефальної православної церкви формації 1942 року // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичне релігієзнавство. Острог, 2009. Вип. 1. С. 222.
702 Антимінс – чотирикутне полотно зі вшитими в нього частинками мощей, із зображенням покладеного до гробу Ісуса Христа, знарядь його катувань і чотирьох євангелистів, яке розгортають на престолі для здійснення літургії.

іншої парафії та маркували її географічну локалізацію в межах організаційної структури єпархії[703].

Труднощі з мощами були подолані завдяки допомозі обновленського єпископа Вікентія Никипорчука, який привіз велику частину мощей великомучениці Анастасії Узорішительки. Після невдалої спроби автокефалістів дістати в Києво-Печерській лаврі мощі для антимінсів, єпископ Пантелеймон Рудик сам запропонував для них необхідну кількість реліквій великомучениці Варвари. Згодом вдалося отримати з Харкова мощі святого Афанасія Лубенського[704].

За дорученням владики Полікарпа єпископ Никанор розпочав пошук кандидатів до єпископського служіння серед місцевої інтелігенції. Протягом квітня йому вдалося підшукати вісім мирян-удівців, але тільки один із них – Степан Гаєвський – був висвячений на архиєрея[705]. З огляду на воєнний час більшість кандидатів довелося підбирати без погодження з адміністратором, який встиг рекомендувати тільки священників П. Тимощука і М. Тарнавського. Каталізатором висвят могло стати повідомлення про намір німців невдовзі заборонити архиєрейські хіротонії. Однак, як стверджував о. Т. Міненко, це пояснення було пізнішою вигадкою, оскільки в листуванні між ієрархами немає згадок про загрозу з боку окупантів[706].

9–17 травня 1942 р. в Києві проходив другий Собор єпископів УАПЦ за участю духовенства та мирян, який обрав нових ієрархів й ухвалив низку важливих організаційних рішень. Він був скликаний не головою Собору чи адміністратором, а вікарними архиєреями, що не відповідало канонічному праву й православній практиці. Щоправда їм вдалося отримати карт-бланш від архиєпископа Полікарпа на нові єпископські хіротонії. Зокрема, 4 травня в листі до владики Никанора він писав: «Обставини вимагають, щоб в самому

[703] Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус. Львів, 2010. С. 496.
[704] Власовський І. Нарис... С. 233; Чигиринський Є. Н. Українська Православна Церква... С. 10.
[705] Мартирологія... С. 715.
[706] Власовський І. Нарис... С. 222; UAA, Minenko Collection, box 57, item 1406.

найближчому часі всі головні міста на Україні були обсаджені єпископами, як Харків, Суми, Білгород, Херсон, Запорізька область, Ворошилівська, Сталінська, а також і Крим, й інші міста і містечка. Отже ж, Вам як старійшому і як мешкаючому в Києві, звідкіля можливо нав'язати будь-який контакт із тими містами і областями, доручаю підшукувати достойних кандидатів на єпископів, які б відповідали вимогам канонічним Православної Церкви. Висвячувати на єпископів таких кандидатів благословляю Вам згідно ухвалам Собору єпископів, який Ви зможете зібрати, а мені Ви маєте надсилати всякий раз копії ухвал, життєписи висвячених єпископів і обітниці єпископські для дальнійшого канонічного оформлення»[707]. Підтвердження цієї інформації знаходимо в листі архиєпископа Полікарпа до архиєпископа Олександра від 3 червня 1942 р.: «Я примушений був дати свою згоду, як Адміністратор, владикам Никанору й Ігорю, щоб вони висвятили єпископів у Києві з кандидатів, вибраних на Пінському Соборі, й з місцевих людей, кандидатури яких виставлять церковні ради, і які будуть відповідати вимогам канонічним»[708].

Як свідчать нововиявлені нами в архіві УПЦ у США ухвали Київського Собору, впродовж 9–11 травня соборяни заслухали звернення від владики Полікарпа й висвятили двох нових єпископів: Чернігівського Фотія Тимощука та Білоцерківського Мануїла Тарнавського, а також включили їх до складу архиєрейського Собору (ч. 1–4). 11 травня владика Никанор виголосив доповідь «про хаос в церковному житті на звільнених від більшовиків східних українських землях, внаслідок довголітнього більшовицького панування з одного боку, та розкладової роботи представників московського церковного проводу протягом останнього часу з другого боку». У ній вікарій адміністратора, зокрема, звернув увагу на необхідність пастирської опіки над православним населенням, яке «тужить за церковним життям» і просив

[707] UHECA, UAOC records, box 2, folder 3.
[708] UAA, Minenko Collection, box 57, item 1406; Смирнов А. Становлення УАПЦ на Київщині в роки нацистської окупації // Військово-науковий вісник. 2020. № 34. С. 107-120.

надіслати священників і єпископів. З огляду на це на підставі 36 Апостольського правила було ухвалено рішення ч. 5 висвятити 4 кандидатів, запропонованих Вищим церковним управлінням, і згодом просити благословення на їх хіротонії у владик Діонісія, Олександра та Полікарпа.

Відтак 12 травня колишній протоієрей Михаїл Хороший був рукоположений у єпископа Єлисаветградського, а 14 травня висвячено на єпископа Переяславського громадсько-політичного діяча С. Скрипника, що дістав у монашому постригу ім'я Мстислав. «Рукополагали мене владики Никанор, Ігор і щойно висвячений владика Михаїл, – згадував митрополит Мстислав. – Висвята відбулась удосвіта – в такий таємний спосіб відбувалося три хіротонії. Крім єпископів було два священники, диякони, були хлопчики. Співало троє людей...»[709]. Після цього були висвячені єпископи Лубенський Сильвестр Гаєвський (16 травня) та Житомирський Григорій Огійчук (17 травня). Усі архиєрейські хіротонії відбувалися в підземній церкві преподобного Сергія Радонезького, яку спорудили під Андріївським собором у Києві в 1864 р. з ініціативи письменника Андрія Муравйова.

17 травня пройшло розширене засідання архиєрейського Собору за участю працівників Вищого церковного управління, а також представників духовенства й мирян. Секретарем Собору призначили Р. Мельниченка. Заслухавши доповідь єпископа Чигиринського Никанора про стан Православної Церкви в Україні, соборяни ухвалили (ч. 14):

1. Вищою церковною владою є Собор єпископів на чолі з архиєпископом Пінським Олександром.
2. Обрати головою засідання вікарія адміністратора в Києві архиєпископа Никанора.
3. Звернутися з привітаннями до «високих достойників Святої Автокефальної Православної Церкви» владик Діонісія, Олександра та Полікарпа.

[709] Мартирологія... С. 740.

4. Ухвали Собору подати на затвердження митрополиту Діонісію та просити благословення владики Полікарпа.
5. Ухвали Собору подати до відома архиєпископа Олександра і єпископа Георгія.
6. Просити владику Полікарпа подати ухвали до відома державної влади.
7. Наречення єпископів, хіротонізованих у Києві, подати на затвердження владики адміністратора[710].

Характерно, що в ухвалі ч. 15 було висловлене ставлення УАПЦ до автономістів. По-перше, Почаївський «псевдособор» був визнаний «неправним і неіснуючим, а постанови його не належними до виконання». По-друге, соборяни вирішили «не мати молитовного єднання з його учасниками, аж доки вони не покаються і не повернуться до свого канонічного митрополита». По-третє, «священнослужителів на звільнених українських землях і всю віруючу людність закликати до єднання в Єдину Святу Автокефальну Православну Церкву»[711]. Крім того, архиєрейський Собор постановив вважати митрополита Діонісія місцеблюстителем Київського митрополичого престолу до наступного всеукраїнського церковного Собору, просити архиєпископа Полікарпа прийняти титул митрополита Волинського і Луцького, а владику Олександра титул митрополита Пінського і Поліського (ч. 16).

Відповідно до ухвали ч. 17 соборяни вирішили просити владику Никанора прийняти під своє безпосереднє керівництво Київську кафедру й титул архиєпископа Київського і Чигиринського з підпорядкуванням правобережних районів, а також надати превелебному Ігорю титул архиєпископа Полтавського і Кременчузького. Собор уповноважив владику Никанора на власний розсуд визначити територіальні межі діяльності нововисвячених ієрархів. Його учасники звернули особливу увага на необхідність упорядкування церковного життя і вжили низку організаційних заходів (ч. 17):

[710] UHECA, UAOC records, box 2, folder 3.
[711] Ibid.

1. Затвердили положення про Вище церковного управління, персональний склад якого формував архиєрей. За київським зразком мали бути створенні єпархіальні управління як дорадчі органи при єпископах.
2. Визнали актуальність повернення церковного майна й землеволодінь.
3. Розпочали роботу над відкриттям навчальних закладів або короткотермінових курсів для підготовки священнослужителів.
4. Заснували в Києві органи для друку богослужбових книг й охорони святинь і пам'яток церковної старовини.
5. Запровадили добровільні внески на утримання керівних органів від парафій у розмірі 20 % усіх прибутків, що надходять як пожертви вірян.

Як випливає з останньої постанови, всі ухвали Собору єпископів передбачалося оголосити для духовенства й мирян УАПЦ, а також роз'яснити їм «заколотницьку діяльність на Україні представників Московської Церкви, закликавши до єднання в єдину святу Автокефальну Православної Церкву» (ч. 18)[712]. Очевидно, така войовнича риторика соборян лише поглиблювала міжправославне протистояння і не сприяла примиренню Церков.

Після завершення Київського Собору владику Мстислава делегували до Луцька для інформування адміністратора про релігійно-церковні процеси в центральній Україні. Скориставшись сприятливим моментом, 24 травня вони рукоположили Геннадія Шиприкевича в єпископа Січеславського. Порозумівшись із П. Сікорським, С. Скрипник дістав благословення залишитись у Києві допомагати архиєпископу Никанору розбудовувати церковне життя[713]. Попри те, що превелебний Мстислав номінально був висвячений на єпископа Переяславського, через перепони з боку німців він фактично перебував у Києві разом із владикою Никанором як його помічник. Поступово всі київські ухвали й хіротонії були затверджені владиками

[712] Ibid.; UAA, Minenko Collection, box 2, item 1.
[713] Дублянський А. Київський Собор 1942 року... С. 6.

Полікарпом (24 травня), Олександром (17 червня) і Діонісієм (25 серпня). Як свідчать нововиявлені джерела, останній надав згоду прийняти титул місцеблюстителя Київського митрополичого престолу з певними застереженнями. «Також мусите на майбутнім Соборі роз'яснити значення невдало вжитого щодо мене титулу "місцеблюстителя" Київського престолу, – писав митрополит Діонісій до архиєпископа Никанора. – Як голова Автокефальної Нашої Церкви, я є "органічно" місцеблюстителем цього престолу і вся моя дотеперішня діяльність випливає власне з невідривності мого положення від опіки над Київським престолом. І лише в сенсі ствердження цього, що вже є, себто, що я, як Голова Церкви блюду цей престол, а не в сенсі надання мені титулу. Я погоджуюся на формулювання Собору щодо "місцеблюстителя"». Крім того, Варшавський митрополит рекомендував надати Абрамовичу інший почесний титул, оскільки «титул архиєпископа Київського належить голові Церкви»[714]. Через це до жовтня ієрарх підписувався як «заступник адміністратора УАПЦ у Києві».

Варто зазначити, що влітку 1942 р. відбулися висвяти ще двох єпископів: Черкаського Володимира Мальця та Заславського Платона Артемюка. Останній переїхав до Рівного й керував Рівненсько-Кременецькою єпархією, виконуючи обов'язки представника Адміністратури при райхскомісаріаті. «Це я зробив примушений вибриками архиєп[ископа] Олексія, який наіменував бувш[ого] благоч[инного] В[олодимира] Кресовича єпископом Луцьким і Ковельським», – писав владика Полікарп до митрополита Діонісія в листі від 2 вересня 1942 р.[715]

Отже, як випливає з документальних джерел, за результатами роботи архиєрейського Собору в Києві була висвячена нова група єпископів і створене окреме вікаріатство адміністратора УАПЦ, що мало керувати відродженням церковного життя на Сході України. Це свідчить про те, що центр автокефального руху поступово перемістився з Волині до Києва, хоча більшість хіротонізованих у роки окупації владик УАПЦ представляла волинську

[714] AWMP. Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).
[715] UAA, Minenko Collection, box 7, item 242(a).

духовну верству. У німецьких документах зазначалося, що «пожвавлення націоналістичної діяльності Автокефальної Церкви заслуговує найпильнішої уваги. Необхідно розглядати її як центр до того легальних націоналістичних українських прагнень… Лояльність Автокефальної Церкви стосовно німців щонайменше сумнівна»[716]. Німецька поліція звітувала, що навколо владик Мстислава й Никанора в Андріївському соборі утворився підпільний клуб українських націоналістів, а їхні богослужіння трактувала не інакше, як «політичні маніфестації ідеї національної української незалежності»[717], хоча насправді йшлося про згуртування національно свідомого духовенства, яке прагнуло мати свою помісну Церкву.

Розглянувши обставини формування єпископату УАПЦ формації 1942 р., перейдімо до питання про його канонічність. Як відомо, у буквальному сенсі поняття «канонічний» означає «такий, що відповідає канонам». «У церковній царині термін “канонічний” вказує на внутрішньо дисциплінарний порядок церковної спільноти, що базується на догматичних засадах відповідної доктрини..., – зазначав доктор канонічного права і богослов’я о. Михайло Димид. – Оскільки можуть існувати дії, хоч і незаконні, але дійсні, то канонічний акт, хоч він завжди приводить до відповідного наслідку, однак не може нести автоматичного позитивного чи негативного значення, а тим більше визначати благодатність Церкви». Спираючись на праці богословів XX ст., він доводить, що благодатність Церкви не залежить від її канонічності, бо вона більша й вища від своїх канонічних обмежень[718].

Сучасна російська церковна історіографія продовжує експлуатувати гасла радянської пропаганди про неканонічність і безблагодатність ієрархії УАПЦ 1942 р. Ще 1972 р. Московський патріарх Пимен у листі до Вселенського патріарха Афінагора категорично заявляв: «Мстислав Скрипник одержав

[716] ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 474. Арк. 466.
[717] Там само. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 475. Арк. 154; Спр. 476. Арк. 231, 525, 533, 613; Ф. 4398. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 157.
[718] Димид М. Еклезіологічно-канонічний погляд на поняття «благодатности» та «канонічности» Церков // Наукові Записки Українського католицького університету. Серія «Богослов’я». Львів, 2017. Вип. 4. С. 170-171.

незаконну “єпископську хіротонію” у травні 1942 року в Києві від так само неканонічно рукоположених (Ап[остольське] 35) “єпископів” Ігоря Губи та Никанора Абрамовича, чиї “хіротонії” очолював позбавлений священичого сану розколовчитель (Двокр[атний] 15) “єпископ” Полікарп Сікорський»[719]. Цю тезу неодноразово повторювали найвищі ієрархи РПЦ. Зокрема, виступаючи на ювілейному архиєрейському Соборі 2000 р., митрополит Ювеналій Поярков наголошував: «Російська Православна Церква ніколи не визнавала дійсності рукоположень, які звершувались у самосвятській і полікарпівській автокефалістських угрупованнях»[720]. Російські історики також закидають автокефалістам автоматичне прийняття священнослужителів УАПЦ 1921 р. «у сущому сані»[721].

Спробу богословсько-історичного обґрунтування неканонічності єпископату УАПЦ зробив російський дослідник Владислав Петрушко. Однак його міркування доволі тенденційні й часто нагадують відомі ідеологічні штампи на зразок: «УАПЦ стала ідейним натхненником злодіянь українських сепаратистів, спрямованих, у першу чергу, проти власного народу»[722]. Автор базує свої малопереконливі аргументи на популярному міфі про те, що владика Полікарп 1940 р. разом з усіма православними єпископами Західної України та Західної Білорусі перейшов у підпорядкування РПЦ. Однак у попередньому розділі ми з’ясували, що ані архиєпископ Олександр Іноземцев, ані єпископ Полікарп Сікорський не підписували документів про зміну юрисдикції.

І все ж 28 березня 1942 р., як зазначалося вище, місцеблюститель патріаршого престолу Москви проголосив йому позбавлення сану й чернецтва. Владика Полікарп ніколи не визнавав цих санкцій: «Це нове втручання митрополита Сергія у внутрішнє життя Церкви в Україні я якнайгостріше відкидаю та заявляю, що Православна Церква в Україні ніколи не була

[719] Мартирологія… С. 664.
[720] Сборник документов и материалов Юбилейного Архиерейского Собора Русской Православной Церкви. Нижний Новгород, 2000. С. 91.
[721] Див., наприклад: Поспеловский Д. Русская православная церковь... С. 212.
[722] Петрушко В. Автокефалисткие расколы на Украине и проблема их преодоления: канонический аспект // Ежегодная Богословская Конференция Православного Свято-Тихоновского Богословского Института: материалы 1992–1996 гг. Москва, 1996. С. 400.

канонічно залежна від Москви, що підтверджує синодально-канонічний томос Візантійського патріарха з 1924 року. Через те всі діяння митрополита Сергія не можуть торкатися України»[723].

На думку архиєпископа Ігоря Ісіченка, дії місцеблюстителя Сергія «порушують апостольські правила 34 і 35-те, 15-те правило Першого Вселенського Собору, восьме правило Третього Вселенського Собору, п'яте правило Четвертого Вселенського Собору, 17-те правило Трульського Собору, 13-те правило Анкирського Собору, 13-те та 22-ге правила Антіохійського Собору, третє та 15-те правила Сардійського Собору, 48 та 54-те правила Карфагенського Собору. За це митрополит сам мав би бути заборонений у служінні й відлучений від Церкви. Нарешті, право суду над єпископом належить у Православній Церкві винятково архиєрейському Соборові, жоден інший єпископ, навіть предстоятель Церкви (у православному розумінні — перший серед рівних єпископів), не може виносити вироків своєму співбратові»[724]. Аналіз постанови російських архиєреїв від 28 березня 1942 р. свідчить, що вона містить тільки погрозу накладення канонічних санкцій без жодних імперативних норм. Остаточне рішення в справі владики Полікарпа мав ухвалити церковний суд[725]. Однак це не завадило московській Церкві надалі вважати все автокефальне духовенство безблагодатним. З цього приводу Синод РПЦ 15 квітня 1948 р. зауважив, що лише ті висвяти владики Полікарпа, які були здійснені до березня 1942 р., є канонічними[726].

Навіть у працях таких серйозних авторів, як російський дослідник М. Шкаровський, зустрічаються твердження, що УАПЦ висвячувала на єпископів одружених священників, бо, мовляв, не мала власних монастирів[727]. Насправді всі без винятку кандидати на єпископство приймали чернечий постриг, про що свідчить отримання нового імені. А якщо, наприклад, у

[723] Мартирологія... С. 658–659.
[724] Ігор (Ісіченко), архиєп. Ігор (Ісіченко), архиєп. Канонічні засади... С. 16.
[725] Мартирологія... С. 654-655.
[726] Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. Харків, 2011. С. 129.
[727] Шкаровский М. Крест и свастика... С. 450.

єпископа Таврійського Сергія Охотенка воно не змінилося, то лише тому, що приймаючи монашество ще у 1919 р. він зберіг попереднє ім'я. Тут необхідно згадати, що до УАПЦ також належали Дерманський і Білівський монастирі на Волині, а також Лебединський жіночий монастир[728]. Коли протоієрею Леонтію Юнакову запропонували прийняти єпископський сан, то він дав згоду стати єпископом тільки без прийняття чернецтва, й навіть підготував доповідь на тему «Монашество в перші віка християнства». Однак на таке порушення канонічного права Адміністратура не пішла[729].

Попри тезу авторитетного вченого Б. Боцюрківа про те, що «вирішення питання про канонічність тієї чи іншої Церкви не є завданням історика»[730], дозволимо собі зауважити: аналіз історичних джерел спростовує звинувачення в неканонічності єпископських хіротоній архиєреїв УАПЦ. Варто зазначити, що коли по війні в РПЦ виникло питання, що робити з єпископом Юрієм Кореністовим, котрий став Берестейським архиєреєм на Пінському Соборі, то після певних роздумів його прийняли до складу Московського Патріархату без пересвяти. У 1995 р. все духовенство УПЦ у США, яке походило від владики Мстислава, без будь-яких застережень увійшло до складу Вселенського Патріархату. Тому законність їх єпископських свячень не повинна викликати сумнівів[731].

Не менш важливим є питання про юрисдикційно-канонічний статус УАПЦ у роки війни. В історіографії зустрічаються різні характеристики рівня самостійності Адміністратури, що була створена як представництво Православної Церкви в Генерал-губернаторстві в окупованій Україні. Щодо

---

[728] Петренко І. Д. Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941–1944 рр. Кіровоград, 2014. С. 428; Смирнов А. Дерманський монастир у період німецької окупації (1941–1944 рр.) // Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині. Рівне, 2019. Вип. 1. С. 189-193.

[729] ГДА СБ України. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 31970фп. Арк. 47зв.

[730] Боцюрків Б. Проблеми досліджень історії релігії та церкви в Україні у міжвоєнний період: джерела та їх опрацювання // Український археографічний щорічник. Київ, 1992. Вип. 1. С. 285.

[731] Дублянський А. Тернистим шляхом… С. 46; Смирнов А. Роль Митрополита Варшавського Діонісія Валединського в конституюванні УАПЦ формації 1942 року // Przegląd Środkowo-Wschodni. Warszawa, 2019. T. 4. S. 401.

стосунків із Варшавською Митрополією, то, на думку І. Власовського, юрисдикція митрополита Діонісія «зводилась властиво до духовної опіки над Українською автокефальною (de facto) Церквою»[732]. Офіційний предстоятель Української Церкви владика Діонісій не мав можливості повноцінно виконувати канонічно-ієрархічні функції. Тому, попри те, що формально УАПЦ залишалася в складі Православної Церкви в Генерал-губернаторстві, можна вважати її самодостатнім еклезіальним організмом зі своїм Собором єпископів і адміністратором владикою Полікарпом Сікорським.

І. Власовський також зазначав, що 28 липня 1942 р. Адміністратура УАПЦ надіслала в райхскомісаріат «Тимчасовий Статут Православної Автокефальної Української Церкви», і подав докладну характеристику цього документа[733]. Копія статуту, яким керувалась УАПЦ у своїй діяльності до скликання першого помісного Собору, збереглася в Архіві Варшавської Митрополії. Варті уваги певні положення документа, які оминув І. Власовський. По-перше, як зазначалося в ньому, Церква «в своїм внутрішнім житті користується з цілковитої вільності управління в межах праводавства державного, а зокрема цього статуту». По-друге, владика-адміністратор «має права обласного митрополита, себто являється згідно 34 прав[ила] апостольського першим єпископом, зверхнім управителем і представником у всіх зовнішніх і внутрішніх відносинах Церкви»[734]. Отже, останнє дає підстави стверджувати, що лідери національно-церковного руху прагнули до усамостійнення Української Церкви.

Водночас із погляду канонічного права УАПЦ не мала автокефального статусу. Як відомо, буквально термін «автокефалія» означає самоочолювану помісну Церкву, тобто яка сама обирає собі предстоятеля. У сучасній православній практиці автокефальна Церква володіє правом самостійно розв’язувати свої внутрішні питання, а також обирати своїх єпископів, включно з очільником, без дозволу інших помісних Церков. Беручи до уваги

[732] Власовський І. Нарис... С. 226.
[733] Там само. С. 226–227.
[734] AWMP. Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).

вищезазначене, можна зробити висновок, що канонічний статус УАПЦ був більше схожий на широку автономію[735]. На відміну від 1920-х, у 1940-х рр. автокефалія, що розглядалася лідерами національно-церковного руху як інструмент деімперіалізації, так і не була проголошена, оскільки Україна не мала власної державності.

Як видно з декрету 24 грудня 1941 р. та інших історичних джерел, усі головні події в житті Церкви, зокрема створення ієрархії УАПЦ, відбувалися з благословення канонічного зверхника Варшавського митрополита Діонісія, ім'я якого повинно було поминатись єпископами у всіх кафедральних храмах автокефалістів. Про це свідчить його лист до владики Никанора, датований 25 серпня 1942 р.: «Тільки в моїй особі Українська Церква має зв'язок із Вселенською Православною Церквою. Я також відповідаю за Вас перед Святішим Вселенським Патріархом та головами інших Автокефальних Церков. Тому гаряче молю Бога, щоб наблизився вже той час, коли б зміг я мати більш тісний зв'язок із Вами, щоб приймати безпосередній уділ у Ваших соборних працях»[736]. Крім того, у листі до архиєпископа Іларіона він ще раз наголосив, що «Собор єпископів в УАПЦ у Києві вважає мене за містоблюстителя Київського престолу. Владика Полікарп лише адмініструє УАПЦерквою, але не є її киріархом…»[737]. Варто погодитися з о. Т. Міненком, що зміна назви Адміністратури зробила більше шкоди, ніж користі, оскільки новий єпископат ототожнювався з ієрархією 1921 р.: «Це внесло замішання, як серед українського православного населення і духовенства, так і в православних церковних колах і кожний по своїй уяві пояснював, що означає "Українська Автокефальна Церква"»[738].

---

[735] На Великому й Святому Соборі Православної Церкви (Крит, 2016) було ухвалено документ «Автономія та спосіб її проголошення», в якому зазначалося: «Інституція автономії виражає в канонічний спосіб статус відносної або часткової незалежності певної церковної частини щодо канонічної юрисдикції автокефальної Церкви, до складу якої вона канонічно входить» (Документи Святого і Великого Собору Православної Церкви. Крит, 2016. Київ, 2016. С. 57-58.).

[736] UAA, Minenko Collection, box 57, item 1406.

[737] Ibidem, box 5, item 178; box 7, item 246.

[738] Ibidem, box 57, item 1406; Міненко Т. Повторювані вигадки затінюють правду (про те, яка Церква постала в Україні в 1942 році) // The Herald (Winnipeg). 1999. May 31. P. 13.

Владики розуміли вразливість канонічного статусу УАПЦ, яка потребувала вселенського визнання, тому 18 грудня 1942 р. архиєпископ Никанор писав митрополиту Діонісію: «Чи не вважали би Ви, Ваше Блаженство, за своєчасне й слушне занотифікувати Українську Православну Церкву в інших сестер-Церков як рівнорядну автокефальну одиницю. Одночасно, річ очевидна, прийшлося б Вам, як первоієрарху й голові матірної Церкви нашої, поблагословити Українську Православну Церкву на автокефальне життя, поки ще дорогою радіовою "червоний патріарх" не поблагословив на таке життя нашого московського одламу»[739]. Відповідаючи на цей лист, 23 лютого 1943 р. Д. Валединський наполягав на тому, що повна українська автокефалія є передчасною, оскільки «раніш необхідно скріпити її зовнішнє положення та переконати представників інших Церков про канонічну й життєву правду нашої Церкви та про шкідницьку діяльність церковних ворохобників»[740].

Як слушно зазначав владика Олександр Драбинко, в умовах конкуренції з автономістами ієрархії УАПЦ було невигідно опинитися в ситуації канонічної ізоляції. Збереження зв'язку з Варшавським митрополитом давало можливість через нього зберегти канонічну єдність зі світовим православ'ям. «З іншого боку, така перехідна канонічна модель могла в майбутньому призвести до подальшої українізації "Автокефальної Православної Церкви у Генерал-губернаторстві": аж до створення на її основі автокефальної Православної Церкви в Україні (визнання автокефалії якої було б гарантовано томосом 1924 р.)», – писав автор[741].

Ще наприкінці грудня 1941 р. владика Палладій Видибіда-Руденко заявив, що через відсутність української державності Фанар не наважиться надати автокефалію Українській Церкві. Допомогти в цьому питанні зможе тільки владика Діонісій, проголосивши себе митрополитом Київським і всієї України[742]. Зі свого боку митрополит Варшавський повідомляв, що

[739] AWMP. Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).
[740] UHECA, Metropolitan Nikanor papers, box 25, folder 1.
[741] Олександр (Драбинко), митр. Українська Церква... С. 278.
[742] ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 341. Арк. 28–30.

Вселенський Патріархат із великим зацікавленням спостерігав за подіями в церковному житті України та підтримував його «церковно-канонічну лінію». Він наполягав на тому, що автокефалію треба здобувати тільки канонічним шляхом на основі Патріаршого й Синодального Томосу Вселенського Патріархату 1924 р., але не запропонував жодної моделі конституювання помісності Української Церкви, чекаючи на завершення війни[743]. До речі, як вважав о. Т. Міненко, саме різні погляди православних ієрархів на польську автокефалію стали центром розбіжностей і справжньою причиною інституційного розколу в українському православ'ї, що виявилося в антагоністичних концепціях церковного відродження в Україні владик Діонісія, Іларіона й Олексія[744].

Діяльність Вищого церковного управління не обмежувалася самим лише Києвом. За дорученням владики Никанора єпископ Мстислав здійснив улітку 1942 р. велику місійну подорож по Лівобережній Україні для досягнення єдності серед православних вірян. «Мої спостереження і донесення давали владиці Никанорові потрібні йому, як адміністраторові Церкви, дані для організаційного охоплення стихійного руху до відродження зліквідованої більшовиками Української Автокефальної Православної Церкви, руху, що охопив тоді всю Україну... Тому роки 1942–1943 мого єпископського служіння вважаю для себе найдорожчими, а для нашої Церкви, щодо моєї в ній праці, може, й найбільш корисними», – розповідав у 1962 р. владика Мстислав[745]. Після того, як друзі допомогли добути транспорт, він відвідав Переяслав, Хорол, Лубни, Миргород, Полтаву, Кременчуг, Харків та низку інших міст: «Я виїхав на архипастирські візитації на Схід... Сів і поїхав у рідну Полтаву. У Полтаві я вже міг розгорнутися. Мене приймали, раділи... Полтава була ще під військовою владою»[746].

---

[743] AWMP. Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).
[744] Про це докладніше див.: Міненко Т., о. Православна Церква… С. 11, 217–240.
[745] Свідчення про УАПЦ в 1941-45 р. // Наша віра. 2002. № 7. С. 1.
[746] Мартирологія... С. 740.

Проблема нестачі священників на Лівобережжі на той час була надзвичайно гострою, а тому практикувалося рукопокладення кандидатів цілими групами. Наприклад, у Полтаві владика висвятив близько 20 клириків[747]. Крім того, він брав участь у масових хрещеннях і богослужіннях, які організовувало полтавське духовенство (відразу 300 дорослих і дітей)[748]. Усі ці та багато інших фактів спростовують тезу нідерландського науковця К. Беркгофа[749] про релігійну індиферентність українців у роки воєнних випробувань і дають підстави говорити про своєрідне відродження знищеної більшовиками єпархіально-парафіяльної мережі Православної Церкви, що супроводжувалося динамічним сплеском православної обрядовості й відкриттям близько 4 500 храмів на теренах окупованої України[750].

Оскільки для нормального функціонування УАПЦ на Полтавщині гостро потребувала єпископа, тутешнє єпархіальне управління ухвалило 29 липня 1942 р. постанову, в якій звернулося до єпископа Мстислава з проханням пришвидшити прибуття владики Ігоря або іншого архиєрея на вакантну кафедру[751]. Долучився він і до видавничої діяльності Полтавської єпархіальної ради. За допомогою Українського Червоного хреста йому вдалося роздобути дефіцитний на той час папір для друкування Євангелія та молитовника[752].

Важливим осередком українського православного руху став тогочасний Харків. Після захоплення його гітлерівцями митрополит Феофіл Булдовський (1865–1944)[753] почав відроджувати церковне життя, створивши єпархіальне управління. У листопаді–грудні 1941 р. він розповсюдив відозву «До всіх вірних дітей Святої Православної Церкви на Вкраїні», в якій закликав вірян до об’єднання в одну Церкву: «Покиньмо зараз всі наші поділення, всі змагання і

---

[747] Heyer F. Die Orthodoxe Kirche... S. 126.
[748] Мартирологія... С. 740.
[749] Беркгоф К. Чи було релігійне відродження... С. 16-36.
[750] Пащенко В. Православ’я... С. 57; Гордієнко В. Православні конфесії... С. 79, 122; Лисенко О. Церковне життя... С. 35, 42; Шкаровский М. Нацистская Германия... С. 470.
[751] Мартирологія... С. 728.
[752] Волошин Ю. Українська православна церква... С. 66.
[753] Докладніше про нього див.: Волошин Ю., Пащенко В. Митрополит всієї Лівобережної України // Археологічний літопис Лівобережної України. 1998. Ч. 1-2. С. 143-150; Киридон А. М. Митрополит Феофіл (Булдовський)... С. 109-123.

всі сварки. Всі ми за 24 роки дуже настраждались – багато наших пастирів і мирян загинуло, багато пролито невинної і братської крові… Ці жертви, ця невинна кров викупила всі наші помилки, які мимоволі були у нас. Милосердний Христос Господь, що допоміг нам визволитися з кайданів безвірників, Своєю всеоб'ємлючою і всемогутньою благодаттю нехай покриє всі наші помилки, всі недоліки й збере всіх нас во єдину Святу Православну Автокефальну Апостольську Церкву». Спочатку Ф. Булдовський іменувався митрополитом Харківським і Охтирським. Узявши Полтавську єпархію під своє керівництво, він почав підписуватися як митрополит Харківський і Полтавський[754].

У період окупації колишній лідер Соборно-єпископської Церкви, яку діаспорний історик Б. Боцюрків справедливо назвав «канонічною альтернативою УАПЦ»[755], повернувся до активної церковної діяльності. У його юрисдикції перебувало близько 400 парафій у Харківській, Полтавській, Сумській, Ворошиловоградській, Сталінській і навіть Курській та Воронезькій областях. Ці успіхи пояснюються організаторськими здібностями ієрарха, відчайдушною боротьбою з автономістами, а також ліберальнішим режимом військової зони окупації[756]. На початку 1942 р. владика Феофіл підготував декларацію на ім'я райхскомісара Е. Коха, в якій висловив бажання служити українському народу згідно з інтересами Німеччини й звинувачував націоналістів у тому, що вони заважають йому зайняти посаду Київського митрополита[757].

Тривалий час між адміністратором УАПЦ архиєпископом Полікарпом Сікорським і владикою Феофілом Булдовським не було жодних контактів. На думку Ю. Волошина й В. Пащенка, причиною цього були не лише труднощі

---

[754] ГДА СБ України. Ф. 5. Спр. 67766. Арк. 152; Приходченко В. Митрополит Феофіл (Булдовський) – організатор УАПЦ на Слобідській Україні // Українська Автокефальна Православна Церква часів Другої світової війни. Митрополит Феофіл Булдовський. Харків, 2011. С. 33.
[755] Боцюрків Б. Проблеми досліджень історії релігії та церкви... С. 286.
[756] Волошин Ю. Українська православна церква... С. 56; Історія релігії в Україні: У 10 т. Київ, 1999. Т. 3: Православ'я в Україні. С. 418.
[757] Федчук О. Церковна діяльність… С. 84.

зв'язку за воєнних умов. Не виключено, що митрополит Феофіл, не визнаючи канонічності УАПЦ В. Липківського, сам сподівався очолити нову Українську Автокефальну Церкву. Проте спосіб проголошення незалежності не оприлюднював[758].

Адміністратура УАПЦ усвідомлювала важливість приєднання парафій митрополита Феофіла, а тому вирішила для переговорів спрямувати єпископа Мстислава. Вибір цієї кандидатури не був випадковим. Він пояснювався не лише тим, що М. Скрипник служив вікарієм єпископа Никанора, а, отже, і його заступником у місіонерській діяльності на Сході України. Річ у тім, що, свого часу будучи настоятелем церкви Всіх Святих у Полтаві, Феофіл здійснив таїнство хрещення майбутнього патріарха й навіть вибрав для нього ім'я[759]. Використавши цей факт як привід, Мстислав спочатку звернувся до Феофіла з листом, у якому запропонував йому приєднатися до владики Полікарпа. На що одержав таку відповідь: «Дуже радий якнайскоріше зав'язати контакт як з Вами, мій любий, так і зо всім єпископатом УАПЦ. Ви повинні знати мої погляди й мої переконання. Я люблю свою неньку Україну й бажаю, щоб вона була щасливою, а головне ПРАВОСЛАВНОЮ»[760].

На нашу думку, владика Феофіл погодився на зустріч із двох причин. По-перше, тогочасна УАПЦ не була канонічно пов'язана з митрополитом В. Липківським, а, по-друге, чітко визначалася перспектива об'єднання єпархій на Сході й Заході в єдину потужну національну автокефальну Церкву, яку він сподівався очолити.

Отримавши схвальну відповідь, у двадцятих числах липня 1942 р. єпископ Мстислав відвідав Харків, де зустрівся з владикою Феофілом. Пізніше, 24 березня 1943 р., нарком внутрішніх справ УРСР Василь Сергієнко в доповідній записці на ім'я першого секретаря Центрального комітету Комуністичної партії (більшовиків) України Микити Хрущова про діяльність

[758] Волошин Ю., Пащенко В. Між молотом і ковадлом: Православна церква в Лівобережній Україні під час гітлерівської окупації // Людина і світ. 1996. № 6. С. 19.
[759] Волошин Ю., Пащенко В. Митрополит... С. 147.
[760] Мартирологія... С. 726.

духовенства в Харкові й на Лівобережній Україні відзначив винятково важливу роль єпископа Переяславського в справі приєднання митрополита до УАПЦ. Він, зокрема, писав: «Харківське Єпархіальне Управління та митрополит Феофіл не мали нічого спільного з адміністратором української Церкви Полікарпом Сікорським до липня 1942 р., коли в м. Харків приїхав представник Адміністратора єпископ Мстислав – племінник Петлюри, за прізвищем Скрипник. У результаті... 27.7.42 р. був укладений спеціальний протокол про визнання адміністратора Полікарпа Сікорського главою Української Церкви й перехід на принципи автокефалії»[761].

У своїх спогадах владика Мстислав не раз підкреслював: великий вплив на переговорах із митрополитом Феофілом мало й те, що останній був довголітнім приятелем родичів Скрипника і тим священником, що його охрестив[762]. «У нас була довга розмова. Я йому розповів про нашу Церкву, і він приєднався до нас. “Що ж я, – каже, – буду сам бовтатись?” Ми відслужили спільно в Покровському монастирі прекрасну Службу Божу. Народу було – Боже милий!», – згадував владика[763]. Переконавшись у канонічності єпископату УАПЦ формації 1942 р., митрополит Феофіл увійшов із ним у літургійне єднання.

Одразу після цього, 27 липня 1942 р., на Харківській церковній нараді її учасники – митрополит Феофіл, єпископ Мстислав, члени Харківського єпархіального управління отці Олександр Кривомаз, Костянтин Певний, Микола Васильківський, Василь Потієнко, а також голова Полтавського єпархіального управління Олексій Потульницький – підписали протокол, згідно з яким усі парафії, підпорядковані Феофілові, входили до складу Адміністратури УАПЦ: «Визнати, що парафії, підпорядковані високопреосвященнішому владиці Феофілу на терені Харківської, Полтавської, Сумської і Курської областей, становлять складову частину Української Православної Автокефальної Церкви на чолі з адміністратором архиєпископом

[761] Православие на Украине в годы Великой Отечественной войны... С. 187.
[762] Свідчення про УАПЦ в 1941-45 р... С. 1.
[763] Проненко В. Друге відродження на Слобожанщині // Успенська вежа. 1998. № 10. С. 5.

Полікарпом. Надалі установити таку форму почитування: високопреосвященнішого отця нашого митрополита Феофіла, архиєпископа Харківського і Полтавського, високопреосвященнішого отця нашого Полікарпа, архиєпископа Луцького і Ковельського»[764]. Як зауважив архиєпископ Ігор Ісіченко, у документі, що окреслював канонічні виміри цієї спільноти, слова «єпархія» так і не було вжито – «можливо, через небажання демонстративно порушувати нацистські заборони на створення церковних об'єднань, а може, через понадєпархіальний вимір канонічного терену, який очолював митрополит Феофіл. Однак фактично східньоукраїнська спільнота виступала як частина Помісної Церкви, тобто єпархія»[765]. Водночас протокол чітко визначав компетенцію єпархіального архиєрея, з яким необхідно було узгоджувати призначення вікарних єпископів, та передбачав участь владики Феофіла в архиєрейському Соборі УАПЦ.

Таке об'єднання булдовців і полікарпівців було вигідним для обох сторін. Автокефальна Церква поширила свій плив далеко на Схід України й отримала досвідченого архипастиря. Зі свого боку превелебний Феофіл, будучи найстаршим за хіротонією ієрархом у Церкві й маючи в підпорядкуванні 400 парафій, сподівався очолити УАПЦ. Це згодом підтвердив і сам митрополит на допитах у радянських органах держбезпеки восени 1943 р. До речі, свої претензії на лідерство в Церкві він висловлював ще на початку 1942 р., але тоді його заяви не підтримали ні архиєреї, ні окупаційна влада[766].

Активність єпископа Мстислава знову спричинила негативну реакцію німецьких чинників. «Я був для німців взагалі одіозною фігурою», – згадував владика[767]. Листом від 24 липня 1942 р. Е. Кох звернувся до архиєпископа Полікарпа з вимогою перевести владику до одного з міст на вибір: Ростова-на-Дону, Донецька або Луганська. Підкреслювалося, що єпископ Мстислав «не

[764] AWMP. Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944); Мартирологія... С. 727.
[765] Ісіченко І., архиєп. Канонічні засади... С. 18.
[766] ГДА СБ України. Ф. 5. Спр. 67766. Арк. 18, 41.
[767] Мартирологія... С. 742.

може бути на території з більшістю українського населення»[768]. Владика Полікарп погоджувався призначити його до Харкова для допомоги митрополиту Феофілу або на Сімферопольську кафедру.

Отже, приєднання митрополита Харківського і Полтавського Феофіла до УАПЦ було чи не найбільшим успіхом місійної подорожі єпископа Мстислава Лівобережжям. Це сприяло перетворенню УАПЦ на загальнонаціональну Церкву, яка поширила свій вплив на Схід і почала охоплювати майже всю територію України. Б. Боцюрків пояснював об'єднання тим, що програма будівництва національної Церкви, обстоювана владикою Феофілом ще в 1920-х рр., відповідала тим засадам, на яких будувалась УАПЦ формації 1942 р.[769]

Незабаром між Харківським митрополитом Феофілом і Лубенським єпископом Сильвестром розгорівся конфлікт за Полтавську єпархію. Зокрема, у серпні 1942 р. останній проводив таємні перемовини з керуючим справами Харківського єпархіального управління протодияконом В. Потієнком та головою Громадського комітету Володимиром Доленком за спиною Ф. Булдовського. На думку Миколи Рубана, владика Сильвестр прагнув очолити Полтавську кафедру, вивівши її з-під юрисдикції митрополита Феофіла. Однак незабаром ієрархи досягли згоди й з благословення митрополита до Лубенської кафедри, яку очолював С. Гаєвський, було приєднано й Миргородську[770]. Про це йшлося в листі владики Сильвестра до митрополита Іларіона Огієнка від 1 листопада 1949 р.: «Висвячено мене на єпископа Лубенського, а на місці в порозумінні з митр[ополитом] Феофілом Харківським приділено до моєї єпархії й Миргородщину, бо в Полтаві єпископа не було. Мені доводилось опікуватись всією Полтавщиною й відвідувати села по всій Полтавщині. Застав я на Лубенщині 56 укр[аїнських] парафій, а

[768] Цит. за: Власовський І. Нарис... С. 238.
[769] Bociurkiw B. Ukrainization Movements within the Russian Orthodox Church, and the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church // Harvard Ukrainian Studies. 1979/1980. Part 1. P. 108.
[770] Рубан М. Інтеграція Соборно-єпископської Церкви до складу Української Автокефальної Православної Церкви (1942–1943) // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. 2017. № 1. С. 89.

залишив 183. Всю зиму 1942–43 р. відвідував села своєї єпархії і ціле літо 1943 р. аж до примусової евакуації німцями»[771].

Зі свого боку митрополит Варшавський Діонісій у листі до архиєпископа Полікарпа висловив застереження, що порозуміння з владикою Феофілом може виявитися не тривалим, якщо не буде посилене призначенням своїх єпископів до Полтави, Сум чи Харкова[772]. На вікарія Харківської єпархії розглядалася кандидатура ученого-педагога Олександра Попова, висвяченого на священника в Києві. Однак отримати дозвіл на його хіротонію від окупаційної адміністрації не вдалося. Тим часом стан УАПЦ на Харківщині погіршувався через літній вік митрополита Феофіла, який часто хворів і не міг відвідувати парафії, та активізацію автономістів. «Парафіяльні священники Автокеф[альної] Церкви не мають свого обличчя і дуже легко переходять на бік автономістів», – скаржився В. Потієнко архиєпископу Никанору в листі, датованому 7 травня 1943 р.[773]

Основним елементом радянської пропаганди, спрямованої проти автокефального руху, було постійне звинувачення в колаборації з нацистами. Проблема українського колабораціонізму відображена в працях українських і закордонних істориків. Водночас різноманітність проявів, неоднозначність і суперечливість феномена колабораціонізму ускладнює об’єктивне дослідження та осмислення соціально-економічного й громадсько-культурного життя населення на окупованих нацистами територіях, слугує причиною певної невизначеності та політизації самої дефініції українського колабораціонізму. Визначення цього поняття окреслює межі того, яка поведінка вважається колаборацією, а яка – ні. Дотепер залишаються дискусійними питання про те, чи колаборацією була сама служба в німецькій окупаційній адміністрації, чи лише надмірна запопадливість у цій службі? Чи була колаборацією праця в

[771] Листування митрополита Іларіона (Огієнка) / упоряд. о. Юрій Мицик. Київ, 2006. С. 460.
[772] AWMP. Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).
[773] UHECA, Metropolitan Nikanor papers, box 25, folder 1.

допомогових комітетах, видавництвах, церковних установах, громадських організаціях?[774]

Терміни «колабораціонізм» та «пособництво» розмежовує Валентина Шайкан. Колабораціонізм вона визначає як добровільну чи вимушену співпрацю з військовими й цивільними окупаційними органами у всіх сферах життєдіяльності, що мала ознаки злочину, а пособництво окупантам – як добровільне чи вимушене сприяння ворогові у здійсненні військових, політичних, економічних, культурних заходів, спрямованих на зміцнення окупаційного режиму[775].

Осмислюючи сутність українського колабораціонізму, Юрій Киричук вказував на відсутність в українців своєї реальної державності. У цьому ракурсі співпраця з німцями була не акцією, а реакцією українців на дії, за які відповідальна була тільки Москва, і тим самим українська колаборація є категорично відмінною за формою та завданнями від ситуацій, відомих у Норвегії, Франції, Голландії, Бельгії тощо[776]. Сучасні дослідження феномену колабораціонізму трактують його у вузькому розумінні як добровільну злочинну співпрацю з окупантами у військово-політичних сферах. У широкому сенсі – це будь-яке співробітництво з агресором. Водночас навіть такі російські дослідники, як Михайло Семиряга, що визначав колабораціонізм як різновид фашизму, зраду Батьківщини й військовий злочин, визнають, що не всі прояви колаборації можна кваліфікувати як зраду. Зокрема, він виокремлював вимушену співпрацю на побутовому рівні, що не завдавала шкоди корінним інтересам народу[777].

У цьому контексті доцільно згадати про настанову К. Беркгофа утримуватися від вживання слів «колаборація» і «колаборант». Автор слушно

---

[774] Мотика Ґ. Проблема польської і української колаборації в роки Другої світової війни // Україна – Польща: важкі питання. Луцьк, 2004. Т. 9. С. 229-231.
[775] Шайкан В. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни. Кривий Ріг, 2005. С. 3.
[776] Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років XX століття: ідеологія та практика. Львів, 2003. С. 93-94.
[777] Семиряга М. Коллаборационизм: природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. Москва, 2000. С. 5-6, 9-11, 21, 815.

звертав увагу, що ці слова неодмінно мають конотацію «зради»[778]. Однак якщо К. Беркгоф схильний уникати терміна «колаборація» (що нібито знімає проблему з'ясування цілого дискурсу навколо нього), то історик Олександр Мельник прагне трактувати його історично, показуючи специфіку його вживання у різних ідеологічних та соціально-політичних контекстах. Такий підхід також передбачає увагу до осіб конкретних «колаборантів» і до локального контексту, в якому ці люди діяли. На думку О. Мельника, «крім збагачення нашого розуміння проблем повсякденного життя в окупованій нацистами Європі, така перспектива допоможе позбутися моральної одновимірності політично забарвлених термінів "опір" і "колаборація" та унаочнить неадекватність нашого теперішнього концептуального апарату»[779]. Отже, вихід тут убачається тільки один: розглядаючи діяльність кожного колабораціоніста, необхідно з'ясувати, здійснював він сам особисто військові злочини або злочини проти людяності чи ні.

Повертаючись до УАПЦ, варто зазначити, що насправді вона користувалася підтримкою німців тільки до середини 1942 р. Відтоді окупанти почали проводити рівновіддалену політику, і поступово фаворитом стала АПЦ[780]. З огляду на це найбільших переслідувань від гітлерівців зазнавали саме автокефальні єпископи, зокрема Мстислав Скрипник, Григорій Огійчук, Фотій Тимощук, які навіть певний час перебували в німецькому ув'язненні. Водночас ієрархи обох юрисдикцій змушені були підписувати архипастирські звернення з реверансами в бік окупантів, молитися за німецьку владу та військо під час богослужінь, а також заохочувати молодь їхати працювати в Німеччину. Безперечно, це були вимушені кроки задля виживання в ситуації «між молотом і ковадлом» (за образним висловом І. Власовського).

Українські історики Ю. Волошин і В. Пащенко не виключають, що чимало священнослужителів УАПЦ, які були противниками радянської влади,

---

[778] Беркгоф К. Жнива розпачу... С. 14-15.
[779] Мельник О. Жнива історіографії: монографія Карела Беркгофа і проблеми інтерпретації джерел з історії окупованої нацистами України // Україна Модерна. Київ, 2008. Ч. 13. С. 282.
[780] Беркгоф К. Чи було релігійне відродження... С. 19; Armstrong J. Ukrainian nationalism. Littleton, 1980. P. 202; Heyer F. Die Orthodoxe Kirche... P. 212, 213, 217, 218.

добровільно або з примусу активно співпрацювали з нацистами[781]. Щоправда, як слушно зазначав американський дослідник Г. Файрсайд, таких була очевидна меншість[782].

Аналізуючи відносини автокефального духовенства з німецькою окупаційною владою, навряд чи можна погодитися з категоричним трактуванням їхнього колабораціонізму як «зрадницького кроку». Воно змушене було контактувати з гітлерівцями, згадувати під час богослужінь німецьку владу, оприлюднювати пронацистські матеріали в пресі. Зокрема, варто згадати телеграму владик Никанора, Ігоря і Мстислава до А. Гітлера від 22 червня 1942 р., в якій вони підтримали справу «оборони честі німецького народу та звільнення людства від безбожницько-жидівсько-комуністичного поневолення»[783]. Ще в 1941 р. архиєпископ Полікарп благословив у своїх парафіях під час літургії молитися за владу згідно з такою формулою: «Верховного Вождя Народу Німецького, Високий Уряд і Христолюбиве Військо його нехай пом'яне Господь…»[784].

16 травня 1942 р. він опублікував відозву до пастви, заохочуючи молодь добровільно їхати на працю до Німеччини: «На заклик німецької влади до виїзду на роботи до Німеччини, український народ повинен масово зголошуватись, вважаючи за священну повинність і честь для себе дати робітника на протикомуністичний фронт праці. До цього кличу свою паству, а все чесне духовенство прошу також вияснювати своїм парафіянам усі сприятливі умови і нагороди, якими обставляється праця робітника в Німеччині та забезпечується також його родина, яка залишається на місці. Українське селянство та робітництво нехай буде свідоме того, що своєю інтенсивною працею, як дома так і в Німеччині, у ці великі історичні часи воно сприятиме

[781] Волошин Ю., Пащенко В. Між молотом і ковадлом… С. 21.
[782] Fireside H. Icon and swastika: The Russian Orthodox Church under Nazi and Soviet Control. Cambridge, 1971. P. 155.
[783] Держархів Київської обл. Ф. 2412. Оп. 2. Спр. 199. Арк. 74; ЦДАВО України. Ф. 4398. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 180; Волинь. 1942. Ч. 49. С. 3.
[784] AWMP. Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).

кращій будуччині цілої України»[785]. Начальник поліції безпеки та СД у Києві наголошував, що «особливо помітну підтримку надавало духовенство під час набору робітників для відправлення до Німеччини»[786]. З одного боку, церковний колабораціонізм був неминучим, оскільки православні клирики не могли уникнути співпраці з окупантами. Це були вимушені кроки церковного проводу задля виживання і підтримки національного руху в умовах окупаційного режиму. З іншого боку, частина духовенства цілком свідомо й добровільно погодилася на співпрацю з нацистами, керуючись меркантильними міркуваннями.

Восени 1942 р. нацисти вирішили використати владику Мстислава Скрипника для посередництва в перемовинах із засновником «Поліської Січі» Т. Бульбою-Боровцем. Позаяк німці вважали, що він у минулому давав «цілий ряд підстав, щоб керувати ним», то владику Мстислава «залучили» до акції «приборкання» отамана [787]. З кореспонденції між ними зрозуміло, чого німці вимагали від Мстислава, а він – від Т. Бульби-Боровця: «Не займати протинімецького становища», «славно співпрацювати з німецькою армією» й «ліквідовувати більшовицькі недобитки»[788]. Досвідчений ватажок «Поліської Січі» одразу зрозумів, які мотиви спонукали архиєрея УАПЦ започаткувати листування. Тому він з обуренням відкинув це посередництво, назвавши його «зовсім лишнім».

Митрополит Харківський і Полтавський Феофіл Булдовський розгорнув пронімецьку агітацію, підписавши райхскомісарові України Е. Коху декларацію, в якій висловлював готовність «служити українському народу відповідно до інтересів Німеччини». Із січня 1942 р. почало працювати очолюване ним «єпархіальне управління» УАПЦ, причому німці «намагалися прибрати до своїх рук керівний апарат Церкви і прямо поставити його собі на службу». Це завдання покладалося на СД, яка призначила свого агента, члена

[785] Держархів Волинської області. Ф. Р-69. Оп. 1. Спр. 310. Арк. 3.
[786] ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 108. Арк. 114.
[787] Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації... С. 359; Сергійчук В. ОУН–УПА в роки війни: Нові документи і матеріали. Київ, 1996. С. 227.
[788] Рівненський обласний краєзнавчий музей. 15350/8 Доп. Арк. 2.

«єпархіального управління» УАПЦ О. Кривомаза, «представником при Церкві»[789].

У Харкові також з'явився одіозний священник Яків Кравчук. Він був висвячений 1937 р. в Каунасі митрополитом Єлевферієм Богоявленським, служив у Парижі, Белграді й на Холмщині, був завербований німецькими спецслужбами й потрапив в Україну як перекладач у складі абвергрупи 204. Як засвідчив о. Яків на допитах у радянських органах держбезпеки, він займався налагодженням церковного життя на окупованих територіях, відкриттям храмів, підбором антирадянськи налаштованих священнослужителів. За дорученням владики Іларіона Огієнка він повинен був «створювати українську самостійну православну Церкву, незалежну від російської патріархії»[790]. Крім того, священник брав участь у вербуванні та перекиданні агентури в тил Червоної армії. У 1943 р. о. Я. Кравчук працював у складі абвергрупи 220 у Львові[791]. У Німеччині був завербований американською розвідкою, потім став агентом радянських спецслужб, які швидко зрозуміли, що Я. Кравчук подає дезінформацію, і 1952 р. його розстріляли в Києві[792].

Колишній автокефальний єпископ Мануїл Тарнавський, який перейшов в юрисдикцію АПЦ, був страчений Службою безпеки УПА за написання доносів у гестапо на українських активістів у Володимирі-Волинському[793]. Позбавлений сану єпископ Житомирський і Вінницький Фотій Тимощук знайшов підтримку з боку генерального комісара Ернста Ляйзера, який визнав його найвищим представником АПЦ. Однак відмовившись співпрацювати із СД, він 9 місяців провів у житомирській тюрмі. У березні 1944 р. був

---

[789] Вєдєнєєв Д. В., Лисенко О. Є. Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943–1945 рр.) // Український історичний журнал. 2012. № 4. С. 112-113.
[790] ГДА СБ України. Ф. 5. Спр. 67452. Т. 1. Арк. 27, 40-41.
[791] Там само. Арк. 108-113.
[792] Різниченко О. Подвійна агентура НКВД і гестапо проти Української Автокефальної Православної Церкви // Українська Автокефальна Православна Церква часів Другої світової війни. Митрополит Феофіл Булдовський. Харків, 2011. С. 64; Смирнов А. Діяльність отця Якова Кравчука в роки нацистської окупації України // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2018. Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. С. 113–116.
[793] ОУН і УПА в 1943 році... С. 247-248.

завербований органами НКДБ для оперативної розробки священників, пізніше засуджений до 10 років таборів[794].

Серед капеланів Української Дивізії військ СС «Галичина» були не тільки греко-католицькі, але й православні священнослужителі. Зокрема, у 1945 р., коли до дивізії було прилучено Волинський легіон, із ним прийшли два православні священники: о. Палладій Дубицький, якого незабаром призначив у свій штаб генерал Павло Шандрук, та о. Йов Скакальський, який служив у дивізії до кінця війни й потрапив у полон англійської армії[795].

Заради справедливості варто зазначити, що представники АПЦ також співпрацювали з німецькою окупаційною адміністрацією. Зокрема, у вересні 1941 р. під час велелюдного паломництва вірян до Почаєва архиєпископ Олексій молився за А. Гітлера й німецьку армію. У проповіді він закликав завжди згадувати у своїх молитвах фюрера – «найвидатнішого вождя сьогодення, і німецький народ. Принесена німецьким народом жертовна кров ніколи не має бути забутою. Усі українці бажають, щоби наміри й думки фюрера повністю справдилися»[796]. У відозві до духовенства й вірян України, датованій 14 травня 1942 р., він заохочував здавати продукти харчування для окупантів, а також закликав Боже благословення на «великого вождя німецького народу, на його славну й героїчну армію». Через десять днів ієрарх закликав українців добровільно їхати на працю до Німеччини, щоб «…охоче замінити собою тих, хто не шкодує крові своєї на полі брані»[797]. У лютому 1943 р. українська легальна преса опублікувала поруч відозву Полікарпа й архипастирське послання Олексія, в яких вони переконували здорову й працездатну молодь відгукнутися на заклик влади й «…сумлінною працею в тилу допомогти німецькій армії на фронтах…»[798]. Аналогічні настанови

---

[794] ГДА СБ України. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75682фп. Арк. 127.
[795] Стоцький Я. Духовна опіка в українській дивізії «Галичина» // Мандрівець. Тернопіль, 2010. Ч. 4. С. 48-52.
[796] Цит. за: Беркгоф К. Чи було релігійне відродження… С. 23; Smyrnov A. The Ukrainian Orthodox Autocephalous Movement During the Years of German Occupation // Annals of the University of Craiova. History. 2019. Nr. 1(35). S. 51.
[797] UAA, Minenko Collection, box 1, item 43.
[798] Український голос. 1943. Ч. 9. С. 2.

знаходимо в антисемітському зверненні владики Дамаскина Малюти до українців: «Німці звільнили Україну від більшовизму, тому мають повне право вимагати для своєї армії хліба і споживчих продуктів та чекати від вас широкої допомоги і сумлінної праці»[799].

Як парафіяльне духовенство сприймало пронімецькі послання своїх ієрархів? Чи всі клирики погоджувалися співпрацювати з окупаційною адміністрацією? «Священник в роки окупації перебував у складній ситуації, відчуваючи на собі тиск як з боку окупаційної влади, так і з боку націоналістичного та радянського підпілля, – справедливо зазначав О. Лисенко. – Тому кожен пастир обирав власну модель поведінки, що визначалася його переконаннями, життєвим досвідом, загальною культурою тощо. Тогочасні газети, особливо перших місяців окупації, наповнені великою кількістю відкритих листів, звернень, заміток, у яких вище духовенство висловлювало свою прихильність до німецької влади. Наскільки вони відповідали справжнім поглядам православних ієрархів та впливали на формування позиції парафіяльного священства, – питання досить дискусійне»[800]. Значна частина православного духовенства після реєстрації своєї діяльності в окупаційних органах на місцях була змушена підписати «зобов'язання послуху» новій владі. Крім того, окупанти ретельно перевіряли клириків, вербували інформаторів з їхнього оточення, які стежили за точністю виконання ними урядових розпоряджень. З іншого боку, на думку істориків, нерідко парафіяльне духовенство уникало виконання розпоряджень влади, в яких йшлося про допомогу німецькій армії та сприяння вивезенню молоді до Німеччини.

Варто підкреслити, що досить часто невиконання або лише часткове виконання німецьких наказів священники пояснювали тим, що вони суперечили християнським цінностям. Особливо яскраво це проявилося у ставленні православного духовенства до знищення окупантами єврейського населення. Священники обох орієнтацій, всупереч забороні, продовжували

[799] Держархів Рівненської обл. Ф. Р-281. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 2.
[800] Лисенко О., Михайлуца М., Поїздник І. Релігійне життя в Україні... С. 186-187.

здійснювати таїнство хрещення євреїв із наданням їм християнських імен, що значно ускладнювало визначення національної приналежності охрещених[801]. М. Шкаровський стверджував, що АПЦ безумовно засуджувала знищення євреїв, а керівництво УАПЦ хоч і не схвалювало антиєврейських акцій, але й не засуджувало їх[802]. Насправді антисемітські висловлювання, зокрема риторика жидобільшовизму, були притаманними для архипастирських послань обох течій. Водночас збереглося чимало джерела, які свідчать про участь автокефального духовенства в порятунку єврейського населення. Наприклад, за згодою владики Полікарпа луцькі євреї таємно приймали хрещення в Покровській церкві, настоятелем якої був протоієрей Іван Давидович, і Чеснохресній церкві, де служив священник Іван Карась[803]. Водночас жодна християнська конфесія в Україні публічно не виступила на захист євреїв, адже за допомогу їм окупанти загрожували розстрілом не лише рятівникові, але подекуди й усій його родині.

Утвердження нацистського «нового порядку», що супроводжувався масовим терором проти мирного населення, колосальним спустошенням, руйнуванням і пограбуванням матеріальних цінностей, викликало обурення та протестні настрої серед духовенства. Зокрема, настоятель автокефальної парафії в с. Романів Луцького повіту о. Максим Федорчук 3 квітня 1943 р. занотував у своєму щоденнику: «Німці хочуть лише нашої лакейської допомоги. Ніхто вже їм не вірить... Навіть Гітлера назвали визволителем! Не знаю, правда, за що, бо його програма нічим не відрізняється від більшовицької, господарчий устрій такий самий, тільки взамін колгоспів утворили фільварки, а замість вивезення в Сибір, везуть до Німеччини»[804]. Невдовзі при відділах УПА почали діяли військові капелани, а з розвитком запілля УПА були запроваджені територіальні посади благочинних УАПЦ. Священників запрошували до відправ у повстанських відділах. Нерідко вони

[801] Там само. С. 187-188.
[802] Шкаровский М. Крест и свастика... С. 315, 316.
[803] Зек Б. Луцьк у роки нацистської окупації (1941–1944). Луцьк, 2017. С. 239.
[804] Данилюк В. Вірити занадто боляче... С. 145-146.

прибували до упівців для урочистого прийняття присяги, а також для поховання бійців і командирів. Організацією капеланської служби на Волині займався о. Полієвкт Скрипник, який загинув від куль винищувальних батальйонів у 1947 р.[805] Отже, волинські священники долучалися до визвольної боротьби у формі душпастирської опіки в українських військових формуваннях.

Повертаючись до внутрішньоцерковних питань, варто зазначити, що в другій половині 1942 р. УАПЦ продовжила розбудову своєї єпархіально-парафіяльної мережі. З огляду на важливість приєднання до Адміністратури православних чехів, що мешкали на Волині, 11 вересня 1942 р. о. Гервасій Лісицький був висвячений на єпископа Дубенського з правом перебування у Квасилові Здолбунівського повіту, де він був настоятелем тамтешньої парафії. 2 вересня 1942 р. владика Полікарп написав листа до митрополита Діонісія, в якому проінформував його про зміни в церковному житті України. Зокрема, адміністратор подав деякі статистичні відомості про УАПЦ: «На Київщині маємо зареєстрованих 518 пар[афій], Чернігівщині 30, Катеринославщині 50, Херсонщині 50, Житомирщині біля 30, Подільщині біля 50»[806]. Він скаржився на перешкоди з виданням богослужбової літератури через брак паперу, нарікав на митрополита Олексія, який «задалеко зайшов», а також повідомляв про плани скликати Собор єпископів у Луцьку. Станом на вересень 1943 р. в шести округах (Рівненській, Дубенській, Костопільській, Кременецькій, Заславській та Антонінській) Рівненсько-Кременецької єпархії, якою керував єпископ Платон, налічувалося 208 парафій[807].

З огляду на те, що владика Ігор Губа не зміг виїхати до Полтави, Собор єпископів УАПЦ 13 вересня дозволив йому надалі залишатися в Умані[808], а Полтавщину віддав під архипастирську опіку єпископа Лубенського

---

[805] Антонюк Я. Український визвольний рух... С. 64, 613.
[806] UAA, Minenko Collection, box 7, item 242(a).
[807] Держархів Рівненської обл. Ф. Р-281. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 7. У листопаді кількість парафій зменшилися до 174 парафій (Держархів Рівненської обл. Ф. Р-281. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 38).
[808] Протоієрей Л. Юнаков наголошував, що владика Ігор не погоджувався залишати Умань: ГДА СБ України. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 31970фп. Арк. 47зв.

Сильвестра. У роки окупації Уманська єпархія налічувала 199 парафій і 100 священників, 30 з яких було висвячено єпископом Ігорем. Загалом, як випливає з «Повідомлення для духовенства св. Православної Автокефальної Української Церкви», станом на 30 вересня 1942 р. в складі Адміністратури було до 2000 громад[809].

Інтеграція західних і східних єпархій УАПЦ в одну еклезіальну структуру на чолі з владикою Полікарпом сприяло розв'язанню іншої проблеми. Відчувалася гостра потреба в проведенні всеукраїнського православного Собору. З огляду на це 7 вересня 1942 р. Адміністратура розіслала запрошення для архиєреїв на Собор єпископів, який мав відбутися 4–8 жовтня в Луцьку. Програма його засідань передбачала розгляд таких питань, як правове становище УАПЦ (канонічний стан, підготовка матеріалів для помісного Собору, меморіал до райхскомісара), церковно-адміністративні справи (тимчасовий статут УАПЦ, доповіді єпархіальних єпископів, парафіяльний статут), духовна освіта й релігійне виховання (підготовка клириків, навчання релігії, богословські підручники, видання популярної релігійної літератури), богослужіння й обрядовість (богослужбова мова та переклади книг), церковна дисципліна (питання розколу в Православній Церкві України, справа єпископа Мануїла, зміцнення внутрішньої церковної дисципліни)[810].

Як зазначав І. Власовський, коли єпископи були вже в дорозі, без будь-яких пояснень німецька влада заборонила скликання Собору. Хоча райхскомісаріат не дозволив проведення офіційного Собору, проте, як стверджувала німецька служба безпеки, зустріч все-таки відбулася. Її учасники вирішили обговорити найважливіші справи в «приватних» бесідах архиєреїв і відбути соборну церковну урочистість[811]. 3 жовтня владика Никанор виголосив розлогу доповідь про стан УАПЦ на Київщині[812].

---

[809] UAA, Minenko Collection, box 6, item 237; UHECA, Bishop Platon papers, box 1, folder 1.
[810] UHECA, UAOC records, box 2, folder 3; UAA, Minenko Collection, box 6, item 238.
[811] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 90. Арк. 24; Власовський І. Нарис... С. 240-241.
[812] Дублянський А. Тернистим шляхом… С. 46; UAA, Minenko Collection, box 100, item 1960.

Журналіст луцької газети «Український голос» А. Дублянський, майбутній митрополит Паризький і Західноєвропейський УАПЦ, залишив вартісні спогади про цю подію: «Соборні засідання здійснювалися в Луцькому кафедральному соборі, зокрема урочиста всенічна й літургія. На жаль, на всенічній людей не було багато, натомість під час літургії собор був переповнений… На всенічній Собор урочисто надав титул митрополитів владиці Олександру та владиці Полікарпові. На літургії, що її відправляли кілька єпископів, виголошено дві проповіді: владики Михаїла і владики Мстислава»[813]. Відтоді, згідно з ухвалою Київського Собору 1942 р., Никанор Абрамович почав титулуватися архиєпископом Чигиринським. Головним досягненням луцької зустрічі владик стало започаткування діалогу з автономістами, про що йтиметься в наступному підрозділі.

Попри значні труднощі з транспортом, на цей Собор приїхали 10 єпископів, а 8 жовтня прибув навіть митрополит Феофіл у супроводі О. Кривомаза та В. Потієнка. «Полікарп (Сікорський) прийняв мене холодно, оскільки він вірогідно знав, що його призначення адміністратором, проведене митрополитом Варшавським Діонісієм, я вважав неканонічним… Моя розмова з митрополитом Полікарпом була натягнутою, бесіда була тільки з питання хіротонії нових єпископів для єпархій Лівобережної України», – свідчив Ф. Булдовський на допиті в НКДБ[814]. Єпископ Вікентій Никипорчук звернувся до Адміністратури з прохання про прийняття до складу єпископату УАПЦ, однак митрополит Полікарп вимагав від нього документального підтвердження розлучення з дружиною[815].

У листопаді 1942 р. єпископ Дніпропетровський Геннадій зустрічався з представником Румунського патріарха Никодима Мунтяну протоієреєм Димирієм Попеску. Останнього цікавила інформація про віровчення, богослужіння і керівництво УАПЦ, а також її стосунки з АПЦ. Відтак владика передав лист для патріарха, датований 9 листопада, в якому наголосив на

[813] UHECA, Fr. Anatolii Dublians'kyi papers, box 2, folder 19.
[814] ГДА СБ України. Ф. 5. Спр. 67766. Арк. 52; Федчук О. Церковна діяльність... С. 84.
[815] UHECA, Metropolitan Oleksandr papers, box 1, folder 7.

канонічності УАПЦ і попросив надіслати святого мира для потреб єпархії[816]. Дізнавшись про те, що киріархом Церкви є митрополит Варшавський Діонісій, «на знак особливої прихильності» до нього, румуни подарували вагон церковного вина для українців[817]. За неповних півтора роки архипастирського служіння на Січеславщині владика Геннадій висвятив 83 священники. Загалом, за даними І. Власовського, у 1943 р. його єпархія налічувала понад 150 українських парафій[818].

На початку січня 1943 р. Адміністратура УАПЦ повідомила, що архиєпископ Єлисаветградський Михаїл іменується архиєпископом Миколаївським із місцем осідку в Миколаєві, а його вікарій єпископ Черкаський Володимир – Новомиргородським із перебуванням в Єлисаветграді[819]. Вони опікувалися церковним життя на Півдні України й мали у своєму підпорядкуванні понад 100 громад. Про значні труднощі на шляху розбудови Автокефальної Церкви на Сході України свідчить лист владики Никанора до єпископа Рівненського Платона, датований 4 липня 1943 р., в якому він охарактеризував діяльність автокефальних архиєреїв під німецькою окупацією: «Вл[адика] Михаїл здає позиції за позицією москалям і не в стані противитися досвідченому ворогові. Деякі промахи особистого життя погіршують ситуацію. Вл[адика] Сильвестр на два тижні приїхав до К[иєва] на лікування, а за той час втратив дев’ять парафій. Вл[адика] Володимир – людина світлого розуму і доброї душі – в практичному житті оказався настільки безпорадним, що досі, як переказують, не спромігся придбати духовний одяг і бідує. Вл[адика] Ігор без сорому приймає до себе заборонених іншими єпископами священників… Вл[адика] Феофіл уже не в стані відправляти, просить помічника, а висвяти Ваше рів[ненське] начальство не дозволяє. Натомість, кого хочуть висвятити (архим[андрит] Сергій Охотенко в Мелітополі), то урядово через генералком[ісаріат] вимагають від мене “чина

[816] UAA, Minenko Collection, box 100, item 1955.
[817] AWMP. Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).
[818] Власовський І. Нарис... С. 235.
[819] UHECA, Bishop Platon papers, box 1, folder 1.

хіротонії єпископа”»[820]. Варто зазначити, що малограмотного архимандрита Сергія Охотенка (1890–1971), усупереч бажанню митрополита Діонісія, довелося 1 серпня 1943 р. рукоположити в єпископа Мелітопольського. Пізніше на еміграції він став першоієрархом Білоруської Автокефальної Православної Церкви.

Оскільки німецька окупаційна влада чинила перешкоди повноцінній підготовці священичих кадрів, заборонивши відкриття середніх і вищих духовних навчальних закладів, то Адміністратурі УАПЦ довелося відкривати короткотермінові пастирські й дяківські курси. Зокрема, у грудні 1942 р. відбувся перший випуск слухачів шестимісячних курсів при Луцькому Свято-Троїцькому кафедральному соборі. Крім того, пастирські курси діяли в Полтаві, Києві, Кам’янському, а також Миколаївській єпархії[821]. Кадровий «голод» змушував церковний провід послаблювати кваліфікаційні вимоги до кандидатів у священство. Загалом, за даними церковних джерел, улітку 1943 р. УАПЦ мала понад 3 000 священників та 15 єпископів[822].

У другій половині 1943 р. посилилася репресивна політика німецького окупаційного режиму проти Православної Церкви, особливо на Волині, через її співпрацю з повстанським рухом. Були проведені арешти членів Адміністратури, почалися розстріли священників, нищилися сільські храми, тероризувалося місцеве населення. Завершуючи аналіз інституалізації УАПЦ у роки війни, доцільно навести слова І. Власовського: «Брутальне порушення прав Православної Церкви і наруга над св[ятими] її канонами в підпорядкуванні єпископів і духовенства генерал-комісарам та ґебітскомісарам, зондерфірерам та різним ляндвіртам, втручання до справ богослужбових, роздмухування пристрастей в церковному житті, підтримування церковного розколу і недопущення до церковного поєднання, заборона всякого церковно-релігійного видавництва, палення св[ятих] церков, брутальне обходження зі священниками по селах, переслідування, арешти, тримання по тюрмах і розстріли духовенства,

[820] UAA, Minenko Collection, box 100, item 1958.
[821] Власовський І. Нарис... С. 236.
[822] Борщевич В. Волинське духовенство... С. 99.

– все це мала Православна Церква від німецької адміністрації в час окупації німцями України»[823].

Унаслідок наступу радянських військ значна частина православного духовенства, рятуючись від неминучих сталінських репресій, змушена була евакуюватися на Захід. Відслуживши на завершення літургію, 20 вересня 1943 р. владика Мстислав залишив Київ разом із знайомими німецькими офіцерами й через Львів у жовтні потрапив до Варшави[824]. Після нього з міста виїхали владики Никанор Абрамович та Сильвестр Гаєвський, а митрополит Полікарп Сікорський від'їхав із Луцька 16 січня 1944 р. Єпископ Платон організував перепустки й транспорт для евакуації членів Рівненського церковного управління та їх родин. За даними радянських органів влади з території Волинської області виїхало 60 священнослужителів УАПЦ. З відступом німецьких військ усі автокефальні єпископи опинилися на еміграції[825].

Проведений нами аналіз історичних джерел та спеціальної літератури дає змогу зробити висновок про те, що УАПЦ вдалося витримати суворі випробування окупаційної доби й відродити церковно-єпархіальне життя в центральних і східних регіонах України. На Київському Соборі 1942 р. була висвячена нова група архиєреїв і створене окреме вікаріатство адміністратора УАПЦ, що свідчить про переміщення центру автокефального руху з Волині до Києва.

Канонічність ієрархії 1942 р. не викликає сумнівів, адже всі хіротонії звершувалися з дотриманням апостольських правил і були затверджені митрополитом Варшавським Діонісієм, який був обраний місцеблюстителем Київського митрополичого престолу. Щодо юрисдикційно-канонічного статусу УАПЦ, то він був більше схожий на широку автономію в складі Православної Церкви в Генерал-губернаторстві. Процес конституювання Української Церкви відбувався на підставі томосу 1924 р., однак у роки війни автокефалія так і не

[823] Власовський І. Нарис... С. 261, 269.
[824] AWMP. Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).
[825] Борщевич В. Волинське духовенство... С. 101.

була проголошена. Приєднання Харківського митрополита Феофіла Булдовського до Адміністратури сприяло її перетворенню на загальнонаціональну Церкву, яка почала охоплювати майже всю територію України. Ієрархи обох юрисдикцій змушені були контактувати з гітлерівцями, згадувати під час богослужінь німецьку владу, оприлюднювати пронацистські матеріали в пресі, а також заохочувати молодь їхати працювати до Німеччини.

На неформальній архиєрейській нараді в Луцьку владики обговорили загальноцерковні проблеми, відслужили урочисту літургію і ухвалили рішення про початок діалогу з АПЦ. У 1943 р. церковна ситуація в райхскомісаріаті «Україна» залишалася складною, оскільки посилилася репресивна політика гітлерівців проти Православної Церкви, особливо на Волині, через її співпрацю з українськими повстанцями й відмову від беззастережного виконання всіх розпорядження окупантів.

4.3 Інституційний розкол православ'я та міжцерковні відносини в роки нацистської окупації

Німецька політика щодо церковно-релігійного життя на окупованих землях України, за висновком Н. Стоколос, орієнтувалася на виконання таких основних завдань: підтримка розвитку мінімального релігійного руху як ворожого більшовизму; встановлення жорсткого контролю за діяльністю релігійних організацій; сприяння зовнішній і внутрішній руйнації й атомізації традиційних церковних структур, запобігання консолідації їхніх лідерів для недопущення створення уніфікованих спільнот, зокрема єдиної помісної УПЦ; максимальне використання релігійних об'єднань в інтересах Німеччини та подальша примусова заміна християнської віри на нехристиянську неоязичницьку[826].

[826] Стоколос Н. Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейхскомісаріату «Україна» в 1941–1942 рр. // Український історичний журнал. 2004. № 3. С. 91-111. Див. також: Лисенко О., Гриневич В. Політика гітлерівського й сталінського режимів... С. 282-307; Войналович В. Партійно-державна політика... С. 65.

УАПЦ формації 1942 р. спиралася на ідеологему самостійницького сценарію розвитку всередині української християнської спільноти, визнала за пріоритетний шлях традиційного канонічного формування єпископату, відмовилася від модернізаційних інновацій Церкви 1920-х рр. Вона постійно конкурувала з АПЦ на чолі з митрополитом Олексієм Громадським, що позиціонувалася як частина Московського Патріархату, але ніяких зв'язків із ним не мала. Це протистояння в українському православ'ї виправдано розцінювати як вияв послідовного та інституційованого конфлікту ідентичностей і, як наслідок, – пошук відповідних їм моделей канонічного устрою. Кардинальні політичні трансформації в новітній історії України неминуче призводили до піднесення неасимільованих російським православ'ям елементів й актуалізації проблеми унезалежнення Православної Церкви в Україні. Подібні процеси відбувалися під час двох світових воєн і розпаду СРСР. Принагідно зазначимо, що відцентрові тенденції у православ'ї періоду Другої світової війни спостерігалися не тільки в Україні, але й на території Білорусі, Грузії, Естонії, Македонії, Фінляндії, Хорватії[827]. Цілком обґрунтованим видається висновок дослідника історії православ'я в Україні першої третини XX ст. О. Ігнатуши про інституційний розкол УПЦ як складний багатофакторний соціокультурний конфлікт, основою якого були модернізаційні трансформації, пов'язані з формуванням української нації[828]. Водночас, на наш погляд, чи не найбільше спрацьовували культурно-цивілізаційний і церковно-світоглядний чинники.

Тим часом навесні 1942 р. відомства райхскомісаріату «Україна» вирішили проводити рівновіддалену політику, не надаючи відкриту перевагу автокефальному або автономному церковному напряму. Про це, зокрема, свідчить лист рівненського протоієрей Василя Варваріва до о. Є. Барщевського від 1 квітня 1942 р., в якому зазначалося: «Влада дає можливість працювати і владиці Олексію, і Полікарпу, але остаточно не висловилася, хто з них кому має

[827] Смирнов А. Мстислав (Скрипник)… С. 150.
[828] Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер: XIX ст. – 30-ті рр. XX ст. Запоріжжя, 2004. С. 13.

підпорядковуватися, а тим часом обидва владики пишуть свої накази по парафіях цілком розбіжного характеру й тим ділять як духовенство, так і вірних на 2 ворогуючих табори»[829].

4 травня в Рівному пройшла нарада з церковних питань, на яку райхскомісаріат викликав представників обох православних юрисдикцій. Адміністратуру УАПЦ представляли протоієрей М. Малюжинський та І. Власовський, а від Автономної Церкви прибули єпископ Веніамин Новицький та о. Ф. Юркевич. На цій зустрічі начальник політичного відділу Йоахим Пальцо повідомив, що німецька влада визнає дві православні течії і не підтримує жодної з них. Урядовець пояснив, що вона не втручається в суперечки канонічного характеру, і кожна парафія сама вирішує, до якої з Церков їй належати. Водночас наказувалося припинити полеміку між двома юрисдикціями в часописах й обіжниках (циркулярах) до духовенства[830]. Через кілька днів архиєпископ Луцький і Ковельський Полікарп розіслав лист, в якому проінформував паству про позицію німецької влади й висловив упевненість, що «український православний народ ні на хвилину не забуває, що йде тяжка війна, на полях боїв ллється кров, ворог Бога, Церкви і українського народу – московсько-жидівський комунізм – ще не здав остаточно своїх позицій, а тому і виявлення своєї волі, де вона досі не виявлена щодо приналежності до юрисдикції української Автокефальної Церкви чи Автономної зі зверхністю у Москві Церкви, парафії провадитимуть спокійно, поважно, у гідності й в зрозумінні поваги самої церковної справи та історичного часу, який переживаємо»[831].

Автономістів не задовольнило таке рішення, оскільки вони вимагали, щоб німецька влада визнала єдиною Православною Церквою саме їхню юрисдикцію. Після наради в Рівному, що законсервувала інституційний розкол, архиєпископ Полікарп 9 травня звернувся до митрополита Олексія із закликом приєднатися до Автокефальної Церкви: «Ваш крок такого поєднання без

[829] UAA, Minenko Collection, box 5, item 185.
[830] Ibid., box 6, item 219; Краківські вісті. 1942. Ч. 127. С. 3.
[831] UHECA, Metropolitan Mstyslav papers, box 1, folder 1.

сумніву благословенний буде цілим народом, благословить його і майбутня історія народу, як крок… церковно-мудрий і патріотичний»[832]. Луцький архипастир не згадав про свій канонічний зв'язок із Варшавською митрополією і радив екзарху підпорядкуватися владі адміністратора.

Реагуючи на цей лист, митрополит Олексій підготував розлогу відповідь, датовану 1 червня, в якій докладно зупинився на всіх аргументах владики Полікарпа. Передусім він заперечив існування специфічного московського православ'я, оскільки «все церковне життя в Москві вийшло з України q насаджувалося українцями, а властивості московські зосередилися в так зв[аному] "старообрядчестві"». Далі екзарх наголосив, що не є противником богослужбової української мови й сам відправляв нею там, «де це заведено». Щодо питання автокефалії, то єпископат АПЦ поставив собі за мету «незалежність нашої Української Церкви, при автокефалії якої тільки й можливим виявляється відродження і розвиток цієї Церкви. Але ж незалежність канонічну й законну». О. Громадський був переконаний, що «варшавська автокефалія з упадком Польщі перестала існувати, і Вам триматися за неї не слід, щоб не пошкодити через то Церкві Українській». Єдиний вихід він бачив у тому, щоб почекати до того часу, коли всі автокефальні Православні Церкви, включно з РПЦ, «дадуть своє благословення на автокефальне існування нашої Церкви канонічною дорогою…». Висвяту кількох священників за однією літургією, прийняття «липківців» у «сущому сані», літургійні зміни в чині відправи євхаристійного канону владика Олексій уважав відступництвом від православ'я. Не заперечуючи необхідності порозуміння з архиєпископом Полікарпом, він відмовився підпорядкуватися адміністратору й наприкінці листа висунув таку пропозицію: «З'єднайтеся з нами, і на спільному Соборі ми благодаттю Св[ятого] Духа зможемо прийняти все, що потрібно для добра нашої Церкви й нашого народу…»[833].

---

[832] UAA, Minenko Collection, box 1, item 46.
[833] Ibid.

25 травня 1942 р. митрополит Олексій, звертаючись до священнослужителів Волині й всієї України, писав: «Маю приємний обов'язок довести до відома всечесного духовенства, що німецька влада вже оцінила почесну ролю нашого духовенства і через мого представника на конференції в райхскомісаріаті 4 травня ц[ього] р[оку] преосвященнішого Веніаміна висловила свою подяку всечесному духовенству за зрозуміння вимог часу й підтримку всіх починань німецької влади, скерованих на знищення більшовизма й безбож'я на наших українських землях. На тій же конференції преосвященнішому Веніаміну було заявлено, що німецька влада завжди буде підтримувати правду, бо добре розуміє, що служить на користь Української Православної Церкви, хоч поки що і не втручається в справи церковні»[834].

У документах очільників обох Церков простежується бажання підпорядкувати собі іншу юрисдикцію, а також дискредитувати опонентів. Ще 8 квітня 1942 р. владика Полікарп назвав ієрархів АПЦ «купкою москвофілів», «облудними ренегатами», «чужою українському народові ієрархією»[835]. Зі свого боку митрополит Олексій у резолюції від 24 квітня 1942 р. повідомляв парафіянам Симонівської парафії на Рівненщині, що владика Полікарп більше не є православним єпископом, і варто уникати контактів із його священниками й твердо триматися законної ієрархії[836]. Наприкінці травня Волинська духовна консисторія розіслала роз'яснення для духовенства, спростовуючи закиди опонентів у москвофільстві. «Ми тепер більше в церковному управлінні самостійні (автокефальні), ніж у Луцьку, бо останній ще продовжує керуватися зарядженням польського митрополита Діонісія, і на цьому основує свої постанови, а наш єпископат діє самостійно, тільки своїми зарадженнями», – повідомлялося в документі[837].

Розбудова Адміністратури УАПЦ і посилення її позицій у Києві викликали негативну реакцію єпископату АПЦ. Як зазначав І. Власовський,

---

[834] Ibid., item 44.
[835] Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації... С. 328.
[836] Державний історико-культурний заповідник м. Острога. Фонди. Кн 32439. ІІІД-13882.
[837] UAA, Minenko Collection, box 1, item 47.

«вістка про висвячення в Українській Автокефальній Церкві на українські катедри нових шести єпископів денервуюче вплинула на ієрархію Автономної Церкви, хоч у ній теж все збільшувався єпископат новими хіротоніями». Єпископи-автономісти звинувачували Адміністратуру УАПЦ у «самосвятстві», «єресях», «відпадінні від православ'я». Усіх клириків УАПЦ, висвячених після 15 березня 1942 р., тобто дня входження в літургійне співпричастя з «липківцями», вони вважали безблагодатними[838]. Водночас А. Дублянський наводив цікавий приклад, коли в одній родині батько був єпископом Автономної Церкви, а син священником Автокефальної[839].

Реагуючи на закиди автономістів, архиєпископ Полікарп розповсюдив архипастирський лист, датований 1 липня 1942 р. У ньому він наголосив, що 1) всі єпископи УАПЦ «належать до благодатної канонічної ієрархії Східної Православної Церкви», оскільки походять із того ж «церковно-ієрархічного джерела»; 2) «липківці» не були єретиками, тому потрібно ухвалити авторитетне «церковно-соборне рішення» про їх канонічний статус; 3) єпископат Адміністратури приймає священників В. Липківського після розрішальної молитви з чину сповіді з покладенням руки архиєрея та «читанням в умовній формі тайносовершительної молитви священства»; 4) прийняття кількох «липківців» ще не робить усе духовенство УАПЦ безблагодатним; 5) АПЦ є самочинним зборищем. На завершення адміністратор подав останню постанову Київського Собору про заборону молитовного спілкування з автономістами до їх покаяння ы повернення під омофор митрополита Діонісія[840]. «Всіх автономних єпископів треба вивезти на терени московські й нехай там працюють», – писав архиєпископ Полікарп у листі до владики Олександра, датованому 28 липня 1942 р.[841]

Усупереч діям окупантів, спрямованим на консервацію інституційного розколу православ'я в Україні, в середовищі ієрархії обох орієнтацій поступово

[838] Власовський І. Нарис... С. 223.
[839] UHECA, Fr. Anatolii Dublians'kyi papers, box 2, folder 19.
[840] Держархів Рівненської обл. Ф. Р-281. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 51-53зв.; UAA, Minenko Collection, box 2, item 1; UHECA, Metropolitan Oleksandr papers, box 1, folder 8.
[841] UAA, Minenko Collection, box 101, item 2025.

почала превалювати доцентрова тенденція. Вона виникла з усвідомлення частиною їхніх провідників повної безперспективності стану церковного розділення, дискредитаційного впливу на православне середовище взаємних претензій і звинувачень. Зокрема, митрополит Олексій Громадський висловив зацікавлення в перемовинах і ще 29 червня 1942 р. написав архиєпископу Полікарпу листа з пропозицією «…зібратися на спільну нараду по три, скажімо, з кожної сторони... На тій нараді все можна обговорити й дійти до якогось ладу. Йдучи на цю нараду, не треба думати про підпорядкування одного другому: коли нужда буде, можна зректись того, що нині маємо, аби тільки для св[ятої] Церкви користь була»[842]. На думку Н. Стоколос, цей лист свідчить про те, що О. Громадський був готовий до конкретних дій задля консолідації православної спільноти й оздоровлення всього церковного організму. Одним із поштовхів до пошуку порозуміння могла стати екуменічна ініціатива митрополита Андрея Шептицького, про яку йтиметься далі в цьому підрозділі[843].

Варто підкреслити, що спочатку ієрархи УАПЦ негативно відреагували на ініціативу владики Олексія. «Останній вносить облудні пропозиції про примирення, – писав владика Никанор у листі до митрополита Діонісія 28 липня 1942 р. – Але на нашу пропозицію зректися Москви й підпорядкуватися своєму канонічному митрополитові (Діонісію. – *А.С.*)... не хоче пристати. Тому й доріг для примирення з цими московськими баламутами не бачимо. Розкол все глибше і глибше в'їдається в організм нашої Православної Церкви. А владика Олексій бачить це, всі зусилля керує на ще більший розбрат»[844].

На луцькій нараді єпископів УАПЦ думка про необхідність започаткування діалогу й припинення міжцерковного протистояння виявилася домінуючою. Неформальні розмови ієрархів виявилися надзвичайно плідними, оскільки було зроблено перші вагомі кроки до подолання інституційного розколу православ'я. Спеціально створена комісія на чолі з митрополитом

[842] AWMP. Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944); Власовський І. Нарис... С. 241-242.
[843] Стоколос Н. «...Для миру церковного... С. 13.
[844] AWMP. Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944); UHECA, Metropolitan Nikanor papers, box 30, folder 5.

Олександром Іноземцевим виробила проєкт ухвали про об'єднання Церков. Цей документ делегація в складі архиєпископа Никанора та єпископа Мстислава повезла до Почаївської лаври, де на той час перебував митрополит Олексій.

Під час переговорів очільник АПЦ підтримав ідею об'єднання Церков, однак висловив до УАПЦ низку застережень канонічного характеру. Зокрема, йшлося про прийняття «липківців» у «сущом сані», рукоположення кількох ставлеників за однією відправою, зміни в євхаристійному каноні, мову богослужіння і вплив владики Діонісія. У відповідь автокефалісти заявили, що всі ці перешкоди будуть усунені[845]. Дізнавшись про те, що Варшавський митрополит дав згоду на висвяту всіх єпископів УАПЦ, О. Громадський погодився піти шляхом церковної ікономії та об'єднатися з полікарпівцями.

Результатом перемовин стало підписання 8 жовтня 1942 р. «Акта поєднання», в якому зазначалося: «Взявши під увагу, що існуюче поділення Православної Церкви в Україні на два напрямки фатально відбивається на житті Церкви та українського народу і деморалізуюче впливає на вірних – ухвалили прикоротити церковне роз'єднання...»[846]. Усі розбіжності канонічного характеру були розглянуті й подолані. На чолі об'єднаної Української Автокефальної Православної Церкви мав стояти Священний Синод із п'яти найстарших єпископів України: Олександра, Олексія, Полікарпа, Симона, Никанора. Обов'язки секретаря Синоду, а також заступника неприсутнього члена Синоду мав виконувати преосвященний Мстислав, єпископ Переяславський[847]. До проведення помісного Собору місцеблюстителем Київського митрополичого престолу оголошувався митрополит Діонісій, через якого УАПЦ «має єднання зо всіма Православними Церквами». «Після підписання "Акту поєднання" митроп[олит] Олексій перехрестився, заплакав і сказав, що з його душі спав тяжкий тягар, а потім запросив владик до Успенського лаврського собору, де правилась якраз вечірня, наказав відправу

[845] UAA, Minenko Collection, box 100, item 1964; Денисенко М. Православна Церква... С. 119.
[846] Мартирологія... С. 730; Дублянський А. Тернистим шляхом... С. 46.
[847] Згідно з чорновим варіантом Акта, виявленим нами в архіві УПЦ у США, секретарем Синоду мав бути єпископ Рівненський Платон.

наразі припинити; владики ввійшли до вівтаря, приложились до св[ятого] престолу, митрополит Олексій казав спустити образ Почаївської Божої Матері, що над царськими дверима, всі три приложились до св[ятого] образу, а потім і до стопи Пречистої на камені в соборі. – писав І. Власовський, який був свідком цієї події. – Цими спільними молитовними актами ієрархи Автономної і Автокефальної Церков увійшли в молитовне єднання, свідчачи про поєднання Церков в одну Українську Автокефальну Православну Церкву»[848].

Історик В. Пащенко стверджував, що нині неможливо виявити справжні причини, які спонукали владику Олексія підписати «документ епохального для українського православ'я значення»[849]. Він погоджувався з тими авторами, які пояснюють це прагненням О. Громадського стати патріархом майбутньої єдиної УПЦ. Особисто владика Мстислав сумнівався в щирості намірів останнього, характеризував його як «колосального слабодуха», позбавленого патріотичних почуттів. Автором почаївських домовленостей М. Скрипник уважав Н. Абрамовича, а собі скромно відводив другорядну роль[850]. Водночас німецькі джерела головним винуватцем однозначно називали єпископа Мстислава, а М. Шкаровський навіть висловив припущення, що ієрарх діяв не самовільно, а із санкції Східного міністерства[851]. Варто підтримати тезу Н. Стоколос, що найвагоміший внесок у справу об'єднання Церков з-посеред усіх ієрархів зробив єпископ Переяславський[852]. Це була безпрецедентна об'єднавча акція, яка означала прорив українського православ'я і не мала аналогів у церковній історії України.

Після повернення делегатів до Луцька 15 жовтня владика Полікарп розіслав обіжник до духовенства й вірян, у якому повідомив про підписання Почаївського акта, відновлення молитовного спілкування з АПЦ і закликав «залишити в Церкві Божій усякі суперечки, та молитовним єднанням, спокоєм і

[848] Власовський І. Нарис... С. 243.
[849] Пащенко В. Православ'я... С. 73.
[850] Мартирологія... С. 741; Свідчення про УАПЦ в 1941-45 р... С. 2.
[851] ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп. 5. Спр. 15. Арк. 480-480зв.; Шкаровский М. Нацистская Германия и Православная Церковь... С. 460.
[852] Стоколос Н. «...Для миру церковного... С. 14.

ладом, життям добротливим сприяти зміцненню і розквіту віднині єдиної Української Автокефальної Православної Церкви»[853]. Того ж дня він привітав митрополита Олександра, який 7 жовтня від'їхав із Луцька, з «приєднання» Автономної Церкви й запропонував йому скликати першу сесію Синоду в Почаївській лаврі[854].

23 жовтня митрополит Олексій зустрівся із заступником райхскомісара в Рівному Й. Пальцо й дізнався про позицію цивільної окупаційної адміністрації. Як випливає з конфіденційного листа владики, адресованого єпископу Пантелеймону, німецькі урядовці підтримували процес поєднання обох церковних напрямів, але трактували Почаївську угоду як проєкт поєднавчої комісії та вимагали, щоб він був аполітичним й узгоджувався з окупаційними органами. Останні виступили категорично проти участі митрополита Діонісія в житті Православної Церкви України й включення до складу Синоду архиєреїв, які в минулому займалися політичною діяльністю, ймовірно, натякаючи на М. Скрипника. З огляду на це 29 жовтня Волинська духовна консисторія розіслала священникам обіжник з інформацією про те, що документ від 8 жовтня – лише «акт комісії для поєднання двох орієнтацій». У ньому наголошувалося, що такі важливі справи можуть бути здійснені тільки за згодою всього єпископату, і до схвалення акта поєднання владиками «положення нашої св[ятої] Церкви зостається в попередньому стані»[855].

Подекуди спостерігаємо невизначеність клириків щодо юрисдикційного підпорядкування громади. Наприклад, парафія с. Коловерть, що на Рівненщині, входила до складу Автономної Церкви, однак серед вірян ширилася думка про її перехід до УАПЦ. Її прихильники підтримували псаломщика Адама Николайчука, якого єпископ Рівненський Платон рукоположив у священники. Ситуація набула гострого характеру й настоятель храму о. Никанор Пашкевич

---

[853] Держархів Рівненської обл. Ф. Р-281. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 3; UAA, Minenko Collection, box 64, item 1467; IFZ, MA 128/7; Рожко В. Блаженніший митрополит Полікарп Сікорський: шлях до автокефалії. Луцьк, 2015. С. 185-186.
[854] UHECA, Metropolitan Oleksandr papers, box 1, folder 7.
[855] AWMP. Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944); Власовський І. Нарис... С. 244-246.

11 вересня 1942 р. написав рапорт митрополиту Олексію, в якому виявляв свою стурбованість і прохав допомоги: «Досі в Коловерті, мови, про юрисдикцію чи її переміну не було крім певного зацікавлення серед молоді. Молилися до відомого розпорядку, за двох владик, бо владика Олексій мене рукоположував, а владиці Полікарпові я присягнув у часі хіротонії 1932 року… Свідомий поваги справи зміни юрисдикції та меж своєї, як священника, компетенції, смиренно прошу Ваше високопреосвященство рішити куди я маю належати: до Кременця чи до Луцька, що робити з Николайчуком, та хто має зостатися в Коловерті: я чи Николайчук». У відповідь на рапорт митрополит Олексій закликав о. Никанора «твердо стояти за правду Божу і св[яті] канони. Николайчук є тільки дияконом, а коли він отримав хіротонію у неолипківця, то позбавляється і дияконства». В. Борщевич звернув увагу, що цю резолюцію митрополит Олексій наклав 8 жовтня 1942 р., тобто в день підписання Почаївського «Акта поєднання». Щодо Коловерті, то справу було вирішено наприкінці 1942 р., коли о. Никанор Пашкевич разом із парафією приєднався до Адміністратури Автокефальної Церкви на чолі з владикою Полікарпом[856].

Аналіз історичних джерел дає змогу стверджувати, що імплементація Почаївського акта загальмувалася не тільки через негативну реакцію гітлерівців. Проти нього виступили архиєреї Автономної Церкви, зокрема владики Симон, Пантелеймоном і Веніамін, які вимагали відкликати підпис О. Громадського й запропонували йому скласти із себе повноваження екзарха. Крім того, до скликання всеукраїнського церковного Собору вони пропонували передати всю владу Священному Синоду, що мав розглянути питання про «прийняття до Святої Православної Церкви тих, хто відступили та не заховують чистоту і святість її віри, та оговорити засоби, що служать до припинення розколу в Церкві на Україні». Противниками поєднання були також єпископи Йоан Лавріненко, Димитрій Маган і Леонтій Филипович. Керівник Київської єпархії вимагав від благочинних особисто стежити за

[856] Борщевич В. Український священик Никанор Пашкевич (до сторіччя з дня народження) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Рівне, 2008. Вип. 12. С. 115.

духовенством, щоб воно не входило в молитовне спілкування чи об'єднання з автокефалістами[857].

Ще в серпні частина єпископів АПЦ виявила бажання підпорядкуватися митрополиту Берлінському Серафиму. Його відповідь надійшла в грудні й містила згоду сприяти такому перепідпорядкуванню за умови, якщо ієрархи запевнять райхскомісара, що «вони не бачать ніяких можливостей подальшого співробітництва з Олексієм після того, як до нього приєднався Полікарп і його Церква, яка переслідує більше політичні, ніж церковні цілі й підтримує зв'язок з ворожо налаштованими до німців колами»[858]. Очевидно, у райхскомісаріаті негативно відреагували на цю пропозицію і виступили за збереження status quo в українському православ'ї.

Проти підписання Почаївської угоди виступив і схиархиєпископ Антоній Абашидзе, однак архиєпископ Никанор був переконаний, що «перед смертю від нього добилися підпису під якимись листами, в яких він нібито осуджує обставини поєднання Церков… Підписані вони були під пресією несовісних шантажистів, бо справді схиарх[иєпископ] Антоній цілковито нас розумів і душею був з ними»[859]. Знаючи про це, владика Діонісій зазначав, що «т. зв. "лист схиєпископа Антонія" колись буде вивчатися в історії нашої Церкви, як класичний зразок фальшування – якщо не фактичного, то морального»[860]. Крім того, О. Громадський у листі до Варшавського митрополита від 12 листопада 1942 р. підкреслював прихильне ставлення А. Абашидзе до Почаївського акта[861]. Варто додати, що єпископ Дамаскин Малюта, який певний час навіть перебував у складі УАПЦ, позитивно відреагував на цю подію: «Українська Церква має всі елементи, щоб бути автокефальною… До Києва може перейти

[857] AWMP. Sygn. 1931-RII-6D (Generalna Gubernia. Cerkiew ukraińska); Мартирологія... С. 733, 734.
[858] ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 475. Арк. 686; Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації... С. 362.
[859] UHECA, Metropolitan Nikanor papers, box 30, folder 5.
[860] UAA, Minenko Collection, box 7, item 243.
[861] Зокрема, владика Олексій писав: «Він завіщав їм триматися мене і прислав мені ще досить приємну і лагідну відповідь на акт» (AWMP. Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).

знову перша роль у відновленні Церкви й далі, за межами України. Українська Церква повинна бути зі своїми традиціями, але у своїй сущности православною…»[862]. Однак більшість ієрархів АПЦ виявилася не готовою до примирення з автокефалістами.

Подолання міжправославного конфлікту в Україні суперечило релігійній політиці німецьких окупантів, яким було невигідно мати сильну об'єднану Церкву. Ще 1 жовтня 1942 р. заступник райхскомісара Пауль Даргель повідомив генеральних комісарів, що «відтепер треба дотримуватися рівноваги позицій обох Церков. З цієї причини треба у відповідний спосіб протидіяти будь-якому об'єднанню»[863]. Як випливає з німецьких джерел, «в результаті здійснення викладених у цьому документі (Акті – *А.С.*) пунктів це був би суттєвий крок на шляху створення національної Церкви, що охопить всю Україну»[864]. Житомирський генеральний комісар Е. Ляйзер у листі до автономних єпископів зазначав, що «німецьке управління бажає єдності українських Церков і припинення церковних чвар, але воно гадає, що час для цього настане лише тоді, коли вся Україна буде звільнена й утихомирена»[865].

У райхскомісаріаті в Рівному єпископові Мстиславу повідомили, що німецька адміністрація, ставлячись загалом позитивно до об'єднання церковних юрисдикцій, не може з ним погодитися, оскільки воно є результатом забороненого зібрання єпископів. У цій «бесіді» П. Даргель заявив, що «Акт поєднання» Церков незаконний, а всеукраїнський православний Собор стане можливим тільки після завершення війни. Було наголошено, що тоді влада подбає, щоб єпископи, які підписали Почаївську угоду, були усунені від управління Церквою. Нині ж ніхто не може очолювати УАПЦ[866].

Як припускала Н. Стоколос, німці змусили єпископа Мстислава подати «конфіденційну записку» про справжні причини перемовин із митрополитом

---

[862] ГДА СБ України. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75625фп. Арк. 52.
[863] Цит. за: Косик В. Україна і Німеччина... С. 297.
[864] ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 475. Арк. 542-549; ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 176. Арк. 76.
[865] Держархів Рівненської обл. Ф.Р-281. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 4.
[866] Косик В. Україна і Німеччина... С. 298; Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації... С. 359; Пащенко В. Православ'я... С. 74.

Олексієм. З неї стає зрозумілим, що Адміністратура УАПЦ мала серйозні сумніви щодо реальності церковного об'єднання, але чи не найважливішим для неї було домогтися заяви саме від О. Громадського про відмову від тверджень стосовно неканонічності «полікарпівців». Так планувалося не тільки позбавити АПЦ цього найсильнішого аргументу в міжправославній боротьбі на випадок незгоди на об'єднання Церков П. Рудика та його прихильників, але й скомпрометувати владику Олексія і тим самим звільнитися від нього[867]. Про це ж останній писав 15 квітня 1943 р. в листі до митрополита Діонісія: «Нині усім зрозуміло, що не об'єднання було потрібне, а капітуляція з нашого боку»[868].

Процес імплементації «Акта поєднання» гальмувала також пасивна позиція владики Полікарпа, котрий був невдоволений результатами переговорів через побоювання втратити першість у новій церковній формації. І це при тому, що підписання акта вважали перемогою автокефалістів навіть російські автори, оскільки в майбутньому Синоді автономісти діставали тільки два місця з п'яти[869]. Тому не випадково під час перемовин Полікарпа з Олексієм 11–12 листопада 1942 р. в Кременці адміністратор відмовився від багатьох пунктів Почаївської угоди. Зокрема, тепер секретарем Синоду замість М. Скрипника планувався автономний єпископ Веніамін[870]. Як випливає з доповідної записки о. О. Вітенка, який на початку грудня відвідав очільника АПЦ, О. Громадський і П. Сікорський домовилися про таке:

«1) Кременецько-Рівненська єпархія разом із Заславщиною та Старокостянтинівщиною переходить в цілковите керування владики Олексія. 2) Луцько-Ковельська єпархія – в керування владики митрополита Полікарпа. 3) Владика Платон має бути усунений з Рівного… 4) Преосвященний Йов буде усунений з Луцька. 5) Митрополит Діонісій не може очолювати Української Православної Церкви. 6) Церква є аполітичною установою»[871]. Крім того,

[867] ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 475. Арк. 543-544; Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації... С. 474; Шкаровский М. Политика Третьего рейха... С. 318.
[868] AWMP. Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).
[869] Шкаровский М. Политика Третьего рейха... С. 319.
[870] ЦДАВО України. Ф. 4398. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 157.
[871] AWMP. Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).

владики узгодили новий розподіл єпископських кафедр і погодилися припинити публічну міжцерковну полеміку. Митрополит Олексій вважав, що остаточне рішення щодо об'єднання структур буде ухвалено на Соборі єпископів АПЦ після завершення війни.

14 листопада 1942 р. Олексій Громадський просив Олександра Іноземцева надіслати офіційне підтвердження, що Собор єпископів УАПЦ відкидає вищезазначені канонічні експерименти й вважає необхідним на першому засіданні Синоду об'єднаної ієрархії розглянути допущені неточності щодо «липківського» духовенства. Крім того, він просив офіційно засвідчити, що всі ієрархи отримали апробату митрополита Варшавського Діонісія[872].

Отже, спроба консолідації української православної спільноти зазнала поразки через групу архиєреїв-автономістів, заохочених до цього окупантами. Як наслідок – на творця угоди єпископа Мстислава почалося справжнє гоніння. Йому нагадали про неодноразові заборони перебувати на Правобережній Україні, видані наприкінці вересня 1942 р.[873] За свою «надмірну» активність і некерованість владика був заарештований нацистами: 19 жовтня він залишив Рівне, а вже 22 жовтня його перевели з Києва до чернігівської в'язниці СД. На початку січня 1943 р. архиєрей потрапив до Прилук, що на певний час стали місцем його проживання під домашнім арештом. Причому єпископові Мстиславу було заборонено будь-куди виїжджати, а також займатися політичною і церковною діяльністю. Окупанти розглядали це вигнання як випробування його благонадійності[874].

В одному з листів до владики Никанора Мстислав писав: «26.І. пішов третій місяць, як я в Прилуках. За цей час я не мав ані одної вісточки ні від кого, навіть від родини. Цілком від світа мене відрізали. Різдво провів у страшних муках. У церкві мусів ховатися поза плечима людей та ковтати сльози. Досидівся вже до того, що й грошей не стало. Солдатський пайок

[872] UAA, Minenko Collection, box 1, item 48; box 100, item 1963.
[873] ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 476. Арк. 845-846; Шкаровский М. Политика Третьего рейха... С. 308; Мартирологія... С. 750.
[874] ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 475. Арк. 545; Косик В. Україна і Німеччина... С. 298; Мартирологія... С. 742-743.

одержую, але мушу й за нього платити. Очевидно він не вистарчає, а тому мушу докуповувати і платити страшні гроші. Як далі буде – Бог знає»[875]. Ці факти яскраво засвідчують, що в особі єпископа Мстислава окупаційна адміністрація вбачала авторитетного політичного й церковного діяча, який міг становити для неї небезпеку. Щоб нейтралізувати діяльність пасіонарного й некерованого ієрарха, гітлерівці понад 6 місяців тримали його під суворим контролем у штучній ізоляції. Крім нього, з усіх українських архиєреїв у німецькому ув'язненні перебував також єпископ Житомирський Григорій Огійчук.

Свою підтримку Почаївської угоди про об'єднання православних формацій висловив на початку 1943 р. гетьман П. Скоропадський, який засудив спроби проросійських сил перешкодити імплементації цього акта. Він був переконаний, що «ні більшовицька, ні майбутня побільшовицька Російська Православна Церква ніколи згоди на відокремлення й усамостійнення Української Православної Церкви не дасть». Тому П. Скоропадський був прихильником набуття автокефального статусу УПЦ через Константинопольський Патріархат. Водночас він не заперечував проти того, щоб у крайньому разі Київську Митрополію очолив владика Діонісій[876].

Варто зазначити, що 5 листопада 1942 р. Харківське єпархіальне управління, загалом позитивно оцінивши почаївські домовленості, ухвалило «відзначити прикрий факт, що при формуванні Священного Синоду з п'яти старших єпископів України, не віддано належної заслуженої шани найстарішому віком і роками єпископського служіння високопреосвященнішому митрополитові Феофілу...»[877]. Останній під час

[875] UAA, Minenko Collection, box 7, item 253; Смирнов А. Архіпастирська праця єпископа Переяславського Мстислава Скрипника в роки німецької окупації // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Острог, 2014. Вип. 22. С. 163-176.
[876] AWMP. Sygn. 1029-RII-6D (Prawosławna Cerkiew w Generał-Gubernatorstwie); Смирнов А. Ставлення Павла Скоропадського до Православної Церкви в роки Другої світової війни // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Острог, 2012. Вип. 19. С. 176.
[877] AWMP. Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).

допиту в органах НКДБ наприкінці 1943 р. свідчив, що це було зроблено навмисно, оскільки він був старший за хіротонією і володів прерогативою скликання Синоду[878]. Це змусило владику ініціювати проведення Синоду об'єднаної УАПЦ у Харкові. У листі до архиєпископа Никанора він повідомляв, що отримав дозвіл від місцевої німецької влади на проведення першої сесії Синоду 22–24 грудня 1942 р. Планувалось обговорити питання боротьби з більшовизмом у Церкві, співпраці з німецьким командуванням, видавничої діяльності, упорядкування церковного життя, організації постійного органу церковного управління, розподілу єпископій. Проте райхскомісаріат заборонив єпископам виїжджати за межі власних єпархій.

Свою версію цих подій виклав архиєпископ Никанор у листі до митрополита Діонісія від 16 грудня 1942 р. «Річ у тім, що при наіменуванні на Соборі Єпископів кандидатів до майбутнього Синоду, з не вияснених причин, у число кандидатів не включено було високопреосвященного митрополита Феофіла. Довідавшись про це, вл[адика] Феофіл під впливом свого протопресвітера о[тця] Кривомаза (людини, як переказують, дуже немилої) взяв це за образу і в становчій формі запротестував... А далі, виправивши дозвіл у н[імецької] влади, заходився скликати в Харкові сесію новоутвореного Синоду. Його уповноважений із запрошенням був вже у мене й прослідував далі до Луцька, Кременця, Пінська та Чернігова... Річ очевидна, що Синод зібратися не може, бо свого українського Синоду ми не маємо, а одлам російський на поєднання вже не погодився. Посланець цей (доцент університету Вержбицький) прирік, що на дорозі поворотній вступить до мене й розповість про постанову в цій справі належних єпископів... Цікаво у тій всій історії те, що коли нам відмовлено дозволу на скликання Синоду, то владиці Феофілу дали цей дозвіл без труднощів...». І далі в постскриптумі автор дописав: «24.XII.42. Сьогодні прибув із поїздки делегат митр[ополита] Феофіла. Він доїхав до Рівного й там йому заборонено їздити та предложено негайно вернутись до Харкова. Отже, жадних скутків із заклику м[итрополита] Феофіла немає. А нам

[878] ГДА СБ України. Ф. 5. Спр. 67766. Арк. 88; Пащенко В. Православ'я... С. 73-74.

усім заборонено виїзд за межі єпархій...»[879]. Попри це, активність владики Феофіла не залишили без уваги. У грудні 1942 р. митрополит Полікарп, не маючи змоги керувати східними єпархіями, надав права адміністратора Лівобережної України митрополитові Феофілу. Планувалося висвятити єпископів у містах Сімферополі, Суми, Полтава, Ніжин, Маріуполь. На жаль, просування Червоної армії не дало змогу це здійснити[880]. «Під час другої евакуації Харкова влітку 1943 р. я отримав офіційне сповіщення від Полікарпа про зняття з мене титулу митрополита всієї Лівобережної України. Такий був кінець моєї боротьби за митрополита всієї України», – пояснював Ф. Булдовський після арешту радянськими органами держбезпеки[881].

Очевидно, що німецькі спецслужби провели значну роботу з ієрархією обох Церков. Це нацистам неважко було зробити, оскільки певна частина єпископів з обох сторін виступила проти подолання розділення і за власною ініціативою. 27 листопада О. Громадський письмово проінформував німецьку цивільну владу про негативну реакцію владик на Почаївську угоду й відкладення об'єднання до завершення війни[882]. Під тиском несприятливих обставин ієрарх був змушений дезавуювати свій підпис на «Акті поєднання». У листі до своїх єпископів, датованому 15 грудня, митрополит Олексій повідомив про призупинення об'єднавчого процесу до розгляду цього питання на Соборі єпископів екзархату: «Треба думати, що Господь дає час, щоб достойно підготовити і свято завершити велику ідею церковного поєднання»[883].

Зі свого боку Адміністратура УАПЦ звинуватила в невдачі Автономну Церкву. Зокрема, 6 січня 1943 р. митрополит Полікарп надіслав своїм владиками копію вищезгаданого листа О. Громадського й закликав зберігати вірність ідеї автокефалії: «Очевидно, що з противниками цієї ідеї, як би вони не називались, – чи автономістами, чи екзархистами, – ми не найдемо спільної

[879] AWMP. Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).
[880] ГДА СБ України. Ф. 5. Спр. 67766. Арк. 88-89; Волошин Ю. Українська православна церква... С. 48; Пащенко В. Православ'я... С. 76.
[881] ГДА СБ України. Ф. 5. Спр. 67766. Арк. 89.
[882] AWMP. Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).
[883] Мартирологія... С. 735.

мови, але хто з них хоче не на словах, а на ділі поєднання з нами, для миру церковного й добра віруючого народу, з тим радо будемо співпрацювати, не чекаючи колишнього "собору єпископів екзархату"»[884].

Упродовж 1943 р. стосунки між двома Церквами залишалися напруженими, однак спроби порозуміння між ієрархами призвели до того, що міжправославний конфлікт перейшов у латентну фазу. Обидві юрисдикції зазнавали тиску з боку окупаційної влади, яка намагалася поставити під повний контроль церковне життя в райхскомісаріаті «Україна». Смерть митрополита Олексія Громадського поглибила дезінтеграцію АПЦ, від якої парафії почали переходити до УАПЦ. Саме на нижчому парафіяльному рівні тривала боротьба між православними юрисдикціями. Дійшло до того, що автономний священник Макар Коломієць відмовився хоронити загиблого з родиною о. Стефана Мельника із с. Новомильськ Здолбунівського р-ну через його приналежність до Автокефальної Церкви[885].

Як стверджував І. Власовський, нові священники призначалися «тільки на ті парафії, від яких поступали заяви, що вони бажають бути в Українській Автокефальній Церкві, а священник не погоджується з цією волею парафіян, противиться їм і "тягне до автономії". Насильство в таких випадках бувало часто з боку якраз німецької влади, яка тримала проти бажання і волі парафіян священника-автономіста». У серпні 1943 р. начальник політичного відділу в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» Краузе заявив єпископові Рівненському Платону, що Автономна Церква більш лояльно співпрацює з німецькою владою, ніж Автокефальна[886]. В одному з листів, датованих літом 1943 р., владика Мстислав висловив занепокоєння зміною орієнтації українських священнослужителів, які переходили в юрисдикцію АПЦ. Він пояснював це тим, що вона користується всебічною підтримкою німецької адміністрації, яка гарантує особисту безпеку автономному духовенству, «тоді коли

[884] Цит. за: Власовський І. Нарис... С. 247.
[885] Держархів Рівненської обл. Ф. Р-281. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 203.
[886] Власовський І. Нарис... С. 260.

приналежність до Української Церкви влада вважає як приналежність до політичної української організації»[887].

З вересні 1943 р. МЗС Німеччини розгорнуло широку міжнародну кампанію проти визнання виборів Московського патріарха Сергія Страгородського для нівеляції цієї події, передусім в очах населення окупованих територій і світової громадськості. Окрім РПЦЗ і Православної Церкви в Генерал-губернаторстві, негативна реакція надійшла й від українських ієрархів. Зокрема, у листопаді 1943 р. українська легальна преса поширила фрагмент проповіді митрополита Полікарпа, виголошеної в Луцькому соборі: «Безбожницька більшовицька влада, яка настановлює митрополита Сергія на високий церковний пост російського патріарха, виказує найвищу ступінь фарисейства, безприкладного у світовій історії. Більшовизм цим актом зайвий раз виказує брак послідовности та консекветности в той час, коли загрожене його існування»[888]. На думку о. І. Скиби, ця заява владики мала на меті звернути увагу православних українців на неканонічність інституційних процесів у маріонетковій РПЦ. Німецька влади розраховувала використати її в боротьбі за вплив на свідомість місцевого населення. Варто зазначити, що єпископ Вінницький АПЦ Євлогій також засудив обрання патріарха Сергія[889].

Якщо на Волині парафії переходили до УАПЦ, то на Півдні України віряни більше симпатизували автономістам. Архиєпископ Антоній Марценко, підтримуваний німецькою адміністрацією, навіть почав пересвячувати священників з Автокефальної Церкви, коли вони просили в нього парафію[890].

Важливим кроком до нормалізації відносин стали особисті зустрічі й контакти архиєреїв. Наприклад, 3 серпня 1943 р. в Полтаві відбулася розмова між владиками Сильвестром і Веніаміном, під час якої було з’ясовано ставлення до митрополита Діонісія, обговорено питання приєднання

[887] ЦДАВО України. Ф. 4398. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 205-205зв.
[888] Український голос. 1943. Ч. 59. С. 3; Ч. 64. С. 4.
[889] Скиба І. Церковно-громадська діяльність... С. 210-211.
[890] Власовський І. Нарис... С. 261.

«липківського» духовенства до УАПЦ і пересвяти автокефальних священнослужителів єпископами-автономістами[891].

На особливу увагу заслуговує питання про перехід братії Дерманського чоловічого монастиря до Рівненсько-Кременецької єпархії УАПЦ, яку очолював єпископ Платон Артемюк. Каталізатором переходів громад до УАПЦ стала трагічна смерть Олексія Громадського в травні 1943 р. Як випливає з листа владика Платона архимандриту Варлааму Ціхоцькому[892], 22 травня 1943 р. після відзначення у с. Гільча храмового свята перенесення мощей святого Миколая «дізнали ми великої духовної радості, коли всечесна братія тихої обителі на чолі з Вашою всечесністю й побожною людністю зі святими образами й хоругвами при радісному дзвоні урочисто зустріли нас перед історично-пам'ятковою брамою св[ятої] Троїцької обителі, з любов'ю ввели нас у святу обитель, у Свято-Троїцькому храмі якої помолилися спільно з нами в короткій молебній літії, вислухали наше принагідне слово та прийняли архипастирське благословення»[893]. Владика Платон також відвідав дерманську парафіяльну церкву, настоятелем якої був о. Євген Кульчинський, і приєднав її причт і вірян до УАПЦ[894]. Для того, щоб монастир перейшов до Адміністратури, ієрарх пропонував ченцям підготувати прохання на ім'я митрополита Полікарпа. Після повернення з Києва 28 травня архимандрит Мефодій написав йому такого листа: «Від імені братії дорученого мені монастиря смиренніше прошу Ваше високопреосвященство прийняти Свято-Троїцький Дерманський монастир під свою архипастирську опіку й володіння»[895]. Наступного дня з благословення владики Полікарпа монастир із братією був зарахований до юрисдикції УАПЦ. Єпископ Рівненський Платон у листі, адресованому архиєпископу Чигиринському Никанору Абрамовичу,

---

[891] UAA, Minenko Collection, box 100, item 1963. Відомо, що напередодні зустрічі єпископ Сильвестр позбавив сану священника Олександра Ковтуна, який прийняв другу висвяту від владики Веніаміна (Держархів Рівненської обл. Ф. Р-281. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 7зв.).

[892] 1 серпня 1907 р. прийнято послушником у Дерманський монастир вихідця з духовної родини Василя Ціхоцького. Через рік його було пострижено в ченці з ім'ям Варлаам.

[893] UHECA, Bishop Platon papers, box 1, folder 3.

[894] UAA, Minenko Collection, box 100, item 1958.

[895] UHECA, Bishop Platon papers, box 1, folder 3.

рекомендував хіротонізувати о. Мефодія на вікарія для Вінницького єпископа Григорія Огійчука. Владика наголошував, що отець «після перебування в чернечому подвизі в Дермані посоліднішав і набрався твердого й непохитного переконання в правоті автокефальности, що є дуже важним»[896].

Дізнавшись про приєднання Дерманського монастиря до УАПЦ, архиєпископ Никанор у листі до владики Платона вельми позитивно відгукнувся на цю подію: «Дуже мене втішило приєднання до нашої св[ятої] Церкви Дерманя. Я там пробув три роки в заточенні. Але замість відрази, я полюбив ці святі стіни. Тепер принаймні буде нам монахам на старість, коли втратимо сили, притулитися. А може Господь судить віддати нам і св[яту] Лавру, тоді щастя наше буде повним»[897].

У рапорті від 4 червня 1943 р. архимандрит Мефодій запропонував відзначити братію монастиря церковними нагородами, але владика Платон виявив бажання отримати відомості про попередні заохочення ченців. Крім того, у монастирі запроваджувався новий чин поминання за богослужінням: «Боголюбиву й Богом бережену Матір нашу Україну і всю людність її, правлячу владу і все христолюбиве військо нехай пом'яне Господь Бог…»[898].

28 червня єпископ Платон розпорядився приєднати до монастиря села Дермань-ІІ і Залужжя, щоб покращити матеріальне забезпечення ченців і сприяти місійно-релігійній праці. У листі до протоієрея Євгена Кульчинського він зазначав, що відділення цих сіл від дерманської парафії зумовлені винятково умовами й нагальною потребою зберегти «важливу церковно-історичну православну пляцівку»[899].

У липні на виконання резолюції єпископа Платона Рівненське церковне управління запропонувало отцю настоятелю вжити таких заходів: «1) Переглянути разом зі старшою братією монастиря общежительний устав і наблизити його до вимог сучасного життя. 2) Підняти рівень монашеського

[896] UAA, Minenko Collection, box 100, item 1958.
[897] Ibid.
[898] UHECA, Bishop Platon papers, box 1, folder 3.
[899] Борщевич В. Волинський пом'янник... С. 175.

життя, прищепивши йому діяльність західних монашеських чинів. 3) Надати більше краси й пошани до зовнішньої сторони монашеського життя, звертаючи увагу на зовнішній вигляд монахів, на чистоту у святинях і келіях братії і т. д. 4) Підняти парафіяльну дисципліну, не приймаючи до сповіді після розпочаття Божественної літургії (крім випадків з хворими). 5) Слідкувати, аби братія монастиря не допускалася негідних вчинків (пияцтва, сварок і т. д). 6) Проводити культурно й національно освідомчі наради, читання з насельниками, та переводити послідовно й планово українізацію богослужіння. 7) Пам'ятати, що Дерманський монастир у минулому був носієм, оборонцем і розсадником української культури – оживляти ті старі традиції»[900].

Станом на 5 липня в монастирі проживало 10 ченців, ще 5 були на сільських парафіях і належали до АПЦ. 12 серпня 1943 р. єпископ Платон призначив архимандрита Варлаама Ціхоцького тимчасовим виконувачем обов'язків настоятеля, а ігумена Корнилія тимчасовим намісником монастиря[901].

З огляду на нові церковно-політичні реалії, пов'язані з поверненням радянської влади й ліквідацією УАПЦ, у середині серпня 1944 р. було змінено канонічний статус Дерманського монастиря. Після покути братію й архимандрита Варлаама зараховано до складу Московського Патріархату. Через кілька місяців настоятеля усунули, а на його місце призначили архимандрита Білівського монастиря Мефодія Лупійчука. Як зазначав В. Борщевич, до РПЦ було також приєднано й монастирського священника о. Ісидора Хомича. За підсумками року в монастирі нараховувалося 16 насельників, з яких 11 мали лише домашню освіту[902]. При перетворенні в 1949 р. Свято-Троїцького Дерманського монастиря в жіночий 11 ченців перевели до інших монастирів, зокрема Загаєцького, Кременецького,

[900] UHECA, Bishop Platon papers, box 1, folder 3.
[901] Ibid.
[902] Борщевич В. Волинське духовенство... С. 124, 332.

Дубенського та Георгіївського скита. На їхнє місце в Дермань переселили 40 сестер ліквідованого Зимненського монастиря Волинської області[903].

Отже, у роки німецької окупації Дерманський монастир залишався важливим осередком чернечого життя на Волині, який перейшов до УАПЦ. Єпископ Рівненський Платон намагався підняти духовний рівень монашої спільноти, закликаючи братію дотримуватися дисципліни й проводити українізацію богослужіння. Радянська антицерковна політика призвела до поступового занепаду Дерманського монастиря, який був перетворений на жіночу обитель і невдовзі ліквідований.

Дослідивши міжправославні стосунки, варто звернути увагу на екуменічні ініціативи митрополит А. Шептицький, який прагнув використати початок німецько-радянської війни для розширення унійної діяльності на Схід України. Обмеження впливу радянської влади й РПЦ, пожвавлення автокефального й визвольного рухів створювали, на думку А. Шептицького, сприятливі умови для єднання греко-католиків і православних в Україні. Релігійне примирення розглядалося ним як перший крок до національної консолідації[904].

Безпосередньо українській православній спільноті були адресовані два основних послання владики Андрея: до православних архиєреїв і віруючої інтелігенції. У пошуках шляхів релігійного й національного примирення митрополит оприлюднив 30 грудня 1941 р. «Лист до всіх високопреосвященних і преосвященних православних архиєреїв в Україні і на українських землях», в якому закликав розпочати консультації щодо відновлення церковної єдності. Як твердила релігієзнавець Е. Бистрицька, він був свідомий того, що ця справа

[903] Панчук І. Інституціональні процеси в релігійно-церковному комплексі Волинського регіону в умовах суспільно-політичних трансформацій (1939 – початок XXI ст.). дис. … д-ра філос. наук. Київ, 2018. С. 126.
[904] Смирнов А. Митрополит Андрей Шептицький і православ'я: від екуменізму до національної єдності // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2017. Вип. 26. С. 40-46.

вимагає значної кількості зустрічей, з'їздів, дискусій, місійної роботи серед населення, а головне – доброї волі з обох сторін[905].

Відповіді, які отримав А. Шептицький, дещо розчарували його. Владика Іларіон Огієнко писав про невдало вибраний час і місійну працю греко-католиків на Холмщині, яка затьмарює міжцерковні відносини. Крім того, у попередніх листах він акцентував увагу на необхідності розмосковлення УПЦ і делатинізації Греко-Католицької Церкви як важливих передумовах об'єднання. Зі свого боку 1 березня 1942 р. архиєпископ Палладій надіслав таку відповідь: «З відома свого киріарха маю честь повідомити, що з боку Православної Церкви ми намагатимемось усунути всі перешкоди на шляху великої справи поєднання, що спиратиметься на повернення до стану перед офіційного у 16 в[іці] розпаду Православної Української Церкви»[906].

Щодо реакції АПЦ, то її лідер О. Громадський розглядав пропозицію А. Шептицького в есхатологічній перспективі: «Таким чином, теоретично я цілком допускаю наше поєднання, бо ніщо не може перешкодити тому в думках, але практично це поєднання могло би здійснитися тільки тоді, коли не буде гріху й ушкодження людської природи»[907].

Отже, запрошення до діалогу православні владики зрозуміли тільки як заклик до унії з Римом. «Відповіді випали такі негативні, що лише з доброю волею можна доглянути гадки, що все таки бодай якесь порозуміння можливе», – писав А. Шептицький у наступному листі до православних ієрархів у березня 1942 р. Митрополит пояснив, що розуміє єдність як віддалену перспективу, якій передує довготривалий процес пізнання один одного й порозуміння на основі взаємоповаги. Він пропонував поміркувати про «злуку православних віросповідань з гр[еко]-католицьким, при якому повставало б нове віросповідання зі злучених обох…»[908]. Необхідно здолати взаємне відчуження, яке криється за стереотипами «схизма й схизматик», «псевдоправославний» або

[905] Бистрицька Е. Українське православ'я та екуменічна діяльність митрополита Андрея Шептицького в роки Другої світової війни // Українське релігієзнавство. 2002. № 23. С. 48.
[906] Митрополит Андрей Шептицький... С. 412.
[907] Там само. С. 436.
[908] Там само. С. 407.

«віровідступлення від віри», «відпадення від церкви». Владика вважав, що об'єктивна й мирна дискусія між різними українськими віросповіданнями є основою для національного примирення, а в нових політичних умовах – патріотичним обов'язком православного й греко-католицького духовенства. Щоб заохотити православних до діалогу А. Шептицький переконував: «А що досвід навчив мене, що в мові, в якій йде про порозуміння поміж різними віросповіданнями, схильні люди бачити бажання, аби довести усі ті віросповідання до одного, – то на самому вступі заявляю, що **таке поєднання усіх укр[аїнських] віросповідань уважаю за неможливе** і навіть тоді, коли говоритиму про таке поєднання, то воно і в моїй думці, і в моїх словах, чи намірах є лише теорією не до виконання»[909].

Розчарований реакцією православних архиєреїв, А. Шептицький вирішив заручитися підтримкою української інтелігенції. Він звернувся з подібними пропозиціями до низки провідних українських світських діячів, щоб цей заклик довести до широкої громадськості. Зокрема, у листі від 20 січня 1942 р. до «Високоповажного Добродія» С. Скрипника А. Шептицький запрошував його до співпраці в справі церковно-релігійного порозуміння між греко-католиками й православними. Митрополит бачив таку співдію у формі створення патріархату в Києві на чолі з православним архиєреєм, «з'єднаним із Вселенською Церквою, і наша ціла церковна провінція Галицька була б йому підчинена»[910]. Цього листа, на думку Н. Стоколос, яка віднайшла й опублікувала епістолярій, С. Скрипник тоді не отримав. Однак німецький історик Ф. Гаєр наводив слова С. Скрипника, який не міг не знати про ініціативи святоюрського владики: «Акція була передчасна й залишиться безрезультатною; постріл у повітря. Шептицький втратив багато зі свого авторитету. Він не знав України і вважав, що тут після більшовицького знищення залишилось вільне поле. Але так не було»[911]. Православні не вірили в

[909] Там само. С. 410.
[910] «Треба нам єдності...» // Людина і світ. 1993. № 4-5. С. 2-3.
[911] Heyer F. Die Orthodoxe Kirche... S. 179.

щирість митрополита й трактували його зусилля як замасковану спробу використання розходжень у послабленій радянською владою Церкві.

Найбільший резонанс серед громадськості викликав лист-звернення «До Української віруючої православної інтелігенції», датований 3 березня 1942 р. і через місяць опублікований у щоденній газеті «Краківські вісті». Святоюрський старець через поважний вік і хронічну хворобу відмовився від претензій на лідерство в майбутній об'єднаній Церкві. «Київський митрополит, – зазначав А. Шептицький, – мусить бути вибраний із православних чи автокефальних архиєреїв чи священників. Коли б він був з'єдинений із Вселенською Церквою, ми всі, греко-католики, підлягали б йому, і я перший радо піддався б його верховній владі...»[912]. Правдоподібно, найкращим кандидатом на цю посаду митрополит уважав архиєпископа Іларіона Огієнка, з яким він був давно знайомий і підтримував регулярне листування.

А. Шептицький переконував, що «поєднання із Вселенською Церквою не спричинює ніякої потреби відрікатися якого-небудь звичаю, передання чи обряду Православної Української Церкви»[913]. У листі повідомлялося, що Римський Престол дозволив греко-католикам повернутися до літургійних традицій Київської Церкви XVI–XVII ст. При збереженні обрядових і національних особливостей для православних відкривається шлях налагодження зв'язків із західним християнським світом.

Варто зазначити, що реакція громадських кіл на це послання була переважно негативною, оскільки запрошення до діалогу більшість політичних діячів зрозуміли, як небезпеку нової унії[914]. Митрополит був неприємно вражений таким трактуванням його ініціативи. У листі-відповіді до православної інтелігенції він виправдовувався, що мав на меті подолання взаємного відчуження, що склалося між православними й греко-католиками в силу політичних реалій упродовж століть. «У свойому письмі "До української віруючої православної інтелігенції" нічого більше не хотів я, як тільки такого

[912] Митрополит Андрей Шептицький... С. 413.
[913] Там само. С. 413.
[914] Там само. С. 415-418.

зближення і взаємного пізнання. Бо його уважаю необхідним до осягнення національної єдності». Водночас А. Шептицький чіткіше сформулював попередню вимогу, щоб майбутній «Київський Патріархат прийняв вселенську віру, себто православ'я перших Вселенських Соборів доповнив рішеннями Вселенських Соборів від X ст. до найновіших часів»[915].

Така постановка питання спонукала єпископів Православної Церкви в Генерал-Губернаторстві відповісти: «З радістю приймаємо до своєї Православної Церкви всіх наших братів греко-католиків»[916]. Тим самим владики давали зрозуміти, що не підтримують екуменічні ініціативи А. Шептицького. Представники православної конфесійної історіографії, зокрема о. Тимофій Міненко, давали таку оцінку подіям: «Брак щирості й відвертості з боку українців католиків ясно виявлені у двох зверненнях митрополита Андрія Шептицького…, обидва заклики до православних в час Другої світової війни були одним з його унійних маневрів»[917]. Греко-католик Микола Чубатий уважав, що наприкінці життя в А. Шептицького переважав настрій розчарування й містицизму. Митрополит був переконаний, що ще не прийшов час релігійного поєднання, за яке потрібно ревно молитися і навіть проливати мученицьку кров[918].

16 квітня 1944 р. Львівський митрополит написав листа архиєпископу Палладію, в якому висловлював побажання, «щоб ми усі з обох сторін сповняючи наші святі обов'язки служби Всевишньому Богові, з'єдналися в одно віросповідання, яке ми назвали б "вселенським православ'ям", заховуючи в цій назві це значіння слова – "православ'я", яке Ви йому даєте, бодай урядово й догматично, а слову "вселенське" – це значіння, яке ми йому даємо». Владика Палладій погоджувався, що «для добра наших вірних треба б нам належати до одного віросповідання». Він трактував усіх греко-католиків за православних

[915] Там само. С. 420, 422.
[916] Міненко Т. Відповідь православних українців на заклик митрополита Андрія Шептицького в 1941–1942 роках до поєднання Українських Церков. Вінніпег, 1985. С. 22; Дорошенко В. Митрополит А. Шептицький і об'єднання Церков // Логос. 1955. Т. 6. С. 141.
[917] Міненко Т. Відповідь… С. 17, 31.
[918] Чубатий М. Митрополит Андрей та православний світ // Логос. 1955. Т. 6. С. 136.

(бо перед Богом вони є православні), а тому рекомендував своєму духовенству не відмовляти в сповіді та причасті тим вірянам, які цього попросять[919].

Обставини воєнного часу, роз'єднаність українського православ'я, зайнятого внутрішніми проблемами, егоїзм окремих релігійних і громадських діячів, підкреслювала Е. Бистрицька, не дали змоги досягнути вагомих практичних результатів у справі церковної єдності[920]. Для сучасників цей задум був надто абстрактним, утопічним і нереальним. Православна інтелігенція вважала, що легше меншості (греко-католицькій) перейти на православ'я, ніж православним на унію. У Ватикані особисту ініціативу А. Шептицького «зустрічали радше із зацікавленням, аніж із підтримкою»[921]. Діалог між ієрархами був ускладнений поділом українських земель між різними окупаційними зонами, де був установлений жорстокий нацистський режим. У Берліні трактували екуменічну діяльність митрополита А. Шептицького як націоналістичну. Німецька адміністрація заборонили висвітлювати в пресі події, пов'язані зі спробою об'єднанням Греко-Католицької і Православної Церков.

Отже, інституційний розкол українського православ'я в роки війни являв собою конфлікт національних та еклезіальних ідентичностей у Православній Церкві, яка в умовах запеклої інформаційної війни виявилися поділеною на прихильників релігійного традиціоналізму й модернізму. У документах очільників АПЦ й УАПЦ простежується намір підпорядкувати собі іншу юрисдикцію, а також дискредитувати опонентів в очах вірян. З одного боку, «яблуком незгоди» стала проблема автокефалії та шляхів її проголошення в умовах відсутності української незалежної держави, а з іншого – предметом суперечок автокефалістів й автономістів була спадщина УАПЦ 1921 р., клириків якої приймали через повторне рукопокладення або доповнення свячень. Важко не погодитися з думкою о. М. Денисенка, що протистояння двох таборів призвело до приписування своїм опонентам ідентифікаційних

[919] UAA, Minenko Collection, box 3, item 103.
[920] Бистрицька Е. Українське православ'я... С. 54-55.
[921] Смирнов А. Митрополит... С. 45.

ознак і негативних ідентичностей, які дотепер ускладнюють міжцерковні відносини в сучасній Україні[922].

Усупереч діям окупантів, спрямованим на консервацію інституційного розколу православ'я в Україні, у середовищі ієрархії обох орієнтацій почала поступово превалювати доцентрова тенденція. Вона виникла з усвідомлення частиною провідників цих структур повної безперспективності стану церковного розділення, дискредитаційного впливу на православне середовище взаємних претензій і звинувачень. Почаївський «Акт поєднання» Церков 8 жовтня 1942 р. передбачав ліквідацію всіх канонічних суперечок і створення об'єднаної Автокефальної Церкви, на чолі якої мав стояти Священний Синод з п'яти найстарших єпископів України. З огляду на те, що подолання міжправославного конфлікту в Україні суперечило релігійній політиці німецьких окупантів, яким було невигідне створення сильної єдиної помісної Церкви, спроба об'єднання українського православ'я зазнала поразки. Крім того, проти Почаївської угоди виступила більшість архиєреїв-автономістів, які вимагали відкликати підпис О. Громадського й перенести розгляд цього питання на Собор єпископів.

Після смерті митрополита Олексія низка волинських парафій, а також Дерманський монастир, почали переходити до УАПЦ. У 1943 р. міжправославний конфлікт тривав на нижчому парафіяльному рівні. Аналіз історичних джерел дає змогу стверджувати, що обидві юрисдикції зазнавали тиску з боку окупаційної влади, що намагалася поставити під повний контроль церковне життя в райхскомісаріаті «Україна».

У роки німецько-радянської війни митрополит А. Шептицький висунув низку екуменічних ініціатив, зокрема у зверненнях до православних архиєреїв і віруючої інтелігенції. Примирення греко-католиків і православних в Україні ним розглядалося як перший крок до національної консолідації. Реакція церковно-громадських кіл на ці послання була здебільшого кволою чи негативною, оскільки запрошення до діалогу більшість православних діячів

[922] Денисенко М. Православна Церква... С. 116.

зрозуміла як небезпеку нової унії. Це не дало змоги досягнути вагомих практичних результатів у справі церковної єдності в обставинах воєнного часу та розколу українського православ'я.

4.4 Варшавський Собор УАПЦ 1944 р. та його наслідки

Наступальні операції Червоної армії та вигнання загарбників з України змусили частину православного духовенства, насамперед єпископат, евакуюватися на Захід. Ієрархи обох юрисдикцій, які вимушено співпрацювали з окупантами, небезпідставно побоювалися репресій з боку радянської влади. Водночас німецькі чинники продовжували розглядати Церкву як потенційний засіб морально-психологічного впливу на українське населення й інструмент антикомуністичної пропаганди. «Німці не хотіли позволити автокефальним єпископам залишатися у Львові, – писав у березні 1944 р невідомий греко-католицький автор. – Одним вони призначили місце проживання у Холмі, другим у Варшаві. Холмський єпископ Іларіон (Огієнко) не хотів приймати своїх колег. Таким чином, усі знайшлися у Варшаві»[923].

Як свідчать джерела окупаційної адміністрації, згідно з рішенням гітлерівців Варшава стала місцем концентрації православного духовенства з України як автокефального, так і автономного напрямів[924]. При цьому нацистська влада трактувала єпископів-емігрантів як «гостей уряду» й планувала використати в антирадянській пропаганді[925]. Всі вони, разом зі своїми близькими й рідними, перебували під опікою митрополита Варшавського Діонісія Валединського. На червень 1944 р. загальна чисельність православних ієрархів зі Сходу разом з оточенням становила близько 200 осіб. Представники УАПЦ отримали можливість використовувати для богослужінь центральний кафедральний собор святої Марії Магдалини на Празі[926], де діяла українська парафія на чолі з архипресвітером Павлом Пащевським із Волині.

---

[923] Митрополит Андрей Шептицький... С. 469.
[924] Raporty Ludwiga Fischera, gubernatora dystryktu warszawskiego, 1939–1944. Warszawa, 1987. S. 722, 751.
[925] Sziling J. Kościoły... S. 91.
[926] Прага – район Варшави.

Водночас автономістам було запропоновано менш престижний цвинтарний храм святого Йоана Ліствичника на Волі[927].

Єпископ Мстислав разом із владикою Сильвестром був присутній 13–16 жовтня 1943 р. на Соборі єпископів Православної Церкви в Генерал-губернаторстві. 17 жовтня вони співслужили з архиєпископом Іларіоном у Маріє-Магдалинівському храмі[928]. На цьому Соборі владики Діонісій, Іларіон і Палладій за вказівкою окупаційної влади розробили послання, в якому виступили проти обрання митрополита Сергія Страгородського патріархом Московським і всієї Руси[929] та солідаризувалися з тими помісними Церквами, які «добре зрозуміли гру Кремля і осудили цей новий акт знущання міжнародного комунізму над святими скарбами християнства»[930]. Тоді ж владики ухвалили рішення «входити в канонічний зв'язок з усіма єпископами, які можуть у наслідок військових подій опинитися на терені Генерал-губернаторства, коли вони визнають нашу Святу Автокефальну Православну Церкву, її митрополита і єпископство»[931].

Газета «Краківські вісті» повідомляла, що єпископ Мстислав по неділях правив урочисті Служби Божі. Зокрема, 7 листопада 1943 р. після літургії він відправив панахиду за упокій українських воїнів. Відтак він виголосив палку промову, в якій закликав шанувати героїв: «Ось, здавалось, Україна вже вільна, а там мрії, що заживемо інакше. Але знову приходять сумні вістки. І знову ростуть могили мучеників... Та нам зосталось одне – звернутись до нашої многострадальної Церкви і тут шукати опори, бо вона в найчорніші дні горя українського народу виводила його на тверду путь. А найкращу шану віддамо тим, що впали в обороні рідного краю, якщо ми всі об'єднаємось і наші серця будуть бити в один такт»[932].

---

[927] AAN. Z. Rząd Generalnego Gubernatorstwa w Krakowie. Sygn. 430. K. 53; Heyer F. Die Orthodoxe Kirche... S. 223; Свитич А. Православная Церковь… С. 270.
[928] Холмська земля (Краків). 1943. Ч. 44. С. 3; Церковні відомості (Варшава). 1943. Ч. 10. С. 123.
[929] Urban K. Kościół prawosławny w Polsce... S. 63.
[930] AWMP. Sygn. 1029-RII-6D (Prawosławna Cerkiew w Generał-Gubernatorstwie).
[931] Церковні відомості. 1943. Ч. 11. С. 126.
[932] Краківські вісті. 1943. Ч. 256. С. 5.

Аналіз листування владик Діонісія Валединського та Мстислава Скрипника, яке зберігається в Архіві Варшавської Православної Митрополії, засвідчує, що ще 20 жовтня 1943 р. представники німецької окупаційної адміністрації в розмові з митрополитом Варшавським висловили побажання, щоб єпископ переїхав до Кракова. На це в листі від 25 жовтня з Отвоцька він відповів, що «залишився майже без жодних засобів до життя, маючи одночасно на своїм утриманні троє дітей, старого батька й хору вдовицю сестру» й висловив готовність переїхати після отримання згоди архиєпископа Палладія та надання фінансової допомоги[933]. На жаль, нам поки що не вдалося з'ясувати, коли саме єпископ Мстислав переїхав до Кракова, але відомо, що на ці видатки митрополит Діонісій переказав йому одну тисячу злотих[934]. Натрапляємо на інформацію про те, що він під чужим прізвищем мешкав в Отвоцьку до нового 1944 р.[935].

Вимушена еміграція української ієрархії на Захід сприяла тому, що вперше більшість архиєреїв УАПЦ опинилися в одному місці й отримали можливість безперешкодно спілкуватися. Водночас це загострило внутрішньоцерковні конфлікти між владиками, які мали відмінні політичні орієнтації, рівень освіти, духовності. Крім того, для більшості з них були притаманні неабиякі амбіції. Припускаємо, що саме для розв'язання нагальних церковних проблем у нових умовах і пошуку порозуміння між ієрархами був скликаний перший еміграційний Собор єпископів УАПЦ. Він відбувався у Варшаві з 11 березня по 8 квітня 1944 р. під головуванням митрополита Полікарпа Сікорського й за участю ще 9 єпископів. Це владики Никанор Абрамович, Ігор Губа, Геннадій Шиприкевич, Мстислав Скрипник, Сильвестр Гаєвський, Володимир Малець, Платон Артемюк, В'ячеслав Лісицький, Сергій Охотенко, а також архимандрит Досифей[936]. На Соборі було ухвалено

[933] AWMP. Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).
[934] Ibid.
[935] Смирнов А. Мстислав (Скрипник)... С. 175.
[936] Досифей (Іванченко Михайло) (1884–1984) брав участь у Варшавському Соборі з правом ухвального голосу як керуючий справами Полтавської єпархії. У 1914 р. закінчив математичний факультет Харківського університету, вчителював в Уфі, де керував

«Тимчасове положення про управління святої Української Автокефальної Православної Церкви» і створено Синод як виконавчий орган Собору[937].

Нововиявлені протоколи засідань дають змогу відтворити перебіг Собору та рішення, які на ньому ухвалювалися. 11 березня 1944 р. митрополит Полікарп разом із духовенством відправив урочистий молебень перед початком будь-якої доброї справи. Під час першого засідання владика «щиро закликав усіх членів Собору до єдності, солідарності й уникнення таких виступів, які б могли внести неспокій і пошкодити праці Собору»[938]. Очевидно, такі побоювання головуючого були не безпідставними, оскільки під час наступних засідань серед владик неодноразово виникали різні непорозуміння. Обов'язки технічних секретарів виконували адвокат Євген Тиравський, а також священники Юрій Шумовський і Борис Яковкевич. Того ж дня були створені комісії для опрацювання декларації до влади й проєкту соборного послання. Через два дні Собор затвердив проєкт декларації єпископату до німецької влади, авторами якого були владики Мстислав і Полікарп.

14 березня губернатор Варшавського дистрикту Л. Фішер прийняв українських єпископів, котрі передали меморіал лояльності перед німецькою владою. У документі стверджувалося, що «завдяки сучасній боротьбі за визволення Європи від безбожницького комунізму, завдяки німецькій зброї Українська Православна Автокефальна Церква відновила в 1941 р. своє життя, визволившись від залежності з-під Московської Православної Церкви». Зі свого боку губернатор заявив: «Українська Православна Автокефальна Церква може бути завсіди певна підтримки та активної допомоги німецьких органів влади»[939].

архиєрейським хором і прийняв священство. 1927 р. повернувся до Харкова, згодом очолив там кафедру математики Харківського електротехнічного інституту. У травні 1943 р. після втрати дружини й дітей прийняв у Києві чернецтво і був зведений у сан архимандрита УАПЦ. У 1945 р. заснував православну парафію у Гайдельберзі. 1951 р. перейшов до Екзархату РПЦ у США. 9 травня 1959 р. хіротонізований на єпископа Нью-Йоркського, з 1963 р. – єпископ Бруклінський, з 1970 р. – архиєпископ. Похований на цвинтарі Паін-Буше під Нью-Йорком.

[937] Власовський І. Нарис... С. 273-274.

[938] AWMP. Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).

[939] UHECA, UAOC records, box 2, folder 4; Краківські вісті. 1944. Ч. 58. С. 2.

На черговому архиєрейському зібранні 21 березня 1944 р. розглядалося питання про створення президії Собору єпископів. Владика Мстислав запропонував уважати на майбутнє головою Собору єпископів митрополита Полікарпа й наполягав на необхідності обрання секретаря Собору з архиєреїв, а не технічного персоналу. Ієрархи погодилися з цими пропозиціями й обрали заступниками голови Собору архиєпископів Ігоря та Геннадія, а секретарем – владику Платона. Єпископи Сильвестр і Мстислав звернули увагу на важливість утворення Синоду, який мав би складатися з трьох ієрархів. Ухвалено обрати комісію в складі владик Мстислава, Сильвестра й Платона для опрацювання докладного проєкту організації Синоду, канцелярії Собору. Важливим його питанням стало обговорення матеріального стану евакуйованого українського духовенства. Позаяк соборяни усвідомлювали свою неспроможність подбати про всіх клириків-біженців і членів їхніх родин, то було вирішено звернутися до німецької влади з проханням допомогти житлом, грошима, харчами, одягом і взуттям. Підготовку спеціального меморіалу доручили архимандриту Досифею. Майбутня канцелярія Собору мала провести їх реєстрацію, а «майбутній Синод подбає про приділення евакуйованого духовенства до душпастирської праці при переведенні в життя духовно-релігійної опіки над вірними, біженцями з України, як рівнож про перешкіл того духовенства, яке потребує кращої пастирської підготовки»[940].

Тоді ж єпископу Мстиславу доручили опрацювати проєкт меморіалу до німецької адміністрації щодо духовно-релігійної опіки над українськими робітниками в Німеччині, який він із невідомих причин так і не розробив. Крім того, під час засідання владика зауважив, що «м[істо] Варшава зі всіх поглядів не відповідає на замешкання в ньому українських єпископів: брак відповідних приміщень для єпископів і розкиданість їх по цілому місту та неможливість через те не тільки відправляти, а навіть відвідувати богослужіння та інше»[941]. Всі учасники Собору погодилися з цією думкою і вирішили доручити владиці

[940] AWMP. Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).
[941] Ibid.

Мстиславу «розпочати розмови з німецькою владою в справі зміни місця перебування українського єпископату, для чого видати йому уповноваження на письмі»[942].

23 березня 1944 р. єпископ Мстислав повідомив, що мав розмову щодо цього з керівником відділу церковних справ в уряді Генерал-губернаторства в Кракові д-ром Г. Вільденом, який вирішив проконсультуватися з офіційним Берліном і попросив написати листа від УАПЦ до влади. Потребу в переселенні духовенства усвідомлювали й варшавські окупаційні органи влади: «З огляду на різні політичні й релігійні впливи Варшава не видається належним місцем перебуванням єпископів-втікачів. Бажанішим було б переміщення єпископів-втікачів Української Автокефальної Церкви в якесь більш віддалене місце»[943]. Собор схвалив і надіслав генерал-губернатору відповідний меморіал із проханням визначити інше місце осідку, наприклад Карлсбад, однак цієї проблеми розв'язати так і не вдалося[944]. Крім того, соборяни затвердили проєкт меморіалу в справі матеріальної допомоги клиру, доповнивши його проханням про полегшення зв'язку з евакуйованим духовенством на території Генерал-губернаторства й Німеччини.

Як випливає з протоколу ч. 5 від 24 березня 1944 р., комісія на чолі з владикою Геннадієм запропонувала на розгляд єпископату проєкт соборного архипастирського послання «До всечесного духовенства, побожного чернецтва й боголюбивих вірних на Україні й поза Україною сущих», який після обговорення і затвердження надіслали на погодження німецькій владі, щоб отримати дозвіл на розповсюдження[945]. У відозві Собор закликав вірян бути мужніми й триматися своєї віри в умовах нового наступу більшовиків. «Хресна доля, що знову прийшла до Тебе, наш Многострадальний Народе, – зазначалося у зверненні, – наповнила наші серця сумом, бо знаємо, що віра в Бога знову буде причиною до знущань і переслідувань зі сторони безбожників-комуністів,

[942] Ibid.
[943] Raporty Ludwiga Fischera... S. 770.
[944] UHECA, UAOC records, box 2, folder 4.
[945] AWMP. Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).

що на протязі 23 років закривали Твої святі церкви, обертали їх на клюби, театри, кіна, або й зовсім руйнували; мощі святих, образи й інші християнські святощі прилюдно зневажали; усі християнські святині касували; закидали Тебе всякими безвірницькими-блюзнірськими часописами-книжками, а всякі видання релігійні забороняли; запровадили антирелігійне виховання молоді, переслідували жорстоко всіх, настроєних релігійно…».

Собор єпископів, продовжуючи опікуватися духовенством і вірними УАПЦ, закликав їх постійними молитвами благати «...милосердного Господа, щоб перестав карати нас за беззаконня наші...», бути готовими у слушний час стати на захист Матері України, згуртуватись навколо «...своєї Української Церкви, що цементом духовної єдності злучила б в одно весь український народ»[946]. Окрім того, ієрархи просили не вірити безбожній більшовицькій пропаганді про забезпечення релігійної свободи, всіма засобами інформувати світову спільноту про загрозу, якою є комунізм для християнської культури. Завершувалося послання впевненістю у тому, що «...Господь не забуде нас до кінця, що чудо станеться й прийде Воскресіння – воскресне Україна»[947]. Символічно, що в цьому зверненні жодним словом не згадано про А. Гітлера чи німецьку владу, хоча без погодження з окупаційними чинниками такі послання не з'являлись. Імовірно, тепер для гітлерівців важливою була не так пронацистська, як антикомуністична агітація Церкви.

25 березня Собор єпископів затвердив проєкт меморіалу в справі духовно-релігійної опіки над православними біженцями, підготовлений владикою Ігорем. Звертаючись до генерал-губернатора Г. Франка, єпископат УАПЦ просив: «1. Дозволити українському духовенству систематично відвідувати більші скупчення українських біженців для одправи Служб Божих та інших релігійних треб. 2. Допомогти духовенству в засобах комунікаційних. 3. Дати Собору єпископів відомості, де знаходяться більші скупчення біженців-

[946] Мартирологія... С. 765-769. В опублікованому тексті послання зазначена помилкова дата 25 квітня 1944 р. В оригіналі виправлено рукою на березень: UHECA, UAOC records, box 2, folder 4.
[947] Там само. С. 768.

українців»[948]. Однак нацистські керманичі не поспішали надавати дозвіл для душпастирської опіки православних українців.

На архиєрейському Соборі значна увага приділялася проблемам перекладу й видання богослужбових книг, відродженню українських церковних піснеспівів, а також освіті священнослужителів. Спеціально створеній комісії доручили передусім переглянути переклади вечірньої і ранньої служб, літургії і требних чинів, підготовлені Українським науковим інститутом у Варшаві. Церковно-співоча комісія отримала завдання «підставити усталений ц[ерковно]-богослужбовий текст український під ноти тих церковних композицій і мелодій, які відбивають у собі старі українські церковні напіви й опрацювати октоїх, ірмологій і обиход на підставі старих наших напівів»[949].

Крім того, була створена статутна комісія в складі владик Геннадія, Сильвестра, Мстислава й Платона, якій доручили розробити проєкт Статуту УАПЦ як тимчасового акта до скликання помісного Собору на випадок повернення до України[950]. На засіданні 30 березня архиєреї продовжили розглядати проєкти «Тимчасового положення про Св. Собор єпископів УАПЦ, Синод і канцелярію Св. Собору», розроблені владиками Мстиславом і Полікарпом. Вирішили, щоб статутна комісія опрацювала й запропонувала для розгляду єдиний варіант документа. Очевидно, спочатку існував тільки один проєкт, який розробив єпископ Переяславський, але він викликав тривалу дискусію і, мабуть, не влаштовував митрополита Полікарпа. Скориставшись відсутністю М. Скрипника через хворобу, 4 квітня П. Сікорський забезпечив прийняття свого положення. Водночас між соборянами виникла дискусія з приводу коректності вживання слова «автокефальна» в назві Церкви: «Вияснено, що автокефальність Українська Церква фактично має і цим принципом керувалася й керується у своєму житті, а згодом, коли настане

[948] UHECA, UAOC records, box 2, folder 4.
[949] Ibid.
[950] Текст проєкту статуту УПЦ, виробленого у Варшаві, опублікував владика Сильвестр (Сильвестр, єп. Церковний устрій в Україні. Новий Ульм, 1946. С. 9-43). У ньому очільнику Церкви передбачалося надати титул «Святіший Патріарх Української Православної Церкви, митрополит Київський і Галицький, архиєпископ Таврійсько-Чорноморський і Січеславський та священноархимандрит Києво-Печерської лаври».

спокій, то при помочі Божій і любові Вселенської Православної Церкви увійде юридично в сім'ю Св[ятих] Автокефальних Церков як повноправна їх сестра»[951].

Відповідно до «Тимчасового положення про управління святої Української Автокефальної Православної Церкви» найвищим органом управління до помісного Собору визначався Собор єпископів, який складався з усіх чинних архиєреїв. Митрополит-адміністратор представляв УАПЦ у зовнішніх відносинах і до помісного Собору виконував обов'язки, що передбачені для першого єпископа області згідно з 34 Апостольським правилом та 9 правилом Антіохійського Собору. Виконавчим органом Собору єпископів визначено Священний Синод, що складався з митрополита-адміністратора як голови Собору, його заступника й трьох правлячих єпископів, котрі обиралися на рік. Керуючий справами Синоду виковував обов'язки секретаря й очільника канцелярії[952].

6 квітня 1944 р. соборяни затвердили текст великоднього соборного послання «До всечесного духовенства, побожного чернецтва й боголюбивих вірних в Україні й поза Україною сущих», підготовлений владиками Ігорем і Мстиславом. У ньому, зокрема, зазначалося: «Тяжку Голгофу перейшов український народ на протязі своєї історичної минувшини. Останні ж 25 років його буття під ярмом червоної безбожної Москви були безперестанним "Страсним тижнем". Щоправда, були хвилини, коли воскресіння було вже недалеко від нас. Та видно, що негідні ми були його, бо знову на широких степах України запанував демон людської злоби, гордині й зарозумілості, демон насильства над усім святим душі людської, демон ненависті до всіх наших національних святощів, демон, що заперечує навіть історичне життя на землі і хресний подвиг Ісуса Христа... Наша скорбота безмежна! Але вона може змінитися на радість, якщо ми станемо достойні, щоб воскреслий Христос був

[951] AWMP. Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).
[952] UHECA, UAOC records, box 2, folder 4.

серед нас. Станеться це тоді, коли стремління до воскресіння буде загальним серед цілого українського народу...»[953].

Досить несподівано владика Мстислав звернувся до архиєрейського Собору «з усним проханням про уділення йому піврічної відпустки від праць Собору в зв'язку з тяжким психічним його станом і для полагодження невідкладних родинних справ». Це питання мав вирішити митрополит Полікарп. На жаль, нам невідомі ані причини, ані наслідки такого прохання владики. На тому ж засіданні був затверджений персональний склад Синоду як виконавчого органу Собору єпископів УАПЦ: голова – митрополит Полікарп, заступник голови – архиєпископ Геннадій, члени – архиєпископи Никанор й Ігор, єпископ Платон, якого згодом обрали секретарем. Крім того, соборяни висловили подяку митрополиту Діонісію і постановили поминати його ім'я єпископами УАПЦ під час богослужінь[954].

Наприкінці засідання єпископ Мстислав Скрипник порушив питання статусу вікарних архиєреїв і запропонував затвердити надання титулу архиєпископа для владик Михаїла Хорошого й Геннадія Шиприкевича. Собор вирішив, що всі єпископи мають нести обов'язки правлячих і позитивно відреагував на другу ініціативу. 8 квітня 1944 р. єпископи завершили свою роботу, затвердивши проєкт меморіалу до генерал-губернатора в справі духовно-релігійної опіки над робітниками-українцями в Німеччині, а також засудивши діяльність АПЦ як шкідливу й розкольницьку для українського народу. Після цього владики разом з евакуйованим духовенством відслужили подячний молебень у Маріє-Магдалинівському соборі.

Варто зазначити, що під час засідань Собору виникло певне непорозуміння між владиками, яке, з огляду на брак джерел, не знайшло належного аналізу в історіографії. Навіть І. Власовський у своїй ґрунтовній праці «Нарис історії Української Православної Церкви» дипломатично оминув цей неприємний факт. Ідеться про те, що 8 квітня 1944 р. група архиєреїв

[953] Українська дійсність. 1944. 1 трав. С. 2.
[954] AWMP. Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).

УАПЦ (Никанор, Геннадій, Платон, Володимир, Сергій, В'ячеслав) на чолі з митрополитом Полікарпом звернулась у письмовій формі до митрополита Діонісія з проханням «прийняти від нас почесний титул патріарха, що правдиво прислуговує Вашому Блаженству, як Голові Православної Церкви в Генерал-губернаторстві, многолітньому досвідченому Керманичеві її та Високому Покровителеві Української Автокефальної Православної Церкви»[955]. Зі свого боку митрополит Варшавський у відповіді українським архиєреям заявив: «У піднесенні мені високопочесної гідності патріарха хотілося би мені вбачати повне зрозуміння Вами тих усіх моїх зусиль та заряджень, які були мною зроблені під час канонічного перепровадження автокефалії Української Церкви та тієї відповідальної ролі – киріарха, яку на мене поклало останньо Боже провидіння». Крім того, він погодився передати титул «місцеблюстителя Київського митрополичого престолу» митрополиту Полікарпу[956].

Більша частина дослідників спиняється на констатації цього факту й не згадує про подальший перебіг подій[957]. Першим запропонував свою візію С. Ранєвський 1948 р. в доволі заангажованому нарисі «Українська Автокефальна Церква». Він уважав, що тільки два єпископи УАПЦ виступили з протестом, «наводячи той аргумент, що ТОМОС Константинопольського патріарха від 1924 р. не дає права митрополиту Варшавському втручатися в життя Української Церкви, а автокефальній ієрархії роздавати титул "патріарха"»[958].

Хто ж були ті владики, які пішли всупереч волі більшості соборян, і якими мотивами вони керувалися? Світло на цю історію частково проливає лист єпископа Сильвестра до митрополита А. Шептицького від 6 липня 1944 р., де він відверто описав деякі подробиці конфлікту. Наведемо його фрагменти: «В час праці Собору траплялися різні суперечки між єпископами. Найпомітніша суперечка була в справі віднесення Блаженнійшому Діонісію

---

955 Ibid.
956 Ibid.
957 Див., напр.: Хомчук О. Церква поза церковною огорожею... С. 239, 290.
958 [Ранєвський С.] Українська автокефальна церква... С. 16.

титулу патріарха. Всі дані показують, що започаткував це архиєп[ископ] Никанор; він же збирав підписи під заявою до митрополита Діонісія від кожного єпископа окремо; розпочато з наймолодших висвятою, малорозбірливих і нестійких. У приватних розмовах ініціатори доказували, що то справа приватна, але митрополит Діонісій відзначив це як позитивне явище у своїй офіційній відповіді (надруковано на машинці заздалегідь) всьому Соборові єпископів на офіційному прийнятті. Не підписали "патріаршої грамоти" три єпископи: Ігор, Мстислав, Сильвестр. Вони в той же час внесли листи на ім'я митрополита Діонісія, де вияснили суть справи, що ця справа не була предметом обговорення на Соборі, а лише в приватних бесідах пояснялося про незручність такої акції з боку єпископів-гостей на чужій території, чужому єпископові й до того без порозуміння з державними чинниками»[959].

Як випливає з цього повідомлення, у листі до Блаженнішого Діонісія від 8 квітня 1944 р. три архиєреї цілком справедливо звернули увагу на те, що на засіданні Собору питання надання титулу патріарха не розглядалося, а тільки ухвалили рішення поминати митрополита під час архиєрейських богослужінь. Водночас вони підтримали надання титулу «місцеблюстителя Київського митрополичого престолу» митрополитові Полікарпові, бо до проведення всеукраїнського церковного Собору ним повинен бути лише єпископ-українець. Владик непокоїли такі питання: чи вони мають право надавати вищий титул єпископові іншої Церкви, чи це не буде втручанням у внутрішні справи Православної Церкви в Генерал-губернаторстві та чи не потрібно для цього отримати згоду державних чинників?[960]

Щодо німецьких органів влади, то вони уважно стежили за життям православних українців у Варшаві. Низка джерел, опублікованих російським дослідником М. Шкаровським, чітко фіксує існування двох груп єпископів у Церкві: Діонісія – Полікарпа та Мстислава. Зокрема, у доповідній записці від 15 травня 1944 р. німецький чиновник писав: «Очолювана єпископом Мстиславом

[959] Митрополит Андрей Шептицький... С. 470-471; Смирнов А. Мстислав (Скрипник)... С. 180.
[960] AWMP. Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).

опозиція проти Діонісія – Полікарпа також прагне до самостійності й незалежності (автокефалії) Української Церкви. Але вона хоче цього в тісному порозумінні з німецьким урядом, так як очікує вирішення українського питання тільки в Німеччині. Мстислав уважає, що питання канонічної самостійної Української Церкви має другорядне значення. Москва сама мала б мало причин виступати з канонічним обґрунтуванням проти незалежності Української Церкви, оскільки у свій час також поставила Візантію перед доконаним фактом. Важливою є тільки німецька згода, щоб мати необхідну підтримку населення. Мстислав різко налаштований проти московського централізму, але виступає за лояльне спілкування з російським елементом в Україні»[961].

12 квітня 1944 р. владика Мстислав повідомив начальника відділу внутрішнього управління при губернаторові Варшавського дистрикту про надання титулу патріарха для митрополита Діонісія. Дізнавшись про це, керівник групи церковної політики при Міністерстві окупованих східних областей Карл Розенфельдер терміново вилетів до Варшави, щоб провести переговори з православними ієрархами. Згодом у листі, датованому 6 червня, вони виправдовувалися, що це було прохання про прийняття почесного титулу патріарха, а не обрання Д. Валединського на цю високу посаду: «Повищою просьбою митрополита Діонісія в канонічному розумінні не обрано, але цей титул йому надано як титул почесний, і як моральна підтримка, та що митрополит Діонісій від цієї просьби для якоїсь із Церков патріархом не став»[962].

Влада гостро відреагувала на це рішення і заборонила його впроваджувати, позаяк це не відповідало релігійній політиці Третього Райху[963]. Нам так і не вдалося виявити документів, у яких владика Діонісій титулувався б патріархом, хоча дехто твердить, що його так згадували під час богослужінь у

[961] Шкаровский М. Политика Третьего рейха... С. 106-107.
[962] UHECA, Metropolitan Mstyslav papers, box 1, folder 6.
[963] Mironowicz A. Kościół prawosławny... S. 227; Шкаровский М. Политика Третьего рейха... С. 103.

храмах УАПЦ[964]. У записці Міністерства окупованих східних областей щодо організації і керівництва УПЦ, датованій 15 травня 1944 р., міститься характеристика церковних планів митрополита Діонісія: «В одній із попередніх доповідних записок Діонісія міністерству навіть висловлювалася ідея, що Московський Патріархат повинен бути замінений Київським Патріархатом. Отже, тут також було прагнення до православної єдності, але з центром в Києві замість Москви. Те, що росіянин Діонісій "впрягся в сани" українського націоналізму, можна пояснити тільки його особистим честолюбством»[965]. Відтак Варшавський митрополит почав втрачати прихильність німецьких відомств, які вирішили шукати йому заміну.

Документи німецьких органів влади дають підстави стверджувати, що в боротьбі за лідерство в УАПЦ вони підтримували владику Мстислава, який легко знаходив спільну мову з їхніми урядовцями, бо він «значно більш дипломатичний і спритний, ніж Іларіон, він легше пристосовується до обставин і знає межі можливого. Його позиція щодо Москви зрозуміла. Так само чітко він виступає за українців. Для нього питання полягає тільки в тому, яким шляхом протягом часу зробити Україну поважним членом європейської спільноти народів. Характерно, що Мстислава українські єпископи легше визнали б главою, ніж Іларіона». К. Розенфельдер у доповідній записці від 16 травня 1944 р. наголошував: «З українських єпископів, по-моєму, для керівництва Українською Церквою підходить тільки Мстислав Скрипник»[966].

Митрополит Іларіон Огієнко викликав у нацистів менше довіри й розглядався лише як кандидат на місце очільника Православної Церкви в Генерал-губернаторстві. «Його церковно-політична мета полягає в підвищенні Києва до української церковної митрополії з патріархом на чолі..., – йшлося в німецьких джерелах. – Іларіон також вважає, що Православні Церкви в Генерал-губернаторстві, Білорусії і Литві повинні знаходитися в канонічній залежності від Київського митрополита або патріарха... Призначення Іларіона

[964] [Ранєвський С.] Українська автокефальна церква... С. 16.
[965] Шкаровский М. Политика Третьего рейха... С. 106.
[966] Там само. С. 108, 111.

доцільно тільки в тому випадку, якщо в Україні проводиться політика самоврядування з метою створення в подальшому політичної автономії, інакше вже незабаром Іларіон стане нестерпним. Я вважаю за доцільне в потрібний момент поставити на місце Діонісія у Варшаві Іларіона, щоб відірвати його від українського ґрунту»[967]. Як твердив М. Шкаровський, остання ідея була позитивно сприйнята керівництвом Генерал-губернаторства.

Апогей конфлікту між двома владиками, які змагалися за лідерство в Церкві, відображений у листі митрополита Полікарпа до єпископа Мстислава від 31 травня 1944 р.: «Ви не підпорядкувались моїм розпорядженням від 30 квітня б[іжучого] р[оку] за № 60, а дозволили собі вислати до мене листа непристойного по тону і змісту; відправляли Служби Божі, не дивлячись на заборону; виїхали з Варшави без моєї згоди. Отже ж: 1) за порушення архиєрейської присяги згідно 25 Ап[остольського] прав[ила] Ви підлягаєте "ізверженію", а тому віддаю Вас під суд; 2) в силу попередньої заборони, а тим більше як підсудний, Ви не рахуєтесь чинним єпископом У.А.П.Ц., цебто не маєте права відправляти Служб Божих, хіротонізувати, проповідувати, складати будь-які декларації до вірних чи єпископату інших церков і взагалі виступати від імені У.А.П.Ц. і її єпископату... У випадку, коли б Ви усвідомили собі всі свої злі вчинки q провини, скорилися і дійсно покаялися, то за згодою всіх єпископів справа Ваша може бути переглянута»[968].

Оскільки єпископ Мстислав заручився підтримкою німецької влади, то не визнав канонічних санкцій, накладених митрополитом Полікарпом. Гітлерівці докладали чималих зусиль, щоб загасити конфлікт ієрархів, але їм це довго не вдавалося. Лише 20 червня єпископ Переяславський у присутності інших владик зачитав листа з вибаченням за свої некоректні висловлювання на адресу адміністратора: «У зв'язку з інцидентом між Вами і мною, що мав місце 27 квітня цр., йдучи за радою Вашого високопреосвященства, я після довшої надуми прийшов до переконання, що дійсно зробив Вам кривду, називаючи Вас

[967] Там само. С. 107-108.
[968] UHECA, Metropolitan Mstyslav papers, box 1, folder 6; AWMP. Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).

“зрадником Української Церкви і народу”. Тому прошу Ваше високопреосвященство ласкаво й по-батьківськи дарувати зроблену Вам мною образу. Згадані вище слова, що я їх виповів е подразнені, беру назад. Роблю це свідомо й щиро, бажаючи цим впевнити Ваше високопреосвященство про моє гаряче бажання чесно й віддано працювати для добра нашої св[ятої] Церкви Української»[969].

Варто згадати, що паралельно із собором УАПЦ відбувався Собор Православної Церкви в Генерал-губернаторстві, на якому 16 березня 1944 р. владика Іларіон Огієнко дістав сан почесного митрополита та вже вкотре виступив з ініціативою перейменування Церкви на «Українську Автокефальну...». Однак німецька влада не дозволило йому реалізувати цей задум[970]. Доречно згадати, що амбітний митрополит Іларіон негативно ставився до УАПЦ обох формацій і до 1951 р. не визнавав її ієрархії[971]. Крім того, у Варшаві єпископи Автономної Церкви провели архиєрейський Собор, що обрав очільником владику Пантелеймона Рудика.

Істотного значення єпископат УАПЦ надавав налагодженню контактів із Вселенським православ’ям. За інформацією А. Дублянського, 27 квітня 1944 р. владики звернулися до Вселенського патріарха Веніаміна й інших предстоятелів помісних Церков і святогорців із повідомленням про відновлення діяльності української православної ієрархії: «Новопокликана до життя Церква наша носить назву “Українська Автокефальна Православна Церква”, управляється автокефально, на чолі її стоїть адміністратор митрополит Полікарп, вищим органом управління її є Свящ[енний] Собор єпископів, що керує релігійним життям Церкви через свій виконавчий орган Свящ[енний] Синод. Митрополит-адміністратор до помісного Собору, що опреділить спосіб сталого управління Церквою, носить титул Місцеблюстителя київського

[969] UAA, Minenko Collection, box 101, item 1966.
[970] Urban K. Kościół prawosławny w Polsce... S. 62, 64.
[971] Хомчук О. Церква поза церковною огорожею... С. 292, 294.

митрополичого престолу»[972]. Відчуваючи відповідальність за долю православних українців, що перебували в еміграції, єпископат звернувся до очільників автокефальних Церков із проханням «тимчасово перейняти духовну опіку над нашою духовною паствою, що опинилася в межах Вашої Церкви». Варто зауважити, що УАПЦ вважала себе належною через Варшавського митрополита до юрисдикції Вселенського Патріархату й заперечувала будь-яке втручання в українські справи з боку Москви[973]. На жаль, тоді світова православна спільнота проігнорувала ці звернення і виявилася не готовою надати допомогу Українській Церкві.

Резонансною подією стало прийняття 11 травня 1944 р. генерал-губернатором Г. Франком 17 православних єпископів автокефальної та автономної орієнтацій у краківському Вавелі. Вже традиційно ієрархи задекларували свою лояльність і вдячність німецькій владі за надану допомогу[974]. У відповідь на це генерал-губернатор наголосив на значенні УПЦ для європейської культури й урочисто обіцяв від імені А. Гітлера захист із боку Райху, підкреслюючи: «Я прийняв Вас, твердо вірячи в перемогу німецького вермахту. Ви знову повернетеся до Ваших церков»[975].

Зважаючи на швидкий наступ радянських військ 29 липня автокефальний єпископат залишив Варшаву. Завдяки зусиллям єпископа Мстислава, уповноваженого адміністратором «клопотатися перед німецькою владою про переїзд єпископату УАПЦ з оточенням до іншого осідку», всю ієрархію і частину духовенства було евакуйовано через Криницю та Братиславу до Німеччини[976].

Під впливом евакуйованого до Белграда архиєпископа Херсонського й Миколаївського АПЦ Антонія, котрий зробив доповідь про церковне життя своєї єпархії для архиєрейського Собору РПЦЗ, 23 червня 1944 р. митрополит

---

[972] А. Д., прот. Собор єпископів УАПЦ у Варшаві в 1944 році // Рідна Церква. 1964. Ч. 59. С. 9.
[973] UHECA, Metropolitan Nikanor papers, box 25, folder 1; UHECA, Metropolitan Mstyslav papers, box 1, folder 6.
[974] Raporty Ludwiga Fischera... S. 786; Українська дійсність. 1944. 20 трав. С. 4.
[975] Шкаровский М. Крест и свастика... С. 125.
[976] UHECA, Metropolitan Mstyslav papers, box 1, folder 6; Власовський І. Нарис... С. 276.

Анастасій Грибановський відправив у Берлін лист, в якому висловив занепокоєння з приводу ситуації в Україні. У ньому він застерігав німців від підтримки УАПЦ на шкоду АПЦ, роблячи висновок, «що так звана Українська Автокефальна Церква є групою із справжнім сектантських характером, підтримка якої з боку німецьких відомств жодним чином не розглядається віруючими як ознака уваги щодо Православної церкви»[977]. Копії листа отримали всі німецькі відомства, однак жодних результатів він не мав.

Одним із концептуальних моментів, що потребують з'ясування, є питання про те, які наслідки для конституювання УАПЦ в еміграції мали рішення архиєрейського Собору 1944 р. щодо її канонічного статусу. І. Власовський уважав, що владика Діонісій тимчасово був киріархом одночасно двох Церков – Православної Церкви в Генерал-губернаторстві та УАПЦ: «Митрополит Діонісій, з благословення якого постав національний Собор єпископів Української Православної Церкви, не в'язав цього Собору й митрополита-адміністратора Церкви, які фактично були в управлінні Церквою незалежними, а в той же час єднав їх із православним Сходом своїм канонічним авторитетом...»[978]. Отже, на його думку, статус УАПЦ не змінився, вона й надалі де-факто залишалася помісною Церквою.

Дещо іншої думки дотримується Ю. Мулик-Луцик: він переконував, що УАПЦ не була автокефальною церковною структурою і формально до 1946 р. підпорядковувалася Польській Церкві. Собор єпископів 1944 р. «не унезалежнив цих архиєреїв від юрисдикції Варшавської митрополії, бо... вищезгаданий Собор не нарушив дотогочасного статусу Адміністратури... Владика Полікарп далі залишається на статусі "адміністратора" (в юрисдикції митрополита Варшавського)»[979]. Автор зауважував, що сан обласного, а не єпархіального митрополита Полікарпу надав Собор в Еслінгені в березні 1946 р., однак применшує той факт, що ще у Варшаві він отримав титул

[977] Шкаровский М. Крест и свастика... С. 222.
[978] Власовський І. Нарис... С. 273.
[979] Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія... С. 562.

місцеблюстителя київського митрополичого престолу й став головою Собору єпископів і Синоду УАПЦ. Подібну позицію займає і О. Хомчук[980].

Отже, єпископи прагнули мати помісну Українську Православну Церкву, постійно вживали термін «УАПЦ», але не наважилися звернутися до владики Діонісія з проханням надати автокефалію. З огляду на реалії німецької окупації це виглядало малоймовірним. Тому архиєреї обмежилися половинчастими кроками й відклали врегулювання канонічного статусу УАПЦ до завершення війни. Заради справедливості необхідно підкреслити, що Варшавський митрополит не втручався в справи Української Церкви й навіть не був присутнім на засіданнях Собору. Звертаючись до єпископів 8 квітня 1944 р., він наголосив на важливості патріаршого томосу 1924 р. для конституювання УАПЦ: «Цей бо томос, стверджуючи автокефалію очолюваної мною Церкви, нав'язував цю автокефалію до давньої самостійності Київської Митрополії, себто до українських і білоруських земель. Цей томос, відгороджуючи Церкву українську від непрестанних претензій з боку церковного центру в Москві та зв'язуючи її – через мене – з цілою Православною Вселенською Церквою до часу скликання всеукраїнського помісного Собору та остаточного оформлення канонічним шляхом автокефалії цієї Церкви, є тим підставовим церковно-канонічним актом, який вже тепер дає можливість користатись цій Церкві з певних виняткових прав та автоматично де-факто вводить Церкву Українську в велику сім'ю автокефальних Православних Церков»[981].

Унаслідок наступу радянських військ увесь єпископат УАПЦ (крім Ф. Булдовського), а також чимало архиєреїв АПЦ, виїхали за кордон. На завершальному етапі війни позиція Московської Патріархії збігалася з урядовою: УАПЦ повинна зникнути. Єпископ Курський Питирим Свиридов отримав завдання ліквідувати рештки альтернативних юрисдикцій у Західній Україні та насильно приєднати їх до РПЦ. Залишившись без церковного керівництва й побоюючись за власне життя та долю своїх родин, значна

[980] Хомчук О. Церква поза церковною огорожею... С. 298.
[981] AWMP. Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).

частина рядового духовенства УАПЦ після відповідної процедури покаяння або перевисвяти приєдналася до РПЦ[982]. Тільки на Волині, за підрахунками В. Борщевича, єпископ Миколай Чуфаровський перевисвятив близько 100 священників[983]. Якась частина українського клиру зневірилась у можливості існування УАПЦ в умовах сталінського режиму, інші змирилися з поразкою і, задовольнившись дозволом екзарха України Йоана Соколова вести богослужіння українською мовою, переходили під омофор Московського Патріархату[984].

З архівних документів відомо, що на 1 липня 1944 р. в 14 областях УРСР на обліку перебувало 98 церков обновленської орієнтації, 97 – автокефальної. На кінець ІІІ кварталу вже по 22 областях (без Волинської та Тернопільської) на обліку стояло 102 храми обновленської орієнтації і лише 69 – автокефальної. До початку січня 1945 р. на обліку перебувало всього 36 сакральних споруд УАПЦ, 24 священники й 14 псаломщиків[985].

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що складність становища православної ієрархії в еміграції посилювалася кількома обставинами. По-перше, несприятливими були зовнішні чинники, пов’язані з позицією німецької влади: понад півтора року перебування єпископату УАПЦ на еміграції вона не допускала його до організації церковного життя багатотисячної пастви, штучно концентрувала духовенство в одному місці та у вимушеній бездіяльності.. Найактивнішим учасником першого Собору єпископів УАПЦ в еміграції був єпископ Мстислав: саме він наполегливо ініціював розгляд актуальних питань розвитку Церкви, пропонував свої рішення для ухвалення. Як свідчать документи, німецькі урядовці підтримували його в боротьбі за лідерство в УАПЦ. По-друге, давався взнаки низький рівень освіти частини православних єпископів, які нещодавно були світськими особами або недостатньо досвідченими священниками. Різне бачення шляхів розвитку Церкви поза

[982] Лисенко О. Релігійне життя в Україні... С. 212.
[983] Борщевич В. Автономна Православна Церква... С. 61.
[984] Лисенко О. Є., Гриневич В. А. Політика гітлерівського й сталінського режимів… С. 302.
[985] Там само. С. 301.

межами України, перманентні внутрішні суперечки, а також міжособистісні конфлікти провокували майбутні розколи в українському православ'ї в діаспорі. По-третє, архиєрейський Собор 1944 р. засвідчив, що статус УАПЦ залишався канонічно не врегульованим. Єпископат не мав солідарного бачення місця Церкви у Вселенському православ'ї, конкретних шляхів набуття повноцінної автокефалії, не був готовий до церковної діяльності в еміграції і водночас тішив себе сподіваннями на швидке повернення до України.

Отже, аналіз розвитку українського автокефального руху в роки німецької окупації дає підстави для низки висновків й узагальнень. На підставі томосу 1924 р. митрополит Варшавський Діонісій мав намір відновити свою юрисдикцію на Волині, яка до війни входила до складу Польщі, а також на решті окупованих німцями територій України. До проведення помісного Собору було створено тимчасовий вищий церковний орган – Адміністратуру Православної Церкви в Генерал-губернаторстві «на визволених українських землях», очолювану архиєпископом Полікарпом Сікорським.

На початку 1942 р. автокефальний рух на території райхскомісаріату «Україна» складався з двох течій, репрезентованих волинськими церковно-громадськими колами й Київською церковною радою. Адміністратура УАПЦ виступала за реалізацію ідеї автокефалії Української Церкви й була змушена врахувати настрої серед вірян, які вимагали висвяти єпископів на Сході. Тому на Пінському Соборі з благословення Варшавського митрополита було створена нова канонічна ієрархія і ухвалено рішення про інтеграцію «липківського» духовенства до Адміністратури. Інституалізація автокефального руху супроводжувалася боротьбою за лідерство в УАПЦ. На особливі права претендували як тимчасовий адміністратор, так і голова Собору єпископів архиєпископ Пінський Олександр. Негативна реакція АПЦ на пінські ухвали загострила міжцерковні відносини й поглибила інституційний розкол Православної Церкви в Україні. Ситуація в національно-церковному русі ускладнювалася тим, що архиєпископ Холмський і Підляський Іларіон Огієнко,

обраний автономістами на київську кафедру, не визнавав ієрархію та канонів 1921 р., а тому вважав полікарпівців також неканонічними.

Прибувши до Києва владики Никанор й Ігор увійшли в молитовне та євхаристійне спілкування з «липківським» духовенством, яке приєднали до Адміністратури через спеціальний чин доповнення сумнівних для неабиякої частини православної спільноти хіротоній. Входження вірян і священнослужителів В. Липківського до УАПЦ було оформлено підписанням Акта від 19 березня 1942 р., що дало можливість залучити значну частину патріотичного духовенства до автокефального руху й поширити вплив Адміністратури УАПЦ на Схід України.

Формуванням церковно-інституційної структури УАПЦ на Київщині займалося Вище церковне управління на чолі з владикою Никанором. На архиєрейському Соборі в Києві в травні 1942 р. була висвячена нова група єпископів і створене окреме вікаріатство адміністратора УАПЦ, що мало керувати відродженням церковного життя на Сході України. Це свідчить про те, що центр автокефального руху поступово перемістився з Волині до Києва, хоча більшість хіротонізованих у роки окупації владик УАПЦ представляла волинську духовну верству.

Станом на 1 вересня 1942 р. УАПЦ на Сході налічувала 513 парафій, з яких 298 припадало на Київщину, а решта – на інші області. До Адміністратури приєдналося 93 «липківських» священника й 226 клириків РПЦ. Юрисдикційно-канонічний статус УАПЦ являв собою широку автономію в складі Православної Церкви в Генерал-губернаторстві, через яку вона перебувала в канонічній єдності з Вселенським православ’ям. Процес конституювання Української Церкви відбувався на підставі томосу 1924 р., однак у роки війни соборно автокефалія так і не була проголошена. Проведений аналіз історичних джерел спростовує звинувачення російської конфесійної історіографії в неканонічності єпископських хіротоній УАПЦ. Усі вони звершувалися з дотриманням апостольських правил і були затверджені киріархом – митрополитом Варшавським Діонісієм.

Важливе значення для підвищення авторитету УАПЦ мала місійна подорож єпископа Мстислава по Лівобережній Україні й приєднання Харківського митрополита Феофіла, під омоформ якого перебувало близько 400 парафій. Адміністратура поширила свій плив далеко на Схід України й отримала досвідченого архипастиря. УАПЦ, що влітку 1943 р. налічувала понад 3000 священників та 15 єпископів, вдалося витримати суворі випробування окупаційної доби й відродити церковно-єпархіальне життя в центральних і східних регіонах України.

Аналізуючи відносини автокефального духовенства з німецькою окупаційною владою, навряд чи можна погодитися з категоричним трактуванням їхнього колабораціонізму як «зрадницького кроку». Це були вимушені дії церковного проводу задля виживання й підтримки національного руху в умовах окупаційного режиму. З іншого боку, частина православного клиру цілком свідомо й добровільно погодилася на співпрацю з нацистами, керуючись, зокрема, меркантильними міркуваннями. Представники АПЦ також співпрацювали з німецькою окупаційною адміністрацією, зокрема, закликаючи українців добровільно їхати на працю до Німеччини. Посилення репресивної політики німецьких окупантів призвело до зростання протестних настроїв серед духовенства, яке долучалося до визвольної боротьби.

Інституційний розкол українського православ’я в роки війни являв собою конфлікт національних та еклезіальних ідентичностей у православному середовищі. Автономісти й автокефалісти не відкидали ідею автокефалії, але по-різному тлумачили томос 1924 р. Якщо УАПЦ прагнула до утвердження переважно національно-історичних, то АПЦ – еклезіально-канонічних підстав автокефалії. Олексіївці заперечувала право Варшавського митрополита втручатися в українські церковні справи й не визнавали еклезіологічних експериментів «липківців». Крім того, предметом суперечок двох орієнтацій стали нові літургійні практики, які запровадила УАПЦ: рукоположення кількох ставлеників за однією відправою, зміни в євхаристійному каноні, перехід на українську мову в богослужінні.

З огляду на те, що консолідація православної спільноти в Україні суперечила церковній політиці німецьких окупантів, які категорично відкидали намір створення єдиної помісної Церкви, спроба об'єднання українського православ'я 1942 р. в Почаєві зазнала поразки. Гітлерівці обґрунтовано розраховували на те, що саме опозиційно налаштовані владики АПЦ виконають за них частину роботи, спрямованої на зрив об'єднавчого процесу. Завдяки й цьому відбулося остаточне завершення демонтажу традиційної системи управління церковним життям в Україні та його тотальне підпорядкування владі генеральних комісарів.

Окрім міжправославного діалогу в окупованій Україні були спроби порозуміння між греко-католиками й православними. Останні негативно відреагували на екуменічні ініціативи А. Шептицького, оскільки запрошення до діалогу ієрархи зрозуміли, як небезпеку нової унії.

На першому еміграційному Соборі єпископів УАПЦ у Варшаві владики обмежилися половинчастими кроками й відклали врегулювання канонічного статусу УАПЦ до завершення війни. Спроба надання митрополиту Діонісію титулу почесного патріарха викликала негативну реакцію єпископа Мстислава й німецьких урядовців. Постійні внутрішні суперечки, різне бачення шляхів розвитку Церкви поза межами України, міжособистісні конфлікти провокували майбутні розколи в українському православ'ї в діаспорі.

ВИСНОВКИ

Опрацювання й узагальнення низки джерельних матеріалів, значна частина яких уперше вводиться до наукового обігу, вивчення спеціальної літератури, а також застосування міждисциплінарного дослідницького інструментарію забезпечили можливість істотно переосмислити розвиток Православної Церкви в Україні під час Другої світової війни. На підставі аналізу розвитку українського національно-церковного руху в Генерал-губернаторстві, інституалізації Автономної та Автокефальної Церков, їх конфліктних відносин можна зробити низку загальних висновків та узагальнень.

Українське православ'я в роки воєнних випробувань зазнало радикальних внутрішніх і зовнішніх трансформацій, спричинених політикою комуністичного й нацистського тоталітарних режимів. Проблеми становлення та розвитку Православної Церкви в Україні під час Другої світової війни стали об'єктом дослідження вітчизняних і закордонних учених, більшість публікацій яких присвячена державно-церковним відносинам, біографіям церковних діячів, сутнісним характеристикам духовенства, становищу православних вірян тощо.

Для української пострадянської історіографії проблеми характерний, з одного боку, переважно «фактографічний» підхід, пов'язаний із ретельним опрацюванням архівних фондів, а з іншого – брак належної уваги до осмислення канонічних і юрисдикційних аспектів діяльності Православних Церков. Серед діаспорних істориків помітний внесок у вивчення досліджуваної проблематики зробив І. Власовський, однак його праці, по суті, є мемуаристичною історією УАПЦ. Російське історіописання розглядає український автокефальний рух однозначно як неканонічний, що свідчить про його виразну заангажованість і тенденційність. Зважаючи на це, дисертант усвідомлює потребу у відмові від псевдонаукової конфесійної чи національно-

політичної апологетики, поєднанні еклезіального й світського підходів до вивчення історії Церкви.

Джерельна база дослідження складається передусім із неопублікованих документів, що зберігаються у фондах Архіву Варшавської Православної Митрополії, Архіву УПЦ у США, канадської колекції о. Т. Міненка, Архіву нових актів у Варшаві, архіву Інституту національної пам'яті Польщі, ГДА СБ України, ЦДАВО України, ЦДАГО України, Державних архівів Волинської, Київської, Рівненської областей. Крім того, використовувалися опубліковані матеріали, мемуари, періодичні видання, що свідчить про репрезентативність джерельної бази.

На початку XXI ст. в українській історіографії спостерігається коригування методологічного інструментарію як у церковно-історичних студіях, так і в дослідженні воєнної історії. Завдяки поєднанню загальнонаукових і спеціально-історичних методів наукового пізнання сформульовано ключові поняття дослідження, обґрунтовані теоретичні положення, висновки та узагальнення, розкрито причинно-наслідкові зв'язки й окреслено провідні тенденції в організації церковного життя на окупованих гітлерівськими військами територіях України.

Як показує аналіз конкретного фактичного матеріалу, в період Другої світової війни на території Холмщини й Підляшшя відбулося українське національно-культурне й духовне відродження, значущою складовою якого став національно-церковний рух за українізацію / розмосковлення Православної Церкви. В окупованій Польщі вона зазнала масштабної реорганізації, яка полягала, зокрема, в усуненні гітлерівцями митрополита Діонісія Валединського від обов'язків предстоятеля. Він став жертвою інтриг і лобіювань як проросійських, так і деяких проукраїнських угруповань, представники яких іще в міжвоєнний період були його латентними опонентами в національному питанні. Призначений тимчасовим керівником Варшавської єпархії Берлінський архиєпископ РПЦЗ Серафим Ляде швидко втратив підтримку німецьких урядовців через перманентні конфлікти з українськими

церковними й політичними середовищами, а також протидію Вселенського Патріархату. Водночас православним вірянам, переважно українцям, яким німецька влада почала сприяти в поверненні відібраних католиками святинь, вдалося затвердити Статут тимчасового управління православних парафій у Люблінському дистрикті. Цей документ санкціонував церковну автономію українців Холмщини і Підляшшя на чолі з адміністратором о. І. Левчуком, завдяки якій до кінця 1940 р. кількість православних храмів збільшилася майже вдвічі – з 51 до 91.

Повернення митрополита Діонісія Валединського до керівництва церковними справами у вересні 1940 р. відкрило шлях до висвяти архиєреїв-українців Іларіона Огієнка на архиєпископа Холмського й Підляського, а також Палладія Видибіду-Руденка на архиєпископа Краківського й Лемківського. Ситуативне сприяння німецької влади інтенціям православних вірян, себто їхнім прагненням українізувати Церкву, призвело до реанімації ідеї набуття нею автокефального статусу. Оскільки ж воно було виявом геополітичних розрахунків нацистів, а не якоїсь особливої прихильності до православних українців, то насправді мало на меті не тільки послабити польські та російські впливи в регіоні, а й підтримати міжетнічне й міжконфесійне протистояння, яке відчутно загострилося під час ревіндикаційних акцій 1937–1939 рр. Тому православні віряни, особливо їх очільники, мимоволі виявилися зручним інструментом у руках нацистських керманичів, які робили їм поступки в релігійних питаннях суто зі стратегічних прагматичних міркувань. Унаслідок цього єпископи-українці становили більшість у Синоді й отримали дієві важелі впливу на прийняття низки ключових рішень у церковному житті.

Краківсько-Лемківська єпархія, що після розширення налічувала близько 40 парафій, мала обмежені можливості для розвитку національно-церковного руху з огляду на протидію греко-католицького лобі в німецьких відомствах, брак національно свідомих клириків і труднощі воєнного часу. Саме тому владиці Палладію, який постійно мешкав у Варшаві й служив у митрополичому

соборі, не вдалося досягти відчутних успіхів в українізації православ'я на Лемківщині.

Українізаційна програма митрополита Іларіона Огієнка, котрий на цей час не тільки осмислив і узагальнив національно-ідеологічні засади розвитку українського православ'я, а й оприлюднив їх, стала вагомим чинником самоствердження українства та ідеї автокефалії. Проведення Холмсько-Підляського єпархіального Собору в жовтні 1941 р., відродження святої Данилової гори, повернення православним чудотворної Холмської ікони Богородиці, розбудова Турковицького та Яблочинського монастирів сприяли відновленню давніх соборноправних традицій Київської Церкви й кристалізації конфесійної та національної ідентичності православних українців. Холмський церковний проєкт владики Іларіона, що наповнювався виваженим використанням української мови в богослужінні, розбудовою парафіяльної мережі та підготовкою національно свідомих священнослужителів, мав на меті конституювання на окупованих нацистами територіях автокефальної УПЦ із патріаршим устроєм. Це був закономірний вияв глибинної потреби українського народу в церковному самовизначенні й поверненні до помісної традиції.

Православне духовенство, яке успішно поєднувало душпастирську працю з національно-патріотичною, зрештою стало жертвою масового польського терору на українських етнічних землях Холмщини й Підляшшя. Він був наслідком низки чинників, зокрема намірами реваншу з боку частини польської католицької спільноти повернути у своє володіння частину святинь, захоплених нею в міжвоєнні роки, прагненням покарати й залякати національно свідомих православних священників, а також блокувати їх діяльність задля деморалізації українського населення регіону. Проведений аналіз історичних джерел дає змогу стверджувати, що антиправославний терор на Закерзонні був логічним продовженням, своєрідним рецидивом полонізаційно-ревіндикаційних акцій польської влади міжвоєнного періоду. Німецька окупаційна адміністрація не тільки не перешкоджала проведенню етнічних чисток, а навпаки, – низкою

латентних, старанно замаскованих дій, підживлювала міжнаціональне та міжконфесійне протистояння в окупованій Польщі.

Початок Другої світової війни й радянська анексія західноукраїнських земель призвели до коригування дискурсу державно-церковної політики СРСР. Наявність повноцінного релігійного життя на цих територіях потребувала застосування ширшого спектру засобів боротьби з Церквою задля нейтралізації й асиміляції мільйонів нових громадян. Головний акцент у стратегії поширення радянського впливу на православне населення робився на використанні упокореного Московського Патріархату для зміни юрисдикційно-канонічного статусу новоприєднаних єпархій, які втратили канонічний зв'язок із митрополитом Варшавським Діонісієм. З ініціативи радянської влади вони були в неканонічний спосіб інкорпоровані до складу лояльної РПЦ й об'єднані в екзархат Західних України та Білорусі на чолі з владикою Миколаєм Ярушевичем.

Радянізація західноукраїнських областей супроводжувалася інтенсивною різноплановою агітаційно-пропагандистською роботою та водночас репресивними заходами проти духовенства. Сталінський режим не тільки здійснював ідеологічний та фіскальний тиск на священників, парафії та монастирі, але й активно розбудовував агентурну мережу всередині самої Церкви. У цей час було перервано процес українізації та демократизації православ'я на Волині, де радянське керівництво започаткувало апробацію принципово нової моделі взаємовідносин влади й Церкви.

З червня 1941 р. релігійна ситуація в окупованій Україні почала докорінно змінюватися. Це було пов'язано з пожвавленням церковного життя й переформатуванням православного простору після встановлення нацистського режиму. Лейтмотивом німецької церковної політики, опертої на імперський принцип «розділяй та володарюй», була спрямованість на розкол українського православ'я та нейтралізацію національно-патріотичного руху. Після невдалих спроб митрополита Діонісія повернути архиєпископа Олексія Громадського у свою юрисдикцію більшість православного єпископату вирішила залишитися в

складі Московського Патріархату, але на правах церковної автономії, санкціонованої РПЦ 1918 р. Оскільки владика Олексій був упевнений, що автокефалія Православної Церкви в Польщі втратила чинність, то сподівався очолити відродження Української Церкви канонічним шляхом через автономію до автокефалії.

На Почаївському Соборі єпископів було ухвалено низку важливих рішень загальноукраїнського характеру, які поклали початок інституційного розколу Православної Церкви в Україні. Зокрема, архиєпископ Олексій отримав права обласного митрополита й звання екзарха всієї України. Автономісти вирішили зберігати юрисдикційний зв'язок із РПЦ, однак він розглядався ними як необхідна формальність тактичного характеру задля уникнення звинувачень у неканонічності. Водночас проведене дослідження дає підстави стверджувати, що серед духовенства АПЦ мали місце як москвофільські, так й українофільські національно-політичні орієнтації. Прагнучи нейтралізувати владику Іларіона Огієнка як потенційного конкурента в боротьбі за лідерство в УПЦ, Олексій Громадський домігся його обрання на Київську кафедру наприкінці 1941 р.

Православна Волинь, що зберегла значний кадровий ресурс клиру, стала своєрідним церковним П'ємонтом у процесі відродження релігійного життя на Сході. Не перешкоджаючи відновленню церковної мережі, окупаційна влада переймалася не стільки задоволенням релігійних потреб місцевого населення, скільки реалізацією своєї далекосяжної колонізаторської політики. Завдяки певній лібералізації релігійного життя автономістам вдалося відкривати храми, монастирі, пастирські курси, висвячувати нових єпископів, займатися доброчинністю тощо.

Автор дійшов висновку, що єпископат АПЦ тісно, а в низці випадків запопадливо, співпрацював із нацистським режимом, поминаючи німецьку владу під час богослужінь, публікуючи звернення пронімецького характеру, а також агітуючи українську молодь добровільно виїжджати на роботу до Німеччини. Цим, зокрема, можна пояснити превалювання кількості автономних

православних парафій і монастирів в окупованій Україні. Крім того, консерватизм духовенства, яке зберігало церковнослов'янську богослужбову мову й позиціонувало свою аполітичність, викликав симпатії місцевого православного населення, особливо в Центральній і Східній Україні. Отже, головними чинниками прихильнішого ставлення німецької влади до АПЦ були підкреслена лояльність, керованість й антирадянська позиція її очільників, чітке й послідовне дистанціювання від будь-якої політичної діяльності й національного руху, переважно негативна реакція на об'єднання Церков.

Упродовж 1942 р. релігійна політика німецької окупаційної адміністрації еволюціонувала в бік установлення тотального контролю за Православними Церквами, активність і неконтрольованість яких почали становити загрозу для утвердження «нового порядку». Її наслідком стало завершення демонтажу традиційної системи церковного управління та підпорядкування єпископів генеральним комісарам. Остаточна дезінтеграція АПЦ відбулася після трагічної загибелі митрополита Олексія від рук мельниківців у травні 1943 р., оскільки після цього владика Дамаскин Малюта був обраний лише очільником Православної Церкви на території генеральної округи «Волинь-Поділля».

Розвиток АПЦ в окупованій Україні мав свою регіональну специфіку, що зумовлювалася не тільки ставленням місцевої влади до її осередків, але й передвоєнними соціокультурними відмінностями територій, рівнем релігійності й атеїзації населення, особистими якостями правлячих архиєреїв тощо. Зокрема, якщо на Волині все ж була збережена церковна інфраструктура, то на Сході її довелося творити ледь не спочатку. Трактуючи «липківське» духовенство як неканонічне, автономісти опиралися на колишніх священників РПЦ і нововисвячених клириків. Оперативність у призначенні керівником Київської єпархії владики Пантелеймона Рудика сприяла швидкій інституалізації АПЦ на Київщині, де налічувалося близько 400 її громад, а також активно відроджувалося чернече життя. Сильні позиції автономістів, толерованих окупантами, спостерігалися на Поділлі та Чернігівщині. За приблизними підрахунками, у 1943 р. АПЦ налічувала понад 2 500 парафій.

Відродження розгромленого більшовиками церковного життя супроводжувалося об'єктивними труднощами: необхідністю відбудови сакральних споруд, підготовкою священичих кадрів, гострою нестачею богослужбовою літератури, начиння й антимінсів. Драматизм ситуації в українському православ'ї в роки війни полягав у поглибленні конфронтації між двома юрисдикціями, які формально залежали від Варшави й Москви, однак виступали за автокефальний шлях розвитку. Щоправда, АПЦ заперечувала право Варшавського митрополита втручатися в українські церковні справи й очікувала визнання автокефалії від РПЦ та інших помісних Церков. Створена з благословення митрополита Діонісія, Адміністратура УАПЦ на чолі з архиєпископом Полікарпом Сікорським розпочала формування паралельної православної ієрархії, керуючись Патріаршим і Синодальним Томосом 1924 р. На Пінському Соборі 1942 р. було рукоположено нових єпископів і затверджено спеціальний чин приєднання «липківських» священників через доповнення сумнівних свячень. Це уможливило залучення частини патріотичного духовенства до автокефального руху, а також поширення впливу Адміністратури УАПЦ на Схід України.

Прихильники й промотори церковно-самостійницької візії сподівалися на підтримку автокефальної ідеї масою православних вірян, однак реалії окупаційного життя виявилися далекими від їхніх намірів. Негативна реакція владик Олексія та Іларіона на пінські ухвали призвела до посилення міжцерковного протистояння, що супроводжувалося взаємними звинуваченнями в неканонічності, та поглиблення інституційного розколу Православної Церкви в Україні. Це протистояння в українському православ'ї виправдано розцінювати як вияв складного багатофакторного цивілізаційного конфлікту національно-еклезіальних ідентичностей, в основі якого лежали модернізаційні трансформації, пов'язані з формуванням сучасної української політичної нації. В умовах воєнних лихоліть, зокрема запеклої інформаційної війни, православні віряни виявилися поділеними на прихильників релігійного традиціоналізму й модернізму. Як із боку автономістів, так й автокефалістів

спостерігалося прагнення посилити свої позиції, поширити свій вплив на всю територію України.

Канонічність православної ієрархії 1942 р. не викликає жодного сумніву, адже всі хіротонії звершувалися з дотриманням апостольських правил і були затверджені митрополитом Варшавським Діонісієм, який 1942 р. був обраний місцеблюстителем Київського митрополичого престолу. Щодо юрисдикційно-канонічного статусу УАПЦ, то він був більше схожий на широку автономію в складі Православної Церкви в Генерал-губернаторстві. Водночас її можна трактувати як самодостатній еклезіальний організм зі своїм Собором єпископів і адміністратором владикою Полікарпом. Збереження зв'язку з Варшавським митрополитом уможливлювало підтримку через нього канонічної єдністі зі світовим православ'ям. Автокефалія Української Церкви, що так і не була офіційно проголошена, розглядалася лідерами національно-церковного руху як інструмент деімперіалізації та духовного визволення українського народу.

Істотними перешкодами, які заважали подолання міжцерковного конфлікту, були різні концепції творення автокефальної Церкви, особисті амбіції ієрархів, нові літургійні практики УАПЦ і прийняття нею клириків «липківської» висвяти. Однак посилення утисків із боку гітлерівської влади, невдоволення вірян, усвідомлення частиною провідників обох орієнтацій безперспективності церковного протистояння спонукали до пошуку шляхів міжправославного примирення. Почаївська угода жовтня 1942 р. була першою з двох відомих у XX ст. спроб подолати інституційний розкол в українському православ'ї. Лише втручання окупаційної влади, якій було невигідне створення сильної єдиної помісної Церкви, й жорстка антиукраїнська налаштованість частини ієрархів завадили успішній реалізації цього доволі ризикованого задуму. Нацисти ж твердо й послідовно протидіяли йому, оскільки були переконані, що об'єднана Православна Церква могла б стати каталізатором зростання української національної свідомості її вірян.

Переломним моментом у розвитку Православної Церкви як на Волині, так і на теренах окупованої України стала смерть Олексія Громадського, після якої

активізувався перехід низки автономних парафій і Дерманського монастиря до Рівненсько-Кременецької єпархії УАПЦ, що стала налічувати понад 200 парафій. Водночас боротьба між православними юрисдикціями перейшла в латентну фазу й тривала на нижчому, тобто парафіяльному рівні. Варто зауважити, що частина духовенства обох течій намагалась уникати виконання розпоряджень окупаційної влади, брала участь у порятунку єврейського населення, виконувала капеланські обов'язки при відділах УПА.

Церковний колабораціонізм, притаманний для обох орієнтацій, можна пояснити, з одного боку, їх антирадянським налаштуванням і цинічною «ліберальною» релігійною політикою нацистів, а з іншого – необхідністю виживання в екстремальних воєнних умовах. Перебуваючи «між молотом і ковадлом» (за образним висловом І. Власовського), Церква залишалася єдиною легальною українською інституцією, яка все ж консолідувала, опікувала своїх вірян, тому це були переважно вимушені дії її єпископату задля душпастирської опіки вірян й підтримки національного руху під час нацистської окупації. Гітлерівці жорстоко придушували не тільки щонайменший спротив із боку православної спільноти, але й намагалися не допустити розвитку української національно-церковної самобутності.

Митрополит А. Шептицький, який неодноразово письмово звертався до православних архиєреїв і світської інтелігенції, розглядав примирення греко-католиків і православних в Україні як перший крок до національної консолідації. Реакція очільників православних структур, а також впливових громадських діячів, на його екуменічні ініціативи була здебільшого кволою чи негативною й не призвела до реалізації намірів А. Шептицького.

Не безпідставно побоюючись репресій із боку радянських каральних органів, сотні православних священників зі своїми родинами емігрували на Захід. Варшавський Собор єпископів УАПЦ 1944 р. обмежився половинчастими рішеннями щодо її канонічного статусу й відклав його урегулювання до завершення війни. Частина соборян вдалася до спроби

надання титул почесного патріарха митрополиту Діонісію, однак цьому перешкодили німецькі окупанти.

Після повернення радянської влади в Україну, коли рештки альтернативних юрисдикцій були інкорпоровані до РПЦ, значна частина автокефального духовенства, залишившись без власного єпископату, змирилася з поразкою і після відповідної процедури покаяння або перевисвяти приєдналася до Московського Патріархату. Упосліджена й лояльна щодо сталінського режиму РПЦ стала знаряддям втілення його далекосяжної мети духовної уніфікації суспільства за радянським взірцем.

Підсумовуючи церковно-інституційні трансформації українського православ'я впродовж 1939–1944 рр., виправдано констатувати, що канонічно-юрисдикційна залежність двох православних течій від закордонних центрів – Варшави й Москви – сприяла ускладненню церковного життя в Україні, створила одну зі значних перешкод на шляху до їх поєднання, завадила появі авторитетного духовного лідера, який би зміг очолити об'єднану Церкву. Відновлення радянської влади в Україні призвело до знищення УАПЦ й АПЦ та інкорпорації їх інституційних структур до Московського Патріархату. Позбавлені духовного проводу, ізольовані від діаспорних Церков і переслідуванні карально-репресивною системою автокефалісти, на відміну від греко-католиків, не змогли зберегти свою Церкву в підпіллі й були приречені на зникнення з релігійної мапи УРСР. Отже, на наше переконання, врахування драматичного, а в багатьох випадках трагічного, досвіду державно-церковних і міжправославних відносин періоду Другої світової війни може стати в нагоді сучасним українським політичним і церковним діячам, щоб не тільки уникати повторення помилок минулого в цій царині, але й водночас окреслити стратегічні орієнтири в розв'язанні нинішніх проблем українського православ'я.

Водночас потребують подальшого наукового пошуку питання, пов'язані з архипастирським служінням митрополита Олексія Громадського, функціонуванням Рівненсько-Кременецької єпархії УАПЦ на чолі з владикою

Платоном Артемюком, видавничою діяльністю Церков. Особливої уваги заслуговує розгляд інкорпорації інституційних структур УАПЦ й АПЦ до складу Московського Патріархату та репресивної партійно-державної політики щодо православного духовенства. Перспективним бачиться порівняльний аналіз церковних процесів в Україні та Білорусі. Недостатньо дослідженим є ставлення Православної Церкви до Голокосту, парафіяльне й чернече життя. Вельми актуальною є потреба в окремому докладному вивченні участі православних священнослужителів у самостійницькому та радянському партизанському рухах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

І. Архівні матеріали

Архів Управління Служби безпеки України в Тернопільській області

Фонд кримінальних справ на реабілітованих громадян

1. Спр. 2124-П (Руссіян Михайло Тимофійович). 45 арк.
2. Спр. 13922-П (Новицький Сергій Васильович). 150 арк.

Галузевий Державний архів Служби безпеки України

3. Ф. 5 (Кримінальні справи на нереабілітованих осіб). Оп. 1. Спр. 67452. Т. 1 (Кравчук Яків Опанасович). 311 арк.
4. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67766 (Булдовський Феофіл Іванович). 171 акр.
5. Ф. 6 (Кримінальні справи на реабілітованих осіб). Оп. 1. Спр. 31970фп (Юнаков Леонтій Георгійович). 120 арк.
6. Ф. 6 Оп. 1. Спр. 71152фп (Якубовський Борис (Йосиф) Киріякович). 193 арк.
7. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75169фп (Громадський Олексій Якович). 26 арк.
8. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75198фп (Івановський Семен Васильович). 222 арк.
9. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75523фп (Оксіюк Йосиф Федорович). 130 арк.
10. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75625фп (Малюта Діонісій Макарович). 154 арк.
11. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75633фп (Гладков Василь Васильович). 187 арк.
12. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75682фп (Тимощук Филип Мойсейович). 127 арк.
13. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75871фп (Федорчук Максим Ілліч). 104 арк.
14. Ф. 13 (Колекція друкованих видань КГБ УРСР). Спр. 372 (Збірник документів про структуру та характер антирадянської діяльності «Організації Українських Націоналістів – ОУН» та «Української Повстанської Армії – УПА»; про методи та заходи аґентурно-оперативної роботи органів державної безпеки України з ліквідації організованого підпілля ОУН озброєних банд УПА на території республіки в період 1943–1954 рр.). Т. 33 (Документи, які характеризують злочинний зв’язок голів українських націоналістів із командуванням і розвідкою фашистської

Німеччини з питань антирадянської диверсійно-терористичної діяльності в період 1943–1954 рр.). 421 арк.

15. Ф. 13. Спр. 376 (Додаток до основної збірки матеріалів про структуру та характер антирадянської діяльності «Організації українських націоналістів – ОУН» та «Української повстанської армії»). Т. 84 (Документи та матеріали ОУН про становище Церкви в Україні. Матеріали про Київ і різні матеріали). 230 арк.

Державний архів Київської області

16. Ф. 2412 (Музей-архів переходової доби). Оп. 2. Спр. 199 (Статті, листування між церковними діячами та інші документи про діяльність церкви на Україні). 174 арк.

Державний історико-культурний заповідник м. Острога

Фонди. Кн 32439. ІІІД-13882.

Державний архів Волинської області

Ф. Р-69 (Німецька українська газета). Оп. 1. Спр. 310 (Відозва архиєпископа Луцького і Ковельського до українського народу про вербування на німецьку каторгу, відозву німецької влади до українців із закликом про допомогу в боротьбі проти радянської влади). 19 арк.

Державний архів Рівненської області

17. Ф. Р-204 (Уповноважений Ради у справах Російської Православної Церкви при Раді міністрів СРСР по Рівненській області). Оп. 11. Спр. 1 (Листування з Радою і республіканським уповноваженим у справах Православної Церкви й місцевими радянськими органами з питань, що стосуються Церкви). 175 арк.

18. Ф. Р-281 (Рівненське церковне управління, м. Рівне). Оп. 1. Спр. 3 (Повідомлення церковного управління всім парафіям Рівненської області про адміністративний поділ деканатів і про стан парафій Православної Церкви). 116 арк.

19. Ф. Р-281. Оп. 1. Спр. 9 (Справа про об’єднання Православної Автокефальної Української Церкви з Автономною Православною Церквою в Україні). 7 арк.

20. Ф. Р-281. Оп. 1. Спр. 10 (Нагородні й похвальні грамоти, видані священникам Рівненським єпископом і звернення архиєпископа Варшавського до архиєпископа Луцького Полікарпа). 53 арк.
21. Ф. Р-281. Оп. 1. Спр. 13 (Накази та розпорядження про переміщення священників на території Рівненської області). 273 арк.
22. Ф. Р-281. Оп. 1. Спр. 17 (Розпорядження про переміщення і призначення священиків на території Рівненської області і про стан парафій). 77 арк.
23. Ф. Р-281. Оп. 1. Спр. 20 (Звернення митрополита Полікарпа до населення про участь у війні проти Радянського Союзу). 3 арк.
24. Ф. Р-281. Оп. 2. Спр. 1 (Місячні звіти, протоколи зборів і листування з гебітскомісаріатом у Рівному про збільшення накладу видання церковної літератури). 48 арк.

Рівненський обласний краєзнавчий музей

25. 15350/8 Доп. Арк. 2.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

26. Ф. 3206 (Рейхскомісаріат України, м. Рівне). Оп. 5. Спр. 15 (Відомості й доповіді державного управління архівами при Райхскомісаріаті «Україна» і співробітника держуправління про архівні й музейні цінності. Листування з генерал-комісарами міст окупованих областей з різних питань). 786 арк.
27. Ф. 3676 (Штаб імперського керівника (райхсляйтера) Розенберга для окупованих Східних областей, мм. Берлін, Київ). Оп. 1. Спр. 50 (Список єпископів Православної Церкви, які приїхали в Східну Україну з німцями, звіт про діяльність ортодоксальної церкви в Україні в період окупації. Лист до німецької влади служителів церкви Херсона, протокол засідання організаційного собору Київського округу). 360 арк.
28. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 108 (Матеріали Православної Церкви в Німеччині за 1941–1943 рр. російською та українською мовами). 243 арк.
29. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 474 (Документи про діяльність німецько-фашистської поліції безпеки СД в м. Києві та в інших окупованих регіонах України (доповіді, листування, списки осіб, які співробітничали з фашистами, а

також списки осіб, заарештованих і вбитих німецько-фашистськими окупантами). 1023 арк.

30. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 475 (Матеріали про діяльність німецько-фашистської поліції безпеки і СД у м. Києві та інших окупованих регіонах України. Т. II). 915 арк.

31. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 476 (Матеріали про діяльність німецько-фашистської поліції безпеки і СД у м. Києві та інших окупованих регіонах України. Т. III). 1023 арк.

32. Ф. 3833 (Краєвий провід (керівництво) Організації українських націоналістів на західноукраїнських землях). Оп. 1. Спр. 107 (Відкритий лист Бульби-Боровця до С. Бандери: звернення ЦК так званої Української національно-демократичної партії до українського народу (червень – 06 грудня 1943 р.). 40 арк.

33. Ф. 4398 (Командуючий поліції безпеки і СД в м. Києві). Оп. 1. Спр. 3 (Справа з матеріалами про діяльність Української Церкви за 1941–1943 рр. (листування, документи, постанови). 642 арк.

34. Ф. 4398. Оп. 1. Спр. 4 (Матеріали, які стосуються Православної Церкви в Україні (листування, доповіді, характеристики священників). 539 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

35. Ф. 1 (Центральний Комітет Комуністичної партії України). Оп. 23. Спр. 90 (Доповідна записка, спецповідомлення про діяльність сектантів і церковників в Харківській області в період нацистської окупації). 914 арк.

36. Ф. 57 (Колекція документів з історії Комуністичної партії України). Оп. 4. Спр. 176 (Донесення поліції безпеки і СД на окупованій території про становище населення). 362 арк.

37. Ф. 269 (Колекція документів «Український музей в Празі»). Оп. 1. Спр. 341 (Звернення і проєкти звернень українського духовенства до українського населення Холмщини і Підляшшя, інші матеріали з церковного життя). 283 арк.

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

38. Z. Rząd Generalnego Gubernatorstwa w Krakowie. Sygn. 429 (Korespondencja, memoriały, notatki w ogólnych i szczegółowych sprawach kościoła, duchowieństwa i wyznaniowych – wszystkie wyznania). 685 k.
39. Z. Rząd Generalnego Gubernatorstwa w Krakowie. Sygn. 430 (Korespondencja, memoriały, notatki w ogólnych i szczegółowych sprawach kościoła, duchowieństwa i wyznaniowych – wyznania grecko-katolickie/ortodoks/). 561 k.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie

40. BU 1229/174 (Sytuacja Kościoła Prawosławnego w Generalnej Guberni. Informacja kieleckiego wojewody o rosyjskiej mniejszości narodowej i emigracji rosyjskiej w Polsce. Korespondencja arcybiskupa Diecezji Chełmsko-Podlaskiej Iłariona (prof. Iwana Ohijenki). 1932–1940). 104 k.

Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej

41. Sygn. 1029-RII-6D (Prawosławna Cerkiew w Generał-Gubernatorstwie).
42. Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).
43. Sygn. 1649-RII-6D (Generalna Gubernia /dekrety, nominacje, wydawnictwa/).

Bundesarchiv Berlin

44. NS 43/32. B1.

Institut für Zeitgeschichte München

45. MA 128/7.

Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego, Londyn

46. Sygn. A.12.252/2. Raport bp Sawy z pobytu w Istambule u patriarchy Beniamina od dnia 11–18 maja 1940 r. / 27 V 40.

University of Alberta Archives

Minenko Collection

47. Box 1, item 32 (Correspondence Between Metropolitan Alexii and Archbishop Alexander (Inozemtsev).
48. Box 1, item 38 (Bishop Leontii).
49. Box 1, item 41 (Instructions of Metropolitan Alexii).
50. Box 1, item 42 (Pochaiv Sobor of the Autonomous Church in Ukraine).
51. Box 1, item 43 (Metropolitan Alexii Messages).

52. Box 1, item 44 (Messages from Sobor of Bishops).
53. Box 1, item 46 (Correspondence between Archbishop Polikarp and Metropolitan Alexii).
54. Box 1, item 47 (Volhynian Consistory of the Autonomous Church).
55. Box 1, item 48 (Reservations Against the Autocephalous Church).
56. Box 1, item 51 (Church Life of the Autonomous Church in Ukraine).
57. Box 2, item 1 (UAOCh Records).
58. Box 2, item 10 (Arrest and Release of Met. Dionisii, 1939-40).
59. Box 2, item 11 (Legality of jurisdiction of archbishop Serafim in GG, 1939-40).
60. Box 2, item 12 (Archbishop Serafim, administrator of Warsaw Metropolia).
61. Box 2, item 19 (Legalization of Met. Dionisii in GG, 1940).
62. Box 2, item 23 (Minutes of Bishop Sobors of the Orthodox Church in GG).
63. Box 2, item 59 (Language of Church Sermons of Ukrainian Parish in Warsaw).
64. Box 3, item 72 (Priest Ilarion Bryndzian).
65. Box 3, item 83 (Warsaw Theological Seminary).
66. Box 3, item 103 (Met. Sheptyts'kyi and the Question of Unification of Churches).
67. Box 4, item 131 (Lemko Theological Consistory).
68. Box 4, item 134 (Foundation of a Ukrainian Parish in Krakow).
69. Box 4, item 138 (Archbishop Palladii: His Ordination).
70. Box 4, item 144 (Galician Orthodox Parishes in Lemko Eparchy).
71. Box 5, item 178 (Canonical Explanation of the Ukrainian Orthodox Autocephalous Church by Archbishop Illarion).
72. Box 5, item 182 (State of Church in Ukraine, 1941-43: Information for Archbishop Illarion).
73. Box 5, item 182(a) (Solution of the Church Question in Ukraine).
74. Box 5, item 183 (State of Church in Ukraine: Information for Archbishop Illarion).
75. Box 5, item 185 (Church Affairs: Information from Fr. V. Varvarov).
76. Box 6, item 187 (Archbishop Illarion's Struggle for the Metropolitan Seat in Kyiv).

77. Box 6, item 188 (Pochaiv Sobor of Bishops Elects Archbishop Illarion).
78. Box 6, item 192 (Letters sent to Ilarion from clergy, parisheners and local Ukrainian authorities (mis'ka uprava, raionna uprava) requesting him to take the post of Kyiv metropolitan. Frequent anti-Semitic references in petitions from the regional authorities).
79. Box 6, item 200 (Letters to Ilarion from Various Bishops in Ukraine).
80. Box 6, item 219 (Church Policy of German Occupation Authorities in Ukraine).
81. Box 6, item 234 (Unification of Lypkivs'kyi Followers with UOACh).
82. Box 6, item 235 (Bishop Sobors of UOACh: Pinsk Sobor).
83. Box 6, item 236 (Procedures of Ordination of Bishops).
84. Box 6, item 237 (Bishop Sobors of UOACh: Kyiv Sobor).
85. Box 6, item 238 (Bishop Sobors of UOACh: Lutsk Sobor).
86. Box 7, item 242(a) (Met. Dionisii Correspondence with Ukrainian Bishops).
87. Box 7, item 243 (Archbishop Alexander (Inozemtsev).
88. Box 7, item 243(a) (Correspondence Between Met. Dionisii and Archbishop Alexander).
89. Box 7, item 246 (Moscow Patriarchate and Archbishop Polikarp).
90. Box 7, item 251 (Bishop Manuil (Tarnavs'kyi).
91. Box 7, item 253 (Bishop Mstyslav (Skrypnyk).
92. Box 9, item 322 (Takeover of Orthodox Churches from the Catholics).
93. Box 9, item 330 (Chelm Eparchial Sobors).
94. Box 9, item 335 (Archbishop Illarion (Ohiienko).
95. Box 9, item 339 (Correspondence of Archbishop Illarion with Archbishops Palladii, Serafim, Alexander and Timofei).
96. Box 10, item 348 (Information of the Press Department).
97. Box 10, item 361 (The Question of Arson in St. Onufrii Monastery).
98. Box 10, item 369 (Chelm Theological Seminary).
99. Box 17, item 669 (Correspondence Between Archbishop Ihor (Huba) And Archbishop Nikanor (Abramovych).

100. Box 57, item 1404 (Orthodox Church in Ukraine during the Second World War, 1939-45 (Volhynian Period).
101. Box 57, item 1406 (Drafts of Minenko's Book on Orthodox Church in WWII).
102. Box 64, item 1467 (Documents on Archbishop Palladii, met. Dionisii and Archbishop Illarion).
103. Box 100, item 1955 (UAOCh during German Occupation.)
104. Box 100, item 1958 (Correspondence Between Bishop Platon (Artemiuk) and Archbishop Nikanor (Abramovych).
105. Box 100, item 1960 (Church Administration of UAOCh in Kyiv during the German Occupation).
106. Box 100, item 1963 (Controversy between the Autocephalous and Autonomous Churches).
107. Box 100, item 1964 (1942 Pochaiv Act).
108. Box 101, item 1966 (Conflicts Among UAOCh Bishops during the Evacuation and in DP Camps in Germany).
109. Box 101, item 2025 (Correspondence between met. Polikarp and Archbishop Aleksander (Inozemtsev).

Ukrainian Historical and Educational Center Archives, Somerset, New Jersey

110. Fr. Anatolii Dublians'kyi papers, box 2, folder 19 (Два роки: спогади з часів німецької окупації Волині (Two Years: A Memoir of the German Occupation of Volyn'), 1950).
111. Bishop Platon papers, box 1, folder 1 (Notifications to clergy, 1942–1943).
112. Bishop Platon papers, box 1, folder 3 (General correspondence, 1942–1943).
113. Metropolitan Mstyslav papers, box 1, folder 1.
114. Metropolitan Mstyslav papers, box 1, folder 6.
115. Metropolitan Nikanor papers, box 25, folder 1.
116. Metropolitan Nikanor papers, box 30, folder 5.
117. Metropolitan Oleksandr papers, box 1, folder 1 (Metr. Dionisii, 1941–1942).

118. Metropolitan Oleksandr papers, box 1, folder 7 (General correspondence, 1939-1945).
119. Metropolitan Oleksandr papers, box 1, folder 8 (Sobor records, 1939–1942).
120. UAOC records, box 2, folder 3.
121. UAOC records, box 2, folder 4.

II. Опубліковані джерела

122. Афанасий (Мартос), архиеп. На ниве Христовой. URL: https://www.fatheralexander.org/booklets/russian/na_%20nive_hristovoj_archb_athanasios.htm (дата звернення: 12.02.2019).
123. Бігдай Ф. Церковні справи на Волині року 1941-го // Віра й культура. 1960. Ч. 5. С. 11–13.
124. Василів-Сидоренко К. Молитва над останками Князя Данила : (Блаженніший Митрополит Іларіон у моїх спогадах) // Над Бугом і Нарвою. 2008. № 4. С. 29-31.
125. Великий й незабутній день для Холмщини та Підляшшя // Над Бугом і Нарвою. 2013. № 13. С. 21-22.
126. Величківський М. Сумні часи німецької окупації (1941–1944) // Визвольний шлях. 1965. Кн. 7–8. С. 800–838.
127. Войцеховский С. Эпизоды. Лондон (Канада), 1978. 189 с.
128. Данилюк В. Вірити занадто боляче... Волинь: Хроніка подій 1939–1944 років. Луцьк, 1995. 223 с.
129. Данилюк М. Повстанський записник. Київ, 1993. 194 с.
130. Денисенко І. Уривки з минулого. Ч. 1. До 1948-го // Молода нація. 2005. № 2. С. 5-60.
131. Діяння першого річного Холмсько-Підляський єпархіального Собору 21, 22 і 23 жовтня 1941 року. Холм, 1942. 20 с.
132. Документи Святого і Великого Собору Православної Церкви. Крит, 2016. Київ, 2016. 111 с.
133. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (1907–1968). Київ, 2001. Т. 2. 477 с.

134. Іларіон, митр. Мої проповіді. Вінніпег, 1973. Ч. 1. 185 с.
135. Іларіон. На Голготі. Українська Православна Церква на Холмщині під німцями: Спогади. 1939–1945 // Віра й Культура. 1966. Ч. 5 (149). С. 18-24.
136. Іларіон. На Голготі. Українська Православна Церква на Холмщині під німцями: Спогади. 1939–1945 // Віра й Культура (Вінніпег). 1966. Ч. 6–7. С. 2-7.
137. Іларіон. На Голготі. Українська Православна Церква на Холмщині під німцями: Спогади. 1939–1945 // Віра й Культура (Вінніпег). 1966. Ч. 8–9. С. 10-16.
138. Іларіон. На Голготі. Українська Православна Церква на Холмщині під німцями: Спогади. 1939–1945 // Віра й Культура. 1966. Ч. 10–11 (154–155). С. 1-5.
139. Іларіон. На Голготі. Українська Православна Церква на Холмщині під німцями: Спогади. 1939–1945 // Віра й Культура (Вінніпег). 1966. Ч. 12. С. 1-7.
140. Іларіон. На Голготі. Українська Православна Церква на Холмщині під німцями: Спогади. 1939–1945 // Віра й Культура (Вінніпег). 1967. Ч. 1–2. С. 10-11.
141. Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи / упоряд. Т. М. Себта, Р. І. Качан. Київ, 2016. 1200 с.
142. Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр.: За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації. Київ, 2014. 864 с.
143. Корчак-Городиський О. Спогади з життя. Ч. 2: Східний фронт. 1941–1943 рр. Львів, 2003. 320 с.
144. Кров українська, кров польська… Трагедія Холмщини та Підляшшя в роках 1938–1948 у спогадах. Торонто ; Львів, 2014. 389 с.
145. Листи від громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона). Київ, 2011. 752 с.

146. Листування митрополита Іларіона (Огієнка) / упоряд. о. Юрій Мицик. Київ, 2006. 566 с.
147. Макар Ю. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Чернівці, 2011. Т. 1. Дослідження. 880 с.
148. Макар Ю., Горний М., Макар В. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Чернівці, 2014. Т. 2. 900 с.
149. Мартирологія Українських Церков: У 4 т. Т. 1: Українська Православна Церква. Торонто ; Балтимор, 1987. 1207 с.
150. Матяш І. «Той час не був часом чудес…» (Спомини Андрія Яковлєва «з років всесвітньої війни 1935–1945») // Пам'ятки. 2007. Т. 7. С. 75–109.
151. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність : у 3 т. Львів, 1995. Т. 1 : Церква і церковна єдність : документи і матеріали. 1899–1944. 524 с.
152. Нестеренко А. Величне свято // Слово Істини. 1950. Ч. 1–2. С. 15–28.
153. Никодимов И. Н. Воспоминание о Киево-Печерской Лавре (1918–1943 гг.). Киев, 2005. С. 224.
154. Николай, митр. Слова, речи, послания. Москва, 1947. 256 с.
155. ОУН і УПА в 1943 році: Документи. Київ, 2008. 347 с.
156. Петрушко В. Автокефалисткие расколы на Украине и проблема их преодоления: канонический аспект // Ежегодная Богословская Конференция Православного Свято-Тихоновского Богословского Института: материалы 1992–1996 гг. Москва, 1996. С. 397-409.
157. Правда о религии в России. Москва, 1942. 458 с.
158. Правила Православної Церкви з тлумаченнями єпископа Никодима (Мілаша). Київ, 2015. Ч. 1. 815 с.
159. Православие на Украине в годы Великой Отечественной войны : сб. док. и материалов. Москва, 2019. 510 с.
160. Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : сб. док. Москва, 2009. 765 с.

161. Русская Православная Церковь и Великая Отечественная Война. Сборник церковных документов. Москва, 1943. 100 с.
162. Сагайдаківський В. Правди не втопити : Спогади з 50-ти річчя пастирства 1927–1977. Торонто, 1977. 362 с.
163. Сборник документов и материалов Юбилейного Архиерейского Собора Русской Православной Церкви. Нижний Новгород, 2000. 285 с.
164. Сергійчук В. ОУН–УПА в роки війни: Нові документи і матеріали. Київ, 1996. 496 с.
165. Сильвестр, єп. Церковний устрій в Україні. Новий Ульм, 1946. 64 с.
166. Скорупський М. Туди де бій за волю. Київ, 1992. 351 с.
167. Смирнов А. Неопублікований декрет митрополита Діонісія (Валединського) від 24 грудня 1941 року // Український археографічний щорічник. Київ, 2007. Вип. 12. С. 717-722.
168. «Треба нам єдності...» // Людина і світ. 1993. № 4–5. С. 2-3.
169. Чернігівщина в роки нацистської окупації: Документи і матеріали. Чернігів, 2013. 496 с.
170. Шкаровский М. Политика Третьего рейха по отношению к Русской Православной Церкви в свете архивных материалов (Сборник документов). Москва, 2003. 366 с.
171. Raporty Ludwiga Fischera, gubernatora dystryktu warszawskiego, 1939–1944. Warszawa, 1987. 861 s.

III. Періодичні видання

172. Вінницькі вісті. 1943. № 51. С. 3.
173. Волинь. 1941. Ч. 1. С. 4.
174. Волинь. 1941. Ч. 2. С. 2.
175. Волинь. 1942. Ч. 3. С. 4.
176. Волинь. 1942. Ч. 9. С. 4.
177. Волинь. 1942. Ч. 16. С. 3.
178. Волинь. 1942. Ч. 19. С. 3.
179. Волинь. 1942. Ч. 22. С. 4.

180. Волинь. 1942. Ч. 26. С. 3.
181. Волинь. 1942. Ч. 49. С. 3.
182. Волинь. 1943. Ч. 61. С. 3.
183. Голос Дніпра. 1942. № 149. С. 2.
184. Голос Дніпра. 1942. № 164. С. 2.
185. Голос Полтавщини. 1942. № 145. С. 4.
186. Звідомлення з Холмсько-Підляської єпархії. 1943. Ч. 2. С. 7.
187. Звідомлення з Холмсько-Підляської єпархії. 1944. Ч. 6. С. 4.
188. Звідомлення з Холмсько-Підляської єпархії. 1944. Ч. 7. С. 26.
189. Краківські вісті. 1940. Ч. 39. С. 4.
190. Краківські вісті. 1940. Ч. 40. С. 3.
191. Краківські вісті. 1940. Ч. 43. С. 3–6.
192. Краківські вісті. 1940. Ч. 47. С. 3.
193. Краківські вісті. 1940. Ч. 64. С. 5.
194. Краківські вісті. 1940. Ч. 96. С. 1.
195. Краківські вісті. 1942. Ч. 127. С. 3.
196. Краківські вісті. 1940. Ч. 146. С. 3.
197. Краківські вісті. 1942. Ч. 164. С. 6.
198. Краківські вісті. 1942. Ч. 166. С. 4.
199. Краківські вісті. 1943. Ч. 256. С. 5.
200. Краківські вісті. 1944. Ч. 58. С. 2.
201. Львівські вісті. 1941. Ч. 35. С. 5.
202. Львівські вісті. 1943. Ч. 4. С. 4.
203. Одесская газета. 1944. № 55. С. 3.
204. Подолянин. 1942. № 51. С. 4.
205. Українська дійсність. 1944. 1 трав. С. 2.
206. Українська дійсність. 1944. 20 трав. С. 4.
207. Українське Полісся. 1942. № 108. С. 2.
208. Український голос. 1942. Ч. 4. С. 6.
209. Український голос. 1942. Ч. 5. С. 2.

210. Український голос. 1942. Ч. 6. С. 6.
211. Український голос. 1942. Ч. 8. С. 3.
212. Український голос. 1942. Ч. 11. С. 2.
213. Український голос. 1942. Ч. 10. С. 4.
214. Український голос. 1943. Ч. 9. С. 2.
215. Український голос. 1943. Ч. 59. С. 3.
216. Український голос. 1943. Ч. 64. С. 4.
217. Український православний вісник. 1940. Ч. 1. С. 9.
218. Український православний вісник. 1941. Ч. 3–6. С. 10.
219. Холмська земля. 1943. Ч. 5. С. 4.
220. Холмська земля. 1943. Ч. 10. С. 4.
221. Холмська земля. 1943. Ч. 19. С. 4.
222. Холмська земля. 1943. Ч. 21. С. 6.
223. Холмська земля. 1943. Ч. 44. С. 3.
224. Холмська земля. 1943. Ч. 45. С. 4.
225. Церковні відомості. 1943. Ч. 1. С. 4-5.
226. Церковні відомості. 1943. Ч. 3. С. 37-48.
227. Церковні відомості. 1943. Ч. 10. С. 123.
228. Церковні відомості. 1943. Ч. 11. С. 126.

IV. Література

229. А Турковичами живе вся земля Холмська наша... Православна традиція Туркович / ред. Г. Купріянович. Турковичі, 2007. 92 с.
230. А. Д., прот. Собор єпископів УАПЦ у Варшаві в 1944 році // Рідна церква. 1964. Ч. 59. С. 8-9.
231. Бабенко Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і Православної Церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.). Полтава, 2014. 549 с.
232. Бачинський Є. Нарис історії парафій УАПЦ у Франції (1924–1947 рр.). Чикаго, 1954. 16 с.

233. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ, 2011. 455 с.
234. Беркгоф К. Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації? // Український історичний журнал. 2005. № 3. С. 16-36.
235. Бистрицька Е. Українське православ'я та екуменічна діяльність митрополита Андрея Шептицького в роки Другої світової війни // Українське релігієзнавство. 2002. № 23. С. 45-55.
236. Білокінь С. Нові студії з історії большевизму, I–III. Київ, 2006. 312 с.
237. Борщевич В. Автономна Православна Церква на Волині. Луцьк, 1998. 97 с.
238. Борщевич В. Архієпископ Чернігівський Автономної церкви Симон (Івановський) в житті і праці // Сіверянський літопис. 2009. № 4. С. 52-58.
239. Борщевич В. Волинське духовенство у XX столітті: ідентичність, статус, еволюція. Луцьк, 2010. 582 с.
240. Борщевич В. Динаміка чисельності волинського православного духовенства в період Другої світової війни // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Історичні науки. Острог, 2010. Вип. 16. С. 80-91.
241. Борщевич В. Єпископ Мелітопольсько-Таврійський Серафим (Кушнерук): повернення із небуття // Юго-Запад. Одессика: Историко-краеведческий научный альманах. Одесса, 2009. № 7. С. 223-228.
242. Борщевич В. Отець Микола Малюжинський на тлі епохи. Луцьк, 2000. 94 с.
243. Борщевич В. Трагедія Володимир-Волинського єпископа Мануїла (Тарнавського) // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. Луцьк, 2003. Вип. 8. С. 20-25.
244. Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. XX ст.). Луцьк, 2000. 254 с.
245. Борщевич В. Український священик Никанор Пашкевич (до сторіччя з дня народження) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії:

Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Рівне, 2008. Вип. 12. С. 113-119.

246. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква та Радянська держава (1939–1950). Львів, 2005. 265 с.

247. Бурега В. В. Церковная жизнь украинской эмиграции в Чехии в 1920–1930-е гг. // XIX Ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Материалы. Москва, 2009. Т. 1. С. 294-299.

248. Васильева О. Русская православная церковь в политике советского государства в 1943–1948 гг. Москва, 2001. 214 с.

249. Вєдєнєєв Д. В., Лисенко О. Є. Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943–1945 рр.) // Український історичний журнал. 2012. № 4. С. 104-126.

250. Вишиванюк А. В. Межконфессиональная ситуация на Западной Украине в 1939–1941 гг. (после «первого» присоединения к УССР) // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия II: История. История Русской Православной Церкви. Москва, 2011. Вып. 5. С. 48-65.

251. Вишиванюк А. В. Об отношениях между Украинской Автономной Православной Церковью и «Украинской автокефальной православной церковью» в годы немецкой оккупации // Вестник церковной истории. 2014. № 3/4. С. 236-268.

252. Вишиванюк А. В. Об отношениях между Украинской Автономной Православной Церковью и «Украинской автокефальной православной церковью» в годы немецкой оккупации // Вестник церковной истории. 2014. № 3/4. С. 236-268.

253. Вишиванюк А. Митрополит Алексий (Громадский) – Экзарх Украинской Автономной Православной Церкви (1941–1943) // Вестник Православного Свято-Тихоновского богословского института. Серия II. История Русской Православной Церкви. Москва, 2007. Вып. 4. С. 71-95.

254. Вишиванюк О. Г. Конфесійні аспекти етнотрансформаційних процесів в Україні (1944–1953 рр.) : автореф. дис. …. канд. іст. наук. Івано–Франківськ, 2006. 20 с.

255. Власовський І. Як було з обранням на київську катедру архієпископа Іларіона (Огієнка) року 1941 // Церква і нарід (Вінніпег). 1949. Ч. 1–2. С. 17-32.

256. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви: В 4 т., 5 кн. Київ, 1998. Т. 4: (XX ст.). Ч. 2. 399 с.

257. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви: В 4 т., 5 кн. Київ, 1998. Т. 1: (X–XVII ст.). 293 с.

258. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ, 2005. 741 с.

259. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.). Полтава, 1997. 127 с.

260. Волошин Ю., Пащенко В. Митрополит всієї Лівобережної України // Археологічний літопис Лівобережної України. 1998. Ч. 1–2. С. 143-150.

261. Волошин Ю., Пащенко В. Між молотом і ковадлом: Православна церква в Лівобережній Україні під час гітлерівської окупації // Людина і світ. 1996. № 6. С. 18-21.

262. Говорун К., архім. Риштовання Церкви: вбік постструктуральної еклезіології. Київ, 2018. 312 с.

263. Гордиенко В., Гордиенко Г. Религиозно-церковная политика советского режима в отношении Польской автокефальной православной церкви на Волыни в 1939–1941 гг. // Orientalia Christiana Cracoviensia. 2016. Т. 8. С. 97-114.

264. Гордієнко В. Обставини загибелі митрополита Олексія Громадського // Уманська старовина. 2019. № 6. С. 5-18.

265. Гордієнко В. Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1999. 189 с.

266. Грідіна І. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). Донецьк, 2010. 418 с.

267. Грідіна І.М. Православна церква в Україні під час Другої світової війни 1939–1945 рр.: людський вимір: автореф. дис. … канд. іст. наук. Донецьк, 2001. 20 с.

268. [Давидовський Н.] У США на могилі владики Євлогія (Марковського) зберігся надпис: «Єпископ Вінницький». URL: https://www.myvin.com.ua/ua/news/stuff/22329.html (дата звернення: 15.10.2019).

269. Денисенко М. Православна Церква в Україні: століття розділень. Київ, 2019. 376 с.

270. Димид М. Еклезіологічно-канонічний погляд на поняття «благодатности» та «канонічности» Церков // Наукові Записки Українського католицького університету. Серія «Богослов'я». Львів, 2017. Вип. 4. С. 157–172.

271. Дорошенко В. Митрополит А. Шептицький і об'єднання Церков // Логос. 1955. Т. 6. С. 137–143.

272. Дублянський А. Київський Собор 1942 року // Рідна церква (Мюнхен). 1964. Ч. 52. С. 4-6.

273. Дублянський А. Тернистим шляхом: Життя митрополита Ніканора (Абрамовича). Лондон, 1962. 80 с.

274. Железнякович С., прот. История Яблочинского Свято-Онуфриевского монастыря : В 3 т. Варшава, 2009. Т. 3: Яблочинский монастырь в межвоенный, военный и послевоенный периоды до наших дней, 1918–1962. 382 с.

275. Жив'юк А. За московським часом: контроверсії радянізації Рівненщини (кінець 1930-х – кінець 1950-х років). Рівне, 2011. 186 с.

276. Жилюк С. І. Теоретико-методологічний дискурс релігієзнавчих досліджень: постмодернізм у пошуку нових парадигм // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство». Острог, 2014. Вип. 9. С. 44-58.
277. Зек Б. Луцьк у роки нацистської окупації (1941–1944). Луцьк, 2017. 419 с.
278. Зуляк І. Агентурно-оперативна діяльність радянських органів держбезпеки у Західній Україні в 1939 році // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2012. Вип. 21. С. 331-338.
279. Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер: XIX ст. – 30-ті рр. XX ст. Запоріжжя, 2004. 438 с.
280. Ігнатуша О. М. Релігійне життя Запорізького краю під час німецької окупації (1941–1944 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2013. Вип. 36. С. 151-169.
281. Ігор (Ісіченко), архиєп. Канонічні засади утворення Харківсько-Полтавської єпархії Української Автокефальної Православної Церкви // Українська Автокефальна Православна Церква часів Другої світової війни. Митрополит Феофіл (Булдовський). Харків, 2011. С. 9-21.
282. Іларіон, митр. Українська культура і наша Церква. Ідеологія Української Православної Церкви. Життєпис. Вінніпег, 1991. 84 с.
283. Ісіченко І., архиєп. Історія Христової Церкви в Україні. Харків, 2003. 472 с.
284. Ісіченко Ігор, архиєп. Історія української літератури: епоха бароко (XVII–XVIII ст.). Львів, 2011. 568 с.
285. Історія релігії в Україні: У 10 т. Київ, 1999. Т. 3: Православ’я в Україні. 560 с.
286. Кабанець Є. П. Загибель Успенського собору: міфи і дійсність. Документальне розслідування. Київ, 2011. 376 с.
287. Киридон А. М. Митрополит Феофіл (Булдовський) : дискурс сучасної історіографії // Уманська старовина. 2017. Вип. 4. С. 109-123.

288. Киридон А. М. Час випробувань: держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. Тернопіль, 2005. 384 с.
289. Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років XX століття: ідеологія та практика. Львів, 2003. С. 93-94.
290. Клос В., прот. Церковно-адміністративна діяльність настоятелів Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря (XVII–XXI ст.) : дис. ... д-ра церк.-іст. наук. Київ, 2013. 603 с.
291. Константин [Зайцев], архим. Памяти митрофорного протоиерея Антония Юнака // Православная Русь. 1968. № 15. С. 14-15.
292. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж ; Нью-Йорк ; Львів, 1993. 660 с.
293. Кот С. Зруйнування Успенського собору Києво-Печерської лаври (3 листопада 1941 р.): версії // Український історичний журнал. 2011. № 6. С. 122-151.
294. Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя. Луцьк, 2015. 404 с.
295. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету. Чикаго, 1975. 664 с.
296. Культура історичної пам’яті: європейський та український досвід / за заг. ред. Ю. Шаповала. Київ, 2013. 599 с.
297. Купранець О. Виклятий Гетьман Мазепа. Торонто, 1958. 28 с.
298. Курляндский И. Сталин, власть, религия. Москва, 2011. 720 с.
299. Кучерепа М., Вісин В. Волинь: 1939–1941 рр. Луцьк, 2005. 486 с.
300. Кучерук О. «Винний у зраді»: Хто і за що вбив єпископа Мануїла (Тарнавського) у вересні 1943 року // Українське слово. 2006. № 14, 15.
301. Ластовський В. Між суспільством і державою. Православна церква в Україні наприкінці XVII – у XVIII столітті в історії та історіографії. Київ, 2008. 495 с.
302. Лисенко О. Деякі методологічні проблеми дослідження історії Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України. 2009. Вип. 12. С. 7-18.

303. Лисенко О. Є., Гриневич В. А. Роль етнічного чинника в міжконфесійних стосунках в Західній Україні напередодні німецько-радянської війни // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах. Київ, 2004. Т. 2 : Радянський проект для України. С. 165-178.
304. Лисенко О. Засади та особливості радянської релігійної політики в період Другої світової війни // Ковчег. Львів, 2012. Ч. 6. С. 384-390.
305. Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943–1946. Київ, 1998. 404 с.
306. Лисенко О. Є., Гриневич В. А. Політика гітлерівського й сталінського режимів щодо українських національних церков // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах. Т. 2: Гриневич В. А., Даниленко В. М., Кульчицький С. В., Лисенко О. Є. Радянський проект для України. Київ, 2004. С. 283-284.
307. Лисенко О., Михайлуца М., Поїздник І. Релігійне життя в Україні (1941–1946 рр.) // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси: у 2-х кн. Київ, 2011. Кн. 2. С. 177–230.
308. Лисенко О., Хойнацька М. Методологічні аспекти міждисциплінарних зв’язків у вивченні історії Другої світової війни // Проблеми дидактики історії. 2017. Вип. 8. С. 21-33.
309. Літковець О. Турковицька Божа Матір. Львів, 2007. 64 с.
310. Логінов О. В. До історії Української Автономної Православної Церкви після смерті митрополита Алексія (Громадського) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вінниця, 2007. Вип. 12. С. 92-95.
311. Лотоцький О. Автокефалія: У 2-х т. Київ, 1999. Т. 1: Засади автокефалії. 208 с.
312. Лурье В. К. Русское православие между Киевом и Москвой: Очерк истории русской православной традиции между XV и XX веками. Москва, 2009. 288 с.

313. Маєвський О. Відображення Вінницької трагедії у дзеркалі нацистської пропаганди // Український історичний збірник. Київ, 2017. Вип. 19. С. 240-257.

314. Майнер С. М. Сталинская священная война. Религия, национализм и союзническая политика 1941–1945. Москва, 2010. 455 с.

315. Мельник О. Жнива історіографії: монографія Карела Беркгофа і проблеми інтерпретації джерел з історії окупованої нацистами України // Україна Модерна. Київ, 2008. Ч. 13. С. 266-289.

316. Милусь В. Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х – 50-х роках XX століття. Луцьк, 2008. 228 с.

317. Михайлуца М. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945). Одеса, 2008. 392 с.

318. Михайлуца М., Тригуб О. Релігійна політика окупантів на Миколаївщині: особливості, суть та наслідки (серпень 1941 – березень 1944 рр.) // Краєзнавство. 2014. № 1. С. 113-123.

319. Міненко Т. Відповідь православних українців на заклик митрополита Андрія Шептицького в 1941–1942 роках до поєднання Українських Церков. Вінніпег, 1985. 32 с.

320. Міненко Т. Повторювані вигадки затінюють правду (про те, яка Церква постала в Україні в 1942 році) // The Herald (Winnipeg). 1999. May 31. P. 13.

321. Міненко Т., о. Заснування в Канаді Української Православної Митрополії. Вінніпег, 2006. 340 с.

322. Міненко Т., о. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни. 1939–1945 (Волинський період). Вінніпег ; Львів, 2000. Т. 1. 392 с.

323. Мотика Ґ. Проблема польської і української колаборації в роки Другої світової війни // Україна – Польща: важкі питання. Луцьк, 2004. Т. 9. С. 229-231.

324. Надтока Г.М., Горпинченко І.В. Православна церква в Україні другої половини XIX століття. Історіографія. Київ, 2018. 208 с.

325. Нестеренко А. Митрополит Іларіон: Служитель Богові і народові. Вінніпег, 1958. 150 с.
326. Никитин А. Взаимоотношения русской православной общины в Германии и нацистского режима (1933–1945 годы) // Богословский сборник. Москва, 2001. Вып. 7. С. 230-262.
327. Одинцов М. Власть и религия в годы войны: Государство и религиозные организации в СССР в годы Великой Отечественной войны: 1941–1945 гг. Москва, 2005. 540 с.
328. Олійник Ю. В. Духовенство УАПЦ і УПЦ в роки нацистської окупації (на матеріалах Хмельниччини) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Кам'янець-Подільський, 2010. Т. 14. С. 418-427.
329. Олександр (Драбинко), митр. Українська Церква: шлях до автокефалії. Київ, 2018. 672 с.
330. Олійник Ю. В., Завальнюк О. М. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь–Поділля» (1941–1944 рр.). Хмельницький, 2012. 320 с.
331. Панчук І. Інституціональні процеси в релігійно-церковному комплексі Волинського регіону в умовах суспільно-політичних трансформацій (1939 – початок XXI ст.). дис. … д-ра філос. наук. Київ, 2018. 481 с.
332. Панчук І. Релігійно-церковний комплекс Волинського регіону: особливості інституалізаційних процесів в умовах суспільно-політичних трансформацій (1939 р. – початок XXI ст.). Рівне, 2017. 456 с.
333. Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). 2-ге вид. Вінніпег; Торонто, 1989. 466 с.
334. Патриляк І. К. Між двома проваллями: Україна в роки Другої світової війни // Проблеми всесвітньої історії. 2016. № 1. С. 169-182.
335. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. Полтава, 1997. Ч. 1. 356 с.
336. Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початку 1990-х років. Полтава, 2005. 631 с.

337. Петренко І. Д. Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941–1944 рр. Кіровоград, 2014. 554 с.

338. Петровський О. М. Загаєцький святого Іоанна Милостивого чоловічий монастир. Тернопіль, 2005. 112 с.

339. Петрушко В. Автокефалистские расколы на Украине в постсоветский период 1989–1997. Москва, 1998. 255 с.

340. Пидгайко В. Г. Епископ Владимиро-Волынский и Ковельский Мануил (Тарнавский) в истории украинских церковных разделений 1941–1943 годов // Вестник церковной истории. 2011. № 4. С. 303–322.

341. Портнов А. Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. Київ, 2011. 232 с.

342. Поспеловский Д. Русская православная церковь в ХХ веке. Москва, 1995. 512 с.

343. Православная Церковь на Украине и в Польше в ХХ столетии. 1917–1950 гг.: Сборник. Москва, 1997. 298 с.

344. Преловська І. Пінський Собор УАПЦ 8–10 лютого 1942 р. та його наслідки (до 70-ої річниці Собору) // Історія релігій в Україні. Львів, 2012. Кн. 1. С. 623–628.

345. Приходченко В. Митрополит Феофіл (Булдовський) – організатор УАПЦ на Слобідській Україні // Українська Автокефальна Православна Церква часів Другої світової війни. Митрополит Феофіл Булдовський. Харків, 2011. С. 31-52.

346. Проненко В. Друге відродження на Слобожанщині // Успенська вежа. 1998. № 10. С. 5.

347. [Ранєвський С.] Українська автокефальна церква: історичний нарис про церковний розкол на Україні. Хмельницький, 1995. 32 с.

348. Ременяка О. Історія порятунку ікони Богородиці Холмської у ХІХ–ХХ століттях // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: Зб. наук. пр. Київ, 2016. Вип. 12. С. 229-250.

349. Ременяка О. Nigra sed Formosa: Занурена в печаль, проте прекрасна... : слідами мандрів ікони Богородиці Холмської. Київ, 2018. 175 с.

350. Римарчук Л. В. Зимненський монастир у 1939−1949 рр. // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки. 2010. № 1. С. 94-99.

351. Різниченко О. Подвійна агентура НКВД і гестапо проти Української Автокефальної Православної Церкви // Українська Автокефальна Православна Церква часів Другої світової війни. Митрополит Феофіл Булдовський. Харків, 2011. С. 59-68.

352. Рожко В. Відродження Української Православної Церкви на Волині (1917–2006 рр.). Луцьк, 2007. 348 с.

353. Рожко В. Нарис історії Української Православної Церкви на Волині (870–2000). Луцьк, 2001. 672 с.

354. Рожко В. Холмська духовна семінарія і академія 1942–1944 рр. // Історія релігій в Україні: праці XV-ї Міжнар. наук. конф. Львів, 2002. Кн. 1. С. 352–357.

355. Рожко В. Блаженніший митрополит Полікарп Сікорський: шлях до автокефалії. Луцьк, 2015. 348 с.

356. Рубан М. Інтеграція Соборно-єпископської Церкви до складу Української Автокефальної Православної Церкви (1942–1943) // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. 2017. № 1. С. 87-92.

357. Русская Православная Церковь Заграницей: 1918–1968 / Под ред. А.А. Соллогуба. Нью-Йорк, 1968. Т. 1. 761 с.

358. Савченко С. О базисе, надстройке и «жадных попах». URL: https://www.religion.in.ua/main/analitica/16356-o-bazise-nadstrojke-i-zhadnyx-popax.html (дата звернення: 04.08.2020).

359. Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді: У 5 т. Вінніпег, 1984. Т. 1: Київська церковна традиція українців Канади. 616 с.

360. Саган О. Національні прояви православ’я: український аспект. Київ, 2001. 255 с.
361. Свет радости в мире печали: Митрополит Алма-Атинский и Казахстанский Иосиф. Москва, 2012. 734 с.
362. Свитич А. Православная Церковь в Польше и ее автокефалия // Православная Церковь на Украине и в Польше в XX столетии. 1917 – 1950 гг.: Сборник. Москва, 1997. С. 87-293.
363. Свідчення про УАПЦ в 1941-45 р. // Наша віра. 2002. № 7. С. 1.
364. Семиряга М. Коллаборационизм: природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. Москва, 2000. 863 с.
365. Скиба І. Владика Полікарп (Сікорський) та українське православ’я на Волині в період радянської окупації 1939–1941 рр. // Волинський Благовісник. 2016. № 4. С. 167-176.
366. Скиба І. Церковно-громадська діяльність митрополита Полікарпа Сікорського (1920-ті рр. – 1945 р.): контекст руху за українізацію православ’я : дис. ... канд. іст. наук. Острог, 2020. 273 с.
367. Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус. Львів, 2010. 832 с.
368. Смирнов А. Архіпастирська діяльність єпископа Володимир-Волинського Мануїла Тарнавського в роки німецької окупації України // Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 136. С. 65-69.
369. Смирнов А. Архіпастирська праця єпископа Переяславського Мстислава Скрипника в роки німецької окупації // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Острог, 2014. Вип. 22. С. 163-176.
370. Смирнов А. Дерманський монастир у період німецької окупації (1941–1944 рр.) // Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині. Рівне, 2019. Вип. 1. С. 189-193.
371. Смирнов А. Діяльність отця Якова Кравчука в роки нацистської окупації України // Наукові записки Національного університету «Острозька

академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2018. Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. С. 113–116.

372. Смирнов А. Єпископ Мстислав (Скрипник) і процес інституалізації Української автокефальної православної церкви формації 1942 року // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичне релігієзнавство. Острог, 2009. Вип. 1. С. 215-227.

373. Смирнов А. Інституалізація Автономної Православної Церкви в Україні (за матеріалами Почаївського собору 1941 року) // Студії і матеріали з історії Волині. Кременець, 2018. С. 341-352.

374. Смирнов А. Інституційні трансформації православ'я на Волині в 1939–1941 роках // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Острог, 2013. Вип. 20. С. 116-121.

375. Смирнов А. Канонічно-юрисдикційний статус Православних Церков України в роки Другої світової війни // Київська старовина. 2012. № 5–6. С. 112-121.

376. Смирнов А. Колекція отця Тимофія Міненка в архіві Університету Альберти // Українська діаспора: проблеми дослідження : тези доповідей Міжнародної наукової конференції, 27–28 вересня 2016 р., м. Острог. Острог, 2016. С. 301-302.

377. Смирнов А. Митрополит Андрей Шептицький і православ'я: від екуменізму до національної єдності // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2017. Вип. 26. С. 40-46.

378. Смирнов А. Між Києвом і Варшавою: український автокефальний рух у 1941–1942 роках // Українська Автокефальна Православна Церква часів Другої світової війни. Митрополит Феофіл Булдовський. Харків, 2011. С. 23-30.

379. Смирнов А. Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч. 1930–1944. Київ, 2008. 326 с.

380. Смирнов А. Національна ідентичність Автономної Православної Церкви в Україні періоду німецької окупації // Ювілейний збірник на честь професора Павла-Роберта Маґочія. Ужгород ; Пряшів ; Нью-Йорк, 2015. С. 541-549.

381. Смирнов А. Невідома спроба скасувати анафему на гетьмана Івана Мазепу в роки Другої світової війни // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичне релігієзнавство. Острог, 2010. Вип. 3. С. 226-231.

382. Смирнов А. Організація Автономної Православної Церкви в Центральній та Східній Україні в роки нацистської окупації // Zaporizhzhia Historical Review. 2020. Vol. 2. С. 94-99.

383. Смирнов А. Пінський церковний Собор 7–10 лютого 1942 року та його наслідки // Український історичний збірник. Київ, 2019. Вип. 21. С. 133-148.

384. Смирнов А. Політика радянської влади щодо Православної Церкви на Волині в 1939–1941 роках // Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти Церкви. Дніпропетровськ, 2015. С. 192-197.

385. Смирнов А. Почаївський церковний Собор 18–23 серпня 1941 року // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Острог, 2015. Вип. 24. С. 61-66.

386. Смирнов А. Розвиток українського автокефального руху на початку німецько-радянської війни // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичне релігієзнавство. Острог, 2010. Вип. 2. С. 146-153.

387. Смирнов А. Роль Митрополита Варшавського Діонісія Валединського в конституюванні УАПЦ формації 1942 року // Przegląd Środkowo-Wschodni. Warszawa, 2019. T. 4. S. 389-406.

388. Смирнов А. Ставлення Павла Скоропадського до Православної Церкви в роки Другої світової війни // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Острог, 2012. Вип. 19. С. 168-178.

389. Смирнов А. Становлення УАПЦ на Київщині в роки нацистської окупації // Військово-науковий вісник. 2020. № 34. С. 107-120.

390. Смирнов А. Створення Автономної Православної Церкви в Україні у 1941 році // Українське православ'я у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій (пам'яті митрополитів Василя (Липківського) та Іоана (Боднарчука). Тернопіль, 2014. С. 57-61.

391. Смирнов А. Українське православ'я в роки Другої світової війни в історико-церковних студіях Івана Власовського // Волинський благовісник. 2018. № 6. С. 105-118.

392. Смирнов А. Усунення Варшавського митрополита Діонісія Валединського і початок реорганізації Православної Церкви в окупованій Польщі (1939–1940) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2019. Вип. 28. С. 145-149.

393. Смирнов А. Яблочинський Онуфріївський монастир у роки Другої світової війни // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2016. Вип. 25. С. 100-104.

394. Стародуб А. Всеукраїнський православний церковний Собор 1918 року: огляд джерел. Київ, 2010. 234 с.

395. Стельникович С. Нацистський окупаційний режим на території Житомирсько-Вінницького регіону і місцеве населення: паралелі існування й боротьби (1941–1944 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Київ, 2016. 522 с.

396. Стоколос Н. «...Для миру церковного і добра віруючого народу...» (Що стало на заваді поєднанню православних церков в Україні восени 1942 року) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наук. зап. Рівненського держ. гуманітар. ун-ту. Рівне, 2006. Вип. 8. С. 12-24.

397. Стоколос Н. Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейхскомісаріату «Україна» в 1941–1942 рр. // Український історичний журнал. 2004. № 3. С. 91-111.

398. Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.). Рівне, 2003. 480 с.
399. Стоцький Я. Духовна опіка в українській дивізії «Галичина» // Мандрівець. Тернопіль, 2010. Ч. 4. С. 48-52.
400. Сурков С. А. Митрополит Николай Ярушевич. Москва, 2012. 648 с.
401. Тимошик М. «Лишусь навіки з чужиною...». Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження. Вінніпег ; Київ, 2000. 544 с.
402. Трофимович В. В., Трофимович Л. В., Смирнов А. І. Холмські події та їх трагічне відлуння на Волині та Галичині в роки Другої світової війни // Русин. 2016. № 1. С. 196-217.
403. Українська Автокефальна Православна Церква часів Другої світової війни. Митрополит Феофіл (Булдовський). Харків, 2011. 96 с.
404. Українська повстанська армія. Історія нескорених. Львів, 2007. 352 с.
405. Ульяновський В. Минуле України через призму історії Православної Церкви: проблеми, уроки, перспективи // Київська старовина. 2003. № 5. С. 3-28.
406. Федчук А., прот. Епископ Белгородский и Грайворонский Панкратий (Гладков) // Вестник церковной истории. 2018. № 1/2. С. 288-304.
407. Федчук О. Церковна діяльність митрополита Феофіла (Булдовського) (на матеріалах Галузевого державного архіву СБУ) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». Ужгород, 2020. Вип. 1. С. 80-89.
408. Федчук О. Волинська духовна семінарія (1945–1964). Луцьк, 2013. 260 с.
409. Феодосий (Процюк). Обособленческие движения в Православной Церкви на Украине (1917–1943). Москва, 2004. 635 с.
410. Фульмес В. Спогади Анатолія Дублянського про діяльність Української автокефальної православної церкви в роки німецької окупації України (1941–1944 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Сер. Історія. Тернопіль, 2019. Вип. 2. С. 134–141.

411. Хомчук О. Церква поза церковною огорожею: розколи і руйнація Української православної церкви в пошуках «константинопольського визнання». Чикаго, 2002. 622 с.
412. Христокін Г. Методологія православної теології у її парадигмальних трансформаціях: дис. ... д-ра філос. наук. Київ, 2019. 544 с.
413. Цымбал А. Г. Положение православной церкви в Западной Белоруссии в 1939–1941 годах // Западная Белоруссия и Западная Украина в 1939–1941 гг.: Люди, события, документы. СПб., 2011. С. 338-351.
414. Цыпин В., прот. История Русской Православной Церкви. 1917–1990. Москва, 1994. 254 с.
415. Цыпин В., прот. Православная Церковь на Украине в годы немецкой оккупации (1941–1944) // Ежегодная Богословская Конференция Православного Свято-Тихоновского Богословского Института: материалы 1992–1996 гг. Москва, 1996. С. 381–397.
416. Чигиринський Є. Н. Українська Православна Церква в 1941–1943 роках // Рідна Церква. Новий Ульм, 1962. Ч. 49. С. 8-10.
417. Чубатий М. Митрополит Андрей та православний світ // Логос. 1955. Т. 6. С. 123–136.
418. Шайкан В. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни. Кривий Ріг, 2005. 468 с.
419. Шевченко Т. Релігійний дискурс радянської та національної історіографій: контраверсії спадкоємності // Історіографічні дослідження в Україні. Київ, 2014. Вип. 24. С. 73-96.
420. Шкаровский М. В. Крест и свастика: Нацистская Германия и Православная Церковь. Москва, 2007. 507 с.
421. Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. Москва, 2005. 398 с.
422. Шкаровский М. Нацистская Германия и Православная Церковь (Нацистская политика в отношении Православной Церкви и религиозное возрождение на оккупированной территории СССР). Москва, 2002. 522 с.

423. Шкаровский М. Сталинская религиозная политика и Русская Православная Церковь в 1943–1953 годах // Acta Slavica Iaponica. Sapporo, 2009. Vol. 27. P. 9-10.
424. Шліхта Н. Становище православної церкви в повоєнній радянській Україні: критичний огляд історіографії другої половини XX ст. // Магістеріум. 2007. Вип. 28. Історичні студії. С. 73. С. 71-77.
425. Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. Харків, 2011. 468 с.
426. Яковкевич Т., прот. Преосвященний єпископ Мануїл // Літопис Волині. 1971–1972. Ч. 10/11. С. 152-155.
427. Якунин В. Русская Православная церковь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Тольятти, 2004. 271 с.
428. Яремчук С. Православна Церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні взаємини). Чернівці, 2004. 352 с.
429. Armstrong J. Ukrainian nationalism. Englewood, 1990. 271 p.
430. Bendza M. Droga Kościoła prawosławnego w Polsce do autokefalii. Białystok, 2006. 187 s.
431. Bociurkiw B. Ukrainization Movements within the Russian Orthodox Church, and the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church // Harvard Ukrainian Studies. 1979/1980. Part 1. P. 92-111.
432. Brubaker R. Religion and nationalism: four approaches // Nations and nationalism. 2012. Vol. 18. N 1. P. 2-20.
433. Derdej P. Status prawny Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w III Rzeczypospolitej. Warszawa; Bialystok, 2005. 151 s.
434. Dudra S. Metropolita Dionizy (Waledyński), 1876–1960. Warszawa, 2010. 247 s.
435. Fireside H. Icon and swastika: The Russian Orthodox Church under Nazi and Soviet Control. Cambridge, 1971. 242 p.
436. Fletcher W. The Russian Orthodox Church Underground, 1917–1970. Oxford, 1971. 314 p.

437. Gerus O. The Ukrainian Orthodox Church during World War II: Archbishop Ilarion Ohienko and Politics of Religion // Faith and Culture. 1985–1989. No 7. P. 83-120.
438. Grzybowski J. W służbie Rzeczypospolitej. Duszpasterstwo wojskowe wyznania prawosławnego w Wojsku Polskim w latach 1919–1949. Warszawa, 2016. 568 s.
439. Heyer F. Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine: von 1917 bis 1945. Köln-Braunsfeld, 1953. 259 s.
440. Heyer F. Kirchengeschichte der Ukraine im 20. Jahrhundert: von der Epochenwende des Ersten Weltkrieges bis zu den Anfängen in einem unabhängigen ukrainischen Staat. Göttingen, 2003. 556 s.
441. Kalkandjieva D. The Russian Orthodox Church, 1917–1948: From Decline to Resurrection. New York, 2015. 377 p.
442. Marek P., Bureha V., Danilec J. Arcibiskup Sawatij (1880–1959): Nástin života a díla zakladatelské postavy pravoslavné církve v Československé republice. Olomouc, 2009. 250 s.
443. Mironowicz A. Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. Białystok, 2005. 390 s.
444. Picchio R. Slavia orthodoxa i Slavia romana // Picchio R. Studia z filologii słowiańskiej i polskiej. Kraków, 1999. S. 29-88.
445. Smyrnov A. Autokefalia ukraińska: w poszukiwaniu modelu tworzenia kościelnej samodzielności // Między wyobrażoną a polityczną wspólnotą. Materiały II Konferencji stypendystów Programu Stypendialnego Rządu Polskiego dla Młodych Naukowców, Warszawa, 11 Maja 2011. Warszawa, 2011. S. 189-200.
446. Smyrnov A. Początek działalności arcypasterskiej władyki Hilariona Ohijenki w roku 1940 // Przegląd Środkowo-Wschodni. Warszawa, 2016. T. 1. S. 160-170.
447. Smyrnov A. The Ukrainian Orthodox Autocephalous Movement During the Years of German Occupation // Annals of the University of Craiova. History. 2019. Nr. 1(35). S. 43-53.

448. Sziling J. Kościoły chrześcijańskie w polityce niemieckich władz okupacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945). Toruń, 1988. 228 s.
449. Urban K. Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970 (rys historyczny). Kraków, 1996. 412 s.
450. Zięba A. Biskupstwo Krakowsko-Łemkowskie i jego arcypasterz Palladiusz (Wydybida-Rudenko): Karta z dziejów ukrainizacji Łemkowszczyzny w dobie drugiej wojny światowej // Річник руской бурсы = Rocznik ruskiej bursy. 2008. Горлиці, 2008. S. 93-142.

V. Довідкові видання

451. Антонюк Я. Трагедія руйнації храмів. Волинська область. XX століття: іст.-краєзн. довід. Луцьк, 2014. 280 с.
452. Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955). Львів ; Торонто, 2014. 1069 с.
453. Биографические сведения о братии Киево-Печерской Лавры, пострадавшей за Православную веру в 20 столетии. Киев, 2008. 289 с.
454. Білокінь С. Архів православного осередку Української православної церкви (УПЦ) у США в Бавнд-Бруку // Українська архівна енциклопедія. Робочий зошит. А–Г. Київ, 2006. С. 57-60.
455. Борщевич В. Волинський пом’янник. Рівне, 2004. 408 с.
456. Киевская епархия. URL: http://www.pravenc.ru/text/1684527.html (дата звернення: 15.09.2019).
457. Музей-Архів Переходової доби: пофондовий путівник. Київ, 2002. 100 с.
458. Пидгайко В. Иоанна милостивого святителя Загаецкий мужской монастырь // Православная Энциклопедия. Москва, 2010. Т. 25. С. 24-31.
459. Релігієзнавчий словник. Київ, 1996. 392 с.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні результати дисертації

1. Смирнов А. Єпископ Мстислав (Скрипник) і процес інституалізації Української автокефальної православної церкви формації 1942 року // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичне релігієзнавство. Острог, 2009. Вип. 1. С. 215-227.
2. Смирнов А. Розвиток українського автокефального руху на початку німецько-радянської війни // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичне релігієзнавство. Острог, 2010. Вип. 2. С. 146-153.
3. Смирнов А. Невідома спроба скасувати анафему на гетьмана Івана Мазепу в роки Другої світової війни // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичне релігієзнавство. Острог, 2010. Вип. 3. С. 226-231.
4. Смирнов А. Ставлення Павла Скоропадського до Православної Церкви в роки Другої світової війни // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Острог, 2012. Вип. 19. С. 168-178.
5. Смирнов А. Канонічно-юрисдикційний статус Православних Церков України в роки Другої світової війни // Київська старовина. 2012. № 5–6. С. 112-121.
6. Смирнов А. Інституційні трансформації православ’я на Волині в 1939–1941 роках // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Острог, 2013. Вип. 20. С. 116-121.
7. Смирнов А. Архіпастирська праця єпископа Переяславського Мстислава Скрипника в роки німецької окупації // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Острог, 2014. Вип. 22. С. 163-176.

8. Смирнов А. Почаївський церковний Собор 18–23 серпня 1941 року // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Острог, 2015. Вип. 24. С. 61-66.

9. Трофимович В.В., Трофимович Л.В., Смирнов А.І. Холмські події та їх трагічне відлуння на Волині та Галичині в роки Другої світової війни // Русин. 2016. № 1. С. 196-217 *(авторський внесок – 0,3 д.а.).* (Scopus, Q2).

10. Смирнов А. Яблочинський Онуфріївський монастир у роки Другої світової війни // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2016. Вип. 25. С. 100-104.

11. Smyrnov A. Początek działalności arcypasterskiej władyki Hilariona Ohijenki w roku 1940 // Przegląd Środkowo-Wschodni. Warszawa, 2016. T. 1. S. 160-170.

12. Смирнов А. Митрополит Андрей Шептицький і православ'я: від екуменізму до національної єдності // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2017. Вип. 26. С. 40-46.

13. Смирнов А. Діяльність отця Якова Кравчука в роки нацистської окупації України // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2018. Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. С. 113-116.

14. Смирнов А. Архіпастирська діяльність єпископа Володимир-Волинського Мануїла Тарнавського в роки німецької окупації України // Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 136. С. 65-69.

15. Смирнов А. Роль Митрополита Варшавського Діонісія Валединського в конституюванні УАПЦ формації 1942 року // Przegląd Środkowo-Wschodni. Warszawa, 2019. T. 4. S. 389-406.

16. Smyrnov A. The Ukrainian orthodox autocephalous movement during the years of German occupation // Annals of the University of Craiova. History. 2019. Nr. 1(35). S. 43-53. (Scopus, Q2).

17. Смирнов А. Усунення Варшавського митрополита Діонісія Валединського і початок реорганізації Православної Церкви в окупованій

Польщі (1939–1940) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2019. Вип. 28. С. 145-149.

18. Смирнов А. Пінський церковний Собор 7–10 лютого 1942 року та його наслідки // Український історичний збірник. Київ, 2019. Вип. 21. С. 133-148.

19. Смирнов А. Організація Автономної Православної Церкви в Центральній та Східній Україні в роки нацистської окупації // Zaporizhzhia Historical Review. 2020. Vol. 2. С.

20. Смирнов А. Становлення УАПЦ на Київщині в роки нацистської окупації // Військово-науковий вісник. 2020. № 34. С. 107-120.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

21. Smyrnov A. Autokefalia ukraińska: w poszukiwaniu modelu tworzenia kościelnej samodzielności // Między wyobrażoną a polityczną wspólnotą. Materiały II Konferencji stypendystów Programu Stypendialnego Rządu Polskiego dla Młodych Naukowców, Warszawa, 11 Maja 2011. Warszawa, 2011. S. 189-200.

22. Смирнов А. Між Києвом і Варшавою: український автокефальний рух у 1941–1942 роках // Українська Автокефальна Православна Церква часів Другої світової війни. Митрополит Феофіл Булдовський. Харків, 2011. С. 23-30.

23. Смирнов А. Створення Автономної Православної Церкви в Україні у 1941 році // Українське православ’я у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій (пам’яті митрополитів Василя (Липківського) та Іоана (Боднарчука). Тернопіль, 2014. С. 57-61.

24. Смирнов А. Політика радянської влади щодо Православної Церкви на Волині в 1939–1941 роках // Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти Церкви. Дніпропетровськ, 2015. С. 192-197.

25. Смирнов А. Колекція отця Тимофія Міненка в архіві Університету Альберти // Українська діаспора: проблеми дослідження : тези доповідей Міжнародної наукової конференції, 27–28 вересня 2016 р., м. Острог. Острог, 2016. С. 301-302.

26. Смирнов А. Дерманський монастир у період німецької окупації (1941–1944 рр.) // Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині. Рівне, 2019. Вип. 1. С. 189-193.

Наукові праці, що додатково відображають результати дисертації

27. Смирнов А. Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч. 1930–1944. Київ, 2008. 326 с.

28. Смирнов А. Національна ідентичність Автономної Православної Церкви в Україні періоду німецької окупації // Ювілейний збірник на честь професора Павла-Роберта Маґочія. Ужгород ; Пряшів ; Нью-Йорк, 2015. С. 541-549.

29. Смирнов А. Інституалізація Автономної Православної Церкви в Україні (за матеріалами Почаївського собору 1941 року) // Студії і матеріали з історії Волині. Кременець, 2018. С. 341-352.

30. Смирнов А. Українське православ’я в роки Другої світової війни в історико-церковних студіях Івана Власовського // Волинський благовісник. 2018. № 6. С. 105-118.

ДОДАТОК Б

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Основні положення та результати роботи викладені у виступах на таких наукових форумах: 9 щорічних наукових викладацько-студентських конференцій «Дні науки» (Острог, 2011–2016, 2018–2020), Історико-церковна конференція «Українська Автокефальна Православна Церква під час Другої світової війни. Митрополит Феофіл Булдовський» (Харків, 2010), II Konferencja stypendystów Programu RP dla Młodych Naukowców (Варшава, 2010), Всеукраїнська наукова конференція «Православ'я в Україні» (Київ, 2011), X Міжнародна конференція «Церква – наука – суспільство: питання взаємодії» (Київ, 2012), Міжнародна наукова конференція «Między Wschodem i Zachodem. Ukraina w kręgu historii i kultury» (Варшава, 2012), XXIII Східна літня школа (Варшава, 2013), Наукова конференція «Духовна спадщина Митрополита Василя Липківського» (Київ, 2014), Міжнародна науково-практична конференція «Волинь у військово-політичній історії Центрально-Східної Європи» (Острог, 2014), Всеукраїнська науково-практична конференція «Українське православ'я у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій (пам'яті митрополитів Василя (Липківського) та Іоана (Боднарчука)» (Тернопіль, 2014), Міжнародна науково-практична конференція «Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти Церкви» (Київ, 2015), Міжнародна науково-практична конференція: «Канонічність Українського Православ'я: історія проблеми» (Київ, 2016), Кременецькі читання з історії Волині (Кременець, 2017, 2019), Міжнародна науково-богословська конференція «Століття української визвольної боротьби: процеси українського державотворення та становлення помісної Православної Церкви в Україні» (Київ, 2017), Міжнародна конференція з нагоди 25-ліття упокоєння патріарха Мстислава Скрипника (Саут Бавнд Брук (США), 2018), VIII Міжнародна літня школа «Соціальна думка митрополита Андрея Шептицького» (Львів, 2018), Міжнародна наукова конференція «Волинь в українській, польській і світовій історіографії» (Кременець, 2018),

Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині» (Дермань, 2019), Експертна конференція «Українське православ'я в еклезіологічному, політичному, культурному вимірах» (Київ, 2019), Всеукраїнська історико-краєзнавча конференція «Волинь у роки Другої світової війни та післявоєнний період» (до 80-річчя початку війни) (Острог, 2019).

ДОДАТОК В

Грамота про архиєрейську хіротонію Іларіона Огієнка

м. Варшава, 10 лютого 1941 р.

БОЖІЕЮ МИЛОСТІЮ

СВЯТЫЙ СОБОРЪ ЕПІСКОПОВЪ ПРАВОСЛАВНЫЯ ЦЕРКВЕ

ВЪ ГЕНЕРАЛЪ-ГУБЕРНАТОРСТВѢ.

Великій Архіерей, Гдь Бгъ нашъ Іисъ Христосъ, Иже всѣмъ человѣкомъ хотящъ спастися и въ разумъ истины пріити, дарь есть сыномъ Апостолы, сыномъ же Пророки, сыномъ же Благовѣстники, сыномъ же Пастыри и Учители. Тогожъ ныне сущимъ промышленіемъ Архимандритъ ІЛАРІОНЪ Отъ Святѣйшаго Собора Православныхъ Архіереевъ Генерала-Губернаторства, съ согласія Правительства, избранъ, утвержденъ и опредѣленъ быти Епископомъ Богоспасаемаго града ХОЛМА, Викаріемъ Отъ Духа —————,

по чиноположенію же Отъ Апостольскія Восточныя Церкви, содѣйствующу Всовершающимъ и Всетому Духу, въ лѣто Отъ воплощенія Бга Слова ,ѧцѧ, мѣсяца ЖОВТНА въ К день, въ Соборномъ храмѣ Рождества Пресвятѣй Богородицы в Холмѣ Блаженнѣйшимъ ДІОНИСІЕМЪ, Митрополитомъ Варшавскимъ, Высокопреосвященнѣйшимъ САВВАТІЕМЪ, Архиепископомъ Пражскимъ, и Преосвященнѣйшимъ ТИМОФѢЕМЪ, Епископомъ Люблинскимъ, рукоположенъ во Епископа Холмскаго. Потщися убо, Епископе, сей Христа постоянти предъ Богомъ, дѣлатися непостыдна, правѣ правящи слово истины. Подвизайся добрымъ подвигомъ вѣры, ѩмися за вѣчную жизнь, въ нюже и звана еси, и исповѣдалъ еси добрѣ исповѣданіе предъ многими свидѣтели. Якоже строитель тайнъ Божіихъ и вѣрный служитель Отъ Гдѣ, будь непорочнъ, отъ всѣмъ подавая образъ добрыхъ дѣлъ. Питаемъ словесы вѣры и здравыми ученіями, ежи Отъ Богодухновѣннаго Писанія, Отъ Соборовъ Вселенскихъ и Помѣстныхъ и Отъ Святыхъ Отецъ, дѣло творя благовѣстника, преданія сохраняя: сихъ же и никаразнымъ стязаніямъ, суесловіи и прикословіи лжеименнаго разумъ отрицающа, вѣдый якоже рождаютъ свары: рабу же Гдня не подобаетъ сваритися, но тихъ быти ко всѣмъ, учительнъ, незлобивъ, правденъ, приводенъ, воздержательнъ, держащимся вѣрнаго словеса, да силенъ будетъ и утѣшити, и противящихся обличати. Руки скоро не возлагай ни на кого же, ниже пріобщайся чужимъ грѣхомъ, но паче утверждайся во всякомъ слове и дѣлѣ благѣ, да приобрѣтеніе твое явлено будетъ во всѣхъ. Не пренебрегай дарамъ, ръзѣ при двою или трѣхъ свидѣтелехъ. Оскорбляющихъ обличай, да и прочіи страхъ имутъ, а приближающіи добрѣ пребываютъ, паче же трудящіися въ словѣ и ученіи, суетныя чести да подобаетъ: достойнъ во дѣлѣ своемъ. Во всѣхъ же сихъ, въ созиданіи Церкви, къ совершенію Отъ, на дѣло служенія, подъемлемыхъ тобою трудѣхъ и подвизѣхъ, изыдѣ завѣтъ Гдня и свидѣнія Его сохраняй: Отъ канонъ же и уставъ церковныхъ и законовъ гражданскихъ никакоже уклоняйся ни на дѣсно, ни на лѣво: а въ недоумѣнныхъ случаяхъ подобаетъ и лѣпо есть прочитати совѣтъ и наставленіе Отъ Архипастыря ————————,

его же Викаріемъ поставленъ еси. Прочи, не точію воспоминай, но и напоминай на скрижали сердца твоего, изреченное тобою предъ Богомъ и Церковію, при хиротоніи твоей, клятвенное обѣщаніе, во еже сохранити е безъ лицемѣрія, ничесоже творя по уклоненію, даже до явленія Гдня нашего Іисъ Христъ. Но свидѣтельство же, якоже рукоположенъ еси во Епископа Богоспасаемаго града ХОЛМА, дадѣ тебѣ грамота сія, рукою нашею подписанная и печатію Митрополичію утвержденная. Въ градѣ Варшавѣ, лѣта мірозданія ,ѧѯѵнѧ, воплощенія же Бога Слова ,ѧцѧ, мѣсяца ЛЮТОГО въ десятый день.

+ Смиренный Дионисій, Митрополитъ Варшавскій

+ Смиренный Саввѣй, Архіепископъ Пражскій и Чешскій

+ Смиренный Тимофѣй, Епископъ Люблинскій

UAA, Minenko Collection, box 9, item 335 (Archbishop Illarion (Ohiienko)

ДОДАТОК Г

Лист митрополита Олексія Громадського до архиєпископа Іларіона про церковне життя в Україні

22 серпня 1942 р.

АРХІЄПИСКОП
ВОЛИНСЬКИЙ І КРЕМЯНЕЦЬКИЙ
22 серпня 1942 р[оку]

Ваше високопреосвященство,
дорогий Владико!

Давно вже писав Вам, бо все ніяк не вдавалося сісти за листа. Справ ділових у мене така маса, що треба дивуватися, як я ще живий. Місяць тому назад висвячено ще п'ять єпископів і тепер нас вже 15. надіюся висвятити ще 10, а також вже пристає знов до нас і єп[ископ] Дамаскин. Думаю, що такої кількості вже вистачить. Четверо вже і за Дніпром: єп[ископ] Панкратій в Білгороді, єп[ископ] Димитрій в Катеринославі, єп[ископ] Веніамін в Полтаві і Харкові і архієп[ископ] Симон – в Чернігові… Здається, я послав Вам список усіх єпископів наших і кандидатів до них через Консисторію, а тому не буду повторятися, а хочу на сей раз відповісти Вам на Ваші листи.

Розуміється, все, що пишуть Вам з Луцька є неправдою. Думаю, що з тону усіх луцьких писань Вам видно, що там дуже хвилюються і сердяться, щоби на них сповнилося давне речення: «Юпитеру, ти сердишся, значить ти не прав». З хворої голови вони звалюють на здорову, а забігли вже так далеко, що трудно їм вернутися. Як не тяжко, а розрив безнадійно поглибшав, і прийшлося нам відверто оповістити, що так звана «автокефальна» церква не є вже православною. До нас приєднався єп[ископ] Мануїл (Тарнавський), і його прийшлося вже пересвятити, чого він і сам бажав. Це зроблено по особому чину, який не ображав преосвященного, але, по суті, був новою хіротонією.

При цьому прикладаю для Вас кілька звернень до духовенства і вірних[986], з яких Вам видно буде, як лають в Луцьку, бо справа їх видається що раз гіршою. На мого відвертого листа Полікарп відповів просто лайкою, на яку я вже не рахую можливим відповідати. Надіюся, що Ви одержали того мого листа.

На Вашого листа про Турковицького образа я учинив шляхи зарядження єп[ископу] Леонтієві, але відповіді ще не маю. Може вдасться мені скоро бути в Житомирі і Києві, і я займуся сам справою об іконах. Написав і Пр[еосвященному] Пантелеймону про Холмську святиню, але у мене мало надії, щоби він щось зробив, бо скаржиться на брак часу. Коли буду у Києві, сам поговорю з о[тцем] Юнаком…

Я щось нічого не пам'ятаю про о[тця] Рудикова і думаю, що Вам неправильно доложили. У мене досі було таке враження, що о[тець] Рудиков служить в Краківській єпархії, з якої його хотів вирвати А[рхиєпископ] Симон, який управляв Здолбунівським повітом, де раніш був о[тець] Рудиков. Отож, може від Вл[адики] Симона він що-небудь дістав. Можливо, що

[986] Тексти звернень відсутні.

Пр[еосвященний] Симон і на мене посилався, але тепер, за відбуттям А[рхиєпископа] Симона в Чернігів, трудно усе справити.

А ось вчора мені донесли, що ніби Ви сказали комусь, що о[тця Ананія] Сагайдаківського не Ви не пускаєте, а я не хочу. На мене за те обурилися, хоч і мають Вашого листа. Коли з Вашого боку немає перешкод, я нічого не мав би проти повернення о[тця] Ананія на Волинь…

На днях одержав я відповідь М[итрополита] А[ндрея] Шептицького на мого листа до нього. Копію мойого листа при цьому прикладаю, а відповідь пришлю трохи пізніш, коли здіймуть копії з нього.

Ще остається відповісти на Вашу замітку про автокефалію Укр[аїнської] Церкви, але даруйте мені: як слід я її не розібрав, а тому напишу Вам пізніш, як що час дозволить…

Окрім єп[ископа] Мануїла, написав мені короткого листа єп[ископ] Ніканор (Абрамович) з Києва. Збирався йому відповісти, але вирішив особисто побачитися з ним, коли судилось Богом бути у Києві. По деяким аудієнціям можна судити, що центр об'єднаної Церкви нашої вже намічається, а тоді і для Вас проб'є потрібна година. Крайності мусять відійти, а здоровий елемент зрозуміє, в чому спасіння, і об'єднається коло здорового ж центру. Коли вдасться бути в столиці, виясниться ця справа ще більше, і я зможу Вам написати більш цікавого листа, а поки що, – йде непотрібна дефензива, в якій надаремно тратимо сили. Я вже зо два місяці не відкликався на писанину луцьку, але сьогодні Вл[адика] Мануїл знову переслав мені цілу низку нервових викриків «адм[ініс]трації», і знов мушу давати відповідь, хоч і не хотілося. Біда, коли політичний клуб зроблять з Церкви, а так воно є в Луцьку.

Я почуваю себе бадьорим і спокійним, хоч щодня цькують мене і кусають…

Недавно був у мене один протоієрей з Берліна і оповідав дещо цікавого з церковного життя в Європі. Оказується, що наш бувший Матеуш – в Парижі, де його прийняв Вл[адика] Євлогій [Георгієвський]. А єп[ископ] Савва – в Америці. В Сербії управляє Церквою не патріарх, а митр[ополит] Іосиф. Кажуть, що в Одесі – Вісаріон. А Саввелія спіткала лиха година. Я переконаний, що не сам він вліз, а його хтось упутав, бо трудно допустити, щоб він на старість міг змінитися. А може? Трудно нині, може, судити на підставі попереднього…

В Вильні керує прибалтійським екзархатом мит[рополит] Сергій [Воскресенський], а в Білорусі відомі Вам єпископи, на чолі з м[итрополитом] Пантелеймоном. В Гродні – екзарх м[итрополита] Пантелеймона – архієп[ископ] Венедикт Бобковський.

А чи маєте Ви постанови Київського Собору новолипківців, від 17 травня ц[ього] р[оку]? Дивна якась річ, про яку можна подумати, що вона прийнята в нетверезому стані. Може, так воно і було…

Але вже замучив Вас не так змістом, як буквами, що їх трудно розібрати. Боюся, що скоро ніхто мене не розбере.

Господь хай береже Вас! Прошу св[ятих] молитов Ваших. З братерською о Христі любов'ю Ваш усердний слуга і богомолець.

† *М*[*итрополит*] *Алексій*

Листи від громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона). Київ, 2011. С. 281-285.

ДОДАТОК Д

Посвідка митрополита Варшавського Діонісія Валединського про канонічність висвяти владики Никанора Абрамовича

м. Варшава, 10 травня 1944 р.

ERZBISCHOF VON WARSCHAU
UND METROPOLIT DER HEILIGEN ORTHODOXEN
AUTOKEPHALEN KIRCHE IM GENERALGOUVERNEMENT.

АРХИЄПИСКОП ВАРШАВСЬКИЙ І МИТРОПОЛИТ
СВЯТОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ
В ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВІ.

Dan 10. травня 1944

№ 702.

Warschau, Sigismundstrasse 13.

ПОСВІДКА.

Цим стверджую, що Н і к а н о р, Архиєпископ Київський і Чигиринський - з складу УАПЦеркви - отримав з мого благословення канонічну хіротонію 9 лютого 1942 року в м.Пинську й, перебуваючи з мною та з Святішими Патріярхами Православними в канонічному єднані, належить до Єпископату Св.Вселенської Православної Церкви.

Діонисій
МИТРОПОЛИТ ВАРШАВСЬКИЙ.

Дублянський А. Тернистим шляхом: Життя митрополита Ніканора (Абрамовича). Лондон, 1962. С. 73.